

ISSN: 1308-5549

Çankırı Karatekin Üniversitesi
**İktisadi ve İdari Bilimler
Fakültesi Dergisi**

Çankırı Karatekin University
**Journal of the Faculty of Economics &
Administrative Sciences**

Cilt/Volume: 10

Sayı/Issue: 2

Güz/Fall 2020

Sahibi / Owner

(Çankırı Karatekin Üniversitesi Adına)
(On Behalf of Çankırı Karatekin University)
Hasan AYRANCI (Rektör/Rector)

Editör / Editor

Emre Şahin DÖLARSLAN, Çankırı Karatekin
Üniversitesi, TR

Yardımcı Editörler / Associate Editors

Pembe GÜÇLÜ, Çankırı Karatekin Üniversitesi, TR
Burçin CANAR, Çankırı Karatekin Üniversitesi, TR
Mehmet Sedat UĞUR, Çankırı Karatekin Üniversitesi, TR

Yayın Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Bahtışen KAVAK (Hacettepe Üniversitesi)
Prof. Dr. Ali ÖZDEMİR (Dokuz Eylül Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet Kibar ÇETİN (Ankara Hacı Bayram
Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Alper ÖZER (Ankara Üniversitesi)
Doç. Dr. Emre Şahin DÖLARSLAN (Çankırı
Karatekin Üniversitesi)
Dr. Rosalind Jones (University of Birmingham)
Dr. Zubin Sethna (Regent's University London)
Dr. Pembe GÜÇLÜ (Çankırı Karatekin Üniversitesi)
Dr. Burçin CANAR (Çankırı Karatekin Üniversitesi)
Dr. Mehmet Sedat UĞUR (Çankırı Karatekin
Üniversitesi)

Sekretarya / Secretary

Abdullah BAŞ, Çankırı Karatekin Üniversitesi, TR
Hasan DÜNDAR, Çankırı Karatekin Üniversitesi, TR
Derya ÖZARSLAN, Çankırı Karatekin Üniversitesi, TR

Dergi Yazışma Adresi /

Correspondence Address

Çankırı Karatekin
Üniversitesi
İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi
Dergisi Uluyazı Kampüsü, Çankırı
TÜRKİYE
Tel: +90 376 218 9542
Fax: +90 376 218 9546
E-mail: iibfdergi@karatekin.edu.tr
Web: <http://dergipark.gov.tr/ckuiibfd>

6 Aylık Hakemli Süreli Sosyal Bilimler Dergisi

Dergimiz yılda iki kez (Haziran ve Aralık aylarında) yayınlanan hakemli bir dergidir. Her cilt iki sayı içermektedir. Bu dergide öne sürülen fikirler makale yazarına aittir.

Tüm hakları saklıdır. Derginin adı belirtilemeden hiçbir alıntı yapılamaz.

Derginin yayın dili Türkçe ve İngilizce'dir.

Yazım kurallarına

<http://dergipark.gov.tr/ckuiibfd/page/2686>

adresinden ulaşılabilir.

Makale gönderme adresi:

<http://dergipark.gov.tr/ckuiibfd>

The journal is a refereed

journal published twice a year

(June & December). Each

volume consists of two issues.

The views expressed in this journal are those of the authors. No part of this publication may be reproduced or utilized in any form without referring the name of the journal.

The journal publishes manuscripts both in Turkish and English.

Author guidelines are at

<http://dergipark.gov.tr/ckuiibfd>

Manuscripts should be sent to:

<http://dergipark.gov.tr/ckuiibfd>

Baskı/Press

Ayrıntı Basımevi

Tel: +90 312 394 5590-91

<http://www.ayrintibasimevi.com.tr>

DANIŞMA KURULU / ADVISORY BOARD

Akın KOÇAK
Aydın ÖZKAN
Ayşegül ATEŞ
Bahtışen KAVAK
Carlos Albornoz

Cumhur ERDEM
Gülçin ÖZKAN
Hülya ÜLKÜ
İsmail TUNCER
Kemal YILDIRIM
Nilgün KUTAY
Ömer Torlak
Yusuf Ziya TAŞKAN

Ankara Üniversitesi
Hull University
Akdeniz Üniversitesi
Hacettepe Üniversitesi
Facultad de Economía y Negocios Universidad del
Desarrollo
Abant İzzet Baysal Üniversitesi
York University
World Bank
Mersin Üniversitesi
Anadolu Üniversitesi
Dokuz Eylül Üniversitesi
Rekabet Kurumu
Yıldırım Beyazıt Üniversitesi

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES of the ISSUE

Dergimizin bu sayısında yayınlanan makaleleri değerlendiren hakemlerimize teşekkürlerimizi sunarız.

We gratefully acknowledge the referees who kindly helped us to evaluate the articles published for current issue of the Journal.

Hakem	Üniversitesi
Ahmet Gökhan Acar	İstanbul Üniversitesi
Altan Doğan	İstanbul Üniversitesi
Aydın Beraha	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Ayşe Yıldız	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Aziza Syzdykova	Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Devlet Üniversitesi
Barbaros Güneri	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Barış Kablamacı	İstanbul Üniversitesi
Berna Güloğlu	Bahçeşehir Üniversitesi
Birgül Cambazoğlu	Aydın Adnan Menderes Üniversitesi
Cemalettin Aktepe	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Çiler Sigeze	Çukurova Üniversitesi
Deniz Akgül	Ahi Evran Üniversitesi
Durmuş Çağrı Yıldırım	Tekirdağ Namık Kemal Üniversitesi
Eda Yaşa Özeltürkay	Çağ Üniversitesi
Esra Ballı	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Esra Erenler Tekmen	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Hasan Dündar	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Hülya Ünlü	Çankırı Karatekin Üniversitesi
İlkay Noyan Yalman	Sivas Cumhuriyet Üniversitesi
İsmail Küçükaksoy	Dumlupınar Üniversitesi
Kerem Kaptangil	Sinop Üniversitesi
Mehmet Arcan Tuzcu	Ankara Üniversitesi
Mehmet Sedat Uğur	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Mehmet Songur	Dicle Üniversitesi
Müge Manga	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Müslüme Narin	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Ömer Faruk Biçen	Balıkesir Üniversitesi
Ömer Kara	Eskişehir Osmangazi Üniversitesi
Özden Akın	Mustafa Kemal Üniversitesi
Özge Özkoç	Ankara Üniversitesi
Pembe Güçlü	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Ramazan Ekinci	Bakırçay Üniversitesi
Ramazan Erdem	Süleyman Demirel Üniversitesi
Ramazan Gözen	Marmara Üniversitesi

BU SAYININ HAKEMLERİ / REFEREES of the ISSUE

Dergimizin bu sayısında yayınlanan makaleleri değerlendiren hakemlerimize teŖekkürlerimizi sunarız.

We gratefully acknowledge the referees who kindly helped us to evaluate the articles published for current issue of the Journal.

Hakem	Üniversitesi
Salih Zeki İmamoğlu	Gebze Teknik Üniversitesi
Seda Köymen Özer	Başkent Üniversitesi
Selçuk Kendirli	Hitit Üniversitesi
Semra Boğa	Adana Alparslan Türkeş Bilim ve Teknoloji Üniversitesi
Şükran Sırkıntıoğlu Yıldırım	Kastamonu Üniversitesi
Utku Utkulu	Dokuz Eylül Üniversitesi
Ülkühan Bike Esen	Çankırı Karatekin Üniversitesi

DERGİNİN TARANDIĞI İNDEKSLER / ABSTRACTING and INDEXING

Çankırı Karatekin Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi aşığıdaki veri tabanları/bibliyografya/indeksler tarafından taranmaktadır:

Çankırı Karatekin University Journal of the Faculty of Economics & Administrative Sciences is indexed by:

- AcademicKeys (2014-)
- Advanced Sciences Index (ASI) (2014-)
- Akademik Dizin (2012-)
- Akademia Sosyal Bilimler İndeksi (ASOS Index) (2012-)
- Araştırmax (2012-)
- Business Source Corporate Plus (EBSCO) (2012-)
- CiteFactor (2014-)
- Directory of Open Access Journals (DOAJ) (2015-)
- EconBiz (RePEc) ve ECONIS (2014-)
- EconLit (2014-)
- Electronic Journals Library (WZB) (2014-)
- Gale - Cengage (Academic OneFile) (2015 -)
- Index Copernicus (2012-)
- Islamic World Science Citation Center (ISC) (2014-)
- J-Gate (2014-)
- Journal Index (2014-)
- Jour Informatics (2014-)
- JournalTOCs (2015-)
- Open Academic Journals Index (OAJI) (2014-)
- Proquest (2012-)
- Public Affairs Information Service (PAIS International) (2012-)
- Scipio (2012-)
- Scientific Indexing Services (SIS) (2014-)
- SHERPA/RoMEO (2014-)
- TUBITAK-ULAKBİM (Sosyal ve Beşeri Bilimler Veri Tabanı) (2015-)
- Türk Eğitim İndeksi (Index of Turkish Education) (2014-)
- UlrichsWeb (2012-)
- Worldwide Political Science Abstracts (WPSA) (2012-)

İÇİNDEKİLER / CONTENTS

Mabruka MOHAMED, Afşin ŞAHİN

An Analysis on the Relationship between Exchange Rate and Stock Prices in the Short-Run and Long-Run: NARDL Model Results for the Kuwait Economy

Döviz Kuru ve Hisse Senedi Fiyatları Arasındaki İlişkinin Kısa ve Uzun Dönemde İncelenmesi: Kuveyt Ekonomisi için NARDL Modeli Bulguları 397

Ebru TOPÇU

OECD Ülkelerinde Uluslararası Göçün Konut Fiyatları Üzerindeki Etkisi

The Impact Of International Migration On Housing Prices In OECD Countries.... 427

Hüseyin GÜVENOĞLU, Alpaslan SEREL

Türkiye’de Parasal Aktarım Mekanizması: Teorik Bir Değerlendirme

Monetary Transmission Mechanism in Turkey: A Theoretical Review..... 445

Mehmet DÜZGÜN, Mazlum ÇELİK

Turizm ve Otelcilik Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin Öz Yeterlik İnançlarının Turizm İşletmelerinde Kariyer Beklentisi Üzerindeki Etkisinde Demografik Değişkenlerin Düzenleyici Rolü

The Moderator Role of Demographic Variables in The Effect of Self-Efficiency Beliefs Of Tourism And Hotels Vocational School Students on Career Expectations in Tourism Enterprises 475

Şenay SABAH ÇELİK

“Gecekondu Varken Ankara Güçsüz Kalmaz”: Genişletilmiş Benlik Kuramı ve Tüketim Bağlamında Futbol Taraftarlığı

Football Fandom within the Extended Self Theory and Consumption Context..... 509

Özden AKIN, Merve AKSOY

Lider-Üye Etkileşiminin, İşten Ayrılma Niyetine Etkisinde Örgütsel Adalet ve İş Tatmininin Aracı Rolü: Bir Araştırma

The Mediating Role of Organizational Justice and Job Satisfaction in the Effect of Leader-Member Exchange on Intention to Leave: An Application in Hatay 549

Adem KARA, Arcan TUZCU

Türk Rekabet Hukukunda Yoğunlaşmaların Denetiminde Yapısal-Davranışsal Tedbir Mekanizması

Structural-Behavioral Remedy Mechanism Within the Control of Concentrations in Turkish Competition Law 583

Barbaros GÜNERİ, Zeynep ERÜNLÜ

The Effects of Trade Liberalization and Export Diversification on Unemployment: An Empirical Analysis

Ticaretin Serbestleştirilmesi ve İhracat Çeşitlendirmesinin İşsizlik Üzerindeki Etkileri: Ampirik Bir Analiz..... 617

Buket ALTINÖZ, Mehmet ALTUNTAŞ

Türkiye’de Dâhilde İşleme Rejimi Kapsamında Gerçekleştirilen İthalatın Yurtiçi Ara Malı Üretimine Etkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı

The Effect of Import in the context of Inward Processing Regime on Domestic Intermediate Good Production in Turkey: ARDL Boundary Testing Approach 639

Dilek KUTLUAY ŞAHİN

Eğitimin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: AB Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi

The Impacts of Education on Economic Growth: Panel Data Analysis for EU Countries 657

Gürkan BOZMA, Selim BAŞAR

Testing Nonlinear Effect of Volume on Price: Evidence from Textile Sector Stocks in BIST

Hacmin Fiyat Üzerindeki Doğrusal Olmayan Etkisinin Test Edilmesi: BIST Tekstil Sektörü Hisse Senetleri Örneği..... 673

Mesut YÜCESAN, Onur YAĞIŞ

Ekonomik Özgürlüğe Etki Eden Faktörler: Yükselen Piyasa Ekonomileri İçin Panel Veri Analizi

Effects on the Freedom of Economic: Panel Data Analysis for Rising Market Economie..... 691

Uğur Korkut PATA, Hilmi ZENGİN

Testing Kaldor's Growth Laws for Turkey: New Evidence from Symmetric and Asymmetric Causality Methods

Kaldor Yasalarının Türkiye için Testi: Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Yöntemleri ile Yeni Bulgular..... 713

Aydın BERAHA, Ela ÖZKAN CANBOLAT, Emine ÇELİKSOY, Abdullah BAŞ

Türkiye'de Kurumsal Teori Alanında Çalışan Akademisyenlerin Küçük Dünya Varsayımı

Small-World Assumption for Academicians Studying Institutional Theory in Turkey 731

Nuran COŞKUN, Esra BALLI

Fisher Hipotezinin Geçerliliğinin OECD Ülkeleri için Sınanması

Testing the Validity of Fisher Hypothesis in OECD Countries 751

An Analysis on the Relationship between Exchange Rate and Stock Prices in the Short-Run and Long-Run: NARDL Model Results for the Kuwait Economy¹

Mabruka MOHAMED

Corresponding Author, Ankara Yildirim Beyazıt University, Department of Banking and Finance

145202409@ybu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-1955-1318

Afşin ŞAHİN

Ankara Hacı Bayram Veli University, School of Banking and Insurance, Department of Banking,

afsin.sahin@hbv.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7389-5923

Abstract

The aim of this paper is to search for a possible asymmetric effect of the exchange rate on the stock market by Nonlinear Autoregressive Distributed Lag Model using the data spanning June 2002 – March 2018 for an oil producer country, Kuwait, while controlling consumer prices, interest rate, money supply and oil prices. Results are statistically preferable compared to linear models and there is a weak form of efficiency in the stock market. Appreciation of the local currency has a negative effect on stock prices in the long-run but depreciation has not a statistically significant effect so there is a case of *long-run asymmetry*. However, in the short-run, the exchange rate has no statistically significant effect on stock prices and there is no *asymmetric causality*.

Keywords: Exchange Rate, Stock Price, NARDL, Kuwait.

JEL Classification Codes: F31, E44.

Döviz Kuru ve Hisse Senedi Fiyatları Arasındaki İlişkinin Kısa ve Uzun Dönemde İncelenmesi: Kuveyt Ekonomisi için NARDL Modeli Bulguları

Öz

Bu çalışmanın amacı Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif Model ile petrol üreticisi Kuveyt ekonomisinde döviz kurunun hisse senedi fiyatları üzerindeki olası asimetric etkilerini Haziran 2002 – Mart 2018 tarihleri arasında tüketici fiyatları, faiz oranı, para arzı ve petrol fiyatları kontrol edilerek araştırmaktır. Bulgular doğrusal modellerle karşılaştırıldığında istatistiki olarak tercih edilebilirdir ve hisse senedi piyasasında zayıf türde etkinlik söz konusudur. Yerli paranın değer kazanması, uzun dönemde hisse senedi piyasasında negatif etkiye yol açarken, yerli paranın değer kaybetmesinin etkileri istatistiki olarak anlamlı bulunmamıştır, dolayısıyla *uzun dönem asimetricten* söz edilebilir. Ancak kısa dönemde döviz kurunun hisse senedi fiyatları üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisi yoktur ve *asimetric nedensellikten* bahsedilemeyecektir.

Anahtar Kelimeler: Döviz Kuru, Hisse Senedi Fiyatı, NARDL, Kuveyt.

JEL Sınıflandırma Kodları: F31, E44.

¹ This paper is part of a Mabruka, Mohammad's PhD thesis entitled *Monetary Policy and Financial Markets in Algeria and Kuwait* prepared for the Department of Banking and Finance, Graduate School of Social Sciences, Ankara Yildirim Beyazıt University, Ankara, Turkey.

Received (Geliş Tarihi): 22.10.2019 – Accepted (Kabul Edilme Tarihi): 21.09.2020

Cite this paper/Atıfta bulunmak için:

Mohamede, M. and Şahin, A. (2020) An analysis on the relationship between exchange rate and stock prices in the short-run and long-run: NARDL model results for the Kuwait economy. *Cankırı Karatekin University Journal of the Faculty of Economics and Administrative Sciences*, 10 (2), 397-426. Doi: 10.18074/ckuiibfd.636490.

1. Introduction

The efficient market hypothesis claims that the other macroeconomic and financial variables do not have any effect on stock prices, and behavior dynamics relies on residual terms. To test this hypothesis, within the glaring literature, there are papers trying to estimate the randomness or effects of the macro-financial variables both using linear and non-linear models. Symmetric models benefit from explanatory variables such as exchange rate, interest rate, inflation, money supply, oil price, commodity prices, output and news effect (see Bahmani-Oskooee and Sohrabian, 1992; Abdala and Murinde, 1997; Ibrahim and Aziz, 2003 and other examples within Table 1). Considering the nonlinear models, and specifically the exchange rate, studies estimate parameters using variety of techniques. These papers explore asymmetric effects of the exchange rate on stock prices (see Shin et al., 2014; Koutmas and Martin, 2003; Ismail and Bin Isa; 2009 and other cases in Table 2).

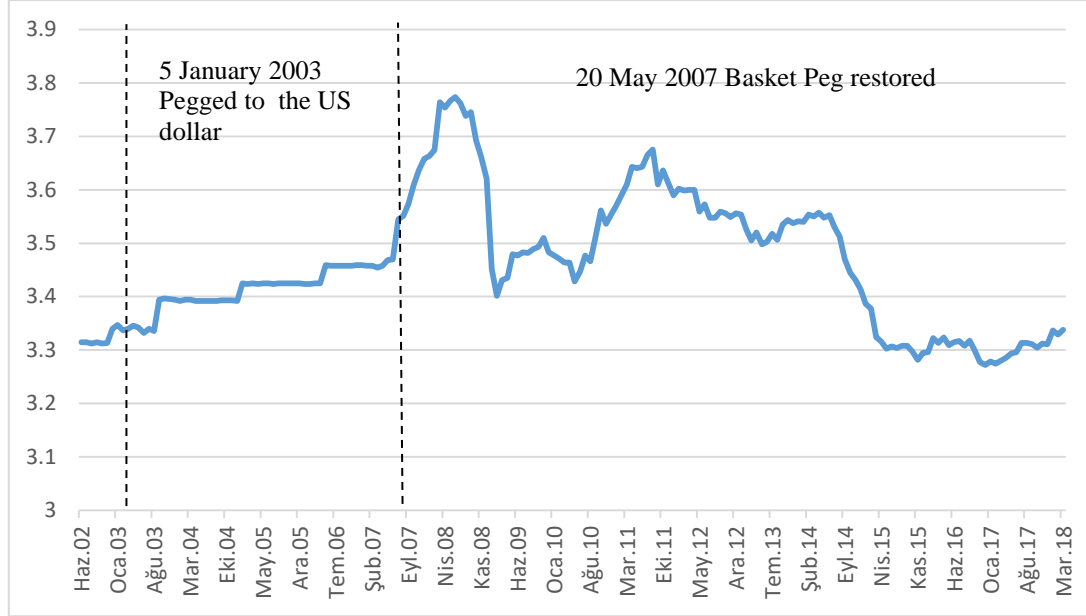
The contribution of this paper is to estimate effects of the exchange rate on stock prices for an oil producer Kuwait economy using the data spanning June 2002 – March 2018 by the Classical Linear Regression (CLR) Model, Autoregressive Distributed Lag (ARDL) Model and the Nonlinear Autoregressive Distributed Lag (NARDL) Model and to compare their findings. We found it essential to analyze the Kuwait economy since during the period from January 2003² to May 2007, Kuwaiti Dinar (KD) was pegged to the United States dollar (USD) by Central Bank of Kuwait (CBK). Benefiting from this methodology would be interesting for Kuwait since following May 2007, Kuwait Dinar was pegged against an undisclosed weighted basket of foreign currencies.³ As shown in Figure 1 during these dates, the exchange rate fluctuated substantially unlike traditional

---

² See Decree No. 266/2002. Kuwaiti Dinar (KD) had pegged against the US dollar on January 5, 2003 until May 19, 2007 by the Decree No. 266/2002 indicating the margins of upper limit with +3.5% and lower limit with -3.5% (Press Releases, 2003). Note that Central Bank of Kuwait (CBK) aimed to stabilize its domestic currency against foreign currencies by the margin that allows to anticipate the highest and lowest movements in the exchange rate. This foreseeing advantage mitigates brittle unspecified threads around the exchange rate and also adopted by Facebook's Libra cryptocurrency which had been planned to be circulated in the market within the year 2020 (The Economist, 2019, p. 9). Since Kuwait has high reserves of oil and buys US bonds which boost confidence to the currency; Facebook also aims to defend the Lira by zero risk Treasury bonds. Note that if the foreign currency reserves of the country are not adequate to mitigate external shocks, pure fixed exchange rate regime may collapse as in the case of Turkish 2000 Currency Crisis. In 2000, Central Bank of the Republic of Turkey (CBRT) aimed to adopt a fixed exchange rate regime until July 2001 and would turn to pegged exchange rate regime that would have an increasing band until December 2002 (Arat, 2003, p.44-45). CBRT could not adopt pegged exchange rate regime but taking into account this economic forecasting failure, starting from 2002, CBRT has started to adopt managed floating exchange rate regime and accumulate foreign currency reserves to defend the economy against the shocks and obtained flexibility.

³ See Decree No. 147/2007. On May 20, 2007 CBK announced that they would infringe and turn back to the policy adopted before January 05, 2003 and pegged KD to a special basket of currencies again (Press Releases, 2007).

fixed exchange rate regime and its volatility seems high that allowed us to utilize it in our analysis.

Figure 1: Evolution of the KD Exchange Rate 2002:06 - 2018- 03

Source: International Financial Statistics, "IMF Data," 2019. [Online]. Available at the website <https://data.imf.org/IFS> and author calculation. *Notes:* The price of the dollar against one dinar.

The aim of this paper is to focus on the prompting role of the exchange rate on stock prices for an oil-producing country, Kuwait, breaking it into negative and positive magnitudes and investigate for a possible asymmetry. The stock market in Kuwait has thriving premier, main and market auctions segments. Kuwait economy is highly depended on oil production and export, and there is a need for auspices against the volatility of oil price changes. Depreciation of the local currency is expected to increase profits of these firms thus the total income of the economy may surpass a certain level, which is consistent with the Gordon Growth Model where the expected constant growth rate in dividends would increase following the ascending export of oil (see Mishkin, 2013 for the Gordon Growth Model, p. 185-188). The following section is for the brief literature review and the next describes the data and methodology. The fourth section is devoted to results. The fifth section discusses results obtained from linear and nonlinear ARDL models, and the last section concludes the paper.

2. Literature Review

When we go over the previous literature about the effects of macroeconomic and financial variables on stock prices, we observe two broad methodological aspects as partially mentioned in the introduction section. The first category benefits from

symmetric methods such as Engle Granger (EG), Johansen Cointegration (JH) Tests for integrated series and Granger Causality (GR) and Vector Autoregressive Model (VAR) for the ones escalating around the mean more frequently. Table 1 summarizes some of these papers' methods and stresses explanatory variables in the last column. As seen here, specifications for developing countries benefit more from the exchange rate variable that is essential for their economic dynamics and external balance. It has substantial role in the macroeconomic stability where some central banks try to control it for external and near term mutual affects. Basic macroeconomic variables such as the interest rate, the inflation and the money supply are highly inherited within models as explanatory variables. Since stock prices reflect the future movements and expectations of the overall economy, it is considered within signaling and leading indicators. Economic literature and contemporary observations consider these macroeconomic variables to test random walk or efficient market hypothesis and determine its level of weakness.

Table 1: Symmetric Models Used in the Studies

Study	Method	Abbreviation	Explanatory Variable
Bahmani-Oskooee and Sohrabian (1992)	Engle and Granger	EG	Exchange Rate
Abdalla and Murinde (1997)	Engle and Granger	EG	Exchange Rate
	Granger Causality Test	GR	Exchange Rate
Ibrahim and Aziz (2003)	Johansen Cointegration Model	JH	Exchange Rate
	Vector Autoregressive Model	VAR	Exchange Rate
Pan et al. (2007)	Vector Autoregressive Model	VAR	Exchange Rate
	Johansen Cointegration Model	JH	Exchange Rate
	Granger Causality Test	GR	Exchange Rate
Huy (2016)	Johansen Cointegration Model	JH	Exchange Rate
	Granger Causality Test	GR	Exchange Rate

Table 1: Symmetric Models Used in the Studies (continued)

Study	Method	Abbreviation	Explanatory Variable
Sahin (2016)	Engle and Granger	EG	Exchange Rate
	Johansen Cointegration Model	JH	Exchange Rate
	Classical Linear Regression	CLR	Exchange Rate
	Smooth Transition Regression	STR	Exchange Rate
Turksoy (2017)	Autoregressive Distributed Lag Model.	ARDL	Exchange Rate
Inegbedion (2012)	Cochran-Orcutt Autoregressive Model	CO	Interest Rate
Parsva and Lean (2011)	Johansen Cointegration Model	JH	Inflation
	Granger Causality Test	GR	Inflation
Sahin (2011)	Vector Autoregressive Model	VAR	Money Supply
Boonyanam (2014)	Vector Error Correction Model	VAR	Money Supply
	Granger Causality Test	GR	Money Supply
Basher et al. (2012)	Structural Vector Autoregressive Model	SVAR	Oil Price
Sahin (2014)	Quantile Regression	QR	Oil Price
Groenwold and Paterson (2013)	Johansen Cointegration Model	JH	Commodity Prices
	Granger Causality Test	GR	Commodity Prices
Al-Sharkas (2004)	Johansen Cointegration Model	JH	Output
Arslan (2017)	Event Study	ES	News Effect

In the past, symmetric methods were popular among researchers but recent papers benefit more from nonlinear techniques. Table 2 presents some of these methods using the exchange rate as an explanatory variable. Markov-Switching and

threshold spirit were included to traditional linear models or nonlinearity is tried to be captured by asymmetry coefficients. This paper adopted the latter one because of its advantages which will be accounted for in the following section. Exchange rate and its role through nonlinear concept is applied to both developed and developing countries. That takes attention since depreciation and appreciation of the local currency may change the behavior in the stock market and investors may want to observe the positive and negative incidences. If nonlinearity is valid and could not be rejected, they would consider it in their asset price forecasts. Resistance and support points would be watched with this substitute of the local currency. Especially for the countries dealing with dollarization, observation may turn to a concern. Besides for oil producing countries another variable is incorporated to the situation where its price shifts the equilibrium where we may determine an unstable balance.

Table 2: Asymmetric Models using Exchange Rate as an Explanatory Variable

Study	Method	Abbreviation	Countries
Shin et al. (2014)	Nonlinear Autoregressive Distributed Lag Model	NARDL	US Canada Japan
Koutmas and Martin (2003)	Asymmetric Exposure Model	AEM	Germany Japan UK US
Ismail and Bin Isa (2009)	Markov-Switching Vector Autoregressive Model	MS-VAR	Malaysia
Yau and Nieh (2009)	Threshold Error Correction Model	TECM	Taiwan Japan
Cuestas and Tang (2015)	Nonlinear Autoregressive Distributed Lag Model	NARDL	China
Bahmani-Oskooee and Saha (2016)	Nonlinear Autoregressive Distributed Lag Model	NARDL	US
Cheah, Yiew and Ng (2017)	Nonlinear Autoregressive Distributed Lag Model	NARDL	Malaysia

This literature section briefly provided widely used methods and their applied areas for several countries and explanatory variables. Within the discussion section, results of other papers are collated and debated with this study's findings. So the literature review section did not retell findings of these papers.

3. Data and Methodology

Intending to avoid omitted variable bias and do not fell into gap of correlation between an explanatory variable and residuals (see Greene, 2012, p. 219), we included all possible variables to explain variability in stock prices. Monthly data is collected for the Kuwait Stock Exchange Index (KSE) premier market⁴, spot exchange rates as US dollars against one Kuwaiti dinar denoted by (*EXC*)⁵, Consumer Price Index (*CPI*), Money Supply (*M2*), Crude Oil Prices (*OILP*) are measured in dollars per barrel⁶, discount rate which is the monetary policy rate (*INT*) for Kuwait.

Table 3: Source of the Variables for ARDL and NARDL Model

Variable	Definition	Source	Time Span
<i>SP</i>	Kuwait Stock Exchange Index (KSE)	Investing	June 2002-March 2018
<i>EXC</i>	Exchange Rates, Domestic Currency Per US Dollar, Period Average Rate	International Financial Statistics	June 2002-March 2018
<i>M2</i>	Money Supply, M2, Domestic Currency	Central Bank of Kuwait	June 2002-March 2018
<i>CPI</i>	Prices, Consumer Price Index, All items	International Financial Statistics	June 2002-March 2018
<i>OILP</i>	Crude Oil Price	Energy Information Administration	June 2002-March 2018
<i>INT</i>	Central Bank Policy Interest Rate	International Financial Statistics	June 2002-March 2018

All variables are transformed into their natural logarithm forms except for the interest rate. The available data span is from June 2002 to March 2018. Table 3

⁴ We used this index since it targets the best medium and high sized companies which has high liquidity.

⁵ Note that we used an indirect quotations definition such as the number of dollars per currency. So an increase in the Kuwait Dinar (KDW) to United States Dollar (USD) reflects appreciation of the Kuwait Dinar.

⁶ We used spot market prices of Brent oil but the results also do not change by West Texas Intermediate as utilized in Kisswani and Elian (2017) where they stress changing coefficients with a different type. We think that Brent oil price is more essential for Kuwait in terms of foreign trade.

summarizes variables used in the paper and Table 4 presents the descriptive statistics.

Table 4: Descriptive Statistics of Variables Used in Models

Statistics	<i>CPI</i>	<i>EXC</i>	<i>INT</i>	<i>M2</i>	<i>OILP</i>	<i>SP</i>
Mean	4.5672	1.2399	3.4461	9.9927	4.1528	8.8271
Median	4.5954	1.2393	2.7500	10.1344	4.1423	8.8163
Maximum	4.8314	1.3280	6.2500	10.5227	4.8882	9.6458
Minimum	4.2768	1.1855	2.0000	9.1675	3.1814	7.5942
Std. Dev.	0.1891	0.0352	1.4901	0.4461	0.4531	0.3903
Skewness	-0.2128	0.4331	0.8716	-0.5433	-0.3069	-0.6768
Kurtosis	1.5789	2.4896	2.2305	1.8507	2.1330	4.6205
Jarque-Bera	17.42***	8.01**	28.74***	19.80***	8.93**	35.29***
Probability	[0.0002]	[0.0183]	[0.0000]	[0.0001]	[0.0115]	[0.0000]
Obs	190	190	190	190	190	190

Notes: Jarque- Bera Test for normality: Null is that it is normally distributed. ***, ** and * indicates statistical significance level at 1%, 5% and 10% level respectively.

Variables in models are chosen following Chen, Roll et al. (1986), Mukherjee and Naka (1995), Ibrahim and Aziz (2003), Tian and Ma (2010), Bahmani-Oskooee and Saha (2015) except for the output since it is not available in the monthly frequency for Kuwait. Augmented Dickey-Fuller (ADF, Dickey and Fuller, 1981), Phillips and Perron test (PP, Phillips and Perron, 1988) and Kwiatkowski, Phillips, Schmidt and Shin (KPSS, 1992) tests are used to examine the unit root and stationarity hypothesis. ADF test indicates that we cannot reject the null hypothesis of a unit root for all variables, which means that all variables are not stationary at this particular level. KPSS test also indicated that variables are not stationary at the level except for stock prices with constant. However, after taking their first differences, variables become stationary.⁷

3.1. CLR Model

CLR model is presented in Equation (1) has strict assumptions. Basically, to talk about a short-run robust relationship and reliable *t*- statistics, all variables should be stationary. On the other hand, for a pure long-run analysis such as Engle-Granger cointegration, all variables should be integrated of order one to avoid frailty.

$$SP_t = Constant + \alpha_2 EXC_t + \alpha_3 M2_t + \alpha_4 CPI_t + \alpha_5 OILP_t + \alpha_6 INT_t + \varepsilon_t \quad (1)$$

⁷ Unit root and stationarity test results will be provided if demanded.

3.2. ARDL Model

Next from the CLR model in Equation (1), the following Equation (2) is obtained that is the Long-Run Equation in an Error-Correction Model Form representing the full model which is estimated by the ARDL method. As mentioned by Bahmani-Oskooee and Ghodsi (2018), one could benefit from the short-run causality test (Granger, 1969) and the long-run causality test (Granger, 1988) but we cannot benefit from these types of the test if the order of integration of variables is variety. Pesaran et al.'s (2001) ARDL approach may be benefited for such cases.

$$\begin{aligned} \Delta SP_t = & Constant + \sum_{i=1}^{m1} a_{1i} \Delta SP_{t-i} + \sum_{i=0}^{m2} a_{2i} \Delta EXC_{t-i} + \sum_{i=0}^{m3} a_{3i} \Delta M2_{t-i} + \sum_{i=0}^{m4} a_{4i} \Delta CPI_{t-i} + \\ & \sum_{i=0}^{m5} a_{5i} \Delta OILP_{t-i} + \sum_{i=0}^{m6} a_{6i} INT_{t-i} + b_1 SP_{t-1} + b_2 EXC_{t-1} + b_3 M2_{t-1} + b_4 CPI_{t-1} + b_5 OILP_{t-1} + \\ & b_6 INT_{t-1} + \mu_t \end{aligned} \quad (2)$$

Here Δ indicates the first difference for the natural logarithm of variables and *Constant* is also included. The number of optimal lags is denoted by *m*. Note that as mentioned by Bahmani-Oskooee and Maki-Nayeri (2019), Equation (2) does not include an error-term ε_t as in the Equation (1) and the new transformation allows one to analyze short-run and long-run parameters at the same time. μ_t is white noise residuals that are assumed to have a zero mean and a constant variance equal to one. Equation (2) allows to test both short-run and long-run effects simultaneously.

3.3. NARDL Model

Non-linear Autoregressive Distributed Lag (NARDL) is developed from ARDL specifications by Shin et al. (2014). This methodology employs partial sum decompositions to implement nonlinearity by examining the possible asymmetric effects in the long and short-run. The main advantages of NARDL model is that, one can examine the non-linear integration relationship between variables in the model with the ability to estimate both short and long-run effects. So it is superior to ARDL if the topic and data is appropriate to the methodology.

In the NARDL model, we focus on the asymmetric relationship between *EXC* and *SP* and we include other macroeconomic variables (*M2*, *CPI*, *OILP*, *INT*) to avoid a misspecification problem. In addition, it is easily compared with the linear version. A negative shock to *EXC* may affect *SP* more in magnitude compared with a positive shock. Therefore, in order to deal with cointegrating variables, it is more suitable to employ a non-linear model focusing on asymmetries. Lately,

NARDL has become one of the best approaches to show asymmetric effects between variables. Following Shin et al. (2014) and Sahin and Berument (2019) the asymmetric long-run equation between EXC and SP is written as:

$$SP_t = Constant + \alpha_1 EXCP_t + \alpha_2 EXCN_t + e_t \quad (3)$$

Here again SP_t is stock prices, EXC_t is the nominal exchange rate (number of dollars against one dinar). $EXCP_t$ and $EXCN_t$ denote partial sums of positive and negative changes in EXC_t . $Constant$, α_1 , α_2 are long run parameters, and e_t is the white noise and it follows an independent and identically distributed process with a zero mean and finite variance. n is the number of lags for the NARDL model. Since our concern is to test the effects of exchange rate movement, our assumption suggests that an increase and decrease in the EXC does not have the same influence on SP .

From Equation (3), the long-run relationship between EXC increases (appreciation of the domestic currency) and SP is captured by α_1 while α_2 is for the long-run relationship between SP and EXC decreases (depreciation of the domestic currency). It is further expected that increases in EXC affects SP differently in terms of magnitude compared to exchange rate decreases and thus $\alpha_2 \neq \alpha_1$. For more details about the asymmetric long-run relationship between exchange rate and stock prices one can refer to Bahmani- Oskooee and Saha (2015), Bahmani-Oskooee and Saha (2016), Saha (2017) and Cheah et al. (2017).

Values of $EPOS$ and $ENEG$ are created by a simple mathematical calculation provided in Equation (4). Max operator is just the command in the *Excel* extracting positive numbers from zeros. Min does the same but reckons among negative numbers.

$$\begin{aligned} EPOS_j &= \sum_{j=1}^t \Delta EXCP_j = \sum_{j=1}^t \max(\Delta EXC_j, 0) \\ ENEG_j &= \sum_{j=1}^t \Delta EXCN_j = \sum_{j=1}^t \min(\Delta EXC_j, 0) \end{aligned} \quad (4)$$

Here POS indicates positive changes, which reflects the appreciation of the local currency whereas NEG indicates negative changes, reflecting the depreciation in local currency. In order to test asymmetric relationships for short and long-terms, we benefited from Pesaran et al.'s (2001) bounds testing approach. This approach is based on the error-correction model given in Equation (5) that is modified by Shin et al. (2014).

$$\begin{aligned} \Delta SP_t = & Constant + \sum_{i=1}^{n1} \beta_i \Delta SP_{t-i} + \sum_{i=0}^{n2} \lambda_i^+ \Delta EPOS_{t-i} + \sum_{i=0}^{n3} \lambda_i^- \Delta ENEG_{t-i} + \sum_{i=0}^{n4} \phi_i \Delta M2_{t-i} + \\ & \sum_{i=0}^{n5} \eta_i \Delta CPI_{t-i} + \sum_{i=0}^{n6} \delta_i \Delta OILP_{t-i} + \sum_{i=0}^{n7} \psi_i \Delta INT_{t-i} + \rho_0 SP_{t-1} + \rho_1 EPOS_{t-1} + \rho_1 ENEG_{t-1} + \\ & \rho_2 M2_{t-1} + \rho_3 CPI_{t-1} + \rho_4 OILP_{t-1} + \rho_5 INT_{t-1} + \mu_t \end{aligned} \quad (5)$$

Using Equation (5) we can test some assumptions about the asymmetric effects of changes on stock prices. The *short-run adjustment process asymmetry* as called by Bahmani-Oskooee and Saha (2019a) will be observed if *EPOS* and *ENEG* have nonhomogeneous lag orders. If the adjustment asymmetry hypothesis is rejected, the adjustment time of *SP* to the long-run equilibrium level would be different in terms of the depreciation of the local currency and the appreciation of the local currency. See Bahmani-Oskooee and Maki-Nayeri (2019) for this interpretation. *Short-run asymmetry* that is named by Bahmani-Oskooee and Saha (2019a), for every lag i if the estimate of λ^+ is different than the estimate of λ^- the effect becomes asymmetric. They call *short-run cumulative asymmetry* if $\sum \lambda_i^+$ that measures the cumulative short-run effect of exchange rate increases in stock prices is significantly different than $\sum \lambda_i^-$ that measures the cumulative short-run impact of exchange rate decrease on stock prices.

Lastly, the *long-run asymmetry* will be observed as mentioned by Bahmani-Oskooee and Saha (2019a) if the normalized coefficient estimate of the *EPOS* is significantly different than the normalized coefficient estimates of the *ENEG* exchange rate. Thus long-run asymmetric effects of the exchange rate will be determined by a Wald Test for the hypothesis $(-\rho_1^+ / \rho_0 \neq -\rho_1^- / \rho_0)$. This will show whether the long-run effect of *EXC* increase and *EXC* decrease on *SP* is different or not. We can also capture the asymmetric short-run effect as well as the long-run effect of *EXC* changes on *SP*. The main advantage of this error-correction model is that one can estimate both the short-run and the long-run effects of the independent variables simultaneously (see also Bahmani-Oskooee and Maki-Nayeri, 2018).

4. Empirical Results

4.1. CLR Model Results

Although we have prior information about the problematic parts of the CLR model, we estimate coefficients and report statistics to convene with ARDL and NARDL results. Table 5 presents CLR results which are estimated by the Ordinary Least Squares (OLS) method. Adjusted R^2 value is found to be 0.83 and an F - statistics is 190. *M2*, *CPI*, *OILP*, *INT* on *SP* are significant at the one

percent significance level but the p -value for EXC is not statistically significant. However, the Durbin Watson statistic (DW) is equal to 0.18, which is less than the Adjusted R^2 indicating that regression may be spurious. (See Gujarati, 2011, Chapter 14). Moreover, the DW statistic is less than two and close to zero which might indicate a positive serial correlation in the series. According to ACF and LM statistics⁸ test, residuals of the CLR Model⁹ exhibits an autocorrelation problem. Breusch-Pagan-Godfrey¹⁰ ARCH test¹¹, White test¹², and Harvey Test¹³ indicate heteroscedasticity in the residuals (see Sahin, 2018).

Table 5: CLR Model Results

Variables	Coefficient		p - value
<i>Constant</i>	3.5306	***	[0.0010]
EXC_t	0.0385		[0.9548]
$M2_t$	1.6105	***	[0.0000]
CPI_t	-2.7271	***	[0.0000]
$OILP_t$	0.2175	***	[0.0005]
INT_t	0.2052	***	[0.0000]
R^2	0.8381		
Adjusted R^2	0.8337		
Standard Error of Regression	0.1591		
Sum of Squared Residuals	4.6595		
Log likelihood Ratio	82.6733		
F - statistic	190.550	***	
p - value	[0.0000]		
Mean of SP	8.8271		
Standard Deviation of SP	0.3903		
Akaike Information Criterion	-0.8071		
Durbin-Watson Statistics	0.1822		
Notes: ***, ** and * indicates statistical significance level at 1%, 5% and 10% level respectively.			

⁸ Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test's Null Hypothesis: Residuals are serially uncorrelated.

⁹ Authors will provide full tables and statistics if demanded.

¹⁰ Breusch-Pagan-Godfrey Test has a null hypothesis of no heteroscedasticity and it is tested by a Lagrange Multiplier test.

¹¹The autoregressive conditional heteroscedasticity (ARCH) test is about residuals and its null hypothesis that there is no ARCH up to a certain order in the residuals.

¹² White Test (White) has a null of no heteroscedasticity in the residuals.

¹³Harvey Test (Harv) has a null of homoscedasticity in the residuals.

4.2. ARDL Results

As mentioned in the preceding section, although we presented its results for a comparison, the CLR model is not appropriate for the data employed in this study considering its statistical properties. The second alternative is the ARDL model that is proposed by Pesaran and Shin (1998) and Pesaran et al. (2001) having advantages compared to CLR, Engle and Granger (1987) and Johansen (1991) in terms of appropriated in small samples and integration order. We followed the ARDL model steps defined in Bahmani-Oskooee and Maki-Nayeri (2019). Unit root tests ensured that the dependent variable is I(1) and no series of the explanatory variables are I(2). The optimum number of lags for the ARDL model was selected by the Akaike's Information Criterion (AIC) among maximum of twelve lags and AIC indicated a lag order of twelve.

We use more than one independent variable to increase the explanatory power and minimize the error term. We have two choices for reporting long-run coefficients. Either we can directly report *Eviews 10* output lagged level as an independent coefficient like in Qamruzzaman and Jianguo (2018, Table 7). This may be chosen for the ones benefiting from Stepwise Regression with different *p*-value alternatives. Or we may follow Bahmani-Oskooee's style and report long-run coefficients by including asymmetric terms to the linear ARDL in *Eviews 10* and estimate NARDL. Long-run results of the ARDL model are given in the following Table 6. *Eviews* now will give such that long-run coefficients normalized by lagged *EXC* coefficient and also their *p*-values. In this paper we choose the latter style to benefit from the exact comparison of ARDL and NARDL results.

Table 6: Long-Run Results of the ARDL Model

Variables	Coefficient		<i>p</i> -value
<i>Constant</i>	2.4023	***	[0.0000]
<i>EXC</i>	-6.7004	***	[0.0022]
<i>M2</i>	0.6084		[0.3302]
<i>CPI</i>	-1.4871		[0.2537]
<i>OILP</i>	0.5551	***	[0.0008]
<i>INT</i>	0.0629	*	[0.0808]
<i>Notes: ***, ** and * indicates statistical significance level at 1%, 5% and 10% level respectively.</i>			

In order to test the existing of long-run relationship between *SP*, *EXC*, *M2*, *CPI*, *OILP*, *INT*, the bound test approach is used following Pesaran et al.'s (2001) procedure. The bound testing approach depends on the *F*-test of lagged level variables. This test examines the null hypothesis, which indicates no cointegration between variables against the alternative that is the existence of cointegration between variables. We should also look also for *t*-bound test to ensure that the

cointegrating relationship is valid. Results from the ARDL bound testing approach to co-integration under unrestricted constant and no trend specification by using the F -statistics indicates a co-integration relationship between variables¹⁴ with a value of 7.97 which is higher than the upper bound of critical value. Moreover, the absolute value of the t bound is -4.72 which is greater than the absolute value of either the $I(0)$ or $I(1)$ and thus we should reject the null hypothesis of t bound test, and conclude that the cointegrating relationship is valid. In order to ensure that the ARDL model is a good fit, we apply both diagnostic and stability tests for the residuals. The serial correlation test was tested because if error terms have autocorrelation, then estimators will not be efficient which would lead us to incorrect findings. Ramsey's Regression Specification Error Test (RESET) checks if the functional form used in the regression model is misspecified or not. The stability test was used the cumulative sum of recursive residuals (CUSUM) and the cumulative sum of the squares of recursive residuals (CUSUMSQ)¹⁵. With the ARDL model, residuals have no series correlation problem according to ACF and Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test. Besides Breusch-Pagan-Godfrey ARCH test, White test, and Harvey Test indicate no heteroscedasticity problem.

Table 7 provides short-run estimates of the linear ARDL model plus the error correction specification coefficients.

As shown in Table 7, the coefficient of the lagged ECM term (ECM_{t-1}) is statistically significant and negative, which supports the adjustment towards the long-run equilibrium. So nearly 16.05% of instability is corrected within a month. According to Bahmani-Oskooee and Saha (2019a) ρ_0 coefficient in Equation (5) is the ECM_{t-1} term in the Engle and Granger (1987) error correction specification. Besides according to Bahmani-Oskooee and Saha (2019b) ARDL error correction representation inherits the linear combination of lagged level of variables and Engle and Granger model is similar except for the ECM_{t-1} term in Engle and Granger. R^2 is 0.59 and the variation in stock prices can be explained by some variations and thus it can be predictable.

---

¹⁴ Numbers for F - bound test are obtained from Pesaran et al. (2001, Table CI (iii) Case III on page 300) and for the critical value bounds of the t - statistic report in Table CII (iii) Case III on page 303. We will provide full details of test results if demanded.

¹⁵ The CUSUM and CUSUMSQ figures and other diagnostic, stability tests will be proved if demanded.

Table 7: Short-Run Results of the ARDL Model

Variables	Coefficient		Probability
ΔSP_{t-1}	0.2395	***	[0.0004]
ΔSP_{t-2}	0.0381		[0.5722]
ΔSP_{t-3}	-0.0889		[0.1917]
ΔSP_{t-4}	0.0241		[0.7166]
ΔSP_{t-5}	0.0352		[0.5923]
ΔSP_{t-6}	0.0667		[0.3110]
ΔSP_{t-7}	-0.1118	*	[0.0978]
ΔSP_{t-8}	0.0657		[0.3308]
ΔSP_{t-9}	0.1303	**	[0.0504]
ΔSP_{t-10}	0.0979		[0.1153]
ΔEXC_t	1.0671	**	[0.0327]
$\Delta M2_t$	0.0450		[0.8048]
$\Delta M2_{t-1}$	-0.0707		[0.6978]
$\Delta M2_{t-2}$	0.7000	***	[0.0001]
$\Delta M2_{t-3}$	0.5446	***	[0.0032]
$\Delta M2_{t-4}$	0.0368		[0.8412]
$\Delta M2_{t-5}$	0.6075	***	[0.0013]
$\Delta M2_{t-6}$	0.4702	**	[0.0167]
$\Delta M2_{t-7}$	0.7751	***	[0.0001]
$\Delta M2_{t-8}$	-0.1509		[0.4474]
$\Delta M2_{t-9}$	0.3747	**	[0.0571]
$\Delta M2_{t-10}$	0.8589	***	[<0.001]
$\Delta M2_{t-11}$	0.4542	**	[0.0272]
ΔCPI_t	0.6912		[0.3692]
ΔCPI_{t-1}	0.8360		[0.2812]
ΔCPI_{t-2}	1.0862		[0.1569]
ΔCPI_{t-3}	0.9958		[0.1987]
ΔCPI_{t-4}	2.1925	***	[0.0044]
ΔCPI_{t-5}	1.5270	**	[0.0466]
ΔCPI_{t-6}	1.0510		[0.1818]
ΔCPI_{t-7}	1.4258	**	[0.0593]
ΔINT_t	0.0718	***	[0.0004]
ECM_{t-1}	-0.1605	***	[<0.001]
R^2	0.5952		
Adjusted R^2	0.5024		
Standard Error of Regression	0.0373		
Sum of Squared Residuals	0.2001		
Log likelihood Ratio	351.79		
F- statistic	6.4155	***	[<0.001]
Mean of SP	0.0032		
Standard Deviation of SP	0.0528		
Akaike Information Criterion	-3.5708		
Durbin-Watson Statistics	1.9741		

Notes: ***, ** and * indicates statistical significance level at 1%, 5% and 10% level respectively.

4.3. Empirical Results for the NARDL Model

During the phase of reporting NARDL parameters, we could follow papers such as Sahin and Berument (2019) and conduct bivariate analysis. However, here we want to include other independent variables. Second, we may use general to the specific approach of stepwise regression but this would not allow us to obtain normalized long-run coefficients with p - values. Here we simply follow Bahmani's suggestion and included nonlinear coefficients to linear ARDL. NARDL model's residuals have no series correlation problem according to ACF and Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Tests. Hypothesis of no heteroscedastic residuals could not be rejected by the Breusch-Pagan-Godfrey ARCH Test, White Test, and Harvey Test. Moreover, RESET, CUSUM and CUSUMSQ indicate no coefficient stability problem.¹⁶ Following Shin et al. (2014), we used the cointegration bound test of Pesaran et al. (2001) for testing the joint significance of lagged level variables (see also Bahmani-Oskooee and Saha, 2019a for more explanations). The test rejects the null hypothesis where the computed F -statistic is equal to 8.07 which is greater than the upper bound critical value and we can claim that there is a long-run relationship between the macroeconomic and financial variables and stock prices.

Table 8: Long-Run Results of the NARDL Model

Variables	Coefficient		p -value
<i>Constant</i>	2.9015	***	[<0.001]
<i>EPOS</i>	-5.2292		[0.1187]
<i>ENEG</i>	-6.9838	***	[0.0023]
<i>M2</i>	0.8778		[0.2598]
<i>CPI</i>	-3.1596		[0.3377]
<i>OILP</i>	0.5285	***	[0.0019]
<i>INT</i>	0.0749	*	[0.0663]
Notes: ***, ** and * indicates statistical significance level at 1%, 5% and 10% level respectively.			

¹⁶ Figures from cumulative sum of recursive residuals will be provided if demanded.

Table 9: Short-Run Results of the NARDL Model

Variables	Coefficient		p- value
ΔSP_{t-1}	0.2350	***	[0.0006]
ΔSP_{t-2}	0.0381		[0.5740]
ΔSP_{t-3}	-0.0850		[0.2253]
ΔSP_{t-4}	0.0241		[0.7178]
ΔSP_{t-5}	0.0344		[0.6027]
ΔSP_{t-6}	0.0642		[0.3305]
ΔSP_{t-7}	-0.1116	*	[0.0992]
ΔSP_{t-8}	0.0645		[0.3416]
ΔSP_{t-9}	0.1287	**	[0.0540]
ΔSP_{t-10}	0.0973		[0.1198]
$\Delta EPOS_t$	1.2358		[0.1475]
$\Delta ENEG_t$	0.9321		[0.2298]
$\Delta M2_t$	0.0423		[0.8175]
$\Delta M2_{t-1}$	-0.1190		[0.5184]
$\Delta M2_{t-2}$	0.6569	***	[0.0003]
$\Delta M2_{t-3}$	0.5184	***	[0.0051]
$\Delta M2_{t-4}$	0.0145		[0.9377]
$\Delta M2_{t-5}$	0.5741	***	[0.0023]
$\Delta M2_{t-6}$	0.4496	**	[0.0232]
$\Delta M2_{t-7}$	0.7666	***	[0.0001]
$\Delta M2_{t-8}$	-0.1649		[0.4059]
$\Delta M2_{t-9}$	0.3510	*	[0.0742]
$\Delta M2_{t-10}$	0.8538	***	[<0.001]
$\Delta M2_{t-11}$	0.4641	**	[0.0264]
ΔCPI_t	0.5483		[0.4765]
ΔCPI_{t-1}	0.9387		[0.2299]
ΔCPI_{t-2}	1.2271		[0.1163]
ΔCPI_{t-3}	1.1166		[0.1544]
ΔCPI_{t-4}	2.2783	***	[0.0036]
ΔCPI_{t-5}	1.6631	**	[0.0324]
ΔCPI_{t-6}	1.2211		[0.1259]
ΔCPI_{t-7}	1.5458	**	[0.0427]
ΔINT_t	0.0687	***	[0.0009]
ECM_{t-1}	-0.1620	***	[<0.001]
R^2	0.5961		
Adjusted R^2	0.5000		
Sum of Squared Residuals	0.1997		
Log Likelihood Ratio	351.991		
F- statistic	6.2061	***	[<0.001]
Mean of SP	0.0032		
Standard Deviation of SP	0.0528		
Akaike Information Criterion	-3.5617		
Durbin-Watson stat	1.9665		
<i>Notes: ***, ** and * indicates statistical significance level at 1%, 5% and 10% level respectively.</i>			

5. Discussion

Results of this study are summarized in Table 10 indicating that NARDL can be preferred in terms of authenticity compared to CLR and ARDL where there is a higher coefficient of determination, F - bounds test and a higher forecasting performance with lower RSS. Kuwait stock market appears to be in weak form of efficiency because of that it does not follow the random walk theory. This result is supported by Sultan et al. (2013) where they test the weak form of the efficient market of the KSE and results indicate that the stock market in Kuwait is in weak form and thus an investor can use a historical data and news about the market to obtain an extra profit.¹⁷ In this discussion section, significant coefficients obtained from NARDL models and presented in the below table will be interpreted in terms of economics and finance. For this purpose considering coefficients and their signs, five hypothesis will be mentioned and discussed which are extracted from the models. Initially the hypothesis tested by the coefficient will be provided and next their financial and economic meanings will be discussed. Substantial amount of empirical literature was scanned and their results were provided to compare with this study's findings.

Table 10: Summary of the Results

	Long-Run	Long-Run	Short-Run	Short-Run	
Coefficients	ARDL	NARDL	ARDL	NARDL	CLR
EXC_t	-		+ (0)		NS
$EPOS_t$		NS		NS	
$ENEG_t$		-		NS	
$M2_t$	NS	NS	+ (2,3,5,6,7,9,10,11)	+ (2,3,5,6,7,9,10,11)	+
CPI_t	NS	NS	+ (4,5,7)	+ (4,5,7)	-
$OILP_t$	+	+	NE	NE	+
INT_t	+	+	+ (0)	+	+
Notes: NS: Not significant. NE: There is no effect. The numbers in the parenthesis are significant lag orders.					

First, the sign and magnitude of the coefficient of the exchange rate α_2 depends on whether firms are an exporter or an importer in the economy. If the majority of firms are an exporter and benefit from the depreciation of the local currency, then we would expect α_2 to be positive. The relationship between EXC and SP is negative in the long run as reported in Table 6. 1 % increase in EXC (appreciation of the local currency) causes 6.70 % decrease in SP . This result is supported by

¹⁷ See Chapter 8 of Bodie, Kane and Marcus (2018) for a broad definition and an explanation of efficient market hypothesis.

Abouwafia and Chambers (2015) where they find that a depreciation of the real exchange rate leads to an increase in stock prices in Kuwait. In this case, they assume that there is a negative relationship in the long run because depreciation of the currency can attract portfolio inflows that partly invested in stocks, causing their prices to rise. Results for the short-run previously reported in Table 7 indicate that *EXC* changes have a short-run positive effect on *SP*. The nominal exchange rate for Kuwait carries a positive and significant coefficient in the short-run which implies that firms in Kuwait gain from domestic currency appreciation, a 1 % increase in *EXC* leads to an increase the *SP* by 1.07 %. Therefore, we can say that an appreciation of the dinar can be beneficial for import oriented firms in the short-run and thus it makes imports cheaper and exports expensive. As we expected, the appreciation of the dinar will increase the earning of firms and hence stock prices because most of the firms in Kuwait are domestic and they import more in the short-run. Therefore, the cost will decrease and cause a more profit. Meanwhile, depreciation of the dinar will hurt firms due to the increased cost of imported inputs which leads to a decrease in profitability as result stock prices decline. In the next step, with the existence of cointegration we examine the asymmetric relationship between *SP* and *EXC* by using the Wald test, the null hypothesis in the Wald test is that there is no long and short-run asymmetric relationship. In the long- run, results normalized by the lagged *SP* coefficient indicating that the *EXC* reduction (depreciation of the domestic currency) has a negative and a significant effect on *SP* with a coefficient of -6.98 revealing that a 1% decrease in the *EXC* would lead to an approximately a 6.98% decrease in *SP*, the *EXC* increase has a non-significant coefficient in the long-run (Table 8). Based on these results we can see that the deprecation of the local currency (dinar) could have negative effects on *SP* by declining prices in the long-run. These results are consistent by Oyinlola and Oloko (2018). As most of firms listed on the Kuwaiti stock market work domestically and thus the domestic currency depreciation leads firms to pay more for imported. Therefore, domestic firms that are importing raw materials will face an increase in the cost, which leads to a decrease in firms' profits that cause a decline in their share prices. Bahmani-Oskooee and Saha (2019a) explore that the sign of the effect of nominal exchange rate on stock prices depends whether on the country is export or import oriented. In our case, Kuwait is an exporter country but for an oil importer country such as Turkey, according to Benli et al.'s (2019) normalized coefficients for Istanbul Stock Exchange-100, an appreciation of the local currency increases stock prices in the long-run, whereas depreciation of the local currency decreases stock prices insignificantly. In absolute terms, appreciation of the local currency's coefficient is higher than depreciation. Besides in the short-run, depreciation of the local currency decreases stock prices but appreciation increases it. Table 9 presented results for the short-run NARDL model. Bahmani and Ghodsi (2018) call this as asymmetric causality if the Wald Test rejects the short-run causality of increase or decrease. For the asymmetric short-run relationship, empirical results show that *EXC* does not have a statistically significant effect on *SP*. Bahmani-Oskooee

focuses on the asymmetric relationship between *EXC* and *SP* in different countries. For instance, Bahmani-Oskooee and Saha (2015) employ two models: the linear (multivariate models) and non-linear model (a bivariate model). They use a linear model (ARDL) to investigate the relationship between *SP* and *EXC*, *M2*, *CPI* and industrial production as a proxy for domestic economic activity for monthly data from 1973 to 2014 in the US, while NARDL method is employed to capture the asymmetric relationship between the stock price index and exchange rate. They indicated that the exchange rate movement has an asymmetric effect on stock prices. Bahmani-Oskooee and Saha (2016) extend their study by including several more countries. Using monthly data, results indicate that the exchange rate has a significant effect on stock markets in the long-run term for Brazil and Korea. Moreover, the exchange rate movement has asymmetric effects on stock prices. Although the effect was mostly in the short run. Tiryaki et al. (2019) use Turkish data and benefit from NARDL to investigate effects of real exchange rate on stock returns. They find an asymmetry in the long-run. In the long-run while the positive real exchange rate has no statistically significant effect on stock prices, the negative real exchange rate has a positive effect on stock prices. In the short-run negative real exchange rate has a positive effect and a positive real exchange rate has a positive effect on stock prices for the full sample. However their results change when the 2002 structural break was considered.

The second hypothesis is tested related to liquidity in the economy where Gordon Growth Model is assumed a positive relationship between money supply and stock prices through increasing dividends rate and low interest rate. Besides empirical studies such as Mukherjee and Naka (1995) explore a positive relationship between monetary expansion and stock prices, through drumming up the investment and output. However, other studies such as Fama (1981) keeps in sight the inflation concerns and claims a case of negative effect of money supply on stock prices. Thus, based on previous findings, we expect α_3 to be either positive or negative. According to CLR results, the effect of money supply on the exchange rate is statistically positive and significant. ARDL and NARDL results reveal that the relation between *M2* and *EXC* is not significant in the long-run. However, in the short-run both ARDL and NARDL results imply that *M2* carries a positive and significant relationship with *SP* in substantial lags. Results are supported by Mukherjee and Naka (1995); Al-Sharkas (2004); Tian and Ma (2010); Eita (2012); Boonyanam (2014); Hussain et al. (2013), where they assume that when money supply increases, interest rates decrease which in turn causing an increase in investment and output and hence stock prices will increase. So, in the case of Kuwait, we can conclude that an increase in *M2* leads to economic expansion by an increase in corporate profits and thus *SP* will increase. From these results, we may say that the CBK can use money supply as a monetary policy tool to affect stock prices in the short-run to bolster confidence. Al-Sharkas (2004); Tian and Ma (2010); Eita (2012) and Boonyanam (2014) also find a positive relationship between monetary expansion and stocks prices, they expect

that when the money supply increases which leads to a decrease in interest rates and thus an increase in investment and output causing an increase in stock prices. However, Fama (1981) assumes a negative relationship between money supply and stock prices (a negative sign) due to an increase in the money supply may lead to inflation causing a decrease in stock prices. Ibrahim (2000) also finds a negative relationship between money supply and stock prices in Malaysia.

The third hypothesis focuses on prices where there is a debate on the literature about the sign. For instance, Fama (1981) and Chen et al. (1986) expect a negative relationship between *CPI* and *SP* because a plague of the inflation leads to an increase in input prices that used to produce goods by firms and thus future profit will decline as well as the *SP*. Mukherjee and Naka (1995, Japan), Al-Sharkas (2004, Jordan), Eita (2012, Namibia) also find a negative relationship between inflation and stock prices. However, Ibrahim (2000, Malaysia) and Boonyanam (2014, Thailand) find a positive relationship between stock prices and inflation. Therefore, we may either obtain a positive or negative sign for α_4 which is supported by Bahmani-Oskooee and Saha (2019a) claiming that the sign of the effect of inflation on stock prices will depend on the effect of inflation on cost and profit structure or stocks are bought to be used as a hedge against inflation. The relationship between *CPI* and *SP* is not statistically significant in the long-run according to the ARDL and NARDL results. However, *CPI* has a positive and significant effect in the short-run according to ARDL and NARDL specifications. This result is supported by Fisher (1930). Therefore, according to this result in the case of Kuwait, a positive relationship between *CPI* and *SP* suggests that equities could hedge against inflation in the short run. Ibrahim (2000, Malaysia) and Boonyanam (2014, Thailand) also find a positive relationship between stock prices and inflation.

The fourth hypothesis is based on that Kuwait which is one of essential oil producers and its economy is highly dependent on oil prices. If oil price ascends, this would be reflected in oil exporter firms' and government's revenues, expected dividends would go up and *SP* would be stimulated through infusion channel. Oil prices are also essential for the oil producing countries such as Nigeria where Nwani and Bassey (2016) find a positive long-run and short-run effect of oil price on real economic growth. Therefore, we expect α_5 to be positive. The effect of *OILP* on *SP* is statistically positive in the long-run both using ARDL and NARDL models. Therefore, we can say that an increase in *OILP* improves the trade balance and thus an increase the current account surplus in Kuwait. Meanwhile, higher *OILP* increases income of the economic actors. This income is also being reflected in the *SP*. Chortareas et al., (2011) also suggest that there is a long-run relationship between stock and oil prices in Kuwait. In the short-run, we explore that the effect of *OILP* on *SP* is not statistically significant. Since Kuwait is an oil exporter this result is expected cost advantages and future positive expected cash flows of firms. Besides, an increase in the oil prices improve the gap between

exports and imports. Meanwhile, higher oil prices pep up private disposable income and profitability in firms, which in turn reflect in stock prices. In addition, an increase in the oil price is good news for oil-exporting countries, but not for oil-importing countries and thus if oil price decrease it has a reverse effect on the economy of oil-exporting countries. However, Sahin (2014) indicates that in the case of net importer countries such as Turkey, an increase in oil prices leads to an increasing overall price. In addition to these foreign prices also increase and thus the profits of firms diminish. Park and Ratti (2008) find a positive relationship between oil prices and stock returns for exporter countries such as Norway while it is negative for the United States (US) and European Union (EU) countries. Chortareas et al. (2011) find a positive relationship between oil prices and stock prices in Egypt, Oman, Saudi Arabia, and Kuwait. Basher et al. (2012) explore a negative relationship between oil prices and stock prices in emerging markets. Sahin (2014) also finds that the interrelation between real oil prices and real stock returns in Turkey is significantly negative. Moreover, when the real oil price moves to higher quantiles, the negative impact increases in absolute terms. The distinction was due a trade off between being an oil exporter or an importer country. Elafif et al. (2017) use data of Turkey and Saudi Arabia, benefit from NARDL method, and explore that an increase in oil prices also increase the output and the decrease in oil prices also increase the output for Saudi Arabia where an increase in oil prices has a higher coefficient. In the short-run although an increase in oil prices stimulate the output, a diminish in oil prices reduces it. But for Turkey they report a negative effect of oil price increases and oil price decreases on the output in the long-run where the latter has a higher impact in terms of absolute values. Cheikh et al. (2018) examine the asymmetric relationship between oil prices and stock return in Kuwait and find that negative oil price changes have larger impacts on stock returns than positive oil prices. Kisswani and Elian (2017) find a positive long-run effect of Brent oil prices on stock prices using NARDL where the decreases are more dominant in terms of absolute values. In the short-run, for most of the sectors the coefficient is also positive that is supporting our results. Hu et al. (2018) explore a negative long-run effect of oil price increases and decreases on Shanghai Composite Index but the normalized coefficient is higher for a decrease in absolute terms. Their short-run results are not statistically significant. Khan et al. (2019) also find a statistically significant negative effect of oil price increases on Shanghai Stock Exchange and positive effect of oil price decreases in the long-run and negative effect has a higher coefficient in terms of absolute value. According to their results, in the short-run the positive effect of oil price on stock prices is not statistically significant but the coefficient is statistically significant and positive for the reverse case.

The fifth hypothesis focuses on the relationship between *INT* and *SP* and according to papers such as Mukherjee and Naka (1995) and Sahin (2014), there exists a negative relationship between these two. Slashing interest rates would expect to stimulate investment expectations so the growth rate. Since stock prices

are a harbinger of the economy, we expect α_6 to be negative. However unexpectedly the relationship between *INT* and *SP* is statistically significant and positive in the long-run and short-run according to all models. The other papers such as Inegbedion (2012) finds that the relationship between stock prices and an interest rate is not significant in Nigeria. Al-Naif (2017) does not find a cointegration between interest rate and stock prices for Kuwait and fails to find a causality relationship among these two either direction. Subburayan and Srinivasan (2014) fail to find a causality from interest rate to stock prices for India. Wongbampo and Sharma (2002) explore a positive effect of interest rate on stock prices for Malaysia and Indonesia. However they find it negative for Philippines, Singapore and Thailand in the long-run using Johansen's method. Rahman et al. (2009) benefit from Johansen's methodology and find a negative effect of interest rate on stock prices for Malaysia in the long-run. However, in the short-run the effect is positive. Their CLR estimates provide a positive effect of interest rate on stock prices. Mutuku and Ngeny (2015) explore a positive effect of interest rate on stock prices in Kenya. *INT* has a non-significant effect on *SP* in the long-run and but not in the short-run. This result is not supported by Mukherjee and Naka (1995) who find a negative relationship between the interest rate and stock returns in Japan considering opportunity costs. In addition, Jayashankar and Rath (2017) use the data of India and apply wavelet correlation and find ruinous effect of interest rate on stock prices.

6. Conclusion

To sum up and concentrate on the title of the paper, in terms of economic interpretation, it is clear that there is an essential role of the exchange rate on the stock price for Kuwait in the long-run but not in the short-run. A decrease in the exchange rate has a stark effect compared to an increase over stock prices so there is a case of asymmetry for Kuwait economy. Related to the literature, it is also expected to see a non-linear relationship between stock prices and exchange rate. When the exchange rate changes frequently, the supply side of the economy would not certain about plight of their future cash flows (Bartam, 2004). This study is delimited to a small open economy which produces oil, Kuwait. Results cannot be generalized to all countries so there are limitations and boundaries. The research was limited to a country which uses pegged exchange rate regime and results for a country using a flexible regime may be different. Results are essential for policy makers trying to avoid fraying where precarious exchange rate movements have potential to crimp the financial market.

Acknowledgement

We would like to thank Prof. Dr. Mohsen Bahmani-Oskooee, at the Department of Economics, the University of Wisconsin for his suggestions.

References

- Abdalla, I., Murinde, V. (1997). Exchange rate and stock price interactions in emerging financial markets: evidence on India, Korea, Pakistan and the Philippines. *Applied Financial Economics*, 7(1), 25-35.
- Abouwafia, H. E., Chambers, M. J. (2015). Monetary policy, exchange rates and stock prices in the Middle East region. *International Review of Financial Analysis*, 37(1), 14-28.
- Al-Naif, K. (2017). The relationship between interest rate and stock market index: Empirical evidence from Arabian countries. *Research Journal of Finance and Accounting*, 8(4), 181-191.
- Al-Sharkas, A. (2004). Dynamic relations between macroeconomic factors and the Jordanian stock market. *International Journal Applied Econometrics and Quantitative Studies*, 1(1), 97-114.
- Arat, K. (2003). Analyzing the optimum exchange rate regime selection and exchange rate pass-through to prices in Turkey. *Expertise Thesis for Central Bank of the Republic of Turkey*, July, Ankara, Turkey.
- Arslan, B. (2017). Evaluation of Stock Market Reaction to the Inclusion of Firms in 2016 ISE Sustainability Index, *Ankara Yildirim Beyazıt University, Master of Banking and Finance Thesis*, Ankara, Turkey.
- Bahmani-Oskooee, M., Sohrabian, A. (1992). Stock prices and the effective exchange rate of the dollar. *Applied Economics*, 24(4), 459-464.
- Bahmani-Oskooee, M., Saha, S. (2019a). On the effects of policy uncertainty on stock prices: An asymmetric analysis. *Quantitative Finance and Economics*, 3(2), 412-424.
- Bahmani-Oskooee, M., Saha, S. (2019b). On the effects of policy uncertainty on stock prices. *Journal of Economics and Finance*, 43(4), 764-778.
- Bahmani-Oskooee, M., Saha, S. (2015). On the relation between stock prices and exchange rates: a review article. *Journal of Economic Studies*, 42(4), 707-732.
- Bahmani-Oskooee, M., Ghodsi, H. (2018). Asymmetric causality between the U.S. housing market and its stock market: Evidence from state level data. *The Journal of Economic Asymmetries*, 18(November), e00095.

- Bahmani-Oskooee, M., Maki-Nayeri, M. (2018). Policy uncertainty and the demand for money in Korea. *International Economic Journal*, 32(2), 219-234.
- Bahmani-Oskooee, M., Maki-Nayeri, M. (2019). Asymmetric effects of policy uncertainty on domestic investment in G7 countries. *Open Economies Review*, 30(4), 675-693.
- Bahmani-Oskooee, M., Saha, S. (2016). Do exchange rate changes have symmetric or asymmetric effects on stock prices. *Global Finance Review*, 31(November), 57-72.
- Bartram, S. M. (2004). Linear and nonlinear foreign exchange rate exposures of German nonfinancial corporations. *Journal of International Money and Finance*, 23(4), 673-699.
- Basher, S. A., Haug, A. A., Sadorsky, P. (2012). Oil prices, exchange rates and emerging stock markets. *Energy Economics*, 34(1), 227-240.
- Benli, M., Durmuskaya, S., Bayramoglu, G. (2019). Asymmetric exchange rate pass-through and sectoral stock price indices: Evidence from Turkey. *International Journal of Business and Management*, 7(1), 25-47.
- Bodie, Z., Kane, A., Marcus, A. J. (2018). Etkin piyasa hipotezi (Efficient market hypothesis), In: *Yatırımın Temelleri (Essentials of Investment)*, Translation to Turkish from 9th Edition, Nobel Publications, Ankara, Turkey, pp. 235-264.
- Boonyanam, N. (2014). Relationship of stock price and monetary variables of Asian small open emerging economy: Evidence from Thailand. *International Journal of Financial Research*, 5(1), 52-63.
- Cheah, S. P., Yiew, T. H., Ng, C. F. (2017). A nonlinear ARDL analysis on the relation between stock price and exchange rate in Malaysia . *Economics Bulletin*, 37(1), 336-346.
- Cheikh, N. B., Naceur, M. S., Kanaan, M. O., et al. (2018). Oil prices and GCC stock markets: New evidence from smooth transition models, Working Paper.
- Chen, N. F., Roll, R., Ross, S. A. (1986). Economic forces and the stock market. *The Journal of Business*, 59(3), 383-403.

- Chortareas, G., Cipollini, A., Eissa, M. A. (2011). Exchange rates and stock prices in the MENA countries: What role for oil? *Review of Development Economics*, 15(4), 758-774.
- Cuestas, J. C., Tang, B. (2015). Asymmetric exchange rate exposure of stock returns: Empirical evidence from Chinese Industries *Studies in Nonlinear Dynamics and Econometrics*, 21(4), DOI: <https://doi.org/10.1515/snde-2016-0042>.
- Dickey, D. A., Fuller, W. A. (1981). Likelihood ratio statistics for autoregressive time series with a unit root. *Econometrica*, 49(4), 1057-1072.
- Eita, J. H. (2012). Modelling macroeconomic determinants of stock market prices: Evidence from Namibia. *The Journal of Applied Business Research*, 28(5), 871-884.
- Elafif, M., Alsamara, M. K., Mrabet, Z., et al. (2017). The asymmetric effects of oil price on economic growth in Turkey and Saudi Arabia: new evidence from nonlinear ARDL approach. *International Journal of Development and Conflict*, 7(2), 97-118.
- Engle, R. F., Granger, C. W. (1987). Co-integration and error correction: representation, estimation, and testing. *Econometrica*, 55(2), 251-276.
- Fama, E. F. (1981). Stock returns, real activity, inflation and money. *The American Economic Review*, 71(4), 545-565.
- Fisher, I. (1930). *The Theory of Interest Rate*. New York: Macmillan.
- Granger, C. W. (1988). Some recent developments in a concept of causality. *Journal of Econometrics*, 39(1-2), 199-211.
- Granger, C. W. J. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica*, 37(3), 424-438.
- Greene, W. H. (2012). *Econometric Analysis*, Pearson Education, USA.
- Groenewold, N., Paterson, J. E. H. (2013). Stock prices and exchange rates in Australia: Are commodity prices the missing link?. *Australian Economic Papers*, 52(3-4), 150-170.
- Gujarati, D. (2011). *Econometrics by Example*, USA: Palgrave Macmillan.

- Hu, C, Liu, X., Pan, B., et al. (2018). Asymmetric impact of oil price shocks on stock market in China: A combination analysis based on SVAR model and NARDL Model. *Emerging Markets Finance and Trade*, 54(8), 1693-1705.
- Hussain, A., Rafique, M., Khalil, A., et al. (2013). Macroeconomic determinants of stock price variations: An economic analysis of KSE-100 index. *Pakistan Journal of Humanities and Social Sciences*, 1(1), 28-46.
- Huy, T. Q. (2016). The linkage between exchange rates and stock prices: Evidence from Vietnam. *Asian Economic and Financial Review*, 6(7), 363:373.
- Ibrahim, M. H., Aziz, H. (2003). Macroeconomic variables and the Malaysian equity market: A view through rolling subsamples. *Journal of Economic Studies*, 30(1), 6-27.
- Ibrahim, M. H. (2000). Cointegration and Granger causality tests of stock price and exchange rate interactions in Malaysia. *ASEAN Econ Bulletin*, 17(1), 36-47.
- Inegbedion, H. E. (2012). Macroeconomic determinants of stock price changes: Empirical evidence from Nigeria. *Indian Journal of Finance*, 6(2), 19-23.
- Ismail, M. T., Bin Isa, Z. (2009). Modeling the interactions of stock price and exchange rate in Malaysia. *The Singapore Economic Review*, 54(4), 605-619.
- Jayashankar, M., Rath, B. N. (2017). The dynamic linkage between exchange rate, stock price and interest rate in India. *Studies in Economics and Finance*, 34(3), 383-406.
- Johansen, S. (1991). Estimation and hypothesis testing of cointegration vectors in Gaussian vector autoregressive models. *Econometrica*, 59(6), 1551-1580.
- Khan, M. K., Teng, J. Z., Khan, M. I. (2019). Asymmetric impact of oil prices on stock returns in Shanghai stock exchange: Evidence from asymmetric ARDL model. *Plos One*, June,1-14
- Kisswani, K. M., Elian, M. I. (2017). Exploring the nexus between oil prices and sectoral stock prices: Nonlinear evidence from Kuwait stock exchange. *Cogent Economics and Finance*, 5(1), 1-17.

- Koutmos, G., Martin, A. D. (2003). Asymmetric exchange rate exposure: theory and evidence. *Journal of International Money and Finance*, 22(3), 365-383.
- Kwiatkowski, D., Phillips, P. C., Schmidt, P., et al. (1992). Testing the null hypothesis of stationarity against the alternative of a unit root: How sure are we that economic time series have a unit root?. *Journal of Econometrics*, 54(1-3), 159-178.
- Mishkin, F. S. (2004). *The Economics of Money, Banking, and Financial Markets*, 7th Eds., New Jersey: Pearson Addison Wesley Publications.
- Mishkin, F. S. (2013). *The Economics of Money, Banking and Financial Markets*, 10th Eds., New Jersey: Pearson Education Wesley Publications.
- Mukherjee, T. K., Naka, A. (1995). Dynamic relations between macroeconomic variables and the Japanese stock market: an application of a vector error correction model. *The Journal of Financial Research*, 18(2), 223-237.
- Mutuku, C., Ngeny, K. L. (2015). Macroeconomic variables and the Kenyan equity market: A time series analysis. *Business and Economic Research*, 5(1), 1-10.
- Nwani, C., Basse, O. J. (2016). Economic growth in oil-exporting countries: Do stock market and banking sector development matter? Evidence from Nigeria. *Cogent Economics and Finance*, 4(1), 1-11.
- Oyinlola, M. A., Oloko, T. (2018). Exchange Rate Dynamics and Stock Market Price in Nigeria: Evidence from a Nonlinear ARDL Approach. *West African Financial and Economic Review*, 18(1), 27-46.
- Pan, M. S., Fok, R. C. W., Liu, Y. A. (2007). Dynamic linkages between exchange rates and stock prices: Evidence from East Asian markets. *International Review of Economics and Finance*, 16(4), 503–520.
- Park, J., Ratti, R. A. (2008). Oil price shocks and stock markets in the US and 13 European countries. *Energy Economics*, 30(5), 2587-2608.
- Parsva, P., Lean, H. H. (2011). The analysis of relationship between stock prices and exchange rates: Evidence from six Middle Eastern financial markets. *International Research Journal of Finance and Economics*, 66(5), 157-171.
- Perron, P. (1989). The great crash, the oil price shock, and the unit root hypothesis. *Econometrica*, 57(6), 1361-1401.

- Pesaran, M. H., Shin, Y. (1998). An autoregressive distributed-lag modelling approach to cointegration analysis. *Econometric Society Monographs*, 31: 371-413.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Phillips, P. C., Perron, P. (1988). Testing for a unit root in time series regression. *Biometrika*, 75(2), 335-346.
- Press Releases (2003). New Exchange Policy Launched: CBK Sets the KD/Dollar Parity Rate and Margins of Fluctuations, Central Bank of Kuwait, 05.01.2003. Available at www.cbk.gov.kw.
- Press Releases (2007). The Kuwaiti Dinar (KD) Re-Pegged to a Basket of Currencies. Central Bank of Kuwait, 20.05.2007. Available at www.cbk.gov.kw.
- Qamruzzaman, M., Jianguo, W. (2018). Investigation of the asymmetric relationship between financial innovation, banking sector development, and economic growth. *Quantitative Finance and Economics*, 2(4), 952-980.
- Rahman, A. A., Sidek, N. Z., Tafri, F. H. (2009). Macroeconomic determinants of Malaysian stock market. *African Journal of Business Management*, 3(3), 095-106.
- Saha, S. (2017). *Do Exchange Rate Changes Have Symmetric or Asymmetric Effects on Stock Prices?*, Phd Thesis at University of Wisconsin-Milwaukee.
- Sahin, A. (2011). The effects of monetary policy on the stock price bubbles: A case study on Turkey (in Turkish). In: *Global Economic and Financial Crisis*, (Ed.), Ankara, Turkey: Nobel Publication Inc.: 107-155.
- Sahin, A. (2014). Stock market returns and oil prices relationship revisited. *Quo Vadis Social Sciences: Artvin Coruh University International Congress on Social Sciences*, Artvin, Turkey, October, 15-17, 2014.
- Sahin, A. (2016). Short and long - run effects of exchange rate on stock price index: An application to the fragile five countries by smooth transition regression error correction model. (in Turkish). *Ege Academic Review*, 16(2), 319-349.

- Sahin, A. (2018). Staying vigilant of uncertainty to velocity of money: an application for oil-producing countries. *OPEC Energy Review*, 42(2), 170-195.
- Sahin, A., Berument, M. H. (2019). Asymmetric effects of central bank funding on commercial banking sector behaviour. *Economic Research*, 32(1), 128-147.
- Shin, Y., Yu, B., Greenwood-Nimmo, M. (2014). Modelling asymmetric cointegration and dynamic multipliers in a nonlinear ARDL framework. *In Festschrift in Honor of Peter Schmidt*, Springer, New York, 281–314.
- Subburayan B., Srinivasan, V. D. (2014). The effects of macroeconomic variables on CNX bankex returns: Evidence from Indian stock market. *International Journal of Management and Business Studies*, 4(2), 67-71.
- Sultan, K., Madah, N. A., Khalid, A. (2013). Comparison between Kuwait and Pakistan stock exchange market: Testing weak form of efficient market. *Academy of Contemporary Research*, 7(2), 59-70.
- The Economist (2019). “Facebook’s New Cryptocurrency: Click Here to Buy Libra”, *The Economist*, June 22-28, 2019, p. 9.
- Tian, G. G., Ma S. (2010). The relationship between stock returns and the foreign exchange rate: the ARDL approach. *Journal of Asia Pacific Economy*, 15(4), 490-508.
- Tiryaki, A., Ceylan, R., Erdogan, L. (2019). Asymmetric effects of industrial production, money supply and exchange rate changes on stock returns in Turkey. *Applied Economics*, 51(20), 2143-2154.
- Turksoy, T. (2017). Causality between stock prices and exchange rates in Turkey: Empirical evidence from the ARDL bounds test and a combined cointegration approach. *International Journal of Financial Studies*, 5(1), 1-10.
- Wongbangpo, P., Sharma, S. C. (2002). Stock market and macroeconomic fundamental dynamic interactions: ASEAN-5 countries. *Journal of Asian Economics*, 13(1), 27-51.
- Yau, H. Y., Nieh, C. C. (2009). Testing for cointegration with threshold effect between stock prices and exchange rates in Japan and Taiwan. *Japan and the World Economy*, 21(3), 292-300.

OECD Ülkelerinde Uluslararası Göçün Konut Fiyatları Üzerindeki Etkisi¹

Ebru TOPÇU

*Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü,
eburudogan@nevsehir.edu.tr, ORCID: 0000-0003-3572-7552*

Öz

Bu çalışmanın amacı, seçilmiş OECD ülkelerinde uluslararası göç ile konut fiyatları arasındaki ilişkinin 2003-2016 dönemini kapsayan verilerle incelenmesidir. Panel Tam Uyarlanmış En Küçük Kareler (FMOLS) modeli kullanılarak değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişki araştırılmıştır. Elde edilen bulgular, uluslararası göç ile konut fiyatları arasında pozitif yönlü bir ilişkinin varlığını desteklemektedir. Bu bağlamda, uluslararası göçteki %1'lik bir artışın konut fiyatlarını %0,08 artırdığı tespit edilmiştir. Kurulan modelde, konut fiyatlarını etkileme potansiyeli olan nüfus yoğunluğu, işsizlik ve kişi başına gelir gibi kontrol değişkenleri de araştırılmıştır. Elde edilen bulgulara göre, nüfus yoğunluğundaki %1'lik artış konut fiyatlarını %0,48 artırırken; işsizlik oranındaki %1'lik bir artış konut fiyatlarını %0,21 düşürmektedir. Ayrıca, kişi başına gelirdeki %1'lik artış ise konut fiyatlarını %0,58 artırmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Uluslararası Göç, Konut Fiyatları, OECD Ülkeleri, FMOLS
JEL Sınıflandırma Kodları: R21, R31, F22

The Impact Of International Migration On Housing Prices In OECD Countries

Abstract

The aim of this study is to examine the relationship between international migration and housing prices in selected OECD countries with data covering the period 2003-2016. Panel Fully Adapted Least Squares (FMOLS) model was used to investigate the long-term relationship between variables. The findings support a positive relationship between international migration and housing prices. In this context, a 1% increase in international migration increased housing prices by 0,08%. In the established model, control variables such as population density, unemployment and per capita income which have the potential to affect housing prices, were investigated. According to findings, 1% increase in population density increases the housing prices by 0,48%; a 1% increase in the unemployment rate reduces housing prices by 0,21%. In addition, the increase in per capita income increases the housing prices by 0,58%.

Key Words: International Immigration, House Price, OECD Countries, FMOLS
JEL Classification Codes: R21, R31, F22

¹ Extended abstract is presented at the end of the article.

Geliş Tarihi (Received): 22.08.2019 – Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 11.10.2020

Atıfta bulunmak için/Cite this paper:

Topçu, E. (2020) OECD ülkelerinde uluslararası göçün konut fiyatları üzerindeki etkisi. *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10 (2), 427- 443. Doi:

1. Giriş

Uluslararası göç; ekonomik, politik, sosyal ve kültürel etkileri olan karmaşık bir yapıdır. Hem göç edilen ülkedeki nüfusun hem de göçmen nüfusun günlük yaşantısında büyük etkileri olan bir olgudur. 2018 yılı Dünya Göçmen Raporu'na göre, 2015 yılında küresel olarak 244 milyon uluslararası göçmen bulunmaktadır. Bu rakam dünya nüfusunun %3.3'üne denk gelmektedir. Her ne kadar dünya nüfusunun büyük bir çoğunluğu doğdukları ülkede yaşamaya devam etse de; giderek daha fazla insan başka ülkelere göç etmektedir.² (IOM, 2018, s. 1-13). OECD tarafından yayınlanan 2018 Uluslararası göç raporuna göre, 2017 yılında dünya genelinde yaklaşık 258 milyon insan doğdukları ülkenin dışında yaşamaktadır. Bu göçmenlerin yaklaşık yarısı da OECD ülkelerinde ikamet etmektedir. 2017 yılında 5 milyondan fazla göçmen OECD ülkelerine kalıcı olarak yerleşmiştir. Bununla birlikte, 2016 yılında 4 milyondan fazla geçici işçinin ve 3 milyondan fazla uluslararası öğrencinin OECD ülkelerinde yaşadığı tespit edilmiştir (OECD, 2018, s.9).

2016 yılında OECD ülkelerine olan göç akımı %15 artmıştır. Bu artış 2007 yılından beri yaşanan en yüksek artış olarak değerlendirilmektedir. 2016 verilerine göre ABD 1.2 milyon yeni göçmenle birlikte OECD'nin en çok göç alan ülkesidir. 2016 yılında en büyük göçmen nüfus artışı yaklaşık 1 milyon kalıcı yeni göçmenle Almanya'da yaşanmıştır. Almanya en çok göç alan ikinci ülke olarak kayıtlara geçmiştir³ (OECD, 2018, s. 20).

Teorik olarak uluslararası göç ve konut piyasası arasındaki ilişki çeşitli tartışmalara yol açmaktadır. Belirli bir ülke ya da bölgeye gelen göç akımının, söz konusu bölgedeki konut talebini artırması beklenmektedir. Bununla birlikte konut fiyatlarında yaşanan değişim arz ve talep arasındaki dengeye bağlı olmaktadır. Konut fiyatları, kısa dönemde konut talebinde yaşanan değişimleri mevcut konut arzına eşitlemeye çalışmaktadır. Aynı zamanda konut arzı söz konusu değişimlere yeni binalarla konut stokunu artırarak cevap vermektedir. Eğer konut piyasası düzenli değil ise, konut fiyatları kısa dönemde göç akımından pozitif etkilenmektedir. Uzun dönemde ise konut fiyatları, konut piyasasında yaşanan değişimlere konut arzının ne kadar hızlı cevap verebildiğine bağlı olmaktadır (d'Albis vd., 2017, s. 2-3)

Basit konut arz ve talep modeli, belirli bir bölgede beklenmeyen nüfus artışlarının konut maliyetlerini artıracaklarını ileri sürmektedir. Diğer bir ifadeyle, en azından konut arzının sabit olduğu kısa dönemde maliyetleri yükselteceği görüşünü

² Dünya uluslararası göçmen nüfusunun büyük bir çoğunluğunu göçmen işçiler oluşturmaktadır. Söz konusu göçler genellikle aynı bölgedeki başka ülkelere ya da yüksek gelirli ülkelere doğru gerçekleşmektedir. Genellikle uluslararası göçün temel nedeni iş olanakları ile ilgilidir.

³ 2016 verilerine göre, OECD ülkeleri içinde en çok göç alan ülke sıralaması şu şekildedir: ABD, Almanya, İngiltere, Kanada, Fransa, Avustralya, İspanya, İtalya, Hollanda, İsveç, İsviçre, Avusturya, Belçika, Japonya, Kore, Danimarka, Norveç, Yeni Zelanda, İrlanda, Meksika, Çekya, Portekiz, İsrail, Finlandiya, Lüksemburg.

desteklemektedir. Bununla birlikte, teori net uluslararası göçün doğrudan nedensel etkilerinin daha yüksek konut fiyatlarına ve kiralara neden olacağına dikkat çekmektedir (Cochrane, 2016, s. 4).

Göç, coğrafi yığılmaya ve toprak büyüklüğüne bağlı olarak konut fiyatlarını etkilemektedir. Küçük yerel konut piyasalarında, göç doğrudan talebi artırarak konut fiyatlarını yükseltebilmektedir.⁴ Diğer taraftan konut fiyatları dolaylı olarak yerleşiklerin dışarı göç etmesiyle ve gelir etkisi⁵ nedeniyle düşebilmektedir. Başka bir deyişle, yerel halk göçmenler yerine diğer yerel halkla birlikte yaşamayı tercih edebilmektedir. Yerel halkın diğer bölgelere taşınma durumu durağan hale geldiğinde, yerel nüfus sabitlenmektedir. Bu durumda eğer yerel nüfusun kompozisyonu yerel gelirden bir değişime yol açarsa, konut talebi bu durumdan etkilenmeye devam etmektedir.⁶ Bu da konut talebini, fiyatını ve kiralara gelir etkisi aracılığıyla etkileyecektir. Daha geniş bölgelerde ise doğrudan talep etkileri geçerli iken, dolaylı etkilerin çok etkin olmaması muhtemeldir (Larkin vd., 2018, s. 10; Sa, 2015; s. 1395, Saiz, 2007, s. 346)

Göçmenlerin konut kira ve fiyatlarında yükselişe yol açtığı büyük yerleşim alanlarında, yeni göçmenlerin konut talebine, konut arzındaki artış eşlik etmektedir. Bununla birlikte yeni göçmenler için “göçmenlere özel yerel tesislerin” ve “kişisel bağlantıların” daha önemli olduğu durumlarda göçmenler konut fiyat ve kiralara daha az duyarlı iken; aksine yerli halk da yerel fiyatlara daha duyarlı olabilmektedir. Bu durumda, gelen göç akımları yerli halkın konut maliyetlerinin⁷ artması nedeniyle başka bölgelere net göçünü teşvik etmektedir. Söz konusu durumun göçmenlerin konut talebindeki artıştan mı, yoksa yerleşik halkın başka bölgelere taşınmasına bağlı olarak yaşanması beklenen potansiyel talep düşüşünden mi kaynaklandığını tespit etmenin bir yolu yoktur (Saiz, 2007, s. 348).

Özetle uluslararası göç çeşitli kanallar aracılığıyla konut fiyatlarını etkilemektedir. Bunlardan ilki, uluslararası göçün doğrudan söz konusu bölgedeki konut ve tesis talebini artırmasıdır. İkincisi, uluslararası göçün dolaylı olarak yerleşiklerin başka yerlere göç etmelerini tetiklemesidir. Diğer bir deyişle göçmenlerin yerleşik halkın yerleşim kararlarını etkileyebilmesi ve talepte ilave değişimlere neden olabilmesidir. Üçüncüsü, konut arzı koşullarında ortaya çıkan değişimlerin konut fiyatlarını etkileyebilmesidir (Sanchis-Guarner, 2017; Larkin vd., s. 2018: 10).

⁴ Göçmenlerin yerleşmesinin konut kira ve fiyatlarında yükselişe yol açtığı büyük yerleşim alanlarında, yeni göçmenlerin konut talebine, konut arzındaki artış eşlik etmektedir (Saiz, 2007: 346)

⁵ Burada gelir etkisi söz konusu bölge daha az istenilir sayıldığı için konut fiyatlarının daha yavaş bir hızla büyümesi olarak adlandırılmaktadır.

⁶ Uluslararası göç, yerli nüfusun başka bölgelere göçü ile dengelenebilir ya da ücret ve gelirin düşmesi ile ilişkili olabilir. Böylece bölgedeki konut talebi azalır (Saiz, 2007, s. 346).

⁷ Konut maliyetleri, konut talep şokları ile ilişkilidir (Saiz, 2007, s. 348).

Bu çalışmanın amacı, seçilmiş OECD ülkelerinde uluslararası göçün konut fiyatları üzerindeki etkisini 2003-2016 dönemi itibariyle talep yönlü incelemektir. Bu bağlamda, uluslararası göçün konut fiyatlarını etkileme kanallarından sadece göçmen nüfusun konut fiyatları üzerindeki etkisi incelenecektir. Aynı zamanda konut fiyatlarını etkileme potansiyeli olan işsizlik, nüfus yoğunluğu⁸, kişi başına hasıla gibi kontrol değişkenleri de analize dahil edilecektir. Çalışma literatürdeki söz konusu ilişkiyi inceleyen çalışmalarla kıyaslandığında, daha kapsamlı bir veri seti ve örneklem grubuna sahip olması nedeniyle diğer çalışmalardan ayrılmaktadır. Bununla birlikte çalışmaya ağırlıklı olarak yüksek göç alan ülkeler dahil edilmiştir. Dolayısıyla OECD ülkelerinde konut fiyatları üzerinde uluslararası göçün etkilerinin daha net gözlemlenmesi beklenmektedir. Ayrıca literatürde bu konuyu ele çalışmalar ağırlıklı olarak regresyon analizi yöntemini tercih etmekte ve OLS (EKK) yöntemine sıkça başvurulmaktadır (bkz: Zhu vd., 2018; Degen ve Fischer, 2017; Sa, 2015; Frostad, 2014; Accetturo vd., 2014; Saiz ve Wachter, 2011; Coleman ve Landon-Lane, 2007; Saiz, 2007; Saiz, 2003). Bu bağlamda çalışmada; tahminciler arasında içsellik problemine yol açabilen OLS yöntemi yerine, içsellik sorununa çözüm getiren FMOLS yöntemi kullanılarak literatüre katkı sağlanması amaçlanmaktadır.

Çalışmanın diğer bölümleri şu şekilde planlanmıştır, ikinci bölümde literatürde söz konusu ilişkiyi inceleyen çalışmalara yer verilecek, üçüncü bölümde model ve veri seti tanıtılacak, dördüncü bölümde ampirik bulgulara yer verilecek, son olarak da sonuç bölümünde elde edilen bulgular değerlendirilecek ve politika çıkarımları yapılacaktır.

2. Literatür İncelemesi

İktisat literatüründe, uluslararası göç ve konut fiyatlarını ele alan çalışmalar göreceli olarak daha azdır. Özellikle 2000'li yıllarla birlikte uluslararası göçün sosyo-ekonomik etkileri birçok disiplinin ilgi alanına girmeye başlamıştır. Bu tarihten itibaren iktisat literatüründe de göçün ekonomi üzerindeki etkisi popülerlik kazanmaya başlamıştır. Bu başlık altında uluslararası göçün konut fiyatları üzerindeki etkisini ele alan çeşitli çalışmalara yer verilecektir. Larkin vd. (2019), göçün ev fiyatları üzerindeki etkisini 14 gelişmiş ülkede meta regresyon analizi yöntemini kullanarak araştırmıştır. Çalışmada, ortalama olarak göçün ev fiyatlarını arttırdığı tespit edilmekle birlikte, söz konusu etkinin bölgeden bölgeye ve zaman içinde farklılaştığı ortaya konmuştur.

Zhu vd. (2018), İngiltere ve Wales bölgesinde 2003-2010 dönemini içeren verilerle uluslararası göç ile konut fiyatları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. EKK

⁸ Nüfus Yoğunluğu= Ülkenin Yüzölçümü/ Ülke Nüfusu şeklinde hesaplanmaktadır. Bu değişken, konut arzını etkileyen faktörlerden biridir. Her ne kadar OECD ülkelerinde konut arzına ilişkin veriler yayınlanmasa da bu değişkenin konut arzına ilişkin çıkarım yapılmasına olanak tanımaktadır.

yönteminden elde edilen bulgular, göçmen stokunda başlangıçtaki yerel nüfusun %1'ine denk gelen bir artışın yoğunluğun yüksek ve eğitimin düşük olduğu bölgelerde, gecekondulaşmada %0, 1'lik bir artışa; eğitimin düşük ve yüksek olduğu bölgelerde kira fiyatlarında sırasıyla %5 ve %8'lik artışa yol açtığını göstermiştir.

İsveç'te 284 belediyeyi ele aldığı veri seti ile Müller (2018), 2000-2016 döneminde göç ve ev fiyatları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Sabit etkiler regresyon modelinden elde edilen sonuçlar, göçmen nüfusundaki %1'lik bir artışın İsveç belediyelerindeki ev fiyatlarında % 0.7 ile %1.8 arasında bir artışa yol açtığını göstermiştir.

Panel VAR modelini kullanarak, d'Albis vd. (2017), Fransa'nın 22 farklı bölgesinde Avrupalı olmayan göçmenlerle ev piyasası arasındaki nedensellik ilişkisini incelemiştir. 1990-2013 dönemini ele alan çalışmada, göçmen sayısının emlak fiyatları üzerinde anlamlı bir etkisinin olmadığı tespit edilmiştir. Bununla birlikte daha yüksek emlak fiyatlarının anlamlı bir şekilde göçmen oranını düşürdüğü gözlemlenmiştir.

Mussa vd. (2017), ABD'de 2002-2012 dönemini kapsayan verilerle göçün ev piyasası üzerindeki etkisini hem ev fiyatları hem de kiralar açısından incelemiştir. Spatial (mekânsal) Durbin modelinden elde edilen bulgular, göç akımlarının hem ev kiralarını hem de fiyatlarını yükselttiğini göstermiştir.

EKK regresyon modelini kullanarak Degen ve Fischer (2017), İsviçre'de 2001-2006 döneminde yaşanan göç hareketleri karşısında ev fiyatlarının tepkisini incelemiştir. Göç akımında yerel nüfusun %1'ine denk gelen bir artış, müstakil konut fiyatlarında yaklaşık 2.7'lik bir yükselişe neden olmaktadır. Göçün genel etkisi incelendiğinde, müstakil ev fiyatlarındaki artışın toplam fiyattaki artışın yaklaşık üçte ikisine eşit olduğu tespit edilmiştir.

Poisson regresyon modelleri ve mekânsal hiyerarşik ayrışma yöntemini kullanarak Kashnitsky ve Gunko (2016), Moskova'da iç ve dış göçün konut fiyatları üzerindeki etkisini incelemiştir. Çalışmada, Moskova'da yabancı göçmenlerin söz konusu dönemde konut talebinin belirlenmesinde önemli bir rol oynadığı tespit edilmiştir.

İsviçre için Basten ve Koch (2016), araç değişken metodolojisini kullanarak 2008-2013 dönemine ait verilerle uluslararası göç ile konut fiyatları arasındaki ilişkiyi ele almışlardır. Elde edilen bulgular, göçmenlerin dolaylı olarak konut fiyatlarını etkilediğini ortaya çıkarmıştır. Diğer bir deyişle, göçmenler nedeniyle kiraların yükselmesi yerel halkı ev satın almaya daha fazla teşvik etmektedir.

Sa (2015), Birleşik Krallık'ta göçün ev fiyatları üzerindeki etkisini EKK modelini kullanarak ele almıştır. Elde edilen bulgular, göçün fiyatlar üzerindeki etkisinin

negatif olduğunu göstermiştir. Bu bağlamda göçmen nüfusunda yerel nüfusun yüzde birine eşit bir artış olduğunda, ev fiyatları yüzde 1.7 düşmektedir.

Kalantaryan (2013), 1996-2007 dönemini kapsayan verilerle İtalyan şehirlerinde göçmen nüfusun ev fiyatları üzerindeki etkisini Sistem GMM yöntemini kullanarak ele almıştır. Elde edilen bulgular, İtalyan şehirlerinde göçmen nüfusundaki artışın ortalama olarak ev fiyatlarını artırdığı görüşünü desteklemektedir.

1996-2011 dönemini ele alan verilerle Chanpiwat (2013), Yeni Zelanda ev piyasasında göçmen şoklarının etkisini incelemiştir. Regresyon analizi sonuçları, göçmen şoklarındaki %1'lik bir artışın ev fiyatlarını ulusal ölçekte ortalama %7.5 oranında artırdığını açığa çıkarmaktadır.

VAR modelini kullanarak McDonald (2013), İngiltere'de 1990-2013 döneminde Avrupa'dan ve Birleşik Krallıktan gelen 1000 göçmenin konut fiyatlarını iki yıl sonra % 8; Asya'dan gelen göçmenlerin ise konut fiyatlarını %6 artırdığı bulgusuna ulaşmıştır.

Gonzales ve Ortega (2013), İspanya'da 2000-2010 döneminde göçün konut fiyatları üzerindeki etkisini ele almışlardır. Söz konusu dönemde araç değişken tahminlerine göre, göç çalışma yaşındaki nüfusta yıllık ortalama %1.5 oranında bir artışa neden olmaktadır. Bu durum da ev fiyatlarında yıllık ortalama yaklaşık %2'lik; konut biriminde ise yıllık % 1.2-1.5'lik bir artışa yol açmaktadır.

Akbari ve Aydede (2012), 2001-2006 döneminde göçün Kanada'daki ev fiyatları üzerindeki etkisini inceledikleri çalışmalarında Census Division (CD) analizini ve sabit etkiler modelini kullanmışlardır. Çalışmaya göre, 2001-2006 yılları arasında ev sahibi olma oranı hem göçmenler hem de yerleşikler arasında artış göstermiştir. Bu nedenle söz konusu dönemde ortaya çıkan fiyat değişimleri değişen ev talebini yansıtmaktadır. Bununla birlikte, göçmenlerden kaynaklanan konut fiyatlarındaki maksimum artış % 0.10-0.12 aralığındadır.

Ge (2009), Yeni Zelanda'da Mart 1980- Aralık 2017 döneminde konut fiyatlarının temel belirleyicilerini çoklu regresyon modelini kullanarak araştırmıştır. Tahmin edilen model 2007 yılında konut fiyatlarının düşeceğini; bu düşüşün 2008 ve 2009 yıllarında da devam edeceğini ortaya koymuştur. Konut fiyatlarındaki dalgalanmanın belirlenmesinde göçlerin önemli bir rolünün olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda göçmen sayısındaki %1'lik artış, bir yıllık gecikmeyle konut fiyatlarında yaklaşık %10'luk bir değişmeye neden olmaktadır.

Saiz (2007), Amerikan şehirlerinde göçün konut kiralari üzerindeki etkisini EKK yöntemi aracılığıyla incelemiştir. Elde edilen bulgular, şehir nüfusunun %1'ne eşit bir göç akımının konut kiralari ve konut değerini ortalama %1 oranında artırdığını göstermiştir.

Coleman ve Landon-Lane (2007), Yeni Zelanda’da uluslararası göçün konut fiyatları üzerindeki etkisini VAR modelini kullanarak incelemiştir. Elde edilen bulgular, nüfusun %1’ine denk gelen bir göç akımının konut fiyatlarını bir yıl sonra % 8-12 oranında değiştirdiğini göstermiştir.

3. Model ve Veri Seti

Bu çalışmada, bağımlı değişken olan konut fiyatları (hp), uluslararası göçün (m), nüfus yoğunluğunun (d), işsizliğin (u) ve gelirin (in) bir fonksiyonu olarak tanımlanmıştır.

$$hp = f(m, d, u, in) \quad (1)$$

Denklem (1)’deki fonksiyon ekonometrik olarak panel veri formatında

$$\ln hp_{it} = \beta_1 \ln m_{it} + \beta_2 \ln d_{it} + \beta_3 \ln u_{it} + \beta_4 \ln in_{it} + \varepsilon_{it} \quad (2)$$

şeklinde yazılabilir. 2 numaralı denklemde i ve t indisleri sırasıyla ülkeleri ($i=1, \dots, 23$) ve zaman periyodunu ($t= 2003, \dots, 2016$) temsil etmektedir. ε_{it} terimi, modelin rassal hata terimini simgelemektedir. $\beta_1, \beta_2, \beta_3$ ve β_4 sırasıyla uluslararası göç, nüfus yoğunluğu, işsizlik ve gelir değişkenlerine ait eğim katsayısıdır. β_1 uluslararası göçteki %1’lik bir değişimin konut fiyatları üzerindeki etkisini; β_2 nüfus yoğunluğundaki %1’lik bir değişimin konut fiyatları üzerindeki etkisini; β_3 işsizlikteki %1’lik bir değişimin konut fiyatları üzerindeki etkisini; β_4 ise gelirdeki %1’lik bir değişimin konut fiyatları üzerindeki etkisini ölçmektedir.

Çalışmanın temel amacı, 2003-2016 dönemini kapsayan yıllık verilerle seçilmiş OECD ülkelerinde⁹ uluslararası göçün konut fiyatları üzerindeki etkisinin ölçülmesidir. Ayrıca, modele konut fiyatlarını etkileme potansiyeli olan talep yönlü kontrol değişkenleri de dahil edilmiştir. Modeldeki tüm değişkenler logaritmik formdadır. Söz konusu değişkenlere ilişkin açıklamalar ve verilerin elde edildiği kaynaklar Tablo 1’de gösterilmektedir.

⁹ Çalışmada yer alan ülkeleri: Avustralya, Avusturya, Belçika, Kanada, Şili, Danimarka, Finlandiya, Fransa, Almanya, İrlanda, İsrail, İtalya, Japonya, Kore, Hollanda, Yeni Zelanda, Norveç, Portekiz, İspanya, İsviçre, İsveç, Birleşik Krallık ve Amerika Birleşik Devletleri’dir. Diğer OECD ülkeleri, modele dahil edilen değişkenlerde uygun gözlem sayısına ulaşamadığı için kapsam dışında bırakılmıştır.

Tablo 1: Değişkenler ve Veri Kaynağı

Değişken	Gösterge	Kaynak
hp	Reel Konut Fiyat İndeksi	OECD Stat
m	Ülkeye göç eden yabancı nüfus	OECD Stat
d	Nüfus Yoğunluğu (km ² alan başına düşen kişi sayısı)	Dünya Bankası (Dünya Gelişim Göstergeleri- WDI)
u	Toplam işsizlik (toplam işgücünün yüzdesi olarak) ¹⁰	Dünya Bankası (Dünya Gelişim Göstergeleri-WDI)
in	Kişi başına düşen GSYH (Amerikan Doları - 2010 Sabit Fiyatlarıyla)	Dünya Bankası (Dünya Gelişim Göstergeleri-WDI)

Tablo 2, modele dahil edilen değişkenler arasındaki korelasyonu göstermektedir. Tabloya göre sistemdeki hiçbir değişken arasında kuvvetli bir korelasyon söz konusu değildir. Bu durum, seçilen değişkenler açısından bir kurgu problemi mevcut olmadığına vurgu yapmaktadır.

Tablo 2: Korelasyon Matrisi

	lnp	lnd	lnm	lnin	lnu
lnhp	1.000000	0.287943	0.282398	0.012358	0.082856
lnd	0.287943	1.000000	0.134092	0.263337	-0.032463
lnm	0.282398	0.134092	1.000000	0.163933	-0.077709
lnin	0.012358	0.263337	0.163933	1.000000	-0.364917
lnu	0.082856	-0.032463	-0.077709	-0.364917	1.000000

Tablo 3, değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikleri sunmaktadır. Tabloya göre OECD ülkelerinde standart sapması en yüksek olan değişken gelir değişkeni iken en düşük olan değişken ise fiyat değişkenidir. Bu durum, konut fiyatlarının üye ülkeler arasında çok farklı olmadığına işaret ederken, gelirin ise üye ülkeler arasında oldukça değişken olduğunu göstermektedir.

Tablo 3: Tanımlayıcı İstatistikler

	lnp	lnd	lnm	lnin	lnu
Ortalama	4.546246	4.334560	11.75455	11.39476	1.869849
Ortanca	4.570111	4.740982	11.73209	10.73277	1.876783
Maksimum	5.105926	6.264648	14.51675	27.89795	3.261705
Minimum	3.935224	0.951570	9.151863	9.224414	0.913487
Std. Sapma	0.195046	1.485542	1.144777	3.500217	0.423522
Gözlem	322	322	322	322	322

¹⁰ ILO tahminlerine göre modellenmiş veridir.

4. Metodoloji ve Bulgular

4.1. Birim Kök Analizi

Granger ve Newbold (1974)'a göre, durağan olmayan değişkenlerle yapılan analiz sonuçları tutarsız olma riski ile karşı karşıyadır. Dolayısıyla ampirik çalışmalarda, modeldeki değişkenler arasındaki ilişkiyi analiz etmeden önce serilerin birim kök içerip içermediği (durağan olup olmadığı) incelenmelidir.

Çalışmada, panel veri ekonometrisinde yaygın olarak kullanılan birim kök testlerinden biri olan Maddala and Wu (1999) panel birim kök testi kullanılmıştır. “ H_0 : seri birim kök içermektedir (durağan değildir) şeklinde kurulan boş hipotez, “ H_1 : seri birim kök içermektedir (durağandır)” alternatif hipotezine karşı sınanmaktadır.

Tablo 4, Maddala ve Wu (1999) birim kök testi sonuçlarını göstermektedir. Tabloya göre, değişkenlerin seviye değerleri için, serilerin birim kök içerdiği şeklinde kurulan boş hipotez %10 anlamlılık düzeyinde reddedilememektedir. Buna karşın, değişkenlerin birinci farklarında boş hipotez %1 ve %5 anlamlılık düzeyinde reddedilebilmektedir. Buna göre, serilerin birinci farkları alındığında durağan hale geldikleri gözlemlenmektedir. Diğer bir ifadeyle tüm değişkenlerin I(1) düzeyinden entegre olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 4: Maddala and Wu Birim Kök Testi Sonuçları

Değişken	Zt-bar	Olasılık değerleri
lnhp	4.255	1.000
lnm	-0.860	0.195
lnd	0.320	0.626
lnu	2.065	0.981
lnin	1.827	0.966
Δ lnhp	68.685	0.017
Δ lnm	171.112	0.000
Δ lnd	79.016	0.002
Δ lnu	132.589	<0.001
Δ lnin	141.438	<0.001

Not: Tahminler sabit terim içermektedir. Δ terimi, ilgili değişkenin birinci farkının alındığını simgelemektedir.

4.2. Panel Eşbütünleşme Testi

Panel veri birim kök analizi neticesinde modeldeki tüm değişkenlerin birinci farklarında durağan olduğu tespit edilmiştir. Bu durum değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin incelenmesine olanak tanımaktadır. Değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket edip etmediklerinin belirlenmesi amacıyla Pedroni (1999, 2004), Kao (1999) ve eşbütünleşme testi uygulanmıştır. Tablo 5, üç panelden oluşacak şekilde üç farklı panel eşbütünleşme testinin sonuçlarını

göstermektedir. Tablonun A paneli Pedroni testi sonuçlarını, B paneli Kao testi sonuçlarını, C paneli ise Johansen-Fisher testi sonuçlarını yansıtmaktadır. Her üç testten elde edilen bulgular, “değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi yoktur” şeklinde kurulan boş hipotezin reddedilerek, sistemdeki değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket ettiklerine işaret etmektedir.

Tablo 5: Eşbütünleşme Sonuçları

Panel A: Pedroni Eşbütünleşme Testi	Panel v-stat	-1.689 (0.98)	
	Panel rho-stat	-3.567 (<0.001)	
	Panel PP-stat	-2.324 (<0.001)	
	Panel ADF-stat	-1.147 (<0.001)	
	Group rho-stat	5.834 (0.99)	
	Group PP-stat	-2.015 (0.03)	
	Group ADF-stat	-3.550 (<0.001)	
Panel B: Kao Eşbütünleşme Testi	t-stat	-4.962 (0.00)	
Panel C: Johansen-Fisher Eşbütünleşme Testi	n=0 (trace/max-eigen)	64.8 (0.00)	65.2 (<0.001)
	n≤1 (trace/max-eigen)	44.6 (0.00)	44.6 (<0.001)
	n≤2 (trace/max-eigen)	33.7 (0.01)	33.7 (0.01)
	n≤3 (trace/max-eigen)	24.1 (0.11)	24.1 (0.11)
	n≤4 (trace/max-eigen)	19.85 (0.22)	19.85 (0.22)

Not: Tahminler sabit terim içermektedir. Maksimum gecikme uzunluğu SIC'a göre 2 olarak belirlenmiştir. Sabit bant genişliği (bandwidth) Bartlett Kernel kullanılarak Newey-West tahmincisine göre seçilmiştir. Johansen-Fisher testinde n simgesi kontegre vektör sayısını göstermektedir.

4.3. Panel Regresyon Analizi

Değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket ettiklerinin tespit edilmesinden sonra regresyon analizi kullanılarak, uzun dönemde bağımsız değişkenlerin bağımlı değişken üzerindeki etkilerinin şiddet ve yönü analiz edilmiştir. Regresyon analizlerinde genellikle tahminciler arasında içsellik problemi ve hata terimlerindeki seri korelasyon problemleriyle karşı karşıya kalınmaktadır. İçsellik ve seri korelasyon problemlerini çözmek için iki farklı yöntem önerilmektedir. Bu yöntemlerden biri de Tam Uyarlanmış En Küçük Kareler (FMOLS) yöntemidir (Maddala ve Kim, 1998: 161). Dolayısıyla bu analiz için içsellik problemi ile karşı karşıya kalınmaması amacıyla Pedroni (2000, 2001) tarafından geliştirilen Tam Uyarlanmış En Küçük Kareler (FMOLS) yöntemi kullanılmıştır.

Tablo 6: FMOLS Tahmincisi Sonuçları

Değişkenler	Katsayı	Std. Hata	t-stat	Olasılık	Tamamı İstatistikler
lnm	0.087	0.025	3.381	<0.001	Gözlem Sayısı: 322 R ² : 0.94 Düzeltilmiş R ² : 0.93
lnd	0.484	0.058	8.339	<0.001	
lnu	-0.217	0.021	-10.185	<0.001	
lin	0.580	0.157	3.689	<0.001	

Not: Sabit bant genişliği (bandwidth) Bartlett Kernel kullanılarak Newey-West tahmincisine göre seçilmiştir.

Tablo 6, FMOLS tahmincisinden elde edilen uzun dönem katsayılarını göstermektedir¹¹. Tabloya göre, uluslararası göç katsayısı pozitif ve istatistiki olarak anlamlıdır. Diğer bir ifadeyle uluslararası göçteki %1’lik artış konut fiyatlarını %0,08 artırmaktadır. Nüfus yoğunluk katsayısı pozitif değerli ve istatistiki olarak anlamlı olmakla birlikte; yoğunluktaki %1’lik artış konut fiyatlarını %0,48 artırmaktadır. İşsizlik katsayısına gelindiğinde negatif ve istatistiki olarak anlamlı olduğu dikkat çekmektedir. Buna göre, işsizlikte %1’lik bir artış olduğunda konut fiyatları %0,21 düşmektedir. Ayrıca, kişi başına gelir katsayısı da pozitif değerlidir. Gelirdeki yüzde 1’lik artış konut fiyatlarını %0,58 artırmaktadır.

5. Sonuç

Bu çalışmanın amacı, OECD ülkelerinde uluslararası göçün konut fiyatları üzerindeki etkisini araştırmaktır. 2003-2016 dönemini içeren verilerle seçilmiş 23 OECD ülkesinde FMOLS modeli kullanılarak değişkenler arasındaki uzun dönem ilişki tahmin edilmiştir. Bir bölgede/ülkede konut fiyatlarını etkileyen çok sayıda faktör bulunmaktadır. Çalışmanın temel amacı uluslararası göçün konut fiyatları üzerindeki etkisini araştırmak olmakla birlikte, konut fiyatlarını etkileyebilecek bazı değişkenler de modele dahil edilmiştir. Kontrol değişkeni olarak adlandırılan söz konusu değişkenler nüfus yoğunluğu, işsizlik oranı ve kişi başına düşen gelirdir. Bu kapsamda ilgili bağımsız değişkenlerin tamamı konut fiyatlarını talep üzerinden etkileme potansiyeline sahip değişkenlerdir. Dolayısıyla çalışma talep yönlü bir çalışma olarak değerlendirilmektedir.

Çalışmada değişkenlerin uzun dönemde birlikte hareket edip etmedikleri Kao eşbütünlüme testi aracılığıyla incelenmiştir. Bu testten elde edilen bulgular, tüm değişkenler arasında uzun dönem bir ilişkinin söz konusu olduğunu ispatlamıştır. Bu tespitten sonra, panel FMOLS testi uygulanarak değişkenler arasındaki uzun dönemli katsayılar tahmin edilmiştir. Modeldeki tüm değişkenlerin istatistiki olarak anlamlı oldukları tespit edilmiştir. FMOLS tahmincisinden elde edilen bulgular; uluslararası göçteki %1’lik bir artışın OECD ülkelerinde konut fiyatlarını %0,08 artırdığını ortaya çıkarmıştır. Bu bulgu, literatürdeki Zhu vd. (2018), Müller (2018), Mussa vd. (2017), Degen ve Fischer (2017), Kalantaryan (2013), Chanpiwat (2013), McDonald (2013), Frostad (2014), Saiz (2003), Akbari ve Aydede (2012) ve Saiz (2007) çalışmalarının bulguları ile paralellik göstermektedir.

Modelde yer alan kontrol değişkenleri ile ilgili bulgular şu şekildedir: nüfus yoğunluğundaki %1’lik artış konut fiyatlarını %0,48 artırırken; işsizlik oranındaki %1’lik bir artış konut fiyatlarını %0,21 düşürmektedir. Kişi başına gelirdeki 1’lik artış ise konut fiyatlarını %0,58 artırmaktadır.

¹¹ Model, ülke sabit etkilerini içerecek şekilde de tahmin edilmiştir. Ancak eğitim katsayılarının anlamlılığı ve modelin açıklama gücü zayıfladığı için tahmin bulguları çalışmada sunulmamıştır.

OECD ülkelerine ilişkin bulgular değerlendirildiğinde, konut fiyatları üzerinde en fazla etkiye sahip olan değişkenin kişi başına gelir olduğu göze çarpmaktadır. Bu bulgu kişi başına gelir arttıkça kişilerin konut için ödemeye razı oldukları maksimum fiyatın (talep rezervasyon fiyatının) yükseldiğini desteklemektedir. OECD ülkelerinin yüksek gelirli ülkelere oluşturduğu dikkate alınır bu bulgu beklenen bir sonuçtur. Bu sonuç, refah ve gelir düzeyi arttıkça bireylerin daha yüksek değerli evlerde oturmayı talep ettiği ve yoğun bir pazarlık için zaman ve enerji harcamayı gereksiz gördükleri yönünde bulgular elde eden Harding vd. (2003)'ün çalışması ile paralellik göstermektedir.

Kişi başına gelir değişkeninden sonra konut fiyatları üzerinde en fazla etkiye sahip olan ikinci değişken nüfus yoğunluğudur. Nüfus yoğunluğu arttıkça konut fiyatlarının da yükselmesi, söz konusu bölgede konut arzının konut talebini karşılayamadığının bir göstergesidir. İncelenen OECD ülkeleri içinde yoğun göç alan ve nüfusun yüksek olduğu ülkelerin varlığı da dikkate alındığında bu bulgu tutarlıdır. Bu bulgu, nüfus yoğunluğundaki artışın konut fiyatlarında yüksek ve artan düzeylerde bir etkiye yol açacağını savunan Miles (2012)'in çalışması ile tutarlıdır.

Konut fiyatları üzerinde en fazla etkiye sahip üçüncü değişken ise işsizlik oranıdır. İşsizlik oranındaki bir artış konut fiyatlarının düşmesine yol açmaktadır. Bu durum negatif gelir etkisi ile ilişkilendirilebilir. İşsizlik arttıkça kişi başına gelirden yaşanan düşüş, kişilerin konut için ödemeye razı oldukları maksimum fiyat düzeyinin düşmesine yol açacaktır. Bu bulgu, Birleşik Krallıkta yaptığı analizde işsizliğin konut fiyatlarını yükselttiğini tespit eden Zhu (2010)'un çalışması ile tutarlıdır.

Konut fiyatları üzerindeki etkisi en düşük olan değişken ise uluslararası göçtür. Konut fiyatları üzerinde diğer değişkenlerle kıyaslandığında etkisi daha düşük olmakla birlikte, söz konusu etki azımsanamayacak düzeydedir. Bu bağlamda, ülkeye gelen göç akımları konut fiyatlarını yükseltmektedir. Bu etki nüfus artışı ile birlikte konut arzının talebi karşılayamaması (konut talebi fazlası) ile açıklanabileceği gibi, söz konusu bölgede göçmenlerle birlikte yaşamayı istemeyen yerel halkın farklı bölgelere göç etmesi sonucu göç edilen yeni bölgedeki konut fiyatlarının yükselmesi ile de açıklanabilir.

Sonuç olarak, OECD ülkelerinde konut fiyatlarındaki dalgalanmaları kontrol altına almak isteyen politika yapıcılar, öncelikle kontrolsüz göç akımlarının önüne geçmelidir. Özellikle kontrolsüz göç akımları, işsizlik problemini artırmakta, göç alan ülkelerde nüfus yoğunluğunun artmasına ve konut arzının konut talebine cevap verememesine yol açmaktadır. Bu durum da konut fiyatlarının yükselmesine yol açmaktadır.

Gelecekte göç ve konut fiyatları arasındaki ilişkiyi ele almak isteyen araştırmacılar, konut fiyatlarını etkileyen arz yanlı değişkenleri de modele dahil

ederek daha kapsamlı bir analiz şansı elde edebilirler. Yöntem açısından değerlendirildiğinde, ilgili literatürde kullanılan yöntemlerin regresyon analizine dayandığı dikkat çekmektedir. Bu bağlamda nedensellik analizden yararlanan çalışmaların farklı bir perspektif sunması beklenmektedir.

Kaynakça

- Accetturo, A., Manaresi, F., Mocetti, S. ve Olivieri, E. (2014). Don't stand so close to me: the urban impact of immigration". *Regional and Urban Economics*, 45, 45-46.
- Akbari, A. H. ve Aydede, Y. (2012). Effects of immigration on house prices in Canada. *Applied Economics*, 44(13), 1645-1658.
- Basten, C. ve Koch, C. (2016). The causal effect of house prices on mortgage demand and mortgage supply: evidence from Switzerland. *BIS Working Papers*, 555 , 1-50.
- Chanpiwat, N. (2013). estimating the impact of immigration on housing prices and housing affordability in New Zealand, [E.T: 24.06.2019], <https://openrepository.aut.ac.nz/bitstream/handle/10292/5573/ChanpiwatN.pdf?sequence=4>
- Cochrane, B. ve Poot, J. (2016). Past research on the impact of international migration on house prices: implications for Auckland, Wellington, New Zealand: Ministry of Business Innovation and Employment (MBIE), Report: 1–34).
- Coleman, A. M. G. ve Landon-Lane, J. (2007). housing markets and migration in New Zealand, 1962-2006. *Reserve Bank Discussion Paper, DP2007/12*.
- d'Albis, H., Coulibaly, D. ve Boubtane, E. (2017). international migration and regional housing markets: evidence from France. *Discussion Paper Series, Hal Id: hal-01469758*.
- Degen, K. ve Fischer, A. M. (2017). Immigration and Swiss house prices. *Swiss Society of Economics and Statistics*. 153 (1), 15-36.
- Frostad, A. Ø. (2014). Immigration and house prices in Norway. Norwegian University of Science and Technology, [E.T: 01.07.2019], <https://core.ac.uk/download/pdf/52109387.pdf>
- International Organization for Migration (IOM) (2018), World Migration Report 2018, [E.T: 27.06.2019], https://publications.iom.int/system/files/pdf/wmr_2018_en.pdf

- Ge, X. C. (2009). Determinants of house prices in New Zealand. *Pacific Rim Property Research Journal*, 15(1), 90-121.
- Gonzalez, L. ve Ortega, F. (2013). immigration and housing booms: evidence from Spain. *J. Reg. Sci.*, 5 (1), 37-59.
- Granger C. W. J. ve Newbold, P. (1974). Spurious regressions in econometrics. *Journal of Econometrics*, 2, 111-120.
- Harding, J. P., Rosenthal, S. S. ve Sirmans, C. F. (2003). Estimating bargaining power in the market for existing homes. *Review of Economics and Statistics*, 85 (1),178-188.
- Kao, C. (1999). Spurious regression and residual-based tests for cointegration in panel data. *Journal of Econometrics*, 90, 1-44.
- Kalataryan, S. (2013). Housing market responses to immigration : evidence from Italy. EUI RSCAS; 2013/83; Migration Policy Centre, ISSN: 1028-3625
- Kashnitsky, I. ve Gunko, M. (2016). Spatial variation of in-migration to Moscow: testing the effect of housing market. *Cities*,30-39.
- Larkin, M. P., Askarov, Z., Doucouliagos, H., Dubelaar, C., Klona, M., Newton, J., Stanley, T. D. ve Vocino, A. (2018). Do house prices sink or ride the wave of immigration? *IZA Institute of Labor Economics Discussion Paper Series*, IZA DP No. 11497.
- Larkin, M. P., Askarov, Z., Doucouliagos, H., Dubelaar, C., Klona, M., Newton, J., Stanley, T. D. ve Vocino, A. (2019). Do house prices ride the wave of immigration? *Journal of Housing Economics*, In Press.
- Maddala, G.S. ve Kim, I-M. (1998). Unit roots cointegration and structural change. New York: Chambridge University Press.
- Maddala, G.S. ve Wu, S. (1999). A comparative study of unit root tests with panel data and a new simple test. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics, Special Issue*, 0305-9049,631-652.
- McDonald, C. (2013). Migration and the housing market. *Reserve Bank of New Zealand Analytical Note Series*, 10, 1-19.
- Miles, D. K. (2012). Population density, house prices and mortgage design. *Scottish Journal of Political Economy*, 59 (5), 444-466.
- Mussa, A., Nwaogu, U. G. ve Pozo, S. (2017). Immigration and housing, a spatial econometric analysis. *Journal of Housing Economics*, 35, 13–25.

- Müller, L. S. (2018). Immigration and house prices in Sweden, [E.T: 12.06.2019], <http://lup.lub.lu.se/luur/download?func=downloadFile&recordId=8958267&fileId=8958268>
- OECD (2018), International migration outlook, [E.T: 15.06.2019] <https://www.oecd.org/migration/international-migration-outlook-1999124x.htm>
- Pedroni, P. (2000). Fully modified OLS for heterogeneous cointegrated panels. *Advances in Econometrics*, 15, 93-132.
- Pedroni, P. (2001). Purchasing power parity tests in cointegrated panels. *Review of Economics and Statistics*, 83, 727-731.
- Pedroni, P. (1999). Critical values for cointegration tests in heterogeneous panels with multiple regressors. *Oxford Bulletin of Economics and Statistics*, 61, 653-670.
- Pedroni, P. (2004). Panel cointegration: asymptotic and finite sample properties of pooled time series tests with an application to the PPP hypothesis. *Econometric Theory*, 20, 597-625.
- Sa, F. (2015). Immigration and house prices in the UK. *The Economic Journal*, 125, 1393-1424.
- Saiz, A. (2003). Room in the kitchen for the melting pot: immigration and rental prices. *Review of Economics and Statistics*, 85(3), 502-521.
- Saiz, A. (2007). Immigration and housing rents in American Cities. *Journal of Urban Economics*, 61, 345-371.
- Saiz, A. ve Wachter, S. (2011). Immigration and the neighborhood. *American Economic Journal: Economic Policy*, 3 (2), 169-88.
- Sanchis-Guarner, R. (2017). Decomposing the impact of immigration on house prices. *Spatial Economics Research Centre, SERC Discussion Paper 223*.
- Zhu, J., Pryce, G.B. ve Brown, S. (2018). Immigration and house prices under various labour market structures in England and Wales. *Urban Studies*, ISSN 0042-0980.
- Zhu, Q. (2010). Regional unemployment and house price determination. *MPRA Paper 41785, University Library of Munich, Germany*.

The Impact Of International Migration on Housing Prices in OECD Countries

Extended Abstract

1. Introduction

Theoretically, the relationship between international migration and the housing market leads to various debates. It is expected that the migration flow to a particular country or region will increase the demand for housing in that region. However, the change in house prices depends on the balance between supply and demand. Housing prices tend to equalize the changes in housing demand in the short term with the existing housing supply. At the same time, the housing supply responds to these changes by increasing the housing stock with new buildings. If the housing market is not regular, house prices are positively affected by the migration flow in the short term. In the long term, housing prices depend on how quickly the housing supply can respond to changes in the housing market (d'Albis et al., 2017, p. 2-3).

International migration affects housing prices through various channels. The first channel comes from the mechanism that international migration directly increases the demand for housing and facilities in the region. Second, international migration indirectly triggers residents to migrate elsewhere. In other words, immigrants can influence the settlement decisions of residents and cause additional changes in demand. Third, changes in housing supply conditions can affect house prices (Sanchis-Guarner, 2017; Larkin et al., P.2018: 10).

The purpose of this study is to examine the impact of international migration on housing prices in the selected OECD countries over the period 2003-2016. In this context, the effect of immigrant population on house prices will be analyzed. At the same time, control variables such as unemployment, population density, income per capita, which are likely to affect housing prices, will be included in the analysis. The study differs from previous studies by offering a more comprehensive data set and sample group despite of focusing only on the countries with high immigration rates. Therefore, we wish to provide a deeper understanding of the impact that international migration has on housing prices in OECD countries. In addition, studies on this issue in the literature predominantly prefer regression analyses (see: Zhu et al., 2018; Degen & Fischer, 2017; Sa, 2015; Frostad, 2014; Accetturo et al., 2014; Saiz and Wachter, 2011; Coleman and Landon-Lane, 2007; Saiz, 2007; Saiz, 2003). In this context; it is aimed to contribute to the existing literature by using the FMOLS method, which solves the endogeneity problem, instead of the OLS method in which endogeneity problem might be a serious concern.

2. Method

In the study, Maddala and Wu (1999) unit root test was used to examine whether the variables are stationary or not. As a result of the panel data unit root analysis, it was determined that all variables in the model are stationary in their first differences. This situation makes it possible to examine the long-term relationship between variables. In order to determine whether the variables act together in the long term, Pedroni (1999, 2004), Kao (1999) and cointegration tests were applied. After determining that the variables act together in the long run, the severity and direction of the effects of the independent variables on the dependent variable were analyzed using regression analysis. In regression analysis, the endogeneity problem among the estimators and series correlation problems in error terms are usually encountered. Two different methods are proposed to solve endogeneity and series correlation problems. One of these methods is the Fully Adapted Least Squares (FMOLS) method (Maddala and Kim, 1998: 161). Therefore, the Fully

Adapted Least Squares (FMOLS) method developed by Pedroni (2000, 2001) was used for this analysis in order not to face the problem of endogeneity.

3. Results and Discussion

In the study, whether the variables move together in the long term was examined through the Kao cointegration test. The findings obtained from this test proved that there is a long-term relationship between all variables. After this determination, long-term coefficients between variables were estimated by applying the panel FMOLS test. It was determined that all variables in the model are statistically significant. Findings from FMOLS estimator; revealed that a 1% increase in international migration increased housing prices by 0.08% in OECD countries. This finding is consisted with the findings of Zhu et al. (2018), Müller (2018), Mussa et al. (2017), Degen and Fischer (2017), Kalantaryan (2013), Chanpiwat (2013), McDonald (2013), Frostad (2014), Saiz (2003), Akbari and Aydede (2012) and Saiz (2007).

When the findings regarding OECD countries are evaluated, it stands out that the variable that has the greatest impact on housing prices is per capita income. The second variable, after the per capita income, has the most impact on housing prices is population density. The third variable that has the greatest impact on housing prices is the unemployment rate. An increase in the unemployment rate causes a decrease in house prices.

4. Conclusion

As a result, policy makers that wish to control the fluctuations in house prices in OECD countries must first prevent uncontrolled migration flows. Especially, uncontrolled migration flows increase the problem of unemployment, increase the population density in the receiving countries and cause the housing supply not to respond to the housing demand. This situation causes an increase in housing prices.

Researchers wishing to address the relationship between future immigration and housing prices can obtain a more comprehensive analysis opportunity by including supply-side variables that affect housing prices into the model. When evaluated in terms of method, it draws attention that the methods used in the relevant literature are based on regression analysis. In this context, studies using causality analysis are expected to present a different perspective.

Türkiye’de Parasal Aktarım Mekanizması: Teorik Bir Değerlendirme¹

Hüseyin GÜVENOĞLU

Sorumlu Yazar, Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü,
hguvenoglu@bandirma.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5220-3657

Alpaslan SEREL

Bandırma Onyedi Eylül Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü,
aserel@bandirma.edu.tr, ORCID: 0000-0002-8612-931X

Öz

Parasal aktarım mekanizması, merkez bankalarının reel ekonomiyi etkilemesi sürecinde aracılık görevi yaptığı için önem taşımaktadır. Ekonomideki yapısal değişiklikler parasal aktarım mekanizması üzerinde etkili olmaktadır. 2001 krizinden sonra Türkiye ekonomisinde dalgalı döviz kuru rejimi benimsenmiş ve enflasyon hedeflemeli para politikası stratejisi uygulanmıştır. Bu yapısal değişikliklerin parasal aktarım mekanizmasının işleyişini etkileyeceği düşünülmektedir. Bu çerçevede çalışmanın amacı mevcut literatür incelenerek Türkiye ekonomisinde parasal aktarım mekanizmasının etkinliğine ilişkin bir değerlendirme ortaya koymaktır. Bu doğrultuda ampirik literatür değerlendirilmiş ve şu sonuçlara ulaşılmıştır. Türkiye ekonomisinde söz konusu dönemde genel olarak faiz oranı kanalının, döviz kuru kanalının, kredi kanalının ve beklentiler kanalının etkin olduğuna fakat hisse senedi kanalı ile konut ve arazi fiyatları kanalının etkin olmadığına yönelik bulgular elde edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Faiz Oranı Kanalı, Varlık Fiyatları Kanalı, Döviz Kuru Kanalı, Kredi Kanalı, Beklentiler Kanalı.

Jel Sınıflandırma Kodları: E40, E50, E52

Monetary Transmission Mechanism in Turkey: A Theoretical Review²

Abstract

The monetary transmission mechanism is important as it acts as an intermediary in the process of central banks affecting the real economy. After the 2001 crisis in Turkey's economy flexible exchange rate regime was accepted and an inflation-targeted monetary policy strategy was implemented. It has been thought that these structural changes impact the effectiveness of the monetary transmission mechanism. This context, the aim of this study is to present an assessment of the effectiveness of the monetary transmission mechanism in the Turkish economy by examining the empirical literature. Accordingly, the empirical literature has been examined and the following results have been reached. In this period, the results are achieved that the interest rate channel, the exchange rate channel, the credit channel, and the expectations channel are effective but the stock channel and the housing and land prices channel are ineffective in the Turkish economy.

Keywords: Interest Rate Channel, Asset Prices Channel, Exchange Rate Channel, Credit Channel, Expectations Channel.

Jel Classification Codes: E40, E50, E52

¹ Bu çalışma “Türkiye Ekonomisi Açısından Parasal Aktarım Mekanizmaları Ve Aktarım Mekanizmalarını Etkileyen Faktörler” başlıklı yüksek lisans tez çalışmasından üretilmiş ve ayrıca 19-22 Haziran 2018 tarihlerinde Macaristan/ Budapeşte’de düzenlenen "Third Mediterranean International Congress on Social Sciences (MECAS III)" kongresinde sunulmuştur.

² Extended abstract is presented at the end of the article

Geliş Tarihi (Received): 29.07.2019 – Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 28.11.2020

Atıfta bulunmak için/Cite this paper:

Güvenoğlu, H. ve Serel, A. (2020). Türkiye’de parasal aktarım mekanizması: teorik bir değerlendirme, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10 (2), 445- 474. Doi: 10.18074/ckuiibfd.598022

1. Giriş

Para otoriteleri uyguladıkları para politikalarıyla ekonomik faaliyetleri doğrudan veya dolaylı olarak etkilemektedir. Uygulanan para politikasının ekonomik faaliyetleri etkilemesi sürecinde parasal aktarım mekanizması aracılık görevi üstlenmektedir. Bu nedenle parasal aktarım mekanizmasının işleyiş sürecinin anlaşılması önem arz etmektedir. Bununla birlikte, parasal aktarım mekanizması içerisinde hangi kanal veya kanalların etkin olduğunun tespit edilmesi oldukça önemlidir. Parasal aktarım mekanizması, para otoritelerince uygulanan para politikasında yaşanacak değişimlerin makroekonomik göstergeler üzerinde hangi yollarla ve nasıl etkili olacağını gösteren süreç şeklinde ifade edilmektedir. Literatürde genel olarak faiz oranı kanalı, varlık fiyatları kanalı, döviz kuru kanalı, kredi kanalı ve beklentiler kanalı olmak üzere beş aktarım kanalı üzerinde durulmaktadır. Ayrıca literatürdeki çalışmalarda söz konusu aktarım kanallarına ilişkin farklı sınıflandırmaların yapıldığı ve aktarım kanallarının kendi içinde de farklı kanallara ayrıldıkları görülmektedir. Bu aktarım mekanizmalarının tamamı, para politikasının ekonomiyi aktarımında farklı işlevler üstlenmektedir. Başka bir deyişle, politika değişiminin ekonomiyi farklı kanallar üzerinden etkilemesini sağlamaktadır. Bu nedenle, para politikası uygulamalarının ekonomiyi etkileme sürecinde aracılık rolü üstlenen parasal aktarım mekanizmasının işleyiş sürecinin bilinmesi hem resmi otoriteler hem de ekonomik birimler açısından önem taşımaktadır.

Merkez bankalarının uygulamış oldukları politikalarda ve ekonomik hedeflerinde dönem dönem meydana gelen değişimler parasal aktarım mekanizmasının işleyişini olumlu veya olumsuz etkilemiştir. TCMB'nin uygulamış olduğu para politikasında, kullandığı para politikası araçlarında ve belirlediği ekonomik hedeflerinde de bazı dönemlerde değişimler olmuştur. Söz konusu bu değişimlerin de parasal aktarım mekanizmasının işleyişinde etkileri görülmüştür. Nitekim Türkiye ekonomisinde 2001 krizi sonrasında önemli reformlar yapılmıştır. İlk olarak, 2001 krizi öncesinde sabit döviz kuru rejiminin uygulanması merkez bankasının etkin ve bağımsız bir para politikası yürütmesine engel olmuştur. Bu doğrultuda, esnek döviz kuru rejimine geçilmiştir. İkinci olarak, 2001 ekonomik krizi öncesi dönemde mali baskınlık ve dolarizasyon olguları ön plandadır. Nitekim Serdengeçti (2005), Başçı, Özel ve Sarıkaya (2007), Kara ve Orak (2008), Sever (2012), TCMB (2013), Burtan-Doğan ve Akbakay (2016) gibi çalışmalarda 2001 krizi öncesinde mali baskınlık ve dolarizasyon olgularının ön planda olduğuna dikkat çekilmiştir. 2001 ekonomik krizi sonrasında uygulamaya konan Güçlü Ekonomiye Geçiş Programında bu sorunlara yönelik kanuni düzenlemeler yapılmıştır. Bu dönemde, para politikası açısından yaşanan en önemli değişim enflasyon hedeflemeli para politikası stratejisinin benimsenmesidir. Bu doğrultuda, TCMB'nin nihai amacı fiyat istikrarını sağlamak olarak belirlenmiş ve bu çerçevede, TCMB'ye araç bağımsızlığı verilmiştir. Para politikasında yaşanan söz konusu değişimin parasal aktarım mekanizmasının işleyişine önemli yansımalarının olacağı açıktır. 2008 finans krizi

dönemi TCMB'nin politika stratejilerinde değişim oluşturan başka bir önemli olaydır. Buna göre, TCMB nihai hedef olarak fiyat istikrarını sağlamaya yönelik hedefine 2010 yılında finansal istikrarı sağlama hedefini de eklemiştir. Çünkü 2008 finans krizi finansal istikrarın ekonomiler için önemini ortaya çıkarmıştır. TCMB, 2008 finans krizinin finansal istikrar üzerindeki olumsuz etkilerini azaltmak için etkin ve zengin bir para politikası oluşturarak fiyat istikrarı yanında finansal istikrarı sağlamayı da hedeflemiştir. Fiyat istikrarı ve finansal istikrarın birlikte hedeflenmesinin parasal aktarım mekanizmasının etkinliğine olumlu yansıtacağı ifade edilebilmektedir. Bu doğrultuda da çalışmanın amacı Türkiye ekonomisinde parasal aktarım kanallarının etkinliğine ilişkin yapılmış ampirik çalışmaları kapsamlı bir şekilde ele alıp parasal aktarım mekanizmasının etkinliği ile ilgili genel bir çerçeve ortaya koymaktır. Bu bilgiler doğrultusunda bu çalışmada ilk olarak parasal aktarım mekanizmasının işleyişine yönelik teorik bilgiler verilecektir. Daha sonra Türkiye ekonomisinde parasal aktarım mekanizması ile ilgili literatürde yer alan çalışmalara yer verilecek ve parasal aktarım mekanizmasının etkinliğine ilişkin değerlendirmelerde bulunulacaktır.

2. Parasal Aktarım Mekanizması

Parasal aktarım mekanizması en genel tanımıyla para politikasında meydana gelen değişimlerin (faiz oranı veya para arzı değişimleri gibi) istihdam, fiyatlar genel düzeyi, tüketim, yatırım, üretim, gelir gibi makroekonomik göstergeler üzerindeki etkisinin hangi yönde ve ne şekilde olacağını ifade eden süreç şeklinde tanımlanmaktadır (Taylor, 1995; Ireland, 2005; Dabla-Norris ve Floerkemeier, 2006; Atgür ve Altay, 2018). Parasal aktarım mekanizması iki aşamalı bir süreçtir. İlk aşamada para politikasında yaşanan değişimler sonucu toplam talep etkilenmektedir. İkinci aşamada ise toplam talepte görülen değişikliğe bağlı olarak üretim, istihdam ve fiyatlar etkilenmektedir (Bain ve Howells, 2003, s. 171). Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde parasal aktarım kanallarına yönelik çeşitli sınıflandırmaların yapıldığı görülmektedir. Mishkin (1995) ve Kamin, Turner ve Van't (1998) çalışmalarında parasal aktarım kanallarını faiz oranı, varlık fiyatları, döviz kuru ve kredi kanalı şeklinde sınıflandırmışlardır. Bu sınıflandırmaya Bofinger (2001), Nolte (2003), Mohanty ve Turner, (2008) çalışmalarında beklenti kanalını da eklemiştirler. Bu çerçevede literatürde para otoritelerinin genel olarak faiz oranı kanalı, varlık fiyatları kanalı, döviz kuru kanalı, kredi kanalı ve beklentiler kanalı olmak üzere beş kanal üzerinden ekonomik faaliyetleri etkilemeye çalıştığı ifade edilebilir. Bununla birlikte döviz kuru kanalı bazı çalışmalarda ayrı bir aktarım kanalı olarak incelenirken bazı çalışmalarda varlık fiyatları kanalı altında incelenmiştir (Mishkin, 1996; Cambazoğlu ve Karaalp, 2012; Parasız, 2016).

2.1. Faiz Oranı Kanalı

Para politikasında yaşanan değişime bağlı olarak piyasa faiz oranlarında da değişiklik meydana gelmektedir. Faiz oranlarında yaşanan değişiklik ise ekonomik birimlerin tasarruf, yatırım ve tüketim kararları etkilemekte ve dolayısıyla toplam talepte değişiklik yaşanmaktadır. Toplam talepte yaşanan değişiklik ise ülkenin çıktı miktarını etkilemektedir. Para politikasında meydana gelen değişimin faiz oranlarını etkilemesi ile başlayan ve makroekonomik göstergeler üzerinde etkisini gösteren bu süreç faiz oranı kanalı olarak ifade edilmektedir (Mishkin, 1995, s. 4).

2.2. Varlık Fiyatları Kanalı

Bir ekonomide hisse senedi, gayrimenkul, bono ve döviz gibi farklı varlık enstrümanları yer almaktadır. Para politikasının piyasadaki likidite miktarını etkilemesi varlık piyasalarında yeniden bir dengelenme sürecine yol açmaktadır. Dolayısıyla, ekonomik birimlerin portföylerindeki varlıkların fiyatlarında da değişimler yaşanacaktır. Aşağıda farklı varlıklar için ayrıntılı olarak anlatılan mekanizmaların sonunda makroekonomik göstergeler üzerinde önemli etkiler ortaya çıkmaktadır (Taş, Örnek ve Utlu, 2012, s. 58). Varlık fiyatları kanalının makroekonomik göstergeleri etkilediği süreçler döviz kuru kanalı, hisse senedi fiyatları kanalı ile konut ve arazi fiyatları kanalı şeklinde üç başlık altında değerlendirilmektedir (Mishkin, 1996, s. 4-8; Cambazoğlu ve Karaalp, 2012, s. 55).

2.2.1. Döviz Kuru Kanalı

Uluslararası ticaretin serbest olduğu ve esnek döviz kuru rejiminin benimsendiği ekonomilerde uygulanan para politikası genel olarak faiz oranları üzerinden çalışmaktadır. Faiz oranlarında yaşanan değişimin ise yabancı sermaye hareketlerini etkilediği görülmektedir. Yabancı sermaye hareketleri ise döviz kurlarını etkilemektedir. Dolayısıyla ülkenin ithalatında ve ihracatında bir değişim ortaya çıkmaktadır. Bu durum, nihai olarak net ihracatı, üretimi, enflasyonu ve ekonomik birimlerin bilanço yapılarını etkilemektedir (Horvarth ve Maino, 2006, s. 4; Boughrara, 2009, s. 4-5). Para politikasının döviz kurları üzerinden makroekonomik göstergeler üzerinde etkili olduğu bu süreç döviz kuru kanalı olarak isimlendirilmektedir. Döviz kuru kanalı makroekonomik göstergeleri net ihracat üzerinden ve bilanço üzerinden olmak üzere iki şekilde etkilemektedir (Mishkin, 2001, s. 7).

Net İhracat Üzerindeki Döviz Kuru Etkisi: Para otoritelerinin genişletici para politikası uygulaması sonucunda para arzı artmaktadır. Artan para arzı yurtiçi reel faiz oranlarının düşmesine neden olmaktadır. Yurtiçi faiz oranlarının düşmesi ülkeden sermaye çıkışına yol açmakta ve yabancı paraya talebi artırmaktadır. Yabancı paraya artan talep yerli paranın yabancı para karşısında değer

kaybetmesine neden olmaktadır. Buna bağlı olarak da yerli malların fiyatı yabancı malların fiyatına oranla daha ucuz hale gelmektedir. Bu durum ihracat gelirlerinde artışa ithalat giderlerinde ise azalışa yol açarak net ihracatın artmasını sağlayacaktır. Net ihracattaki artış da üretim düzeyini artıracaktır (Mishkin, 1996, s. 5). Daraltıcı para politikası uygulandığında ise söz konusu süreç tersine işlemektedir.

Bilanço Üzerindeki Döviz Kuru Etkisi: Döviz kurunda yaşanacak değişiklikler ekonomik birimlerin bilançolarını da etkilemektedir. Yabancı para birimi cinsinden borçlanmanın yüksek olduğu ekonomilerde uygulanan genişletici bir para politikası sonucunda milli para değer kaybedecektir. Bu durumda ekonomik birimlerin yabancı para birimi cinsinden borç yükü artacaktır. Özellikle yabancı para birimi cinsinden borçlarına karşılık bilançolarında yabancı para cinsinden aktif bulundurmayan ekonomik birimlerin net servetleri azalacaktır. Buna bağlı olarak ekonomik birimlerin bilançoları kötüleşecek ve ekonomide ters seçim ve ahlaki tehlike sorunları yaşanacaktır. Bu durum ekonomide yatırımların azalmasına ve dolayısıyla üretim düzeyinin düşmesine neden olacaktır (Mishkin, 2001, s. 7-8). Daraltıcı para politikası uygulandığında ise söz konusu süreç tersine işlemektedir.

2.2.2. Hisse Senedi Fiyatları Kanalı

Para otoriteleri uygulamış oldukları para politikaları ile finansal piyasalar üzerinden üretim, tüketim, yatırım ve enflasyon gibi makroekonomik göstergeler üzerinde etkili olabilmektedir. Para politikasında meydana gelen bir değişiklik hisse senedi fiyatlarını etkilemektedir. Hisse senedi fiyatlarında meydana gelecek bir değişim ise ekonomik birimlerin tüketim ve yatırım kararlarını etkileyecektir. Buna bağlı olarak da tüketim ve yatırım gibi reel faaliyetlerde bir değişiklik yaşanacak bunun sonucunda da üretim ve enflasyon gibi makroekonomik göstergeler etkilenecektir (Sellin, 1998, s. 492). Para politikasında meydana gelen bir değişikliğin hisse senedi fiyatlarını etkilemesi ile başlayan ve makroekonomik göstergeler üzerinde etkisini gösteren bu süreç hisse senedi fiyatları kanalı olarak ifade edilmektedir. Hisse senedi fiyatları kanalı, makroekonomik göstergeleri Tobin'in q teorisi ve tüketim üzerindeki servet etkisi kanalı üzerinden etkilemektedir (Mishkin, 1996, s. 6).

Tobin'in q Teorisi: James Tobin'in geliştirdiği ve Tobin'in q 'su olarak bilinen teori hisse senedi fiyatlarıyla yatırım harcamaları arasındaki ilişkiyi ortaya koymaktadır (Mishkin, 1995, s. 6-7). Tobin'e (1969) göre, şirketlerin piyasa değerinin sermayenin yenileme maliyetine oranı q değerini vermektedir (Bedirhanoglu, 2012, s. 17). Monetarist iktisatçılara göre, uygulanan genişletici bir para politikası ile para arzı artacak ve ekonomik birimlerin eline daha fazla para geçecektir. Ekonomik birimler ellerine geçen bu fazla parayı hisse senedi olarak da harcayabilmektedirler. Hisse senedine olan talebin artması hisse senedi fiyatlarını artıracaktır. Artan hisse senedi fiyatları q değerinin yükselmesine yol

açacaktır. Buna bağlı olarak da yatırımlar artacak ve dolayısıyla toplam çıktı miktarı artacaktır (Mishkin, 1996, s. 6-7). Daraltıcı para politikası uygulandığında ise söz konusu süreç tersine işlemektedir.

Tüketim Üzerindeki Servet Etkisi: Tüketim üzerindeki servet etkisi kanalı, Modigliani'nin yaşam boyu gelir hipotezine dayanmaktadır. Bu hipoteze göre beşeri sermaye, reel sermaye ve finansal servet gibi yaşam boyu kaynaklar tüketim harcamalarını belirlemektedir. Hisse senetleri de bu kaynaklar arasında yer alan finansal servet içerisinde önemli bir yer tutmaktadır. Genişletici bir para politikası uygulamasıyla para arzı artarken, hisse senedi fiyatları yükselir. Böylece hisse senedine sahip olan kişilerin finansal servetlerinin değeri artar. Servetlerinin değeri artan kişiler tüketim harcamalarını artıracak ve dolayısıyla da toplam çıktı miktarı artacaktır (Mishkin, 1996, s. 7). Daraltıcı para politikası uygulandığında ise söz konusu süreç tersine işlemektedir.

2.2.3. Konut ve Arazi Fiyatları Kanalı

Konut ve araziler serveti oluşturan önemli kaynaklar arasında yer almaktadır. Genişletici para politikası uygulandığında ekonomik birimler ellerine geçen fazla paranın bir kısmını konut ve arazi alımında kullanmaktadır. Bu durum konut ve arazi talebinin artmasına dolayısıyla da konut ve arazi fiyatlarının yükselmesine yol açmaktadır. Konut ve arazi fiyatlarında yaşanan artış konut ve arazi sahibi olan kesimin servetlerinin değerini artırmaktadır. Servetlerinin değerinde artış olan ekonomik birimler tüketim harcamalarını artırmakta ve buna bağlı olarak da üretim artmaktadır. Daraltıcı para politikası uygulandığında ise söz konusu süreç tersine işlemektedir. Para politikasında meydana gelen bir değişikliğin konut ve arazi fiyatlarını etkilemesi ile başlayan ve makroekonomik göstergeler üzerinde etkisini gösteren bu süreç konut ve arazi fiyatları kanalı olarak ifade edilmektedir (Mishkin, 1996, s. 8).

2.3. Kredi Kanalı

Geleneksel faiz oranı kanalının para politikası uygulamalarının reel sektör üzerindeki etkilerini açıklamada yetersiz olduğuna ilişkin görüşler finansal piyasalarda asimetrik bilgi, ters seçim ve ahlaki tehlike gibi konulara odaklanan ve kredi kanalı olarak ifade edilen yeni aktarım kanalının ortaya çıkmasına neden olmuştur (Mishkin, 1996, s. 8). Para politikasında meydana gelen bir değişikliğin kredi arzını etkilemesi ile başlayan ve makroekonomik göstergeler üzerinde etkisini gösteren bu süreç kredi kanalı olarak ifade edilmektedir. Kredi kanalı makroekonomik göstergeleri banka kredileri kanalı ve bilanço kanalı üzerinden etkilemektedir (Bernanke ve Gertler, 1995, s. 34-35; Mishkin, 1996, s. 8). Literatürde kredi kanalının geleneksel faiz oranı kanalının bir alternatifi olmadığına kredi kanalının geleneksel faiz oranı kanalının etkilerinin yayılmasına ve güçlenmesine yardımcı olduğuna yönelik vurgu yapılmaktadır (King, 1986; Peek ve Rosengrenn, 1995; Bernanke ve Gertler, 1995; Worms, 2001; Gür, 2003).

2.3.1. Banka Kredileri Kanalı

Para otoriteleri uygulamış oldukları politikalarla banka rezervlerini etkilemektedir. Banka rezervlerinde meydana gelen değişiklik sonucunda ise bankaların kredi arzında daraltıcı veya genişletici bir değişiklik olmaktadır. Bankaların kredi arzında meydana gelen değişiklik ise ekonomik birimlerin tüketim ve yatırım harcamalarını ve dolayısıyla çıktı miktarını etkilemektedir. Para politikasında meydana gelen bir değişikliğin banka rezervleri üzerinden kredi arzını etkilemesi ile başlayan ve makroekonomik göstergeler üzerinde etkisini gösteren bu süreç banka kredi kanalı olarak ifade edilmektedir (Holtemöller, 2002, s. 4).

2.3.2. Bilanço Kanalı

Bilanço kanalı, para politikasında meydana gelen değişikliklerin borçluların nakit akışı, net değeri ve likit varlıkları gibi kalemleri de kapsayan bilanço ve gelir tablosu üzerindeki potansiyel etkisini vurgulayan bir aktarım kanalıdır (Bernanke ve Gertler, 1995, s. 29). Uygulanan para politikasının nakit akışında ve firmaların net değerlerinde meydana getirdiği değişiklikler üzerinden firmaların kredi temin edebilirliğini, finansman maliyetlerini ve bunun sonucunda tüketim ve yatırım kararlarını değiştirmesi bilanço kanalıyla açıklanmaktadır (Cengiz, 2009, s. 237).

2.4. Beklentiler Kanalı

Beklentiler kanalı, ekonomik birimlerin tecrübelerini ve para otoritelerinin geleceğe yönelik uygulayacağı politikaları göz önünde bulundurarak başta enflasyon olmak üzere farklı makroekonomik göstergelerde gelecekte meydana gelebilecek değişimlere ilişkin beklentileri aracılığıyla işleyen bir aktarım kanalıdır (İnan, 2001, s. 4). Ekonomik birimlerin merkez bankasının geçmiş dönemlerdeki faaliyetlerini göz önünde bulundurarak merkez bankasının kredibilitelerini değerlendirmelerinde beklentiler kanalı aracılık etmektedir (Jayaraman ve Choong, 2008, s. 13). Ekonomik birimleri yakından ilgilendiren tüketim, yatırım, üretim, ücret, gelir, maliyet gibi değişkenler beklentiler aracılığıyla enflasyon ve ekonominin genel yapısında değişiklik yaşanmasına yol açmaktadır. Bu durum ekonomik birimlerin geleceğe yönelik karar almasında beklenti kanalının önemini göstermektedir (ECB, 2000, s. 46). Güçlü bir para politikası beklenti kanalının etkin bir şekilde işlemlerini sağlayacaktır. Bunun için de merkez bankasının kredibilitésinin yüksek olması gerekmektedir (ECB, 2011, s. 61).

3. Literatür Taraması: Türkiye Örnekleme

Türkiye ekonomisinde aktarım kanallarının etkinliğini ampirik olarak araştıran çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu doğrultuda faiz oranı kanalına, varlık fiyatları kanalına (döviz kuru kanalı, hisse senedi fiyatları kanalı, konut ve arazi

fiyatları kanalı), kredi kanalına ve beklentiler kanalına ilişkin gerçekleştirilen ampirik çalışmalara aşağıda yer verilmiştir.

Faiz oranları bir ekonomide tasarruf, tüketim, yatırım, enflasyon, üretim gibi makroekonomik göstergeler üzerinde etkili olan önemli bir değişkendir. Bu nedenle para otoriteleri uygulamış oldukları politikalarla faiz oranları üzerinden makroekonomik faaliyetleri etkilemeye çalışmaktadır. Bu noktada para otoritelerinin makroekonomik hedeflerine ulaşmasında aracılık rolü üstlenen faiz oranı kanalının önemli bir parasal aktarım mekanizması olduğunu söylemek mümkündür. Fakat para otoriteleri her zaman faiz oranı kanalı üzerinden makroekonomik faaliyetleri olumlu bir şekilde etkileyemeye bilmektedir. Diğer bir ifadeyle faiz oranı kanalı her dönem etkin işleyeme bilmektedir. Nitekim Türkiye ekonomisinde 2001 krizi öncesinde faiz oranı kanalının etkin işlemediğini söylemek mümkündür. 2001 yılı öncesinde TCMB'nin para arzını kontrol etme gücünün fazla olmaması, para ikamesi olgusu, sabit döviz kuru rejiminin uygulanması ve üretim ile fiyat kararlarında döviz kuru etkisinin yüksek olması gibi nedenlerden ötürü faiz oranı kanalının etkin işlemediği düşünülmektedir. Faiz oranı kanalının 2001 krizi sonrasında ise etkin işlediği söylenebilir. 2001 krizi sonrasında Türkiye ekonomisinde yaşanan yapısal değişimlerle birlikte enflasyon hedeflemesi rejimine geçilmiş, bankacılık sektörü güçlenmiş, kamu borç stoku kompozisyonu düzenlenmiş, Türk Lirasına olan güven artmış, para ikamesi olgusu azalmış böylece faiz oranı kanalının etkinliği artmıştır. Enflasyon hedeflemesi rejiminde belirlenen hedeften sapmalar karşısında TCMB'nin politika faiz oranlarında düzenleme yapması enflasyon beklentilerini de değiştirmiştir. Bu doğrultuda reel faiz oranları ve enflasyon oranları makul düzeylere düşürülmüştür. Ekonomik birimlerin faiz oranlarında meydana gelen değişikliklerden etkilenmesi sonucunda faiz oranları ile harcama ilişkisi artmıştır. Ayrıca enflasyon hedeflemesi rejiminin uygulamaya konulmasıyla faiz oranlarındaki değişimin üretim açığı üzerindeki, üretim açığının ise enflasyon üzerindeki etkisi artmıştır. Böylece enflasyon ve üretim değişkenlerinin faiz oranlarına olan duyarlılık dereceleri yükselirken Türkiye'de faiz oranı kanalının etkinliği artmıştır (Kara, Ögünç, Özlale ve Sarıkaya, 2007, s. 278-279; TCMB, 2013, s. 10). Faiz oranı kanalına ilişkin gerçekleştirilen ampirik çalışmalar Tablo 1'de özetlenmiştir. Tablo 1'deki çalışmalar incelendiğinde Türkiye'de genel olarak faiz oranı kanalının işlediğine yönelik bulgulara ulaşıldığı görülmektedir.

Tablo 1: Faiz Oranı Kanalı ile İlgili Ampirik Çalışmalar

Yazar(lar)	Dönem	Yöntem	Sonuç(lar)
Çiçek (2005)	1995-2003	VAR	Faiz oranı kanalının işlediğini ortaya koymuştur.
İnal (2006)	2001-2006	VAR	Faiz oranı kanalının işlediğini tespit etmiştir.
Sarı (2007)	1986-2004	VAR	Faiz oranı kanalının işlediğine yönelik bulgulara ulaşmıştır. Fakat reel sektörü harekete geçirecek değişkenlerin para politikası uygulamalarına tepkisini düşük bulmuştur.
Aktaş, Gürkaynak, Kesriyeli ve Orak (2008)	2004-2008	VAR	Faiz oranı kanalının işlediğine yönelik bulgulara ulaşmışlardır.
Erdoğan ve Yıldırım (2009)	1995-2007	VAR	Faiz oranı kanalının işlediğini ifade etmişlerdir. Fakat faiz oranlarındaki değişikliğin yatırım ve tüketim harcamaları üzerindeki etkisinin kısa süreli olduğunu belirtmişlerdir.
Örnek (2009)	1990-2006	VAR	Faiz oranı kanalının işlediğini ortaya koymuşlardır.
Butkiewicz ve Ozdogan (2009)	1996-2007	VAR	Çalışmada 1996-1999 dönemi kriz öncesi, 2002-2007 dönemi ise kriz sonrası dönem olarak ele alınmıştır. Faiz oranı kanalının etkisini kriz öncesi dönemde zayıf, krizden sonra ise yapılan reformlarla güçlü bulmuşlardır.
Büyükakın, Bozkurt ve Cengiz (2009)	1990-2007	VAR	Faiz oranı kanalının işlediğine yönelik bulgular elde etmişlerdir.
Çavuşoğlu (2010)	2002-2009	VAR ARDL	Faiz oranı kanalının işlediği sonucuna ulaşmıştır.
Erdoğan ve Yıldırım (2010)	1995-2008	VAR	Faiz oranı kanalının 1995-2002 döneminde işlemediğini; 2002-2008 döneminde ise işlediğini tespit etmişlerdir.
Cambazoğlu ve Güneş (2011)	2003-2010	VAR	Faiz oranı kanalının Türkiye’de ve Arjantin’de işlediğini gözlemlemişlerdir.

Tablo 1: Faiz Oranı Kanalı ile İlgili Ampirik Çalışmalar (Devam)

Yazar(lar)	Dönem	Yöntem	Sonuç(lar)
Artar (2011)	2003-2008	VAR	Faiz şoklarının makroekonomik değişkenler üzerinde kısa dönemde zayıf; uzun dönemde ise daha güçlü bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir.
Doğan (2012)	2000-2011	VAR	Faiz oranı kanalının işlediğini tespit etmiştir.
Erdoğan (2012)	1990-2011	VAR	Faiz oranı kanalının işlediğini gözlemlemiştir.
Akbaş, Zeren ve Özekecioğlu (2013)	2005-2013	VAR	Kısa dönemde faiz oranı kanalının işlediğine yönelik bulgular elde etmişlerdir.
Arabacı ve Baştürk (2013a)	2001-2008	VAR	Faiz oranı kanalının işleyişinin 2004 yılı öncesi ile sonrası arasında farklılıklar gösterdiğini tespit etmişlerdir. Mali baskınlığın azalmasına bağlı olarak 2004 yılı sonrasında faiz oranı kanalının 2004 yılı öncesine göre daha etkin olduğu bulgusuna ulaşmışlardır.
Binici, Kara ve Özlü (2016)	2010-2014	VAR	TCMB'nin faiz koridoru sisteminde faiz oranı kanalının işlediğini ortaya koymuşlardır.
Atgür ve Altay (2018)	2001-2013	VAR FAVAR	Faiz oranı kanalının VAR modeline göre Türkiye'de ve Endonezya'da; FAVAR modeline göre ise Endonezya'da kısmen işlediğine yönelik tespitte bulunmuşlardır.

Döviz kurları bir ekonomide ekonomik faaliyetler üzerinde etkili olan en önemli makroekonomik göstergelerden biridir. Bu doğrultuda para otoriteleri döviz kurları üzerinden makroekonomik faaliyetleri etkilemeyi amaçlayabilmektedir. Bu çerçevede döviz kurlarının önemli bir parasal aktarım mekanizması olduğu düşünülmektedir. Döviz kurlarının ekonomik faaliyetler üzerinde olumlu etkilerinin yanında olumsuz etkileri de bulunmaktadır. Nitekim 2001 yılı öncesinde gelişmekte olan diğer ekonomilere benzer şekilde Türkiye ekonomisinde de hükümetin bilanço yapısı, bankacılık ve finans sektörünün etkin işlemeyişi ile finansal piyasaların kırılğan yapıda olması gibi nedenlerden dolayı döviz kurunda meydana gelen değişimler ekonomik faaliyetleri olumsuz etkilemiştir. Ayrıca Türkiye ekonomisinde 1994 ekonomik krizinden sonra

uygulan ve başarısız olan ekonomik istikrar programı sabit kur rejiminin uygulandığı bir ekonomik düzende hayata geçmiştir. Bu durum enflasyon beklentileri için döviz kurlarının temel belirleyici faktör olmasına neden olmuştur. Böylece, sabit döviz kuru rejiminin uygulandığı 2001 yılı öncesinde döviz kurundan fiyatlara geçişkenlik hem büyüklük hem de hız olarak yüksek düzeyde gerçekleşmiştir. Bu durumun döviz kuru kanalının etkin işleyişini olumsuz etkilediği söylenebilir. 2001 krizi sonrasında ise döviz kuru kanalının etkinliğinde önemli değişiklikler görülmüştür. 2001 krizinden sonra dalgalı kur rejimine geçilmesi ve enflasyon hedeflemesi rejiminin uygulanmasıyla döviz kurlarının ekonomik birimlerin fiyatlama davranışları üzerindeki etkisinde azalma yaşanmıştır. Ayrıca bu dönemde kurlardan fiyatlara geçiş etkisinin süresinde ve derecesinde azalmalar meydana gelmiştir (Kara ve Ögünç, 2005, s. 1; TCMB, 2013, s. 11). Dolayısıyla 2001 krizi sonrasında yaşanan değişimlerin döviz kuru kanalının işleyişi üzerinde olumlu etkiler gösterdiği ifade edilebilir. Varlık fiyatları kanalı çerçevesinde değerlendirilen döviz kuru kanalına ilişkin literatürde yer alan ampirik çalışmalar Tablo 2’de gösterilmiştir. Tablo 2 incelendiğinde Türkiye’de genel olarak döviz kuru kanalının işlediği, özellikle fiyatların gelişimi açısından döviz kuru değişkeninin önemli olduğu tespit edilmiştir. Bu sonuçlar para otoritelerinin enflasyon hedeflemeli para politikası stratejisinde döviz kuru kanalı üzerinden fiyatlar üzerinde etkili olabileceğine de işaret etmektedir.

Tablo 2: Döviz Kuru Kanalı ile İlgili Ampirik Çalışmalar

Yazar(lar)	Dönem	Yöntem	Sonuç(lar)
Çiçek (2005)	1995-2003	VAR	Döviz kuru kanalının para politikasının reel ekonomi üzerindeki etkinliğini azalttığı fakat fiyatlar üzerindeki etkinliğini artırdığına yönelik bulgulara ulaşmıştır
Kasapoğlu (2007)	1990-2006	VAR	Döviz kuru kanalının üretim üzerinde etkili olmadığını ancak enflasyon üzerinde etkili olduğunu tespit etmiştir.
Erdoğan ve Yıldırım (2008)	1995-2006	VAR	Döviz kuru kanalının işlediğine yönelik bulgular elde etmişlerdir.
Büyükakın, Cengiz ve Türk (2009)	1990-2007	VAR	Döviz kuru kanalının etkin olduğunu gözlemlemişlerdir.
Örnek (2009)	Türkiye 1990-2006	VAR	Döviz kuru kanalının işlediğine yönelik tespitte bulunmuştur.

Tablo 2: Döviz Kuru Kanalı ile İlgili Ampirik Çalışmalar (Devam)

Yazar(lar)	Dönem	Yöntem	Sonuç(lar)
Butkiewicz ve Ozdogan (2009)	1996-2007	VAR	Çalışmada 1996-1999 dönemini kriz öncesi, 2002-2007 dönemini ise kriz sonrası dönem olarak ele almışlardır. Döviz kuru kanalının iki dönemde de etkili olduğunu fakat kriz sonrası dönemde kriz öncesi döneme göre daha etkin olduğunu bulmuşlardır.
Yapraklı (2011)	2006-2011	VAR	Döviz kuru kanalının enflasyon üzerinde etkili olduğunu dolayısıyla kanalın işlediğini belirtmiştir.
Cambazoğlu ve Karaalp (2012)	2003-2010	VAR	Döviz kuru kanalının etkin olduğuna yönelik sonuçlara ulaşmışlardır.
Erdoğan (2012)	1990-2011	VAR	Döviz kuru kanalının üretim seviyesi üzerinde önemli bir etkisi olmamasına rağmen fiyatlar genel seviyesi üzerinde önemli bir etkisinin olduğunu ifade etmiştir.
Akbaş vd. (2013)	2005-2013	VAR	Kısa dönemde döviz kuru kanalının işlediğini belirtmişlerdir.
Eraslan ve Katı (2015)	2003-2012	VAR	Döviz kuru kanalının etkin işlemediğine yönelik bulgulara ulaşmışlardır.
Duman (2016)	2003-2015	VAR	Döviz kuru kanalının işlediğini ortaya koymuştur.
Atgür ve Altay (2017)	2002-2016	VAR	Döviz kuru kanalının Türkiye’de kısmen işlediğini Meksika ve Endonezya’da ise işlemediğini tespit etmişlerdir.
Kaya ve Belke (2017)	2003-2016	VAR	Döviz kuru kanalının etkin işlemediğini gözlemlemişlerdir.
Özgür ve Görüş (2018)	2005-2016	VAR	Döviz kuru kanalının standart etki-tepki fonksiyonu sonuçlarına göre işlemediğini, asimetrik şoklar üzerinden ise kısmen işlediğini ortaya koymuşlardır.

Varlık fiyatları kanalı çerçevesinde değerlendirilen bir diğer parasal aktarım mekanizması da hisse senedi fiyatları kanalıdır. Para otoritesinin uyguladığı politikalara bağlı olarak hisse senedi fiyatlarında meydana gelen

değişimler makroekonomik faaliyetler üzerinde etkili olabilmektedir. Bu nedenle hisse senedi fiyatları para otoritelerince bir aktarım kanalı olarak kullanılmaktadır. Hisse senedi fiyatları kanalının etkin bir şekilde işleyebilmesi için ilk aşamada hisse senedi fiyatlarında teoriye uygun bir değişimin olması gerekmektedir. Hisse senedi fiyatlarını etkileyen çok sayıda gösterge bulunmaktadır. Hisse senedi fiyatları para arzı dışında GSMH, enflasyon, döviz kurları, altın fiyatları, faiz oranları gibi birçok makro iktisadi göstergeden etkilenmektedir (Albeni ve Demir, 2005, s. 4). Ayrıca finansal piyasaların serbestleşmesi, gelişmesi ve alt piyasalardaki ilişkinin artması hisse senedi fiyatlarının ekonomik ve siyasi gelişmeler karşısında duyarlılığını artırmaktadır (Demir, 2001, s. 109). Hisse senedi fiyatlarının yapısıyla ilgili olan bu gibi faktörler hisse senedi kanalının işleyişini etkilemektedir.

Diğer taraftan hisse senedi kanalı teorisine göre para arzı ile hisse senedi fiyatları arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunmaktadır. Bu doğrultuda artan para arzının hisse senedi fiyatlarını artırması beklenmektedir. Fakat iktisadi teoride artan para arzının enflasyonda artışa yol açacağı ifade edilmektedir. Para arzındaki artışa bağlı olarak artan enflasyon ise hisse senedi fiyatlarını olumsuz etkileyebilmektedir. Bu durumda para arzı artışı enflasyon üzerinden hisse senedi fiyatlarını düşürebilmekte ve ikisi arasındaki pozitif yönlü ilişki bozulabilmektedir (Wong, Khan ve Du, 2005, s. 2). Nitekim Friedman (1988), çalışmasında para arzı ile hisse senedi fiyatları arasında negatif bir ilişkinin olduğunu gözlemlemiş ve bu durumu ikame etkisi olarak açıklamıştır. Ayrıca Prag (1994), çalışmasında faiz oranlarında meydana gelen değişikliğin çeşitli hisse senedi fiyatları üzerinde farklı etkiler gösterdiğine yönelik bulgulara ulaşmıştır. Bu gibi faktörler de hisse senedi fiyatları kanalının işleyişini olumsuz etkileyebilmektedir.

Öte yandan asimetrik bilgi sorunu da hisse senedi fiyatları kanalının işleyişini olumsuz etkileyebilmektedir. Hisse senedi piyasasındaki asimetrik bilginin borçlanma maliyetini artırmasından dolayı firmalar fon ihtiyacını hisse senedi piyasasından sağlamak yerine banka kredilerine başvurabilmektedir. Bu durumda hisse senedi fiyatlarındaki değişim ekonomide çıktı miktarını etkileyebilmektedir. Ayrıca hanehalkının toplam finansal varlıkları içerisindeki hisse senedi varlıklarının payının düşük olması yani hisse senetlerinin daha az tercih edilmesi de hisse senedi kanalının işleyişini olumsuz etkileyebilmektedir. Çünkü bu durumda hisse senedi fiyatlarında meydana gelen artışın servet kanalı üzerinden tüketim harcamaları üzerindeki etkisi ortaya çıkmayabilmektedir (Yıldırım ve Mirasedoğlu, 2015: 121). Bu gibi faktörler yanında Türkiye ekonomisi açısından finansal piyasaların yeterli düzeyde gelişmemesi ve derinleşmemesi gibi faktörler de göz önünde bulundurulduğunda hisse senedi fiyatları kanalının Türkiye’de her zaman etkin bir şekilde işlemediği söylenebilir. Tablo 3’te hisse senedi fiyatları kanalına ilişkin literatürde yer alan çalışmalara yer verilmiştir. Tablo 3 incelendiğinde Türkiye’de genel olarak hisse senedi fiyatları kanalının işlemediğine yönelik bulgulara ulaşıldığı görülmektedir.

Tablo 3: Hisse Senedi Fiyatları Kanalı ile İlgili Ampirik Çalışmalar

Yazar(lar)	Dönem	Yöntem	Sonuç(lar)
Çiçek (2005)	1995-2003	VAR	Hisse senedi fiyatları kanalının para politikasının reel ekonomi üzerindeki etkinliğini azalttığına fakat fiyatlar üzerindeki etkinliğini artırdığına yönelik bulgulara ulaşmıştır.
Kasapoğlu (2007)	1990-2006	VAR	Hisse senedi fiyatları kanalının işlemediğini tespit etmiştir.
Aktaş vd. (2008)	2001-2008	Regresyon Analizi	Hisse senedi fiyatlarının para politikası şoklarına istatistikî olarak anlamlı tepki vermediğini gözlemlemişler dolayısıyla hisse senedi kanalının işlemediği bulgusuna ulaşmışlardır.
Akay ve Nargeleçekenler (2009)	1997-2008	VAR	Hisse senedi fiyatları kanalının işlediğini gözlemlemişlerdir.
Örnek (2009)	1990-2006	VAR	Hisse senedi fiyatları kanalının işlemediğini ortaya koymuştur.
Butkiewicz ve Ozdogan (2009)	1996-2007	VAR	Çalışmada 1996-1999 dönemini kriz öncesi 2002-2007 dönemini ise kriz sonrası dönem olarak ele almışlardır. Hisse senedi fiyatları kanalının iki dönemde de zayıf işlediğine yönelik bulgular elde etmişlerdir.
Erdoğan (2012)	1990-2011	VAR	Hisse senedi fiyatları kanalının etkin işlemediğini belirtmiştir.
Yıldırım ve Mirasedoğlu (2015)	2002-2014	VAR	Hisse senedi fiyatları kanalının etkin işlemediğini ifade etmişlerdir.
Ekinci, Ceylan ve Tüzün (2016)	2013-2016	GARCH, Moon ve Yu Varyans Nedensellik Testi	TCMB'nin uyguladığı ağırlıklı ortalama fonlama maliyetinin BİST100 üzerinde bir etkisinin olmadığını gözlemlemişlerdir.
Kaya (2018)	1998-2016	Bayesyen Yaklaşımı	Para politikası şokları ile hisse senedi getirileri arasında çift yönlü nedensellik ilişkisi tespit etmiştir.

Varlık fiyatları kanalı çerçevesinde değerlendirilen bir başka parasal aktarım mekanizması da konut ve arazi fiyatları kanalıdır. Tablo 4'te konut ve arazi fiyatları kanalına ilişkin literatürde yer alan çalışmalara yer verilmiştir. Tablo 4 incelendiğinde Türkiye'de genel olarak konut ve arazi fiyatları kanalının işlemediğine yönelik bulgulara ulaşıldığı görülmektedir. Bayır (2020) çalışmasında Türkiye'de konut fiyatları kanalının işlememesinin nedenini bireylerin ihtiyaçlarını karşılamak için sahip oldukları konutları satma eğiliminde olmamalarına dayandırmıştır. Bununla birlikte, mortgage piyasalarının gelişmemesi ve mortgage teminatlı varlık üretiminin olmaması bu kanalın çalışmamasının nedenleri arasında sayılmaktadır.

Tablo 4: Konut ve Arazi Fiyatları Kanalı ile İlgili Ampirik Çalışmalar

Yazar(lar)	Dönem	Yöntem	Sonuç(lar)
Guler (2012)	1991-2011	VECM	Konut fiyatları kanalının işlediğini tespit etmiştir.
Yıldırım ve Erdoğan (2014)	2010-2013	VAR	Konut fiyatları kanalının etkin işlemediğine yönelik bulgulara ulaşmışlardır.
Erdoğan, Yıldırım ve Gedikli (2017)	2010-2016	VAR	Konut fiyatları kanalının kısmen işlediğini gözlemlemişlerdir.
Bayır (2020)	2011-2019	SVAR	Konut fiyatları kanalının işlemediğini ortaya koymuştur.

Parasal aktarım mekanizmalarından biri de kredi kanalıdır. Para otoritelerinin uyguladıkları politikalarla kredi arzını etkileyerek makroekonomik faaliyetleri etkilemeye çalıştığı süreci ifade eden kredi kanalında bankacılık sektörünün önemli bir rolü bulunmaktadır. Bankacılık sektörünün uygulanan para politikaları karşısında kredi arzına ilişkin göstereceği tepki, bankacılık sektörünün yapısı ve bankacılık sektörünün finansal aracılık işlevlerini yerine getirip getirmemesi gibi faktörler kredi kanalının işleyişini olumlu veya olumsuz etkileyebilmektedir. Türkiye ekonomisinde de bankacılık sektörünün tutumuna bağlı olarak kredi kanalının bazı dönemlerde işlediği bazı dönemlerde ise işlemediği söylenebilir. Nitekim 2001 yılı öncesinde bankacılık sektörü reel faiz oranlarının ve bütçe açıklarının yüksek olması nedeniyle kredi arzını kısıyordu. Ayrıca bu dönemde bankalar küçük ve orta ölçekli firmalara makul faiz oranları ile uzun vadeli kredi imkânı sunmuyor ve bankacılık kesimi daha çok hükümet harcamalarını finanse etme faaliyetinde bulunuyordu. Bunun da kredi kanalının işleyişini olumsuz etkilediği düşünülmektedir. 2001 krizi sonrasında ise bankacılık sektöründe yaşanan gelişmelerin kredi kanalının işleyişini olumlu etkilediği söylenebilir. 2001 krizi sonrasında yapılan düzenlemeler kapsamında kamu harcamalarının

bankalar tarafından finanse edilmesine sınırlama getirilmiştir. Bununla birlikte, gelişmiş ülkelerde faiz oranlarının düşük seyretmesi gelişmekte olan ekonomilerde likiditeyi artırmış ve reel faiz oranlarını düşürmüştür. Böylece bankalar bol likiditeye sahip olarak, bunları finansal aracılık işlevlerini yerine getirecek şekilde kullanmaya başlamıştır. Dolayısıyla, bu dönemde politika faiz oranlarında yaşanan değişikliklere bağlı olarak bankaların verdikleri kredi miktarı toplam talep ve enflasyon üzerinde etkili olmaya başlamıştır (TCMB, 2013, s. 11). Türkiye ekonomisi açısından 2001 yılı sonrasında bankacılık sektöründe yapılan düzenlemeler sonucunda bankaların aracılık faaliyetlerini etkin bir şekilde yapmaları sağlanmış ve bankalar para politikası uygulamalarının ekonomiye aktarılmasında önemli rol oynamışlardır. 2001 krizi sonrasında uygulanan politikalar sonucunda Türkiye’de genel olarak kredi kanalının etkinliğinin arttığını söylemek mümkündür. Tablo 5’te kredi kanalına ilişkin literatürde yer alan çalışmalara yer verilmiştir. Tablo 5 incelendiğinde Türkiye’de genel olarak kredi kanalının işlediğine yönelik bulgulara ulaşıldığı görülmektedir.

Tablo 5: Kredi Kanalı ile İlgili Ampirik Çalışmalar

Yazar(lar)	Dönem	Yöntem	Sonuç(lar)
Çiçek (2005)	1995-2003	VAR	Banka kredi kanalının para politikasının reel ekonomi üzerindeki etkinliğini azalttığına fakat fiyatlar üzerindeki etkinliğini artırdığına yönelik bulgulara ulaşmıştır
Sengonul ve Thorbecke (2005)	1997-2006	VAR	Kredi kanalının likiditesi düşük bankalar üzerindeki etkisinin likiditesi yüksek olan bankalara göre daha etkin olduğunu tespit etmişlerdir.
Özçiçek (2006)	1982-2005	VECM VAR	Banka kredi kanalının işlemediğini ortaya koymuştur.
Kasapoğlu (2007)	1990-2006	VAR	Banka kredi kanalının etkin işlemediğine yönelik tespitte bulunmuştur.
Öztürkler ve Çermikli (2007)	1990-2006	VAR	Para politikası şoklarından bankaların kullandıkları reel kredilere yönelik tek yönlü; reel kredi ile sanayi üretimi arasında ise iki yönlü bir ilişkinin olduğunu gözlemlemişlerdir.
Cengiz (2007)	1990-2006	VAR	Banka kredi kanalının işlediğine yönelik bulgular elde etmiştir.

Tablo 5: Kredi Kanalı ile İlgili Ampirik Çalışmalar (Devam)

Yazar(lar)	Dönem	Yöntem	Sonuç(lar)
Cengiz ve Duman (2008)	1990-2006	VAR	Banka kredi kanalının işlediğini ifade etmişlerdir.
Aklan ve Nargeleçekenler (2008)	1998-2001	VAR	Banka kredi kanalının zayıf bir şekilde işlediğini gözlemlemişlerdir.
Erdoğan ve Beşballı (2009)	1996-2006	VAR	Kredi kanalının kısmen işlediğine yönelik bulgulara ulaşmışlardır.
Örnek (2009)	1990-2006	VAR	Banka kredi kanalının işlemediğini ortaya koymuşlardır.
Butkiewicz ve Ozdogan (2009)	1996-2007	VAR	Çalışmada 1996-1999 dönemini kriz öncesi 2002-2007 dönemini ise kriz sonrası dönem olarak ele almışlardır. Kredi kanalının etkisinin kriz öncesi dönemde zayıf ve kısa vadeli olduğuna kriz sonrası dönemde ise artığına yönelik bulgular elde etmişlerdir.
Cambazoğlu (2010)	1990-2008	VAR	Banka kredi kanalının işlediğine yönelik tespitte bulunmuştur.
Peker ve Canbazoğlu (2011)	1990-2008	VAR	Banka kredi kanalının işlediğini belirtmişlerdir.
Cambazoğlu ve Güneş (2011)	2003-2010	VAR	Kredi kanalının Türkiye’de ve Arjantin’de işlediğini bulmuşlardır.
Ozsuca ve Akbostancı (2012)	1988-2009	Panel Veri	Çalışmada ilgili dönemi 1988-2001 arası dönem ve 2002-2009 arası dönem olmak üzere iki alt dönemde incelenmişlerdir. Banka kredi kanalının kriz öncesi dönemde etkin çalıştığını kriz sonrası dönemde ise bankacılık kesiminde yapılan yeniliklerle daha da etkin bir şekilde çalıştığını göstermişlerdir.
Taş vd. (2012)	1990-2010	VAR	Banka kredi kanalının kısmen işlediğini tespit etmişlerdir
Erdoğan (2012)	1990-2011	VAR	Banka kredi kanalının etkin işlemediğini ortaya koymuşlardır.

Tablo 5: Kredi Kanalı ile İlgili Ampirik Çalışmalar (Devam)

Yazar(lar)	Dönem	Yöntem	Sonuç(lar)
Altunöz (2013)	1986-2008	Toda-Yamamoto Nedensellik Testi	Türk bankacılık sisteminde kredi tayinlamasının varlığını tespit etmiş ve bunun da kredi kanalının etkin bir şekilde işlemlerini engellediğini ifade etmiştir.
Arabacı ve Baştürk (2013b)	2001-2008	VAR	Banka kredi kanalının işlediğini göstermişlerdir.
Yiğitbaş (2013)	1990-2012	VAR	Banka kredi kanalının işlediğine yönelik bulgular elde etmişlerdir.
Meral (2015)	2002-2008	Panel Veri	Banka kredi kanalının işlediğini ve düşük sermayeye sahip olan bankaların faiz oranlarındaki değişime yüksek sermaye sahip olan bankalara göre daha hızlı tepki verdiğini gözlemlemiştir.
Uslu ve Karahan (2016)	2002-2014	VAR	Banka kredi kanalının işlediğini ortaya koymuşlardır.
Ümit (2016)	2003-2015	VAR	Banka kredi kanalının kısmen işlediğini belirtmişlerdir.
Kara ve Özdemir (2016)	2003-2013	VAR, ARDL	Bireysel kredi kanalıyla aktarım mekanizmasının işlediği sonucuna ulaşmışlardır.
Belke ve Kaya (2017)	2003-2016	VAR	Kredi kanalının zayıf bir şekilde işlediğine yönelik tespitte bulunmuşlardır.
Mirasedoğlu (2017)	2006-2017	VAR	Banka kredi kanalının kısmen etkin olduğunu bulmuşlardır.
Serel ve Güvenoğlu (2019)	2011-2018	VAR	Banka kredi kanalının işlediğine yönelik bulgular elde etmişlerdir.
Şahbaz-Kılınç ve Kılınç (2020)	2003-2018	VAR	Banka kredi kanalının işlediğine yönelik bulgulara ulaşmışlardır.

Çalışmada ele alınan son parasal aktarım mekanizması beklentiler kanalıdır. Beklentiler kanalı ekonomik birimlerin geleceğe yönelik karar almasında önemli bir aktarım kanalı olarak görülmektedir. Ekonomik birimlerin para otoritelerine ve uyguladıkları politikalara güvenmesinin beklentiler kanalının etkin bir şekilde

işleyebilmesine katkı sağlayacağı öngörülmektedir. Para otoritelerinin önceden duyurdukları hedeflere güven duygusu ekonomik birimlere karar alma aşamasında referans ölçütü olmaktadır. Bu çerçevede ekonomik birimlerin para otoritelerine güven duymasının önemi ortaya çıkmaktadır. Fakat söz konusu bu güven duygusu dönem dönem değişiklik gösterebilmektedir. Nitekim 2001 yılı öncesinde enflasyon oranları hem yüksek düzeyde seyretmiş hem de süreklilik göstermiştir. Ayrıca uygulanan istikrar programları başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu gelişmeler ekonomik birimlerin para otoritelerine olan güven duygusunda azalmalara yol açmıştır. Bu durumun da beklentiler kanalının işleyişini olumsuz etkilediği düşünülmektedir. 2001 krizi öncesindeki bu gelişmelerin enflasyon hedeflemesi rejiminin uygulanmaya başlandığı ilk zamanlarda belirlenen hedeflere ulaşıp ulaşılmayacağı konusunda endişelere yol açtığı ve para politikasının etkin bir şekilde işleyişini engellediği söylenebilir. Fakat Türkiye ekonomisinde 2002 yılında örtük enflasyon hedeflemesi rejiminin uygulamaya konulması ile para otoritesinin almış olduğu kararların kamuoyu tarafından anlaşılmasına başlanmasının beklentiler kanalının etkin işleyişini arttırdığını söylemek mümkündür (TCMB, 2013, s. 11). Bu bilgiler doğrultusunda çalışmada son olarak Türkiye ekonomisi için beklenti kanalına ilişkin literatür taraması yapılmıştır. Beklenti kanalının işleyişi ile ilgili literatürde genel olarak teorik çalışmalar yapılmış ve bu kanalın para politikası uygulamalarının ekonomik faaliyetleri etkilemesinde aracı olduğu görüşü savunulmaktadır. Örneğin 2008 finans krizi öncesinde Türkiye’de kriz beklentileri 2007 yılıyla birlikte başlamıştır. Kriz öncesinde hanehalkları tüketim harcamalarını, firmalar ise yatırım harcamalarını azaltmışlar bunun sonucunda da milli gelirden azalma görülmüştür. Bu süreç beklenti kanalının ekonomi üzerinde nasıl bir etki ortaya koyduğunu göstermektedir (Cömert ve Çolak, 2013, s. 5-8). Türkiye’de beklenti kanalının işleyişini ampirik olarak inceleyen bir tane çalışmaya rastlanmıştır. Bakan ve Akçacı (2015) çalışmalarında 2007-2014 dönemine ilişkin verileri kullanarak Toda ve Yamamoto Nedensellik Testi yöntemiyle beklenti kanalının etkinliğini analiz etmişlerdir. Analiz sonucunda beklenti kanalının işlediğine ilişkin bulgulara ulaşılmıştır.

4. Sonuç ve Öneriler

Türkiye ekonomisinde 2001 ekonomik krizi öncesi yüksek enflasyon, mali baskınlık ve dolarizasyon olgularının yaşandığı bir dönem olmuştur. Bu dönemde sabit döviz kuru rejimi uygulanmış ve nominal döviz kuru politika aracı olarak kullanılmıştır. 2001 krizi sonrasında ise Türkiye ekonomisinde radikal ve yapısal değişimler yaşanmıştır. Bu dönemde güçlü ekonomiye geçiş programı uygulamaya konulmuştur. Bu doğrultuda dalgalı döviz kuru rejimine geçilmiş ve kısa vadeli faiz oranları politika aracı olarak kullanılmıştır. Enflasyon hedeflemeli para politikası stratejisi uygulamaya konulmuş ve TCMB’nin nihai amacı fiyat istikrarını sağlamak olarak belirlenmiştir. Bu amaca ulaşmak için de TCMB’ye araç bağımsızlığı hakkı verilmiştir. TCMB iletişim, şeffaflık ve hesap verme

ilkelerini benimsemiş, bankacılık sektöründe düzenlemelere gidilmiş ve radikal kararlar alınmıştır. Bu dönemde yapılan değişikliklerin Türk Lirasına olan güveni arttırdığı ve dolarizasyon olgusunu azalttığı düşünülmektedir. Buna ek olarak, mali baskınlığın azaldığını, enflasyon ve üretim değişkenlerinin faiz oranına olan duyarlılık derecelerinin arttığını söylemek mümkündür. TCMB 2010 yılında fiyat istikrarı sağlama yanında finansal istikrarı sağlamayı da hedeflemiştir. TCMB'nin hedefini genişletmesinde 2008 finans krizinin finansal piyasalar üzerinde olumsuz etkiler göstermesinin rolü olduğu söylenebilir. TCMB, hem fiyat istikrarını hem de finansal istikrarı sağlamak için uyguladığı para politikası bileşiminde değişiklik yapmıştır. Bu doğrultuda kısa vadeli faiz oranları yanında faiz koridoru, likidite yönetimi, zorunlu karşılıklar ve rezerv opsiyon mekanizması gibi yeni para politikası araçlarını da kullanmaya başlamıştır. TCMB'nin fiyat istikrarı ile birlikte finansal istikrarı da hedeflemesi ve bu çerçevede para politikası yürütmesinin parasal aktarım mekanizmasının işleyişini olumlu yönde etkileyeceği öngörülmektedir.

2001 ekonomik krizi sonrasında Türkiye ekonomisinde makroekonomik istikrarı sağlamaya yönelik uygulanan para ve maliye politikaları, yapısal reformlar ve alınan radikal kararların genel olarak parasal aktarım mekanizmasının etkinliğini olumlu etkilediği söylenebilir. Literatürdeki çalışmalar incelendiğinde Türkiye ekonomisinde faiz oranı kanalının, varlık fiyatları kanalı kapsamında incelenen döviz kuru kanalının, kredi kanalının ve beklentiler kanalının genel olarak işlediğine yönelik bulgulara ulaşıldığı görülmüştür. Fakat Türkiye ekonomisi için varlık fiyatları kanalı kapsamında incelenen hisse senedi fiyatları kanalı ile konut ve arazi fiyatları kanalının genel olarak işlemediğine yönelik bulgulara ulaşıldığı gözlemlenmiştir. Türkiye'de hisse senedi fiyatları kanalı ile konut ve arazi fiyatları kanalının etkin bir şekilde işlemesi için finansal sistemdeki aksaklıkların giderilmesi, finansal sistemin derinleştirilmesi ve geliştirilmesi adına politikaların uygulanması, varlık portföyleri ile hisse senedi piyasasının genişletilmesi, ekonomik birimlerin tasarruflarını sermaye piyasalarında değerlendirmelerinin teşvik edilmesi, hisse senedi piyasasının finansal piyasalarda çekiciliğinin artırılması ve özel sektörün sermaye piyasalarından dışlanmasının önlenmesi gerektiği düşünülmektedir.

Kaynakça

- Akay, M. ve Nargeleçekenler, M. (2009). Para Politikası Şokları Hisse Senedi Fiyatlarını Etkiler Mi? Türkiye Örneği. *Marmara Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 28(2), 129-152.
- Akbaş, Y. E., Zeren, F. ve Özekicioğlu, H. (2013). Türkiye’de Parasal Aktarım Mekanizması: Yapısal Var Analizi. *C.Ü. İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(2), 187-198.
- Aklan, N. ve Nargeleçekenler, M. (2008). Para Politikalarının Banka Kredi Kanalı Üzerindeki Etkileri. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 39, 109-132.
- Aktaş, Z., Alp, H., Gürkaynak, R., Kesriyeli, M. ve Orak, O. (2008). Türkiye’de Para Politikasının Aktarımı: Para Politikasının Mali Piyasalara Etkisi. *TCMB Araştırma ve Para Politikası Genel Müdürlüğü Çalışma Tebliği*, 8(11), 1-16.
- Albeni, M. ve Demir, Y. (2005). Makro Ekonomik Göstergelerin Mali Sektör Hisse Senedi Fiyatlarına Etkisi (İMKB Uygulamalı). *Muğla Üniversitesi SBE Dergisi*, 14, 1-18.
- Altunöz, U. (2013). Türkiye’de Banka Kredi Kanalının Etkinliği Üzerine Ampirik Bir Çalışma: Kredi Tayinlaması. *Akademik Bakış Dergisi*, 37, 1-20.
- Arabacı, Ö. ve Baştürk, M. F. (2013a). Faiz Oranı Kanalının 2001-2008 Döneminde Türkiye’de Etkinliğinin Değerlendirilmesi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(2), 15-33.
- Arabacı, Ö. ve Baştürk, M. F. (2013b). Türkiye’de Banka Kredi Kanalı: 2001-2008 Dönemi. *Gaziantep University Journal of Social Sciences*, 12(3), 567-587.
- Artar, O. (2011). Türkiye’de Para Politikası Kanallarının Makroekonomik Değişkenler Üzerindeki Etkisi: Vektör Otoregresyon (VAR) Analizi. *Marmara Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 1, 1-17.
- Atgür, M. ve Altay, N. O. (2017). Parasal Aktarım Mekanizması Döviz Kuru Kanalının VAR Modeli Yöntemine Göre Analizi: Türkiye, Meksika ve Endonezya Ülke Örnekleri. *Maliye Finans Yazıları*, 108, 27-48.
- Atgür, M. ve Altay, N. O. (2018). Yeni Para Politikası Arayışları Bağlamında Parasal Aktarım Mekanizması Faiz Kanalının İşleyişi: Türkiye Ve Endonezya Ülke Örnekleri. *Uluslararası Yönetim İktisat Ve İşletme Dergisi*, 14(3), 601-624.
- Bain, K. ve Howells, P. (2003). *Monetary Economics: Policy and Its Theoretical Basis*. New York: Palgrave Macmillan,

- Bakan, S. ve Akçacı, T. (2015). Parasal Aktarım Mekanizması: Türkiye Ekonomisi İçin Beklenti Kanalı'nın Geçerliliği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 44, 68-78.
- Başçı, E., Özel Ö. ve Sarıkaya Ç. (2007). The Monetary Transmission Mechanism in Turkey: New Developments. *TCMB Çalışma Tebliği*, No. 07/04.
- Bayır, M. (2020). Konut Fiyatlarının Parasal Aktarım Mekanizmasındaki Rolü. *Sosyoekonomi*, 28(45), 63-86.
- Bedirhanoğlu, A. (2012). *Para Politikasında Öngörülmedik Değişikliklerin Hisse Senedi Fiyatlarına Etkisi: Teori Ve Türkiye Üzerine Bir Uygulama*. Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Belke, M. ve Kaya, H. (2017). Türkiye'de Para Politikalarının Kredi Kanalı Aktarımı: VAR Yaklaşımı. *Finans Ekonomi Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(3), 185-208.
- Bernanke, B. S. ve Gertler, M. (1995). Inside The Black Box: The Credit Channel Of Monetary Policy Transmission. *Journal Of Economic Perspective*, 9(4), 27-48.
- Binici, M., Kara, H. ve Özlü, P. (2016). Faiz Koridoru Ve Banka Faizleri: Parasal Aktarım Mekanizmasına Dair Bazı Bulgular. *TCMB Çalışma Tebliği*, 16/08, 1-36.
- Bofinger, P. (2001). *Monetary Policy*. New York: Oxford University Press.
- Boughrara, A. (2009). Monetary Transmission Mechanism In Morocco And Tunisia. *Economic Research Forum (ERF)*, 460, 1-29.
- Burtan-Doğan, B. ve Akbakay, Z. (2016). Türkiye'de Enflasyon Hedeflemesi Stratejisinin Uygulanması. *Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 8(17), 136-155.
- Butkiewicz, J. L. ve Ozdogan, Z. (2009). Financial Crisis, Monetary Policy Reform And The Monetary Transmission Mechanism In Turkey. *Working Paper Series*, 2009-04. Department of Economics, Alfred Lerner College of Business & Economics, University of Delaware.
- Büyükakın F., Bozkurt, H. ve Cengiz, V. (2009). Türkiye'de Parasal Aktarımın Faiz Kanalı'nın Granger Nedensellik Ve Toda-Yamamoto Yöntemleri İle Analizi. *Erciyes Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33, 101-118.
- Büyükakın, F., Cengiz, V. ve Türk, A. (2009). Parasal Aktarım Mekanizması: Türkiye'de Döviz Kuru Kanalı'nın VAR Analizi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 1(24), 171-198.

- Cambazoğlu, B. (2010). *Parasal Aktarım Mekanizması Kredi Kanalı: Kuram Ve Türkiye Örneği*. Doktora Tezi, Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Aydın.
- Cambazoğlu, B. ve Güneş, S. (2011). Monetary Transmission Mechanism In Turkey And Argentina. *International Journal of Economics and Finance Studies*, 3(2), 23-33.
- Cambazoğlu, B. ve Karaalp, H. S. (2012). Parasal Aktarım Mekanizması Döviz Kuru Kanalı: Türkiye Örneği. *Yönetim ve Ekonomi*, 19(2), 53-66.
- Cengiz, V. (2007). *Parasal Aktarım Mekanizmasında Kredi Kanalının Etkinliği Üzerine Bir Analiz: Türkiye Örneği (1990-2006)*. Yayınlanmamış Doktora Tezi, Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kocaeli.
- Cengiz, V. (2009). Parasal Aktarım Mekanizmasının İşleyişi Ve Ampirik Bulgular. *Erciyes Üniversitesi İİBF Dergisi*, 33, 225-247.
- Cengiz, V. ve Duman, M. (2008). Türkiye’de Banka Kredi Kanalının Önemi Üzerine Etki Tepki Fonksiyonlarına Dayalı Bir Değerlendirme (1990-2006). *H.Ü. İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(2), 81-104.
- Cömert, H. ve Çolak, S. (2013). Gelişmekte Olan Ülkelerdeki Kriz Sırası Ve Sonrasındaki Trendleri Açıklamakta “Güvenli Liman Faktörü Ve Finansal Şokların Boyutunun Önemi: Türkiye Örneği. *Türkiye Ekonomi Kurumu*, 10, 1-32.
- Çavuşoğlu, F. (2010). *Para Politikası Faiz Oranlarından Mevduat Ve Kredi Faiz Oranlarına Geçişkenlik Türkiye Örneği*. Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Bankacılık Ve Finansal Kuruluşlar Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Çiçek, M. (2005). Türkiye’de Parasal Aktarım Mekanizması: VAR (Vektör Otoregresyon) Yaklaşımıyla Bir Analiz. *İktisat İşletme ve Finans*, 82-105.
- Dabla-Norris, E. ve Floerkemeier, H. (2006). Transmission Mechanisms Of Monetary Policy In Armenia: Evidence From VAR Analysis. *IMF Working Paper*, WP/06/248, 1-27.
- Demir, Y. (2001). Hisse Senedi Fiyatlarını Etkileyen İşletme Düzeyindeki Faktörler Ve Mali Sektör Üzerine İMKB’de Bir Uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi*, 6(2), 109-130.
- Doğan, B. (2012). Geleneksel Aktarım Mekanizması: Türkiye Örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 33, 211-220.
- Duman, Y. K. (2016). Parasal Aktarım Mekanizması Döviz Kuru Kanalı: Türkiye. *Uluslararası Hakemli Ekonomi Yönetimi Araştırmaları Dergisi*, 9, 1-24.

- Ekinci, R., Ceylan, F., Tüzün, O. ve Kahyaoğlu, H. (2016). TCMB Ağırlıklı Ortalama Fonlama Maliyeti'nin BİST100 Üzerindeki Etkisi. *Journal Of Yasar University*, 11(44), 263-277.
- Eraslan, C. ve Katı, E. (2015). Parasal Aktarım Mekanizması Ve Döviz Kuru Kanalı: Türkiye Örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 44, 79-91.
- Erdoğan, S. ve Beşballı, S. G. (2009). Türkiye'de Banka Kredileri Kanalının İşleyişi Üzerine Ampirik Bir Analiz. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 11(1), 28-41.
- Erdoğan, S. ve Yıldırım, D. Ç. (2008). Türkiye'de Döviz Kuru Kanalının İşleyişi: VAR Modeli ile Bir Analiz. *İ.Ü. Siyasal Bilgiler Fakültesi Dergisi*, 39, 95-108.
- Erdoğan, S. ve Yıldırım, D. Ç. (2009). Türkiye'de Faiz Kanalı ile Parasal Aktarım Mekanizması. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İİBF Dergisi*, 4(2), 57-72.
- Erdoğan, S. ve Yıldırım, D. Ç. (2010). Is There An Interest Rate Channel For Monetary Policy In Turkey? *METU Studies In Development*, 37, 247-266.
- Erdoğan, S., Yıldırım, D. Ç., Gedikli, A. ve Yıldırım, S. (2017). The Effects Of Monetary Policy On Housing Prices: The Case Of Turkey. *ICOMEPE 2017, International Congress Of Management, Economy And Policy, Proceedings Book*, 855-869.
- Erdoğan, A. (2012). *Parasal Aktarım Mekanizması Ve Türkiye'de Döviz Kuru Kanalı*. Doktora Tezi, Kadir Has Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.
- European Central Bank (ECB) (2000). Monetary Policy Transmission In The Euro-Area. *Monthly Bulletin*, July, 43-58. https://www.ecb.europa.eu/pub/pdf/other/mbjul2000_article07.pdf, (Erişim tarihi: 15.06.2019).
- European Central Bank (ECB) (2011). The Monetary Policy Of The ECB. <https://www.ecb.europa.eu/eub/pdf/other/monetarypolicy2011en.pdf>, (Erişim tarihi: 15.06.2019).
- Friedman, M. (1988). Money And The Stock Market. *Journal Of Political Economy*, 96(2), 221-245.
- Guler, M. H. (2012). *Housing Wealth Effects Mechanism And The Monetary Policy Transmission In Turkey*. PhD Thesis, University Of North Carolina, Chapel Hill.
- Gür, E. T. (2003). *Kredi Kanalının Etkin Çalışması Ve Türkiye Uygulaması*. Uzmanlık Yeterlilik Tezi, TCMB Bankacılık Ve Finansal Kuruluşlar Genel Müdürlüğü, Ankara.

- Holtemöller, O. (2002). Identifying A Credit Channel Of Monetary Policy Transmission And Empirical Evidence For Germany, February, 1-19.
- Horvarth, B. ve Maino, R. (2006). Monetary Transmission Mechanism In Belarus. *IMF Working Paper*, WP/06/246, 4-6.
- Ireland, P. N. (2005). The Monetary Transmission Mechanism. *Federal Reserve Bank Of Boston Working Papers*, 6(1), 1-13.
- İnal, D. G. (2006). *Türkiye’de Para Politikası Faiz Kararlarının Uzun Dönemli Faizler Üzerindeki Etkisi*. Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Dış İlişkiler Genel Müdürlüğü, Ankara.
- İnan, E. A. (2001). Parasal Aktarım Mekanizmasının Kredi Kanalı Ve Türkiye. *Bankacılar Dergisi*, 39, 1-19.
- Jayaraman, T. K. ve Choong, C. K. (2008). Monetary Transmission Mechanism In Fiji: An Empirical Analysis Of The Quarterly Model. *International Journal Of Business And Management*, 3(11), 11-26.
- Kamin, S., Turner, P. ve Van’t , J. (1998). The Transmission Of Monetary Policy In Emerging Market Economies: An Overview. *Bank Of International Settlements, Policy Papers*, 3, 5-64.
- Kara, H. ve Orak, M. (2008). Enflasyon Hedeflemesi. https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/6d56677c-1a8e-4a26-a4be-e4935b9a8533/kara_orak.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-6d56677c-1a8e-4a26-a4be-e4935b9a8533-m3fBal-, (Erişim tarihi: 17.11.2020).
- Kara, H. ve Ögünç, F. (2005). Exchange Rate Pass-Through In Turkey: It Is Slow, But Is It Really Low?. *Research Department Working Paper*, 05/10, 1-17.
- Kara, H., Ögünç, F., Özlale, Ü. ve Sarıkaya, Ç. (2007). Estimating The Output Gap In A Changing Economy. *Southern Economic Journal*, 74(1), 269-289.
- Kara, O. ve Özdemir, N. A. (2016). Kredi Kanalı İle Aktarım: Bireysel Krediler Üzerine Bir Uygulama. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 31(2), 29-58.
- Kasapoğlu, Ö. (2007). *Parasal Aktarım Mekanizmaları: Türkiye İçin Uygulama*. Uzmanlık Yeterlilik Tezi, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası Piyasalar Genel Müdürlüğü, Ankara.
- Kaya, E. (2018). Para Politikası Şokları ve Hisse Senedi Getirileri İlişkisi. *Journal of Accounting, Finance and Auditing Studies*, 4(3), 241-257.
- Kaya, H. ve Belke, M. (2017). Türkiye Ekonomisinde Döviz Kuru Kanalı Etkinliği: 2003-2016 Dönemi İçin VAR Analizi. *Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi İktisadi Ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 4(2), 28-47.

- King S. R. (1986). Monetary Transmission: Through Bank Loans Or Bank Liabilities?. *Journal Of Money Credit And Banking*, 18(3), 290-303.
- Meral, G. (2015). The Effect Of Bank Size And Bank Capital On The Bank Lending Channel For Turkish Banks. *American Scientific Research Journal for Engineering, Technology and Sciences*, 12(1), 1-28.
- Mirasedoğlu, M. U. (2017). Türkiye’de Enflasyon Hedeflemesi Döneminde Banka Kredi Kanalının Etkinliğine İlişkin Bir Analiz. *Iğdır Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13, 518-544.
- Mishkin, F. S. (1995). Symposium On The Monetary Transmission Mechanism. *The Journal Of Economic Perspectives*, 9(4), 3-10.
- Mishkin, F. S. (1996). The Channels Of Monetary Transmission: Lessons For Monetary Policy. *NBER Working Paper*, 5464, 1-27.
- Mishkin, F. S. (2001). The Transmission Mechanism And The Role Of Asset Prices In Monetary Policy. *National Bureau Of Economic Research (NBER) Working Series, Working Paper*, 8617, 1-21.
- Mohanty, M. S. ve Turner, P. (2008). Monetary Policy Transmission İn Emerging Market Economies: What Is New?. *Bank For International Settlements Bıs Papers*, 35, 1-537.
- Nolte, F. (2003). Die Transmission Monetärer Impulse, Europäischer Verlag der Wissenschaften, Frankfurt.
- Ozsuca, E. A. ve Akbostanci, E. (2012). An Empirical Analysis Of The Bank Lending Channel In Turkey. *ERC Working Papers in Economics*, 12/05, 1-33.
- Örnek, İ. (2009). Türkiye’de Parasal Aktarım Mekanizması Kanallarının İşleyişi. *Maliye Dergisi*, 156, 104-125.
- Özçiçek, Ö. (2006). Türkiye’de 1980 Sonrası Para Aktarım Mekanizmasında Kredi Kanalının Yeri. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(1), 257-268.
- Özgür, Ö. ve Görüş, M. Ş. (2018). Türkiye’de Döviz Kuru Kanalının Etkinliğinin Asimetrik Etki-Tepki Fonksiyonlarıyla Sınanması. *Maliye Dergisi*, 174, 48-71.
- Öztürkler, H. ve Çermikli, A. H. (2007). Türkiye’de Bir Parasal Aktarım Kanalı Olarak Banka Kredileri. *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 44 (514), 57-68.
- Parasız, İ. (2016). *Para Teorisi ve Politikası*, Bursa: Ezgi Kitapevi Yayınları.
- Peek, J. ve Rosengren, E. S. (1995). Is Bank Lending Important For The Transmission Of Monetary Policy?. *Federal Reserve Bank Of Boston Conference Series*, 39, 47-68.

- Peker, O. ve Canbazoğlu, B. (2011). Türkiye’de Banka Kredi Kanalı’nın İşleyişi: Ampirik Bir Analiz. *Yönetim ve Ekonomi*, 18 (2), 127-143.
- Prag, J. (1994). Money Supply Announcements And Interest Sensitive Stocks. *Review Of Financial Economics*, 3, 1-2.
- Sarı, A. (2007). Faiz Kanalı Yoluyla Türkiye’de Parasal Aktarım Mekanizmalarının İşlerliği. *Akademik Fener*, 15-21.
- Şahbaz-Kılınç, N. ve Kılınç, E.C. (2020). Türkiye’de Banka Kredi Kanalı’nın Etkinliği. *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 22 (2), 418-431.
- Sellin, P. (1998). Monetary Policy And The Stock Market: Theory And Empirical Evidence. *Journal Of Economic Surveys*, 15(4), 491-541.
- Sengonul, A. ve Thorbecke, W. (2005). The Effect of Monetary Policy on Bank Lending in Turkey. *Applied Financial Economics*, 15, 931-934.
- Serdengeçti, S. (2005). Dolarizasyon/Ters Dolarizasyon. <https://tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/5b404bcd-6e72-415d-a656-91da6db0cc6e/sunumeskisehir.pdf?MOD=AJPERES&CACHEID=ROOTWORKSPACE-5b404bcd-6e72-415d-a656-91da6db0cc6e-m3fBeXh>, (Erişim tarihi: 17.11.2020).
- Serel, A. ve Güvenoğlu, H. (2019). Banka Kredi Kanalı’nın İşleyişi: Türkiye Uygulaması (2011-2018). *Business and Economics Research Journal*, 10(4), 867-883.
- Sever, E. (2012). Türkiye’de Dolarizasyon Süreci ve Döviz Kuru Belirsizliği İlişkisi. *Sosyoekonomi*, 1, 203-222.
- Taş, S., Örnek, İ. ve Utlı, S. (2012). Banka Kredi Kanalı Ve Türkiye Uygulaması. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 21(1), 53-74.
- Taylor, J. B. (1995). The Monetary Transmission Mechanism: An Empirical Framework. *Journal Of Economic Perspectives*, 9(4), 11-26.
- Tobin, J. (1969). A General Equilibrium Approach To Monetary Theory. *Journal Of Money, Credit And Banking*, 1(1), 15-29.
- Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası (TCMB), (2013). Parasal Aktarım Mekanizması. <https://www.tcmb.gov.tr/wps/wcm/connect/4e99834e-179b-4a08-820c-f2b259032afd/parasalaktarim.pdf?mod=ajperesvecvıd=>, (Erişim tarihi: 05.06.2019).
- Uslu, N. ve Karahan, P. (2016). An Analysis On The Efficiency Of Bank Lending Channel In Turkey. *Journal of Business, Economic and Finance*, 5(2), 206-217.

- Ümit, A. Ö. (2016). Türkiye’de Banka Kredi Kanalı’nın İşleyişini 2001 Krizi Sonrasında Yeniden Değerlendirme: Ampirik Analiz. *AİBÜ Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 16(1), 97-123.
- Wong, W. K., Khan, H. ve Du, J. (2005). Money, Interest Rate, And Stock Prices: New Evidence From Singapore And The United States. *Department Of Economics Working Paper*, 06/01, 1-30.
- Worms, A. (2001). Monetary Policy Effects On Bank Loans In Germany: A Panel-Econometric Analysis. *Discussion Paper*, 17/01, 1-69.
- Yapraklı, S. (2011). Açık Enflasyon Hedeflemesi Döneminde Parasal Aktarım Mekanizmasının Döviz Kuru Kanalı: Türkiye Üzerine Ekonometrik Bir Analiz. *İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, 15, 15-37.
- Yıldırım, D. Ç. ve Erdoğan, S. (2014). Parasal Aktarım Mekanizması Konut Fiyatları Kanalı Üzerine Ampirik Bir Analiz. *Sosyal Bilimler Araştırma Dergisi (SBArD)*, 23, 19-32.
- Yıldırım, D. Ç. ve Mirasedoğlu, M. U. (2015). Aktarım Mekanizmasının Hisse Senedi Fiyatları Kanalı’nın Etkinliğine İlişkin Bir Analiz. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 16(2), 105-125.
- Yiğitbaş, Ş. (2013). Parasal Aktarım Mekanizması: Türkiye’de Banka Kredi Kanalı. *Bankacılar Dergisi*, 85, 71-80.

Monetary Transmission Mechanism in Turkey: A Theoretical Review

---

Extended Abstract

---

1. Introduction

Central banks try to affect economic activities by making changes in their monetary policies in line with their goals. Changes in monetary policies applied by central banks affect the real economy through the monetary transmission mechanism. The monetary transmission mechanism is important as it acts as an intermediary in the process of central banks affecting the real economy. At the same time, the effective functioning of the monetary transmission mechanism plays an important role in achieving the target of the monetary policy implemented. At this point, understanding the functioning process of the monetary transmission mechanism is important for both central banks and economic units. Structural changes in economies and changes in the policies implemented by central banks and in the targets they have set from time to time may affect the functioning of the monetary transmission mechanism positively or negatively. Thus, differences related to the functioning of the monetary transmission mechanism have also been seen in some periods in Turkey's economy. It can be said that the fixed exchange rate regime implemented before the 2001 crisis, fiscal dominance and dollarization prevented the effective functioning of the monetary transmission mechanism. In the aftermath of the 2001 crisis, important reforms and radical adjustments in the economy of Turkey have been made. Accordingly, the floating exchange rate regime was adopted, inflation targeted monetary policy strategy was implemented and the ultimate goal of the central bank has been determined as achieving price stability. After the 2008 financial crisis, the goal of achieving financial stability was added to the central bank's goal of price stability. It is considered that these changes in the economy after the 2001 crisis will positively affect the effective functioning of the monetary transmission mechanism. In this sense, this study aims to provide theoretical knowledge on the functioning of the monetary transmission mechanism and reveal an assessment of the effectiveness of the monetary transmission mechanism in the literature by examining Turkey's economy.

2. Theoretical Framework

In its most general definition, the monetary transmission mechanism is defined as the process that expresses the direction and form of the effects of changes in monetary policy (such as changes in interest rates or money supply) on macroeconomic indicators such as employment, general level of prices, consumption, investment, production and income. When the studies in the literature are examined, it is seen that the monetary transmission mechanism is separated into various channels. These channels are generally the interest rate channel, the asset prices channel, the credit channel and the expectations channel. The process that starts with the effect of the change in monetary policy on interest rates and shows its effect on macroeconomic indicators is expressed as the interest rate channel. The process that starts with the effect of the change in monetary policy on the prices of different asset instruments such as stocks, real estate, bonds and foreign exchange in the portfolios of economic units and shows its effect on macroeconomic indicators is defined as the asset prices channel. The processes in which the asset prices channel affects macroeconomic indicators are evaluated under three headings: the exchange rate channel, the stock prices channel, and the housing and land prices channel. The process that starts with the effect of a change in monetary policy on the loan supply and shows its effect on macroeconomic indicators is called the credit channel. The credit channel affects macroeconomic indicators through the bank lending channel and the balance sheet channel. Finally, the expectations channel is a transmission channel that operates through the expectations of future changes in different macroeconomic indicators,

especially inflation, taking into account the experiences of economic agents and the future policies of monetary authorities.

It is believed that the interest rate channel, the exchange rate channel, the credit channel and the expectations channel did not function effectively before the 2001 crisis. The factors that cause this situation can be listed as CBRT's weak power to control the money supply, the phenomenon of currency substitution, the implementation of the fixed exchange rate regime, the high level of exchange rate pass-through to prices, and the high exchange rate effect on production and price decisions, the government's balance sheet structure, the banking and finance sector is not functioning efficiently, the fragile structure of financial markets, the banking sector restricts the loan supply due to high real interest rates and budget deficits, the banking sector does not offer long-term loans to small and medium-sized companies with reasonable interest rates, banking government expenditures, high inflation rates and continuity, negative results of the implemented stabilization programs. It is possible to say that these transmission channels operated more effectively after the 2001 crisis. After the 2001 crisis, the transition to inflation targeting regime, the adoption of floating exchange rate regime, the decrease in the duration and degree of the effect of transition from exchange rates to prices, strengthening the banking sector, regulation of the public debt stock, limiting the financing of public expenditures by banks, increasing confidence in the Turkish Lira, currency substitution, reduction of real interest rates and inflation rates to reasonable levels, the increase in the relationship between interest rates and expenditure, the increase in the sensitivity of production and inflation to interest rates, the increase in the confidence of economic units to official authorities, the interest rate channel, the exchange rate channel, the credit channel and the expectations channel might have positive effect on its effective operation. In reviewing the literature on the monetary transmission mechanism channels in Turkey's economy it is seen that in general following conclusions are reached. It was observed that the interest rate channel, the exchange rate channel, the credit channel and the expectations channel did not function effectively in general before the 2001 crisis, and that they generally functioned after the 2001 crisis.

3. Conclusion

After 2001 crisis macroeconomic stability-oriented monetary and fiscal policies were applied, structural reforms and radical decisions were made. These developments are believed to have a positive impact on the functioning of the interest rate channel, the exchange rate channel, the credit channel and the expectations channel in general. As a matter of fact, this situation is observed when the related literature are examined. However, when the studies in the literature are examined, it has been observed that there is evidence that the stock prices channel and the house and land prices channel do not work in general. In order for the stock prices channel and the housing and land prices channel to function effectively, certain elements must be fulfilled. These factors can be listed as eliminating the problems in the financial system, implementing policies to deepen and developing the financial system, expanding the asset portfolios and stock market, encouraging economic units to evaluate their savings in capital markets, increasing the attractiveness of the stock market in financial markets and preventing the exclusion of the private sector from capital markets.

Turizm Ve Otelcilik Meslek Yüksekokulu Öğrencilerinin Öz Yeterlik İnançlarının Turizm İşletmelerinde Kariyer Beklentisi Üzerindeki Etkisinde Demografik Değişkenlerin Düzenleyici Rolü

Mehmet DÜZGÜN

*Sorumlu Yazar, Hasan Kalyoncu Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü
İşletme Anabilim Dalı,
duzgunsmehmet@gmail.com, 0000-0003-4318-0729*

Mazlum ÇELİK

*Hasan Kalyoncu Üniversitesi, İktisadi, İdari ve Sosyal Bilimler Fakültesi,
İşletme Bölümü,
mazlum.celik@hku.edu.tr, 0000-0001-5021-3256*

Öz

Turizm işletmelerinin ihtiyacı olan nitelikli çalışanların turizm sektöründe yer alması söz konusu işletmelere yönelik kariyer beklentisi taşıyan bireyleri ve turizm işletmelerini doğrudan etkilemektedir. Bu araştırma Turizm ve Otelcilik Meslek Yüksekokulu öğrencilerinin öz yeterlik inançlarının turizm işletmelerinde kariyer beklentisi üzerindeki etkisinde demografik değişkenlerin düzenleyici rolünün belirlenmesi amacıyla gerçekleştirilmiştir. Nedensel tarama modeline göre tasarlanan çalışma kapsamında oluşturulan anket formu Gaziantep Üniversitesi Turizm ve Otelcilik Meslek Yüksekokulunda öğrenim gören 221 öğrenci üzerinde uygulanmıştır. Bu kapsamda elde edilen bulgulara göre öğrencilerin öz yeterlik inançlarının turizm işletmelerine yönelik kariyer beklentisi üzerinde anlamlı etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Bu bağlamda oluşturulan araştırma modeli kapsamında öğrencilerin kariyer hedefleri yanında, cinsiyet ve öğrenim gördükleri sınıf düzeyi gibi demografik değişkenler öz yeterliğin kariyer beklentisi üzerindeki etkisinde düzenleyici rol üstlenmektedir.

Anahtar Kelimeler: Turizm, İşletme, Öz yeterlik, Kariyer

Jel Sınıflandırma Kodları: L83, M51, M53, M54

The Moderator Role Of Demographic Variables In The Effect Of Self-Efficiency Beliefs Of Tourism And Hotels Vocational School Students On Career Expectations In Tourism Enterprises¹

Abstract

The fact that qualified employees in need of tourism enterprises take part in the tourism sector directly affects individuals and tourism enterprises that have career expectations for these enterprises. The aim of this study was to determine the regulatory role of demographic variables in the effect of self-efficacy beliefs of the Vocational School of Tourism and Hotel Management on career expectancy in tourism enterprises. The questionnaire was applied to 221 students studying at Gaziantep University Vocational School of Tourism and Hotel Management. According to the findings, self-efficacy beliefs of students have a significant effect on career expectations of tourism enterprises. Within the context of this research model, the students have a regulatory role in the effect of demographic variables such as career goal, gender and class level on self-efficacy career expectations.

Keywords: Tourism, Business, Self-efficacy, Career

JEL Classification Codes: L83, M51, M53, M54

¹ Extended abstract is presented at the end of the article

Geliş Tarihi (Received): 14.07.2019 – Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 17.12.2020

Atıfta bulunmak için/Cite this paper:

Düzgün, M. ve Çelik, M. (2020). Turizm ve otelcilik meslek yüksekokulu öğrencilerinin öz yeterlik inançlarının turizm işletmelerinde kariyer beklentisi üzerindeki etkisinde demografik değişkenlerin düzenleyici rolü, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10 (2), 475- 507. Doi: 10.18074/ckuiibfd.591802

1. Giriş

Çalışanların kariyer başarılarını etkileyen faktörlerin anlaşılması motivasyon düzeyi yüksek ve yapılan iş kapsamında yetkin çalışanlara sahip olmak isteyen işletmeler açısından büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda yapılan araştırmalarda öne çıkan konular arasında öz yeterlik önemli bir yere sahiptir. Öte yandan turizm işletmelerinin nitelikli personel ihtiyacı her geçen gün artmakta, işletmelerin söz konusu ihtiyacı turizm sektöründe sunulan hizmetler için kritik derecede önem taşımaktadır. Hiç kuşkusuz, nitelikli çalışan ihtiyacının sağlanmasında bu alanda eğitim görmüş çalışanlar öncelikli olarak tercih edilmektedir. Bu ihtiyacın karşılanmasına yönelik eğitimler Türkiye’de ortaöğretim düzeyinde Milli Eğitim Bakanlığı’na bağlı eğitim kurumlarında, yükseköğretim düzeyinde ise Üniversitelerin ön lisans, lisans ve lisansüstü programlarında sürdürülmektedir. Bu programların temel amacı sektöre kalifiye eleman ve yöneticilerin yetiştirilmesidir. Turizm sektörü emek yoğun bir sektördür. Dolayısıyla otomasyon düzeyi oldukça düşük, yapılan işler genellikle insanların kontrolü altındadır. Turizm sektörünün bu durumu, turizm işletmelerindeki insan kaynağının önemini büyük ölçüde vurgulamaktadır. Ne var ki literatürde turizm işletmelerinde gerçekleştirilen işlerin statüsünün düşük olarak nitelendirildiğini (Baum, 2007; Jenkins, 2001; Kusluvan ve Kusluvan, 2000), turizm eğitimini tamamlamış bireylerin turizm işletmeleri dışındaki işletmelerde çalıştıklarını (Arman ve Şahin, 2013; Çatı ve Bilgin, 2013; Duman, Tepeci ve Unur 2006; Birdir, 2002), turizm işletmelerindeki çalışma şartlarının olumsuzluğunu (Roney ve Öztin, 2007; Aksu ve Köksal, 2005; Zhang ve Wu, 2004; Koyuncu, 2000) sebepleri ile ayrıntılı bir şekilde ortaya koyan oldukça fazla sayıda araştırma bulunmaktadır. Diğer taraftan çalışanların ya da bir mesleğe aday olarak öğrenim gören öğrencilerin doğru mesleklerde kariyer tercihi yapmış olmaları yukarıda ifade edilen olumsuz sonuçların engellenmesine yönelik katkı sağlayabilir. Bu temelde bireyin kariyer tercihini gerçekleştirmeden önce öz yeterlik düzeyinin kendisi tarafından bilinmesi ise, bireyin bu kararı vermesine önemli katkı sağlayan temel bir parametre olarak kabul edilebilir. Öz yeterlik ya da farklı bir ifade ile öz etkililik ise, bireyin belli bir eylemi başarıyla gerçekleştirme ve olayları kontrol edebilmeye yönelik inançları olarak tanımlanmaktadır (Gözüm ve Aksayan, 1999, s. 22). Öz yeterlik temel olarak belirli bir duruma özgü inanç ve algı olarak kavramsallaşmıştır. Bu bağlamda öz yeterlik inancı bireyin belirli bir duruma yönelik özel beklentisine de katkıda bulunur. Kariyer planlama süreci bireylerin iş yaşamlarında büyük önem taşımakla beraber özellikle iş yaşamına başlayan bireyler için söz konusu sürecin başlangıcı lise yıllarına kadar uzanmaktadır (Dinçer vd., 2013, s. 54). Üniversite yıllarında ise bu tercih olgunlaşma sürecine girmekte dolayısıyla başlamış olmaktadır. Bu bağlamda özellikle eğitim kurumlarında gelecekte yapılması planlanan mesleğe yönelik yapılan tercih bireyin yaşamında oldukça kritik bir tercih olarak karşımıza çıkmaktadır.

Diğer taraftan turizm sektörü ve sektör içerisinde yer alan alt dallar olan konaklama yeme içme ve diğer işletmelerde yapılan bütün işlerde otomasyon yerine insan faktörünün ön planda olduğu bilinmektedir (Yanardağ ve Avcı, 2012; Çeken ve Erdem, 2003). Bununla birlikte turizm sektöründe görev alma kendine özgü bir takım nitelikleri gerektirmektedir. Turizm sektöründe birbirinden farklı sosyo-demografik yapıya sahip çalışanlar bulunmakta, sektörün alt dalları olan yeme içme ulaştırma ve konaklama işletmelerinde özellikle diğer insanların tatil yaptıkları dönemlerde farklı periyotlar içerisinde yirmi dört saat çalışılmakta, sektörün mevsimsel özelliğinden dolayı yılın belirli dönemlerinde daha fazla çalışılmaktadır (Olçay ve Düvgün, 2015; Demirkol vd. 2004). Diğer taraftan ülkemizde turizm eğitimi almış nitelikli çalışanlara yönelik talep artmaya devam ederken turizm eğitimi almış bireylerin farklı sektörlerle yönelmesi (Duman, Tepeci ve Unur 2006; Birdir, 2002), konuya yönelik incelemenin sadece sektör üzerinde değil, sektöre yönelik kariyer beklentisi taşıyan öğrenciler açısından da bakılmasını gerekli kılmaktadır. Bu noktada ise bireyin turizm sektöründe kariyerine başlaması ve sürdürüp başarılı olması bakımından kendisine yönelik öz yeterlik inancı önemli bir durum olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bağlamda araştırmanın problem cümlesi “Turizm ve Otelcilik Meslek Yüksekokulu öğrencilerinin öz yeterlik inançlarının turizm işletmelerinde kariyer beklentisi üzerinde bir etkisi var mıdır?” olarak belirlenmiştir. Oluşturulan model ve ulaşılan sonuçlar itibari ile özgün nitelikler taşıyan bu araştırmanın, turizm işletmelerinin ihtiyaçları ile doğru meslek seçimini eşleştiren plan ve politikaların oluşturulmasına ilişkin yapılacak çalışmalara temel oluşturabileceği değerlendirilmektedir.

2. Kuramsal Çerçeve

2.1. Öz yeterlik

Öz yeterlilik inancı bireylerin doğrudan kendi yetenek ve yetkinliklerine olan inançlarını ifade etmektedir (Bandura, 2006, s. 307). Farklı bir ifade ile bireyin kendi yeteneklerine yönelik olarak sahip olduğu güven düzeyidir (Bandura, 1977; Bandura ve Adams, 1977). Öz yeterlik inancı, bireyin yaşamını değiştirebilecek davranışlar üzerinde etkilidir (Arseven, 2016, s. 67). Bireyin öz yeterlik inancının ölçülmesi ile daha önceden gerçekleştirilmesi planlanan bir hedefe ulaşabilmesine ilişkin kapasitesine yönelik bilgi edinilebilir (Bandura, 1997). Yapılan araştırmalarda öz yeterlik inancı yüksek olan bireylerin bir hedefe ulaşma noktasında ilgi ve motivasyon düzeylerinin yüksek olduğu, bu bağlamda başarılı olmak için daha fazla çaba sarf ettikleri ifade edilmektedir. Diğer taraftan düşük öz yeterlik inancına sahip olan bireylerin rahatsız edici durumlar karşısındaki motivasyon düzeyi ise düşüktür (Bandura, 1997; Bandura, 2012). Öz yeterlik inancı temel olarak dört farklı alan üzerine odaklanmaktadır. Bunlardan birincisi başlangıç davranışını sergileme yönündeki isteklilik, ikincisi başlanmış olan davranışı sürdürme, üçüncüsü başlanmış bir davranışı tamamlama, dördüncüsü ise

sıkıntılı durumlarda engellere karşı mücadele edebilme yeteneğidir. Söz konusu alanlar temel anlamda bireylerin başarıma kapasitelerini temsil etmektedir (Gözüm ve Aksayan, 1999, s. 22).

2.2. Kariyer Beklentisi

Farklı iş kollarında bazı insanların diğerlerine göre daha fazla başarılı olması araştırmacılar için dikkat çekici bir konudur. Hiç şüphesiz bu farklılığın meydana gelmesinde bireysel farklılıkların, çevresel koşulların ve yapılan işlerin teknik özelliklerinin etkisi söz konusudur. Bireysel farklılıklar bağlamında kariyer kavramına yönelik yapılmış olan araştırmalarda bireylerin kariyer beklentilerini nasıl algıladıkları konusuna odaklanılmıştır (Ballout, 2009). Kariyer bireyin iş yaşamında ilerlemesini ifade eder (Kozak ve Dalkıranoglu, 2013, s. 143). Farklı bir ifade ile kariyer, çalışanların iş yaşamı süresince ilerleyişidir (Baruch, 2006, s. 126). Bununla birlikte kariyer kavramı birey açısından oldukça uzun bir zaman dilimini kapsamakla beraber bireylerin iş yaşamlarına başlamadan önce oluşmaktadır (Patton ve McMahon 2006, s. 4).

Diğer taraftan 1990 yılından itibaren kariyer düşüncesi büyük değişikliklere uğramış örgütlerin bireylerin kariyer gelişimine olan katkısı azalmış böylelikle kariyer kavramının daha çok bireylerin kontrolü altında olduğu düşüncesi ağırlık kazanmıştır (Onay ve Vezneli, 2012; Soysal, 2003). Çok yönlü kariyer anlayışına göre ise bireyler kariyerlerini kendi değer ve yeteneklerine göre yönlendirmektedirler. Bu doğrultuda bireysel ilke ve prensipler daha fazla ön plana çıkmaktadır (Hall, 2004). 1980 yılından önce kariyer kavramı genellikle 'mesleki ilerleme' şeklinde değerlendirilirken, yeni kariyer yaklaşımları birey açısından kariyer gelişimini psikolojik mutluluk, iş tatmini ve kendini gerçekleştirme temelinde ele almaktadır (Dikili, 2012, s. 476). Bireylerin ilgi kabiliyet ve değerleri ile birlikte amaç ve hayat yaklaşımına uygun bir kariyer tercihi için öncelikle bireyin kendini tanıması ve belirlemiş olduğu hedef çerçevesinde kendini geliştirmesi gerekmektedir. Bireyin gelecekteki yaşam standartları için stratejik anlamda önemli olan kariyer tercihi işe yerleşme aşamasında yapılmış gibi görünse de aslında bireyin bir mesleğe yönelik olan bir yükseköğretim programını tercih etmesi ile başlamış olmaktadır (Sezer, 2013, s. 50). Bu temelde bir mesleki eğitim programını tercih eden öğrencilerin söz konusu mesleğe yönelik 'kariyer beklentisi' içerisinde olduğunu söylemek mümkündür. Bu bağlamda yapılan meslek tercihi söz konusu mesleğe yönelik olarak kariyer beklentisini ifade etmektedir.

3. Hipotezler

3.1. Öz yeterlik ve Kariyer Beklentisi

Yapılan literatür araştırmasında öz yeterlik kavramının geniş bir yelpazede farklı çalışmalara konu olduğu görülmekle birlikte turizm işletmelerinde kariyer

beklentisi olan turizm öğrencilerinin konu olduğu bir araştırmaya ulaşılammıştır. Turizm alanında öğrenim gören öğrencileri konu alan araştırmaların ise söz konusu işletmelerde gerçekleştirilen işlerin statüleri (Baum, 2007; Jenkins, 2001; Kusluvan ve Kusluvan, 2000), mezuniyet sonrası istihdam alanları (Arman ve Şahin, 2013; Çatı ve Bilgin, 2013; Duman, Tepeci ve Unur 2006; Birdir, 2002), çalışma şartları (Roney ve Öztin, 2007; Aksu ve Köksal, 2005; Zhang ve Wu, 2004; Koyuncu, 2000) konularını incelediği tespit edilmiştir. Öz yeterlik üzerine yapılan araştırmaların ise öz yeterliliğin pazarlama faaliyetleri üzerindeki etkisini (Antoncic vd. 2016; Ryerson, 2008), sürekli ve part-time çalışanların öz yeterlik düzeylerinin karşılaştırılması (Cunniën vd. 2009), öz yeterlik ile iş arama ve istihdam arasındaki ilişkinin karşılaştırılması (Edward, 2014; Fort vd. 2011), ileri yaş çalışanlarının mesleki öz yeterlikleri (Chiesa vd. 2016), öz yeterliğin yenilikçilik, örgütsel vatandaşlık davranışı ve iş başarısı üzerindeki etkisi (Lyons ve Bandura, 2018; Slatten, 2014; Beauregard 2012; Tams, 2007), öz yeterliğin eğitim programlarındaki kalite üzerindeki etkisi (Loomba ve Karsten, 2019), mesleki öz yeterlik ve öz yeterlik açısından cinsiyet farklılıkları (Schyns ve Sanders 2005; Schyns ve Sczesny 2009), fen bilimleri alanında lisansüstü öğrencilerin öz yeterlik inançları (Charleston ve Leon, 2006), öz yeterlik ve öğretmen etkinliği arasındaki ilişki (Sehgal, 2017; Gkolia vd. 2016; Lev ve Koslowsky 2008), iş aile çatışması ve öz yeterlik (Graser ve Hect, 2012), muhasebe öğrencilerinin iletişim öz yeterlilikleri (Hassal vd. 2013; Mooi, 2006) kadın girişimcilerin öz yeterlik inançları (Kazumi ve Kawai), kariyer başarısı ve öz yeterlik ilişkisi (Ballout, 2009), liderlik ve öz yeterlik (Cziraki vd. 2017; Paglis, 2010) konularına odaklandığı tespit edilmiştir. Yurt içinde öz yeterlik konusunda yapılan araştırmaların büyük bir kısmını ise öğretmen adaylarının öz yeterlik inançlarını (Yeşilyurt, 2013; Ülper ve Bağcı, 2012; Yenice, 2012; Akbaş ve Çelikkaleli, 2006; Akkoyunlu ve Orhan, 2003) konu aldığı görülmüştür. Söz konusu araştırmalardan elde edilen sonuçlar ise şu şekildedir:

Lyons ve Bandura (2018), işletmelerin çalışanların öz yeterlik inançlarının artırılması ile işletmelerde verimliliğin de artırılabilceğini ifade etmektedirler. Bununla birlikte yapılan araştırmada bireyin kendi yeteneklerine olan inancının yüksek olmasının bireyin iş performansı üzerine olumlu bir etkiye sahip olduğunu belirtmişlerdir. Cziraki vd. (2017), hemşirelerin liderlik öz yeterliği motivasyon ve kariyer hedeflerini konu almış olduğu araştırmasını Kanada'da 727 hemşire üzerinde gerçekleştirmiştir. Araştırmada elde edilen sonuçlara göre hemşirelerin liderlik öz yeterlikleri ile motivasyon düzeyleri ve kariyer hedefleri arasında anlamlı ilişkiler olduğu tespit edilmiştir. Antoncic vd. (2016), yapmış oldukları araştırmalarında öz yeterliliğin ve kişisel yeteneklerin pazarlama faaliyetlerine yönelik görevlerin gerçekleşmesi üzerinde olumlu etkilerinin olduğunu tespit etmiştir. Paglis (2010), yapmış olduğu araştırmasında öz yeterliğin bireysel performans üzerinde anlamlı ve pozitif yönlü bir etkiye sahip olduğunu tespit etmiştir. Bununla birlikte öz yeterlik bireyin kolektif çalışmalara olan katkısını artırmaktadır. Ballout (2009), öz yeterliğin kariyer başarısı üzerindeki aracı rolünü

konu almış olduğu araştırmasını çalışanlar üzerinde gerçekleştirmişlerdir. Araştırmadan elde edilen sonuçlara göre öz yeterlik kariyer başarısını olumlu yönde etkilemektedir. Bununla birlikte öz yeterlik ile iş tatmini arasında da anlamlı ilişkiler tespit edilmiştir. Hassal vd. (2013), muhasebe öğrencilerinin iletişim tutumu ve öz yeterlik arasındaki ilişkiyi konu almış oldukları araştırmalarında öğrencilerin iletişim tutumu ve öz yeterlik algılamaları arasında güçlü bir ilişki olduğu tespit edilmiştir. Chiesa vd. (2016), araştırmasında tecrübeli çalışanların mesleki öz yeterlik seviyelerinin daha yüksek olduğunu ifade etmektedir. Slatten (2014), öz yeterliğin yenilikçilik üzerindeki etkisini konu aldığı araştırmasında öz yeterliğin yenilikçi faaliyetler üzerinde olumlu bir etkisinin olduğunu tespit etmiştir. Bununla birlikte özerkliğin öz yeterlik üzerinde belirleyici bir etkisinin var olması araştırmadan elde edilen dikkat çekici diğer bir sonuçtur. Graser ve Hect (2012), öz yeterlilik ile duygusal tükenme arasında negatif yönlü bir ilişki olduğunu dolayısı ile öz yeterliğin performans üzerinde etkili olduğunu tespit etmişlerdir. Lev ve Koslowsky (2008), öz yeterlik ile sosyal yetenekler arasında anlamlı bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Cunnien vd. (2009), lise öğrencilerinin kısa dönemli iş tecrübeleri ile öz yeterliliklerini konu almış oldukları araştırmalarında daha uzun süreli iş deneyimine sahip olan öğrencilerin öz yeterlik inançların da yüksek düzeyde olduğunu tespit etmişlerdir. Edward (2014), İngiltere’de gerçekleştirmiş olduğu araştırmasında bir işe yerleşen öğrencilerin öz yeterlik inançlarını konu almış olduğu araştırmasında istihdam edilmiş olmanın öz yeterlik inancını pozitif yönde etkilediğini tespit etmiştir. Fort vd. (2011), araştırmalarında iş arama, iş hedefi ve öz yeterlik arasındaki ilişkiyi konu aldıkları araştırmalarını 100 katılımcı ile gerçekleştirmişlerdir. Araştırma sonuçlarına göre öz yeterlilik iş arama davranışı üzerinde doğrudan bir etkiye sahip iken istihdam hedefi, iş arama davranışı ve bu davranışa yönelik gösterilen çabaya aracılık etmemektedir. Dolayısıyla söz konusu araştırma sonuçlarına göre öz yeterliğin bir mesleğe adım atma ya da sürdürme üzerinde etkili olduğunu söylemek mümkündür. Öz yeterlik kavramına yönelik yapılan görgül çalışmalardan elde edilen sonuçlar bağlamında öz yeterliğin kariyer beklentisi üzerindeki etkisini test etmek amacıyla tasarlanan hipotez aşağıda belirtilmiştir:

H₁: Turizm ve Otelcilik Meslek Yüksekokulu öğrencilerinin öz yeterlik inançlarına ilişkin faktörler turizm işletmelerine yönelik kariyer beklentisi faktörlerini pozitif ve anlamlı olarak etkilemektedir.

3.2. Demografik değişkenler, Öz yeterlik ve Kariyer Beklentisi

Turizm işletmelerinde yüksek personel devir oranının mevcut olmasının temel sebepleri arasında söz konusu işletmelerde kariyerlerini sürdürmek isteyen çalışan sayısının düşük olması gösterilebilir (Dawson, vd. 2011, s. 292). Turizm işletmelerinde uzun çalışma saatleri, çalışanlara ödenen ücret miktarının düşük olması ve sektörün taşıdığı mevsimsel özelliklerden dolayı çalışanlar için bir takım zorluklar söz konusudur (Teng, 2008, s. 78). Bununla birlikte sektörün

istihdam alanının geniş olması ve artan ihtiyaçlardan dolayı turizm işletmelerinin kalifiye çalışan ihtiyacı da artmaktadır (Wang vd. 2010, s. 48). Diğer taraftan turizm eğitimi almış öğrencilerin farklı sektörlere yönelmesi (Arman ve Şahin, 2013; Çatı ve Bilgin, 2013; Duman, Tepeci ve Unur 2006; Birdir, 2002) meydana gelen bu durumun sadece işletme ya da sektör anlamında değil turizm işletmelerinde kariyer beklentisi taşıyan öğrenciler açısından da sorgulanması gerektiğini gündeme getirmektedir. Bu noktada turizm işletmelerinde kariyer hedefi olan öğrencilerin bir anlamda bir görevi ya da bir işi başarmaya yönelik öz yeterlik/etkililik inançlarının sorgulanması büyük önem arz etmektedir. Kariyer kavramı ve kariyer yönetimi çalışanların bireysel anlamda bir sorumluluğudur (Deniz ve Ünal, 2007, s. 107). Dolayısı ile kariyer hedefi bireysel bir sorumluluk arz etmekle beraber bireyin hayatında önemli bir karar olarak karşımıza çıkmaktadır. Bununla birlikte kariyer planlama sürecinin aşamaları içerisinde hedef belirleme aşaması kendini değerlendirme ve kariyer olanaklarının değerlendirilmesi aşamalarından sonra gelmektedir (Erdoğan, 2003). Hedef belirleme süreci tamamlandıktan sonra ise kariyer planının uygulanması aşamasına geçilmesi kariyer hedefinin bireyin meslek yaşamı için önemini açıkça ortaya koymaktadır. Diğer taraftan Locke ve Latham (2002), kariyer hedefi kuramında bireyin kariyeri açısından önceden belirlenmiş bir hedefinin olmasının motivasyon düzeyini arttırdığını ifade etmektedir. Wiese ve Freund (2005) ise gerçekleştirmiş oldukları araştırmalarında çalışanların kariyer hedefleri doğrultusunda ilerleyen iş yaşamlarının bireysel başarıları üzerinde artırıcı bir etkisinin olduğunu tespit etmişlerdir. Bu bilgilerden ve görgül araştırmaların sonuçlarından hareketle H₂ şu şekilde tasarlanmıştır:

H₂: Turizm ve Otelcilik Meslek Yüksekokulu öğrencilerinin kariyer hedefleri, öz yeterlik inancının kariyer beklentisi üzerindeki etkisinde düzenleyici rol üstlenmektedir.

Lyons ve Bandura (2018), nitelikli eğitim programlarının öz yeterlik üzerindeki etkisini konu almış oldukları araştırmalarında kaliteli eğitim uygulamalarına yönelik yaklaşımların ekip çalışmasına yatkınlık temelinde öz yeterlik üzerinde etkili olduğunu tespit etmişlerdir. Sehgal (2017), öğretmenin öz yeterliği ile öğretmen etkinliği arasındaki ilişkiyi karşılaştırmak amacı ile 575 öğretmen üzerinde gerçekleştirdikleri araştırmalarında öğretmen öz yeterliliği ile öğretmenin verimliliğinin üç boyutu (öğretmenin ders bilgilerini sunumu, öğretmenin öğretmen-öğrenci etkileşimlerini kolaylaştırmadaki rolü ve öğretmenin öğrencilerin öğrenmesini düzenlemedeki rolü) arasında pozitif bir ilişki olduğunu tespit etmişlerdir. Gkolia vd. (2016), Yunanistan'da ilköğretim ve ortaöğretim öğretmenlerinin temel özellikleri ile öz yeterlik yapıları arasındaki ilişkinin araştırılmasını konu almış oldukları araştırmalarında öğretmenlerin cinsiyeti, öğretim deneyimi, eğitim düzeyi ve yaş gibi temel özelliklerin mesleki öz yeterlik faktörlerini (öğrenci katılımında etkinlik, öğretim stratejilerinde etkinlik ve sınıf yönetiminde etkinlik) etkilediğini göstermektedir. Charleston ve

Leon (2006), lisansüstü öğrenciler üzerinde gerçekleştirmiş oldukları araştırmalarında öz yeterliğin kariyer seçimleri üzerinde etkili olduğunu vurgulamışlardır. Bununla birlikte yapılan araştırmada öğretmenlerin, ebeveynlerin, danışmanların ve akranların katkısının fen bilimleri, teknoloji, mühendislik ve matematik bilimlerinde öz yeterlik üzerinde derin bir etkisi olduğunu ortaya konulmuştur. Mooi (2006), öz yeterliğin öğrencilerin akademik performansları üzerindeki etkisini konu almış olduğu araştırmada önceki akademik başarıların, haftalık ders çalışma saatlerinin öz yeterlik ölçümlerindeki değişkenliklerin %40' ını açıkladığını tespit etmiştir. Yapılan bu araştırmada sınıf seviyesi okulda geçirilen bir zaman dilimi olarak görülmekte ve okulda gerçekleştirilen uygulamaların (teori-pratik-staj vb.) akademisyenler ile birlikte ilerlediği düşünülmektedir. Dolayısıyla farklı sınıf seviyelerinde geçirilen sürenin de kariyer beklentisi ve kariyer hedefinin oluşumuna yönelik önemli katkısı söz konusu olabilmektedir. Sonuç olarak öz yeterlik okulda geçirilen süre ya da alınan eğitimler neticesinde şekillenebilmektedir. Bu bilgilerden ve ulaşılan görgül araştırmalardan hareketle H₃ şu şekilde tasarlanmıştır:

H₃: Turizm ve Otelcilik Meslek Yüksekokulu öğrencilerinin buldukları sınıf, öz yeterlik inancının kariyer beklentisi üzerindeki etkisinde düzenleyici rol üstlenmektedir.

Turizm işletmelerinde farklı demografik yapıda iş görenler çalışmaktadırlar. Turizm sektöründe kariyer tercihi konusunu cinsiyet temelinde sorgulayan sınırlı sayıda araştırma bulunmaktadır. Zengin vd. (2011), konaklama işletmelerinde kariyer beklentisi olan öğrencilerin bu beklentilerini cinsiyet temelinde konu almış olduğu araştırmada öğrencilerin cinsiyetlerinin konaklama işletmelerindeki departman tercihleri üzerinde etkili olduğunu tespit etmiştir. Çimen (2008), ise öğrencilerin mesleki yönelimlerini konu aldığı araştırmada kız öğrencilerin kruvaziyer gemilerde, eğlence ve ulaştırma işletmelerinde çalışma konusunda erkek öğrencilere göre daha isteksiz olduklarını tespit etmiştir. Görgül araştırmalarda elde edilen sonuçlardan hareketle cinsiyetin turizm sektöründe kariyer beklentisini etkilediğini söylemek mümkündür. Diğer taraftan Kazumi ve Kawai (2017), kadın çalışanların girişimci öz yeterliklerinin konu almış olduğu araştırmasını 202 kadın çalışan üzerinde Japonya'da gerçekleştirmiştir. Araştırmada elde edilen sonuçlara göre girişimci öz yeterlik risk performansı üzerinde güçlü bir etkiye sahiptir. Schyns ve Sczesny (2009), Almanya, Avusturya ve Hindistan'da yönetim alanında öğrenim gören öğrencilerin insan odaklı liderlik vasıfları ve öz yeterlikleri arasındaki ilişkiyi konu almış oldukları araştırmalarında öğrencilerin liderlik vasıfları ile öz yeterlikleri arasında anlamlı ilişkiler olduğunu tespit etmişlerdir. Üstüner vd. (2009), öğretmenlerin öz yeterlik algılarını konu almış oldukları araştırmalarında öz yeterlik algılarının cinsiyete göre farklılaşmadığı ancak çalışılan kurum türüne göre anlamlı farklılıklar olduğunu tespit etmişlerdir. Schyns ve Sanders (2005), dönüşümsel liderlerlik ile öz yeterlik üzerinde cinsiyete ilişkin farklılıkları konu almış

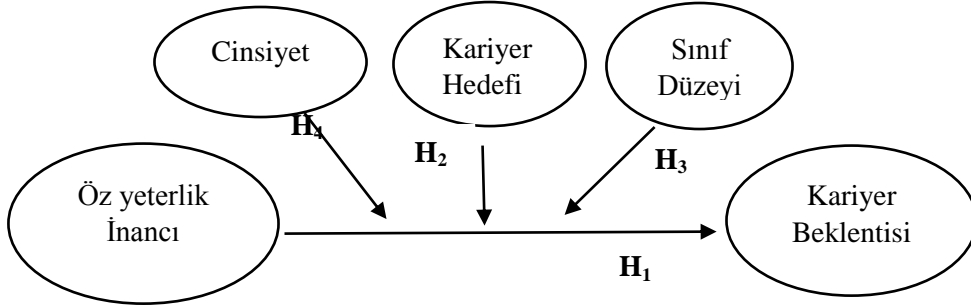
oldukları araştırmalarında erkekler açısından anlamlı farklılıklar tespit ederken kadın yöneticilerin dönüşümsel liderlik davranışları ile öz yeterlilikleri arasında anlamlı bir ilişkinin olmadığını tespit etmişlerdir. Beauregard (2012), İngiltere’de 223 kamu çalışanı üzerinde gerçekleştirmiş olduğu araştırmasında öz yeterlik algısının örgütsel vatandaşlık davranışlarının geliştirilmesine katkı sağladığını bu durumun ise erkek çalışanlarda daha üst seviyede görüldüğünü tespit etmiştir. Öz yeterlik kavramına yönelik yapılan çalışmalarda öz yeterliğin cinsiyete göre farklılaştığını ortaya koyan bu çalışmalardan hareketle H₄ ise şu şekilde belirlenmiştir:

H₄: Turizm ve Otelcilik Meslek Yüksekokulu öğrencilerinin cinsiyetleri, öz yeterlik inancının kariyer beklentisi üzerindeki etkisinde düzenleyici rol üstlenmektedir.

4. Araştırmanın Yöntemi

Turizm işletmeciliği ve otelcilik programlarındaki öğrencilerin öz yeterlik inançlarının kariyer beklentisi üzerindeki etkisini tespit etmeye yönelik olarak gerçekleştirilmiş olan bu araştırmada ilk olarak araştırma modeli ile birlikte evren ve örneklem bilgileri ve araştırmada kullanılan ölçeklere ilişkin detaylı bilgilere yer verilmiştir. Daha sonra ulaşılan veriler ile oluşturulan modele yönelik analizler gerçekleştirilmiştir. Araştırma kapsamında öz yeterlik ve kariyer beklentisi değişkenleri öncelikle keşfedici faktör analizine tabi tutulmuş söz konusu değişkenler arasındaki korelasyon değerleri hesaplanmıştır. Daha sonra oluşturulan araştırma modeline göre yapısal eşitlik modeli uyum iyiliği testleri gerçekleştirilmiştir. Uyum iyiliği değerleri ile birlikte değişkenler arası regresyon analizi sonuçlarına da yer verilmiştir. Son olarak ise turizm işletmelerinde kariyer hedeflerinin yanında cinsiyet ve sınıf düzeyinin düzenleyici etkisini tespit etmek amacıyla yapılan regresyon analizi sonuçlarına yer verilmiştir.

Yapılan bu araştırma nedensel tarama modeline göre tasarlanmıştır. Bununla beraber yapılan bu araştırma temel felsefesi açısından uygulamalı, amacı bakımından açıklayıcı, yöntem bakımından nicel, süre bakımından kesitsel, analiz birimi bakımından ise birey temelli olarak betimlenebilir. Bu bağlamda oluşturulmuş araştırma modeli ve hipotezleri şekil 1’ de gösterilmiştir.

Şekil 1. Araştırma Modeli

4.1. Evren ve Örneklem

Yapılan bu araştırmada örneklem çerçevesinin belirlenmesi aşamasında okuldaki kayıtlı olan öğrencilerin sayısı dikkate alınmıştır. Gaziantep Üniversitesi Turizm ve Otelcilik Meslek Yüksek Okuluna kayıtlı 339 öğrenci bulunmaktadır. 2019 yılı bahar dönemi itibari ile söz konusu öğrencilerden 222'si Otel Lokanta ve İkram Hizmetleri bölümünde 117'si ise Seyahat Turizm ve Eğlence Hizmetleri bölümünde öğrenimlerine devam etmektedirler. Buna göre ana küleden %95 güvenilirlik sınırları içinde %5 hata payı dikkate alınarak örneklem büyüklüğü 183 kişi olarak hesaplanmıştır. Bu bağlamda kümelere göre örnekleme tekniği ile anket uygulamasının gerçekleştirildiği tarihlerde okulda bulunan tesadüfi olarak ulaşılan 226 öğrenci ile anket uygulaması gerçekleştirilmiştir. Bu aşamadan sonra eksik ya da özensiz doldurulan 5 anket formu değerlendirmeye alınmamış 221 anket formu üzerinden analizler gerçekleştirilmiştir.

4.2. Veri Toplama Araçları

Turizm ve Otelcilik Meslek Yüksekokulu öğrencilerinin öz yeterlik inançlarının turizm işletmelerine yönelik kariyer beklentisi üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla gerçekleştirilen bu araştırmada kullanılan ölçeklere ilişkin geçerlik ve güvenilirlik bilgilerine aşağıda yer verilmiştir. Kariyer hedefi ise öğrencilerin Turizm Otelcilik Meslek Yüksekokulu'nda öğrenim görmelerinden dolayı "kariyer hedefim var" ve "kararsızım" şeklinde seçenklendirilen bir soru ile belirlenmeye çalışılmıştır.

Öz yeterlik ölçeği; Yapılan bu araştırmanın bağımsız değişkeni öğrencilerin öz yeterlik inançlarıdır. Söz konusu değişkenin ölçümü için Sherer (1982) tarafından geliştirilen ve yirmi üç ifadeden oluşan öz yeterlik ölçeği kullanılmıştır. Söz konusu ölçek Sherer ve Adams (1983), tarafından beşli likert ölçeğine dönüştürülmüş Gözüm ve Aksayan (1999) tarafından ise Türkçe'ye uyarlanmıştır. Gözüm ve Aksayan'ın çalışmasında öz yeterlik ölçeğinin güvenilirlik katsayısı (Cronbach Alfa) $\alpha=0,92$ olarak hesaplanmıştır. Söz konusu ölçeğin faktör yapısını incelemek amacıyla verilerin normal dağılım koşullarını

sağladığı, gerçekleştirilen faktör analizi neticesinde ise toplam varyansın %54,4 ünü açıklayan 4 faktörlü bir yapıya ulaşılmıştır.

Araştırmada kullanılan öz yeterlik ölçeğinin yapı geçerliğinin test edilmesi amacıyla ilk olarak keşfedici faktör analizi gerçekleştirilmiştir. Bu aşamada öncelikle ölçeğe ilişkin KMO ve Bartlett Küresellik testi değerleri hesaplanmıştır. Ölçeğin KMO değerinin $\alpha=0,855$ Bartlett küresellik testi sonuçlarının ise ($\chi^2:1569,031$, sd:253, p:0.00, $p < 0.05$) olduğu görüldükten sonra verilerin faktör analizine uygun olduğu kanaatine varılmıştır. Yapılan analizlerde faktör yüklerinin 0,456 ile 0,817 arasında olduğu ulaşılan 5 faktörlü yapının toplam varyansın %55,286'sını açıkladığı belirlenmiştir. Öz yeterlik ölçeğinin orijinali 4 faktörlü bir örüntüye sahiptir. Yapılan bu araştırmada ise orijinal ölçekten farklı bir dağılım tespit edilmiş, 3 ifadenin (yapmam gereken bir işe girişememe gibi bir problemim vardır, bir şeyleri yapabilme konusunda kendime fazla güvenmem, kolaylıkla vazgeçerim) birden fazla faktörde yer aldığı görülmüş ve analizden çıkarılmıştır. Elde edilen yeni faktörler ise “Başlama, Sürdürme, Tamamlama, Mücadele ve Kararlılık” olarak isimlendirilmiştir. Gerçekleştirilmiş olan güvenilirlik analizi sonucunda ise Cronbach's Alpha 0,849 olarak hesaplanmış dolayısı ile ölçeğin yüksek derecede güvenilir olduğu görülmüştür. Ölçeğin uyum iyiliği değerleri ise Tablo 1’de gösterilmiştir.

Kariyer beklentisi ölçeği; Yapılan bu araştırmanın bağımlı değişkeni araştırmaya katılan Turizm ve Otelcilik Meslek Yüksekokulu öğrencilerinin turizm sektörüne yönelik kariyer beklentileridir. Bu değişkeninin ölçümü için Aymankuy ve Aymankuy (2013), tarafından geliştirilen ve yirmi iki ifadeden oluşan kariyer beklentisi ölçeği kullanılmıştır. Söz konusu araştırmada kullanılan ölçeğin güvenilirliği (Cronbach Alfa) $\alpha=0,894$ olarak hesaplanmıştır. Yapılan örneklem yeterlilik (KMO) ve Bartlett analizi sonucunda, KMO oranı $\alpha=0,828$, Bartlett değerinin ise 0,05 den küçük olduğu ve faktör analizinin yapılabilir olduğu görülmüştür. Faktör analizi sonucunda toplam varyansı % 55,48 olan 6 faktörlü bir yapıya ulaşılmıştır.

Araştırmada kullanılan kariyer beklentisi ölçeğinin yapı geçerliğinin test edilmesi amacıyla ilk olarak keşfedici faktör analizi gerçekleştirilmiştir. Bu aşamada öncelikle ölçeğe ilişkin KMO ve Bartlett Küresellik testi değerleri hesaplanmıştır. Ölçeğin KMO değerinin $\alpha=0,860$ Bartlett küresellik testi sonuçlarının ise ($\chi^2:1898,363$, sd:231, p:0.00, $p < 0.05$) olduğu görüldükten sonra verilerin faktör analizine uygun olduğu kanaatine varılmıştır. Yapılan analizlerde faktör yüklerinin 0,478 ile 0,865 arasında olduğu ulaşılan 6 faktörlü yapının toplam varyansın %64,769'unu açıkladığı belirlenmiştir. Kariyer beklentisi ölçeğinin orijinali 6 faktörlü bir örüntüye sahiptir. Yapılan bu araştırmada ise yine orijinal ölçek ile aynı şekilde 6 faktörlü bir yapıya ulaşılmış ancak birden fazla faktör altında yer alan iki ifade (turizm sektöründe çalışmak, diğer sektörlerde çalışmaktan daha yorucu değildir, turizm sektöründe sosyal güvence imkanları

yeterlidir) analizlere dahil edilmemiştir. Bu aşamadan sonra elde edilen yeni faktörler “Çalışma Beklentisi, İstihdam Beklentisi, Terfi Beklentisi, İş Bulma Beklentisi, Eğitim Beklentisi, Cinsiyet Algısı” olarak isimlendirilmiştir. Gerçekleştirilmiş olan güvenilirlik analizi sonucunda ise Cronbach’s Alpha 0,862 olarak hesaplanmış dolayısı ile ölçeğin yüksek derecede güvenilir olduğu görülmüştür. Ölçeğin uyum iyiliği değerleri ise Tablo 1’de sunulmuştur.

Tablo 1: Faktör Analizi Sonuçlarına İlişkin Uyum Değerleri

Öz yeterlik Ölçeği	Kariyer Beklentisi Ölçeği
1. Düzey Uyum İndeksleri	
CMIN/DF: 1,71	CMIN/DF: 2,07
GFI: ,892	GFI: ,874
CFI: ,891	CFI: ,892
RMSEA: ,057	RMSEA: ,070
2. Düzey Uyum İndeksleri	
CMIN/DF: 1,72	CMIN/DF: 1,99
GFI: ,888	GFI: ,871
CFI: ,888	CFI: ,894
RMSEA: ,057	RMSEA: ,067
Kabul Edilebilir Uyum	
CMIN/DF: < 3-5	
GFI: > ,85	
CFI : > ,85	
RMSEA :< ,08	

5. Bulgular ve Tartışma

5.1. Demografik Bulgular

Araştırma kapsamında elde edilen bulguların analizleri SPSS 23 ve IBM AMOS 23 paket programında gerçekleştirilmiştir. Bu kapsamda öncelikle araştırmaya katılanlara yönelik demografik bilgilere yer verilmiştir. Buna göre araştırmaya katılan 221 katılımcıdan % 89,6’ sı (n=198) 25 ve altı, % 9’ u (n=20) 25-35, % 1,4’ ü (n=3) 35-45 yaş aralığındadır. Araştırmaya katılanlardan % 38,9 ‘u (n=86) kadın, % 61,1’ i (n=135) erkektir. Bununla birlikte öğrencilerin % 53,8’ i (n=119) birinci sınıf seviyesinde, % 46,2’ si (n=102) ikinci sınıf seviyesinde öğrenim görmektedirler.

5.2. Korelasyon Analizi

Katılımcıların öz yeterlik inançlarını ifade eden faktörler ile turizm sektöründe kariyer beklentisini ifade eden faktörlere ilişkin standart sapma, ortalama ve korelasyon değerleri hesaplanmış elde edilen sonuçlar ise Tablo 2’ de gösterilmiştir.

Tablo 2: Ölçek Faktörlerine İlişkin Korelasyon Analizi Sonuçları

DEĞİŞKENLER	Ort.	S.S.	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11
1. Sürdürme(Özy).	3,5	,83	(,80)										
2. Başlama(Özy)	3,4	,93	,563**	(,69)									
3. Tamamlama(Özy)	3,1	,69	,335**	,297**	(,63)								
4. Kararlılık(Özy)	4,1	,80	-,024	,074	,284**	(,55)							
5. Mücadele(Özy)	3,2	,88	-,024	,074	,284**	,081	(,41)						
6. Çalışma Beklentisi (Kb)	3,4	,85	,113	,038	,332**	,089	,255**	(,78)					
7. İstihdam Beklentisi (Kb)	3,2	,99	,018	-,048	,272**	,077	,149*	,529**	(,82)				
8. Terfi Beklentisi (Kb)	3,4	1,06	,087	,063	,277**	,189**	,240**	,433**	,567**	(,79)			
9. İş bulma Beklentisi (Kb)	3,0	,90	-,286**	-,172*	,189**	,035	,167*	,318**	,406**	,388**	(,50)		
10. Eğitim Beklentisi (Kb)	3,7	,93	,011	,019	,206**	,122	,170*	,282**	,415**	,432**	,290**	(,73)	
11. Cinsiyet Algısı (Kb)	3,6	,95	,129	,137*	,195**	,024	,105	,360**	,346**	,294**	,258**	,186**	(,51)

* $p < .05$ ** $p < .01$

Tablo 2’ de görüldüğü üzere araştırma kapsamında bağımsız değişken olarak kabul edilen öz yeterlik inancına ilişkin faktörler ile bağımlı değişken olarak kabul edilen turizm sektöründe kariyer beklentisine ilişkin faktörler arasında anlamlı ilişkilerin olduğu görülmektedir. Dolayısıyla faktörlerin genellikle ilişkili olduğu ancak sürdürme ve başlama öz yeterliği ile kariyer beklentisi ölçeğinin iş bulma beklentisi faktörü dışında bir ilişki bulunmadığı belirlenmiştir. Bununla birlikte veri setinde yer alan faktörlere yönelik regresyon analizlerinin uygulanabilmesi için çoklu bağlantı sorununun olup olmadığının kontrol edilmesi gerekmektedir. Bu doğrultuda araştırma modeli kapsamında bağımsız değişkeni oluşturan tüm faktörlerin Tolerans değerlerinin 0.1’in üzerinde VIF değerlerinin ise 10’un altında olduğu Tablo 3’te gösterilmiştir.

Tablo 3. Bağımsız Değişkenlere Yönelik Çoklu Bağlantı Analizi

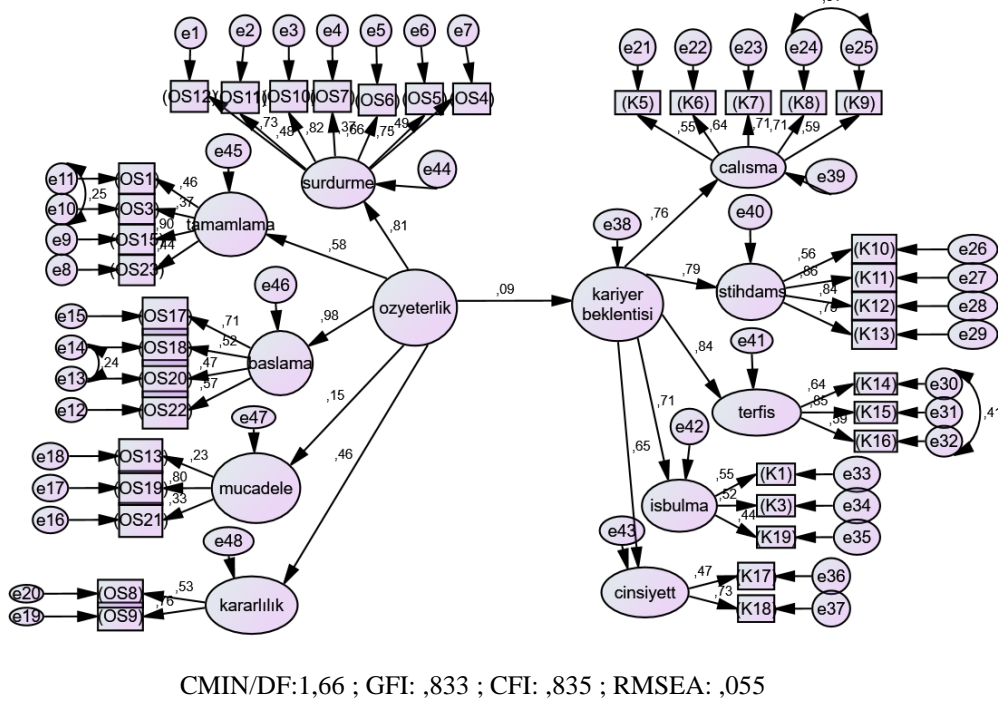
Bağımsız Değişkenler	Tolerans	VIF
Başlama	0,664	1,505
Sürdürme	0,634	1,578
Kararlılık	0,899	1,112
Tamamlama	0,758	1,319
Mücadele	0,899	1,113

Bağımlı Değişkenler: Çalışma Beklentisi, İşbulma Beklentisi, İstihdam Beklentisi, Terfi, Beklentisi Eğitim Beklentisi, Cinsiyet Algısı

Tablo 3’te elde edilen sonuçlara göre bağımsız değişkenler arasında çoklu bağlantı sorununun olmadığı dolayısıyla veri seti üzerinde regresyon analizlerinin gerçekleştirilebileceği söylenilebilir.

5.3. Yapısal Eşitlik Modeli Analizi

Veri seti üzerinde IBM AMOS 23 paket programı kullanılarak gerçekleştirilmiş olan birinci ve ikinci düzey doğrulayıcı faktör analizleri sonucunda elde edilen uyum değerlerine göre ölçeğin yapı geçerliğinin sağlanmış olduğu görülmüştür. Doğrulayıcı faktör analizi neticesinde modifikasyon indeks değerleri incelenmiş yapılan literatür araştırması ve araştırma varsayımları temelinde ilişkisi olduğu değerlendirilen maddeler ilişkilendirilmiştir. Bu aşamada ise elde edilen uyum değerlerine göre oluşturulan araştırma modeli doğrulanmış ve yol analizine geçilmiştir. Söz konusu analiz neticesinde elde edilen modele ilişkin diyagram ve uyum değerleri ise Şekil 2’ de gösterilmiştir.

Şekil 2: Öz yeterliğin Kariyer Beklentisi Üzerindeki Etkisine İlişkin Path Diyagramı

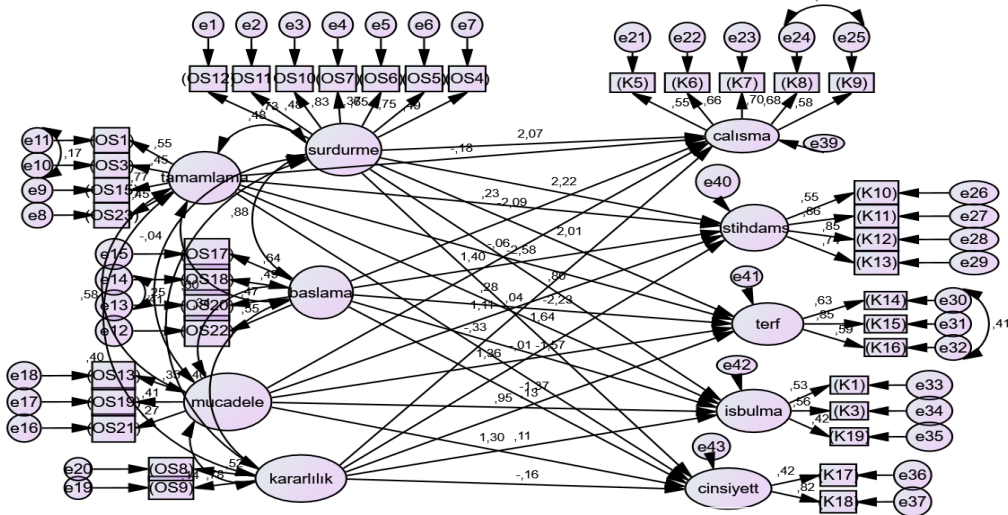
5.4. Regresyon Analizleri

5.4.1. Öz yeterliğin Kariyer Beklentisi Üzerindeki Etkisi

Araştırmanın birinci hipotezini teşkil eden öz yeterliğin kariyer beklentisi üzerindeki etkisini test etmek amacıyla gerçekleştirilmiş olan regresyon analizine ilişkin elde edilen sonuçlar ise Tablo 4’ te gösterilmiştir. Buna göre sürdürme öz yeterliğinin çalışma istihdam ve turizm sektöründe terfi beklentisi üzerinde pozitif yönlü etkisi tespit edilmiştir ($p < 0.05$). Diğer taraftan iş bulma beklentisi ve cinsiyet algısı üzerinde ise bir etki görülememiştir. Başlama öz yeterliğinin turizm sektöründe çalışma iş bulma terfi ve istihdam beklentileri üzerinde pozitif yönlü etkisinin olduğu belirlenmiştir ($p < 0.05$). Mücadele faktörünün ise çalışma ve terfi beklentisi üzerinde pozitif yönlü etkisinin olduğu görülmektedir ($p < 0.05$). Bu bulgular H_1 hipotezini desteklenmesine yönelik katkı sağlamaktadır. Regresyon analizine ilişkin uyum iyiliği değerlerine göre model doğrulanmış söz konusu modele yönelik diyagram Şekil 3’ te gösterilmiştir.

Tablo 4: Faktörlerin Regresyon Değerleri

Bağımlı		Bağımsız	β	s. β	P
Çalışma	<---	Sürdürme	,645	2,250	,024
İstihdam	<---	Sürdürme	,751	2,420	,016
Terfi	<---	Sürdürme	,817	2,203	,028
İş bulma	<---	Sürdürme	,496	1,195	,232
Cinsiyet Algısı	<---	Sürdürme	,472	1,894	,058
Çalışma	<---	Tamamlama	,595	-,357	,721
İstihdam	<---	Tamamlama	,680	,480	,631
Terfi	<---	Tamamlama	,757	-,113	,910
İş bulma	<---	Tamamlama	,475	,744	,457
Cinsiyet Algısı	<---	Tamamlama	,418	-,724	,469
Çalışma	<---	Başlama	,769	-2,304	,021
İstihdam	<---	Başlama	,930	-2,743	,006
Terfi	<---	Başlama	,985	-2,460	,014
İş bulma	<---	Başlama	,609	-2,313	,021
Cinsiyet Algısı	<---	Başlama	,541	-1,681	,093
Çalışma	<---	Mücadele	1,204	2,030	,042
İstihdam	<---	Mücadele	1,271	1,783	,075
Terfi	<---	Mücadele	1,514	2,013	,044
İş bulma	<---	Mücadele	,918	1,913	,056
Cinsiyet Algısı	<---	Mücadele	,925	1,918	,055
Çalışma	<---	Kararlılık	,296	,140	,889
İstihdam	<---	Kararlılık	,337	-,045	,964
Terfi	<---	Kararlılık	,381	,445	,656
İş bulma	<---	Kararlılık	,238	,510	,610
Cinsiyet Algısı	<---	Kararlılık	,205	-,607	,544

CMIN/DF:1.55; GFI:,.824; CFI:869; RMSEA:,.050

Şekil 3: Regresyon Analizine İlişkin Diyagram

5.4.2. Öz yeterliğin Kariyer Beklentisi Üzerindeki Etkisi Üzerinde Kariyer Hedefinin, Cinsiyetin ve Sınıf Seviyesinin Düzenleyici Rolü

Araştırmanın modelinin ikinci hipotezi olan öz yeterliğin kariyer beklentisi üzerindeki etkisinde kariyer hedefinin düzenleyici rolünün tespit edilmesi amacıyla turizm sektöründe kariyer hedefi olan ve kararsız olan öğrenciler için model çalıştırılmış ulaşılan uyum indeksleri ile birlikte elde edilen sonuçlar ise Tablo 5’ te gösterilmiştir.

Tablo 5: Kariyer Hedefine Göre Yapılan Regresyon Analizi Sonuçları

BAĞIMLI	BAĞIMSIZ	VAR			KARARSIZ		
		β	s. β	p	β	s. β	p
Çalışma	←- Sürdürme	,567	1,578	,115	1,065	1,347	,178
İstihdam	←- Sürdürme	2,590	,069	,945	1,277	1,321	,186
Terfi	←- Sürdürme	,362	1,121	,262	1,283	1,302	,193
İş Bulma	←- Sürdürme	,261	-1,401	,161	1,228	,868	,385
Cinsiyet Algısı	←- Sürdürme	,243	,762	,446	,990	1,073	,283
Çalışma	←- Tamamlama	2,555	1,144	,253	1,224	1,763	,078
İstihdam	←- Tamamlama	42,541	,450	,653	1,473	1,711	,087
Terfi	←- Tamamlama	1,913	1,366	,172	1,461	1,696	,090
İş bulma	←- Tamamlama	1,334	1,354	,176	1,440	2,005	,045
Cinsiyet Algısı	←- Tamamlama	,533	,526	,599	1,143	1,774	,076
Çalışma	←- Başlama	,450	-,490	,624	3,585	-1,406	,160
İstihdam	←- Başlama	4,732	,305	,761	4,333	-1,404	,160
Terfi	←- Başlama	,293	-,242	,809	4,350	-1,422	,155
İş bulma	←- Başlama	,203	,452	,651	4,137	-1,394	,163
Cinsiyet Algısı	←- Başlama	,093	-,409	,683	3,261	-1,339	,181
Çalışma	←- Mücadele	1,936	1,129	,259	,088	-,012	,991
İstihdam	←- Mücadele	20,664	-,341	,733	,078	-,012	,991
Terfi	←- Mücadele	,950	,591	,554	,033	,012	,991
İş bulma	←- Mücadele	,606	-,064	,949	,022	,012	,991
Cinsiyet Algısı	←- Mücadele	,726	,703	,482	,228	-,012	,991
Çalışma	←- Kararlılık	1,654	-1,676	,094	,109	,301	,763
İstihdam	←- Kararlılık	27,242	-,462	,644	,047	-,180	,857
Terfi	←- Kararlılık	1,127	-1,599	,110	,053	,207	,836
İşbulma	←- Kararlılık	,760	-1,163	,245	,073	-,265	,791
Cinsiyet Algısı	←- Kararlılık	,614	-,734	,463	,049	,238	,812

CMIN/DF:1,660; GFI:,659; CFI: ,669; RMSEA: ,080

Tablo 5' e göre tamamlama öz yeterliğinin turizm sektöründe iş bulma beklentisi üzerindeki etkisinde kariyer hedefi kararsız olan öğrenciler açısından düzenleyici bir rol üstlenmektedir ($p<0.05$).

Araştırmanın diğer hipotezi olan öz yeterliğin kariyer beklentisi üzerindeki etkisinde cinsiyetin düzenleyici rolünün tespit edilmesi amacıyla kadın ve erkek öğrenciler için model çalıştırılmış ulaşılan uyum indeksleri ile birlikte elde edilen sonuçlar ise Tablo 6' da gösterilmiştir.

Tablo 6: Cinsiyete İlişkin Regresyon Analizi Sonuçları

BAĞIMLI		BAĞIMSIZ	KADIN			ERKEK		
			β	s. β	P	β	s. β	P
Çalışma	<---	Sürdürme	,359	1,194	,232	63,132	-,172	,864
İstihdam	<---	Sürdürme	,493	1,724	,085	74,424	-,177	,860
Terfi	<---	Sürdürme	,729	1,166	,243	76,881	-,176	,860
İş bulma	<---	Sürdürme	,307	,263	,792	73,193	-,187	,852
CinsiyetAlgısı	<---	Sürdürme	,247	,262	,793	63,079	-,173	,863
Çalışma	<---	Tamamlama	,438	-,594	,552	124,468	-,175	,861
İstihdam	<---	Tamamlama	,578	-,149	,881	146,727	-,175	,861
Terfi	<---	Tamamlama	,973	-1,214	,225	151,566	-,173	,862
İş bulma	<---	Tamamlama	,393	-,723	,469	144,286	-,171	,864
CinsiyetAlgısı	<---	Tamamlama	,382	-1,028	,304	124,364	-,176	,860
Çalışma	<---	Başlama	,394	-1,631	,103	177,291	,176	,860
İstihdam	<---	Başlama	,559	-2,251	,024	208,999	,178	,859
Terfi	<---	Başlama	,767	-1,430	,153	215,894	,176	,860
İş bulma	<---	Başlama	,360	-1,616	,106	205,533	,179	,858
Cinsiyet Algısı	<---	Başlama	,257	-,063	,950	177,143	,178	,859
Çalışma	<---	Mücadele	,847	1,668	,095	94,023	,183	,855
İstihdam	<---	Mücadele	1,090	1,712	,087	110,840	,181	,856
Terfi	<---	Mücadele	1,789	1,739	,082	114,495	,183	,854
İş bulma	<---	Mücadele	,775	1,601	,109	109,002	,179	,858
CinsiyetAlgısı	<---	Mücadele	,800	1,306	,192	93,946	,181	,856
Çalışma	<---	Kararlılık	,282	,961	,337	12,196	-,178	,859
İstihdam	<---	Kararlılık	,360	,705	,481	14,377	-,170	,865
Terfi	<---	Kararlılık	,611	1,306	,192	14,851	-,169	,866
İş bulma	<---	Kararlılık	,280	1,375	,169	14,139	-,158	,875
CinsiyetAlgısı	<---	Kararlılık	,203	,632	,527	12,188	-,190	,849

CMIN/DF: 1,504; GFI: ,684; CFI:,770; RMSEA: ,077

Tablo 6'ya göre başlama öz yeterliğinin turizm sektöründe istihdam beklentisi üzerindeki etkisinde cinsiyet kadınlar açısından düzenleyici bir rol üstlenmektedir ($p< 0.05$). Elde edilen regresyon analizi sonuçlarına göre H_4 hipotezi desteklenmiştir. Bu sonuç Zengin vd. (2011) ile Çimen (2008), tarafından yapılan çalışmaları destekler niteliktedir. Zengin vd. (2011), çalışmasında cinsiyetin

departman tercihi üzerinde etkili olduğunu tespit etmişlerdir. Bununla birlikte aynı çalışmada öğrencilerin kariyerlerinde başarılı olabilmeleri için ilgi ve kişisel becerilerine uygun kariyer düşünceleri geliştirmelerinin önemli olduğu sonucuna varılmıştır. Çimen (2008), ise kız öğrencilerin işletme tercihi bağlamında mesleki yönelimlerinin farklılık arz ettiğini tespit etmiştir.

Araştırmanın diğer hipotezi olan öz yeterliğin kariyer beklentisi üzerindeki etkisinde sınıf seviyesinin düzenleyici rolünün tespit edilmesi amacıyla 1. ve 2. sınıf öğrencileri için model çalıştırılmış uyum indeksleri ile birlikte elde edilen sonuçlar ise Tablo 7’ de gösterilmiştir.

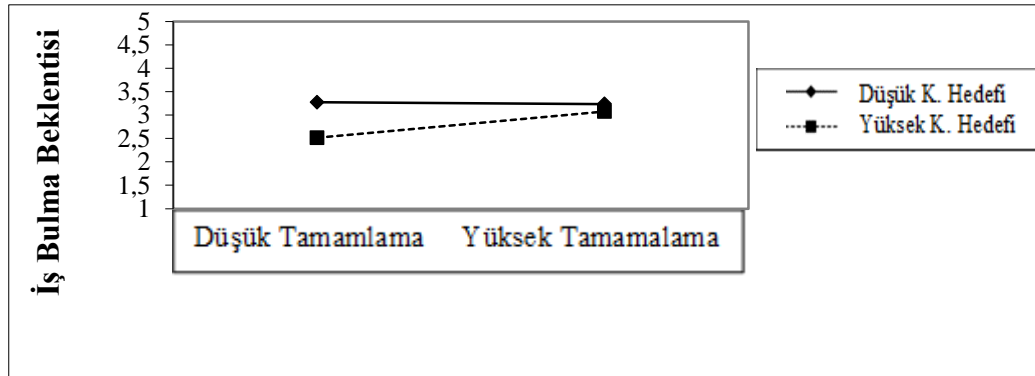
Tablo 7: Sınıf Seviyesine Göre Regresyon Analizi Sonuçları

BAĞIMLI	BAĞIMSIZ	1.Sınıf			2.Sınıf		
		β	s. β	P	β	s. β	P
Çalışma	<--- Sürdürme	,492	,407	,684	,531	-,515	,607
İstihdam	<--- Sürdürme	,311	-,432	,665	65,334	,175	,861
Terfi	<--- Sürdürme	,309	-,163	,870	1,166	-,253	,800
İş bulma	<--- Sürdürme	,330	-2,766	,006	1,215	-1,334	,182
Cinsiyet Algısı	<--- Sürdürme	,148	-,615	,539	1,842	-,800	,424
Çalışma	<--- Tamamlama	,879	-1,215	,224	,906	1,795	,073
İstihdam	<--- Tamamlama	,516	,121	,903	17,330	,351	,725
Terfi	<--- Tamamlama	,516	-,472	,637	1,868	2,111	,035
İş bulma	<--- Tamamlama	,442	1,736	,083	1,836	1,743	,081
Cinsiyet Algısı	<--- Tamamlama	,282	-,906	,365	2,761	1,747	,081
Çalışma	<--- Başlama	,506	,569	,570	,607	-,181	,856
İstihdam	<--- Başlama	,319	-,064	,949	84,970	-,185	,853
Terfi	<--- Başlama	,318	,119	,905	1,348	-,536	,592
İş bulma	<--- Başlama	,233	,946	,344	1,379	,521	,602
Cinsiyet Algısı	<--- Başlama	,224	1,149	,251	2,115	,447	,655
Çalışma	<--- Mücadele	,850	2,535	,011	1,313	-1,116	,264
İstihdam	<--- Mücadele	,504	2,359	,018	2,209	,131	,896
Terfi	<--- Mücadele	,556	2,337	,019	2,733	-1,113	,266
İş bulma	<--- Mücadele	,337	1,611	,107	3,040	-1,248	,212
Cinsiyet Algısı	<--- Mücadele	,406	1,303	,192	4,741	-1,279	,201
Çalışma	<--- Kararlılık	,726	-,930	,352	,201	-,879	,379
İstihdam	<--- Kararlılık	,463	-,970	,332	7,783	-,242	,808
Terfi	<--- Kararlılık	,466	-,951	,342	,418	-,774	,439
İş bulma	<--- Kararlılık	,322	-,684	,494	,441	-,551	,582
Cinsiyet Algısı	<--- Kararlılık	,225	-,754	,451	,731	-1,318	,188

CMIN/DF:1,501; GFI:,738; CFI: ,795; RMSEA: ,065

Buna göre birinci sınıf öğrencileri açısından sürdürme öz yeterliğinin iş bulma beklentisi, mücadele öz yeterliğinin ise çalışma, istihdam ve terfi beklentisi üzerindeki etkisinde sınıf seviyesi düzenleyici bir rol üstlenmektedir. İkinci sınıf öğrencileri açısından ise tamamlama öz yeterliğinin terfi beklentisi üzerindeki etkisinde sınıf seviyesi düzenleyici rol üstlenmektedir ($p < 0.05$). Elde edilen regresyon analizi sonuçları H_3 hipotezinin desteklenmesine yönelik kanıtlar içermektedir. Araştırma kapsamında sınıf seviyesi okulda geçirilen bir zaman dilimi olarak görülmekte ve okulda gerçekleştirilen uygulamaların (teori – pratik - staj vb.) eğitimciler ile birlikte ilerlediği düşünülmektedir. Dolayısıyla eğitimde geçen sürenin de kariyer sürecine önemli katkısı söz konusu olabilmektedir. Bu bağlamda ulaşılan bulgular ise Charleston ve Leon (2006) ve Cunnien vd. (2009)'un araştırmasını destekler niteliktedir. Charleston ve Leon (2006), araştırmalarında lisansüstü öğrencilerin öz yeterlik inançlarının kariyer seçimleri üzerinde etkili olduğu sonucu tespit edilmiştir. Bununla birlikte Cunnien vd. (2009) ise daha uzun süreli iş deneyimine sahip olan öğrencilerin öz yeterlik inançların da yüksek düzeyde olduğunu tespit etmişlerdir.

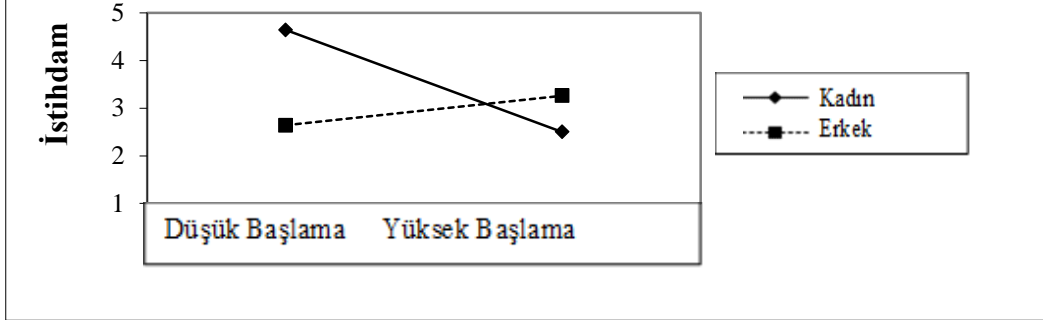
Bıçımleyici değişken olarak da isimlendirilen düzenleyici değişken temel anlamda bağımsız ve bağımlı değişkenler arasındaki ilişkinin şiddetini ve yönünü etkileyebilmektedir. Bu bakımdan düzenleyici değişkenin durumsal bir nitelik taşıdığını söylemek mümkündür. Diğer taraftan düzenleyici etki artırıcı azaltıcı ve karşıt yönde değerler alabilmektedir (Şahin ve Gürbüz, 2018:292). Araştırma kapsamında söz konusu durumun tespit edilebilmesi dolayısıyla kariyer hedefinin, cinsiyetin ve sınıf düzeyinin özyeterliğin kariyer beklentisi üzerindeki etkisindeki düzenleyici rolü SPSS 23 paket programında yer alan Process Makrosu üzerinden regresyon eğirileri ile sınanmıştır.

Şekil 4 : Tamamlama Özyeterliğinin İşbulma Beklentisi Üzerindeki Etkisinde Kariyer Hedefinin Düzenleyeci Rolü

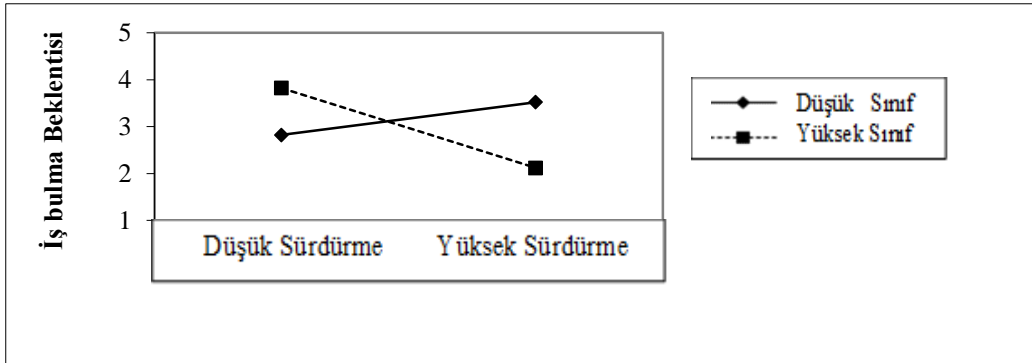
Şekil 4'te tamamlama özyeterliğinin iş bulma beklentisi üzerindeki etkisinde kariyer hedefinin düzenleyici etkisi gösterilmiştir. Buna göre kariyer hedefinin

yüksek olduğu durumda tamamlama özyeterliği iş bulma beklentisini de artırmaktadır ($\beta= 1,44, p<0 .05$).

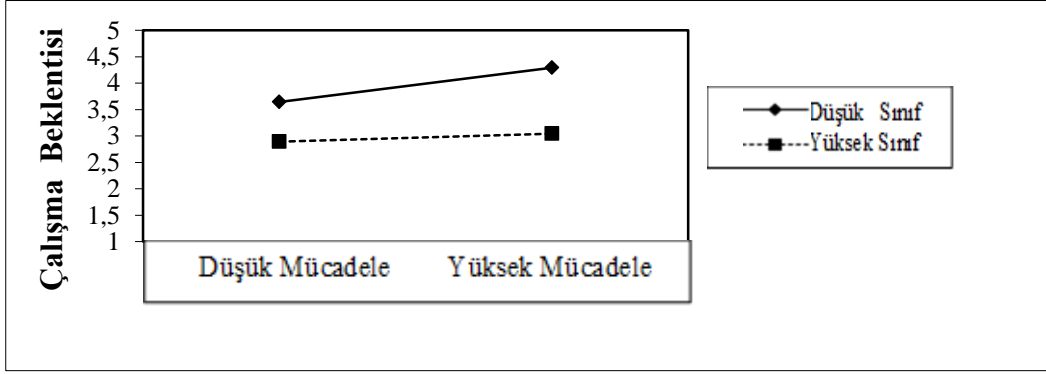
Şekil 5: Başlama Özyeterliğinin İstihdam Beklentisi Üzerindeki Etkisinde Cinsiyetin Düzenleyeci Rolü

Şekil 5' te başlama öz yeterliğinin istihdam beklentisi üzerindeki etkisinde cinsiyetin düzenleyici etkisi gösterilmiştir. Buna göre kadınlar açısından başlama öz yeterliğinin artması istihdam beklentisini azaltmaktadır ($\beta= -2,251, p<0 .05$)

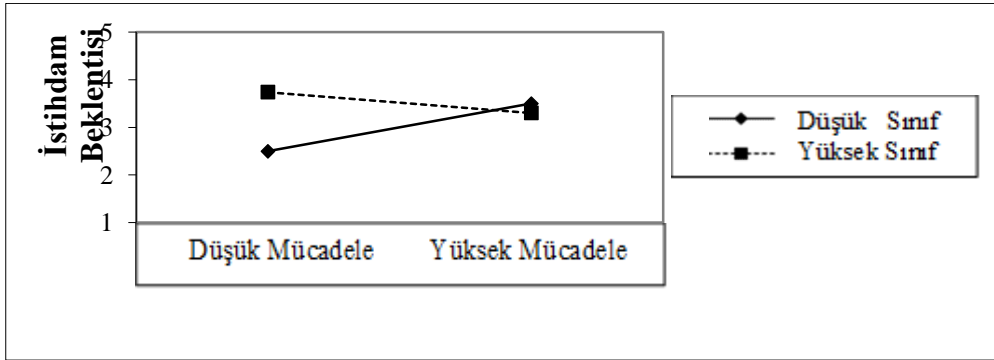
Şekil 6: Sürdürme Özyeterliğinin İşbulma Beklentisi Üzerindeki Etkisinde Sınıf Seviyesinin Düzenleyeci Rolü

Şekil 6' da sürdürme öz yeterliğinin iş bulma beklentisi üzerindeki etkisinde sınıf seviyesinin düzenleyici etkisi gösterilmiştir. Sınıf düzeyinin düşük olduğu durumda (1. sınıf) sürdürme öz yeterliğinin artması turizm sektöründe iş bulma beklentisini de artırmaktadır. ($\beta= 0,330, p< 0.05$).

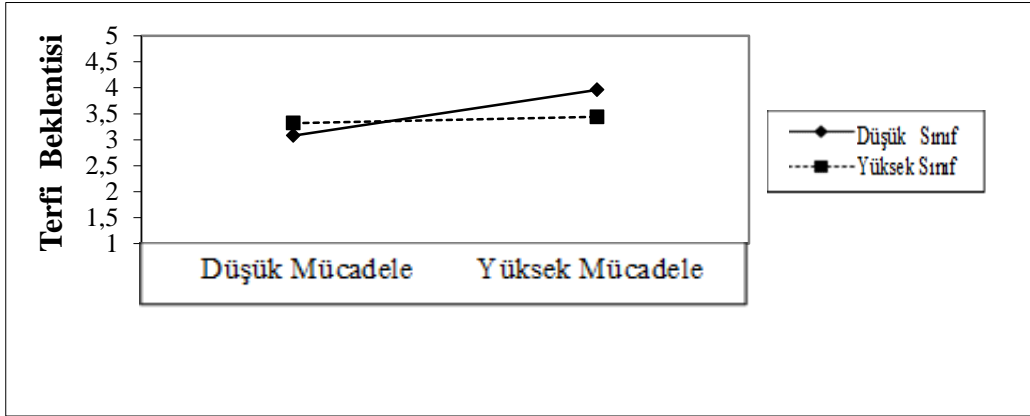
Şekil 7: Mücadele Özyeterliğinin Çalışma Beklentisi Üzerindeki Etkisinde Sınıf Seviyesinin Düzenleyici Rolü

Şekil 7’ de mücadele öz yeterliğinin turizm sektöründe çalışma beklentisi üzerindeki etkisinde sınıf seviyesinin düzenleyici etkisi gösterilmiştir. Buna göre sınıf düzeyinin yüksek olduğu durumda mücadele öz yeterliğinin bir etkisi söz konusu değildir. Ancak sınıf düzeyinin düşük olduğu durumda ise (1. sınıf) mücadele öz yeterliğinin artması turizm sektöründe çalışma beklentisini de artırmaktadır ($\beta= 0,850, p< 0.05$).

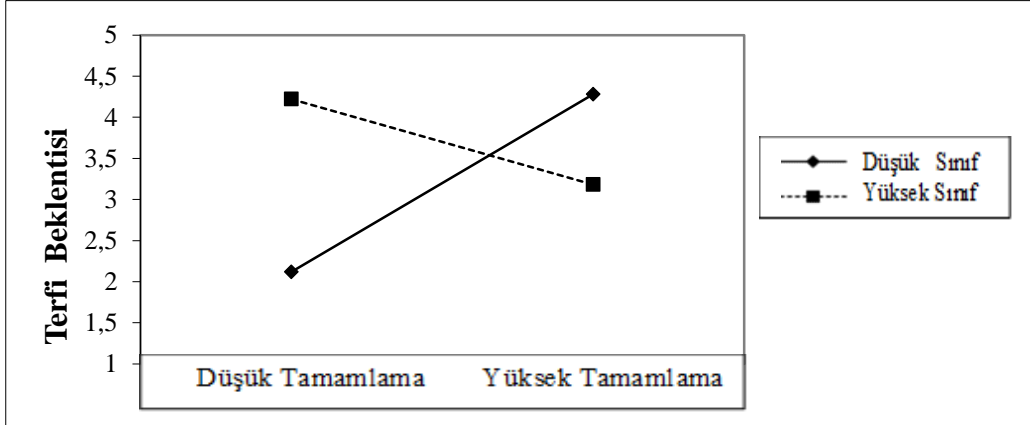
Şekil 8: Mücadele Özyeterliğinin İstihdam Beklentisi Üzerindeki Etkisinde Sınıf Seviyesinin Düzenleyici Rolü

Şekil 8’ de mücadele öz yeterliğinin istihdam beklentisi üzerindeki etkisinde sınıf seviyesinin düzenleyici etkisi gösterilmiştir. Sınıf düzeyinin düşük olduğu durumda (1. sınıf) mücadele öz yeterliğinin artması turizm sektöründe iş bulma beklentisini de artırmaktadır ($\beta= 0,504, p< 0.05$).

Şekil 9: Mücadele Özyeterliğinin İş Bulma Beklentisi Üzerindeki Etkisinde Sınıf Seviyesinin Düzenleyici Rolü

Şekil 9' da mücadele öz yeterliğinin terfi beklentisi üzerindeki etkisinde sınıf seviyesinin düzenleyici etkisi gösterilmiştir. Buna göre sınıf düzeyinin yüksek olduğu durumda (2. sınıf) mücadele öz yeterliğinin terfi beklentisi üzerinde etkisinin olmadığı görülmektedir. Ancak sınıf düzeyinin düşük olduğu durumda ise (1. sınıf) mücadele öz yeterliğinin artması turizm sektöründe terfi beklentisini de artırmaktadır ($\beta= 0,556$, $p< 0.05$).

Şekil 10: Tamamlama Özyeterliğinin Terfi Beklentisi Üzerindeki Etkisinde Sınıf Seviyesinin Düzenleyici Rolü

Şekil 10' da tamamlama öz yeterliğinin terfi beklentisi üzerindeki etkisinde sınıf seviyesinin düzenleyici etkisi gösterilmiştir. Buna göre sınıf düzeyinin yüksek olduğu durumda (2. sınıf) tamamlama öz yeterliğinin artması terfi beklentisini azaltmaktadır ($\beta= 1,868$, $p< 0.05$) Sınıf düzeyinin düşük olduğu durumda ise (1. sınıf) tamamlama öz yeterliğinin artması turizm sektöründe terfi beklentisini de artırmaktadır.

6. Sonuç

Turizm ve Otelcilik Meslek Yüksekokulu öğrencilerinin öz yeterlik inançlarının turizm sektöründe kariyer beklentisi üzerindeki etkisini ve bu etkide kariyer hedefi, cinsiyet ve sınıf seviyesinin düzenleyici rolünü tespit etmek amacıyla gerçekleştirilen bu araştırmada önemli sonuçlara ulaşılmıştır.

Öz yeterliğin kariyer beklentisi üzerindeki etkisini tespit etmek amacıyla yapılan analiz sonucunda sürdürme öz yeterliğinin turizm sektöründe çalışma, turizm sektöründe istihdam ve terfi beklentileri üzerinde, mücadele öz yeterliğinin ise turizm sektöründe çalışma ve terfi beklentileri üzerinde pozitif ve anlamlı etkisinin olduğu tespit edilmiştir. Diğer taraftan başlama öz yeterliğinin ise turizm sektöründe çalışma istihdam ve terfi beklentileri üzerinde negatif yönde etkilediği belirlenmiştir.

Yapılan bu araştırmada öz yeterliğin kariyer beklentisi üzerindeki etkisinde kariyer hedefi, cinsiyet ve sınıf seviyesi değişkenlerinin düzenleyici etkisi de sınanmıştır. Gerçekleştirilen analizler sonucunda ulaşılan bulgulara göre kariyer hedefi, tamamlama öz-yeterliliği ile iş bulma beklentisi arasındaki ilişki de düzenleyici rol üstlenmektedir. Bununla birlikte başlama öz-yeterliliği ile turizm sektöründe istihdam beklentisi arasındaki ilişkide cinsiyetin düzenleyici rolü bulunmaktadır. Ayrıca yapılan analizler sonucunda sınıf seviyesinin sürdürme öz yeterliği ile iş bulma beklentisi ilişkisinde, mücadele öz yeterliği ile çalışma, istihdam, terfi beklentileri ilişkisinde ve tamamlama öz yeterliği ile terfi beklentisi ilişkisinde düzenleyici rol üstlendiği tespit edilmiştir.

Gerçekleştirilen analizler ve yapılan literatür araştırmasında özyeterliğin bireyin meslek yaşamı açısından oldukça önemli olduğu görülmüştür. Bununla birlikte yapılan bu araştırmanın turizm işletmelerinin nitelikli insan kaynağı temin edilebilmesine yönelik katkılar sağlayacağı değerlendirilmektedir. Turizm işletmelerinde yürütülen işlerin insan odaklı olması ve kendine özgü bir takım nitelikler taşımasından dolayı bireysel anlamda öz yeterliğinin ve hedeflerinin öneminin farkında olan çalışanların istihdam edilmesine yönelik plan ve politikaların geliştirilmesine yönelik olarak yapılan bu araştırmanın önemli katkılar sağlayacağı değerlendirilmektedir.

Eğitim kurumlarında turizm alanında öğrenimlerini sürdüren öğrencilerin öğrenim gördükleri alanda meslek yaşamına atılmaları hem turizm sektörü hem de öğrenciler açısından büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda ileride yapılacak araştırmalar için daha geniş örneklem çerçevesinde lisans düzeyinde turizm eğitimini sürdüren öğrenciler açısından öz yeterlik ile kariyer beklentisi konulu çalışmaların yapılması önerilebilir. Bu tür araştırmaların turizm işletmelerinde nitelikli yönetici ve çalışanların istihdamına yönelik olumlu katkılar sağlayacağı düşünülmektedir.

Kaynakça

- Arman, A. ve Şahin T. (2013). Anadolu otelcilik ve turizm meslek lisesi öğrenci stajlarında işletmelerden beklentileri: Mengen Aşçıları Anadolu Otelcilik ve Turizm Meslek Lisesi örneği. *Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 6(2),13-24.
- Aksu, A. A. ve Köksal, C. D. (2005). Perceptions and attitudes of tourism students in Turkey. *International Journal Of Contemporary Hospitality Management*, 17(5), 436-447.
- Akbaş, A. ve Çelikkaleli, O. (2006). Sınıf öğretmeni adaylarının fen öğretimi öz yeterlik inançlarının cinsiyet, öğrenim turu ve üniversitelerine göre incelenmesi. *Mersin Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi*, 2(1), 98–110.
- Akbulut Y. (2010). Sosyal bilimlerde SPSS uygulamaları. *İdeal Kültür Yayıncılık*. İstanbul.
- Akkoyunlu B. ve Orhan F. (2003). Bilgisayar ve öğretim teknolojileri eğitimi bölümü öğrencilerinin bilgisayar kullanma öz-yeterlik inancı ile demografik özellikleri arasındaki ilişki. *The Turkish Online Journal of Educational Technology*, 2(3), 86-93.
- Altunışık R. Recai C. Bayraktaroğlu S. ve Yıldırım E. (2007). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı 5. Baskı, *Sakarya Yayıncılık*, Sakarya.
- Antoncic, B., Antoncic, J. A., Aaltonen, H. M. (2016) Marketing self-efficacy and firm creation. *Journal of Small Business and Enterprise Development*, 23 (1), pp. 90-104.
- Arseven, A. (2016). Öz yeterlilik: Bir kavram analizi. *International Periodical for the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*, 1(19), 63-80.
- Aymankuy, Y. ve Aymankuy, Ş. (2013). turizm işletmeciliği eğitimi alan öğrencilerin turizm sektöründeki istihdamla ilgili görüşleri ve sektördeki kariyer beklentileri Balıkesir Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu örneği, *Akademik Bakış Dergisi*, 35, 1-21.
- Ballout, H. I. (2009). Career commitment and career success: Moderating role of self- efficacy. *Career Development International*, 14 (7),pp.655-670.
- Birdir, K. (2002).Turizm ve otel işletmeciliği eğitimi alan lisans öğrencilerinin turizm endüstrisinde çalışmayı tercih etmemelerinin temel nedenleri: Bir

Nominal grup tekniği araştırması. Turizm Bakanlığı Turizm Eğitimi Genel Müdürlüğü. *Turizm Eğitimi Konferansı-Workshop*. 495-594.

Bandura, A. ve Adams, N.A. (1977). Analysis of self-efficacy theory of behavioural change. *Cognitive Therapy and Research*, 1(4), 287-310.

Bandura, A. (1997). *Self-Efficacy: The Exercise of Control*. New York: Freeman.

Bandura, A. (2006). Guide for constructing self-efficacy scales. In F. Pajares, and T. Urdan (Eds.), *Self-Efficacy Beliefs of Adolescents* (Vol. 5, pp. 307–337). Greenwich, CT: Information Age Publishing

Bandura, A. (2012). On the functional properties of perceived self-efficacy revisited. *Journal of Management*, 38(1), 9–44.

Baruch, Y. (2006). Career development in organizations and beyond: balancing traditional and contemporary viewpoints. *Human Resource Management*.

Baum, T. (2007). Progress in tourism management human resources in tourism: Still waiting for change. *Tourism Management*, 28, 1383–1399.

Beauregard, T.A. (2012). Perfectionism, self efficacy and OCB: The moderating role of gender. *Personnel Review*, 41(5), 590-608.

Charleston, L. V., Leon, R. (2016). Constructing self-efficacy in STEM graduate education. *Journal for Multicultural Education*, 10(2), 152-166.

Chiesa, R., Toderi, S., Dordoni, P., Henkens, K., Fiabane, E. M., Setti, I. (2016). Older workers: Stereotypes and occupational self efficacy. *Journal of Managerial Psychology*, 31(7), 1152-1166.

Cunnen, K. A., Rogers, N. M. Mortimer, J.T. (2009). Adolescent work experience and self- efficacy. *International Journal of Sociology and Social Policy*, 29 3/4, pp.164 175.

Cziraki, K., Read, E., Laschinger, H. K. S., Wong, C. (2018). Nurses leadership self-efficacy, motivation, and career aspirations. *Leadership in Health Services*, 31(1), 47-61.

Çatı, K. ve Bilgin, Y. (2013). Turizm lisans öğrencilerinin turizm sektöründe çalışma eğilimleri. *Cumhuriyet Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 14(1), 23-46.

Çeken, H. ve Erdem, B. (2003). Turizm sektörünün istihdam yaratmadaki etkisi. *Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi* 5(1). <http://www.isgucdergi.org>. (Erişim Tarihi: 25 Mart 2019).

- Çimen, H. (2008).Turizm lisans öğrencilerinin mesleki yönelimleri: Akçakoca Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu örneği. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 19(2), 194-202.
- Dawson, M., Abbott, J., Shoemaker, S. (2011). The hospitality culture scale: A measure organizational culture and personal attributes. *International Journal of Hospitality Management*, 30, 290–300.
- Demirkol, Ş., Fidan, F., Pelit, E. (2004). Turizm sektöründeki bayan işgörenlerin karşılaştıkları sorunlar ve otel işletmelerinde bir uygulama . *Abant İzzet Baysal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 1(8), 71-88.
- Deniz, M., Ünal, A. (2007). İnsan kaynaklarının bir fonksiyonu olarak örgütsel kariyer yönetimi ve bir uygulama. *E-Journal Of New World Sciences Academy* 2(2),101-119.
- Dikili, A. (2012). Yeni kariyer yaklaşımlarına ilişkin değerlendirmeler. *Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi* 17(2,) 473-484.
- Dinçer F.İ., Akova O ve Kaya, F. (2013). Meslek yüksekokulu turizm ve otel işletmeciliği programı öğrencilerinin kariyer planlaması üzerine bir araştırma: İstanbul Üniversitesi ve Gümüşhane Üniversitesi örneği, 3. Uluslararası Meslek Yüksekokulu Sempozyumu, Ardahan, 42-56.
- Duman, T., Tepeci, M. ve Unur, K. (2006). Mersin'de yükseköğretim ve orta öğretim düzeyinde turizm eğitimi almakta olan öğrencilerin sektörün çalışma koşullarını algılamaları ve sektörde çalışma isteklerinin karşılaştırmalı analizi. *Anatolia: Turizm Araştırmaları Dergisi*, 17(1), 51-69.
- Edwards, M. (2014). The impact of placements on student's self-efficacy. *Higher Education, Skills and Work-based Learning*, 4(3),228-241.
- Erdoğan, N. (2003). *Kariyer Geliştirme ve Uygulama*. Nobel Yayınevi, Ankara.
- Glaser, W., Hecht, T. D. (2013). Work family conflicts, threat- appraisal, self-efficacy and emotional exhaustion. *Journal of Managerial Psychology*, 28(2), 164-182.
- Gkolia, A., Dimitrios, B. A., Koustelios, A. (2016). Background characteristics as predictors of Greek teachers self-efficacy. *International Journal of Educational Management*, 30(3), 460-472.

- Gözüm, S. Aksayan, S. (1999). Öz etkililik-yeterlik ölçeğinin Türkçe formunun güvenilirlik ve geçerliği. *Atatürk Üniversitesi Hemşirelik Yüksekokul Dergisi*, 2(1), 21-34.
- Fort, I., Jacquet, F. Leroy, N. (2011) Self efficacy, goals, and job search behaviors. *Career Development International*, 16(5),469-481.
- Hall, D. T. (2004). The protean career: A quarter-century journey. *Journal of Vocational Behavior*, 65(1), 1–13.
- Hassall, T., Arquero, J. L., Joyce, J., Gonzalez, J. M. (2013). Communication apprehension and communication self efficacy in accounting students. *Asian Review of Accounting*, 21(2),160-175.
- Jenkins, A. K. (2001). Making a career of it? Hospitality students future perspectives: An Anglo-Dutch study. *International Journal Of Contemporary Hospitality Management*, 13(1), 13–20.
- Kazumi, T., Kawai, N. (2017). Institutional support and women's entrepreneurial self efficacy. *Asia Pacific Journal of Innovation and Entrepreneurship*, 11(3), pp.345-365.
- Koyuncu, M. (2000).Turizm işletmeciliği ve otelcilik yüksekokulu öğrencilerinin turizm işletmeleri yöneticilerinden beklentileri. *Kapadokya Toplantıları VII. Nevşehir: Erciyes Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu*, 24- 35.
- Kozak, A. M. ve Dalkıranoglu, T. (2013). Mezun öğrencilerin kariyer algılamaları: Anadolu Üniversitesi örneği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 41-52.
- Kusluvan S. ve Kusluvan Z. (2000). Perceptions and attitudes of undergraduate tourism students towards working in the tourism industry in Turkey. *Tourism Management* ,21, 251-269.
- Locke, E. A., ve Latham, G. P. (2002). Building a practically useful theory of goal setting and task motivation. *American Psychologist*, 57, 705–717.
- Loomba, A. P.S., Karsten, R. (2019). Self efficacy's role in success of quality training programmes. *Industrial and Commercial Training*, 51(1),24-39.
- Lyons, P., l Bandura, R. (2018). Self-efficacy: Core of employee success, development and learning in organizations: An *International Journal Development and Learning in Organizations*.

- Mooi, T. L. (2006). Self efficacy and student performance in an accounting course, *Journal of Financial Reporting and Accounting*, 4(1),129-146.
- Olçay, A. ve Düzgün, M. (2015). Turizm sektörünün istihdam niteliğinin öğrencilerin kariyer planları üzerindeki etkisi. *Journal of Travel and Hospitality Management* 12(3),49-72.
- Onay, M. ve Vezneli, Z. (2012).Sınırsız ve çok yönlü kariyer: Akademisyenlerin kariyer yaşamı. *Sosyal ve Beşeri Bilimler Dergisi*, 193-202.
- Paglis, L.L. (2010). Leadership self efficacy: Research findings and practical applications, *Journal of Management Development*, 29(9),771-782.
- Patton, W. ve McMahon, M. (2006). *Career Development and Systems Theory: Connecting Theory and Practice* (2. Edition). Sense Publishers, Rotterdam.
- Ryerson, A. (2008). Pharmaceutical sales performance: A proposed study measuring behavioral aspects of self efficacy as compared to general self-efficacy. *International Journal of Pharmaceutical and Healthcare Marketing*, 2(3),181-194.
- Roney, S. ve Öztin, P. (2007). Career perceptions of undergraduate tourism students: A case study in Turkey. *Journal of Hospitality, Leisure, Sport & Tourism Education*. 6(1), 4- 17.
- Schyns, B., Sanders, B. (2005). Exploring gender differences in leader's occupational self efficacy, *Women in Management Review*, 20(7),513-523.
- Schyns, B. Sczesny, S. (2010). Leadership attributes valence in self- concept and occupational self efficacy. *Career Development International*, 15(1),78-92.
- Sehgal, P., Nambudiri, R., Mishra, S.K. (2017). Teacher effectiveness through self-efficacy, collaboration and principal leadership. *International Journal of Educational Management*, 31(4), 505-517.
- Senemoğlu, N. (1998). *Gelişim Öğrenme ve Öğretim: Kuramdan Uygulamaya*, Özsan Matbaası, Ankara.
- Sherer M, Adams C.H. (1983). Construct validation of the self-efficacy scale. *Psychological Reports*,53, 899-902.
- Sezer, C. (2013). Kariyer olarak girişimcilik ve girişimcilik niyetini etkileyen

- faktörlerin içerik analizi ile belirlenmesi. *Manas Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2(2), 49-60.
- Slatten, T. (2014). Determinants and effects of employee's creative self-efficacy on innovative activities. *International Journal of Quality and Service Sciences*, 6(4), 326-347.
- Soysal, A.(2003). Küreselleşen iş hayatında yeni kariyer yaklaşımları, *II. Ulusal Bilgi, Ekonomi ve Yönetim Kongresi*, 17-18 Mayıs, İzmit, 665-667.
- Şahin, F. ve Gürbüz, S. (2018). *Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri Felsefe Yöntem-Analiz*. Ankara, Seçkin Yayıncılık
- Tams, S. (2008). Constructing self efficacy at work: A person- centered perspective, *Personnel Review*, 37(2), pp.165-183.
- Teng, C. C. (2008). The effects of personality traits and attitudes on student uptake in hospitality employment. *International Journal of Hospitality Management*, 27, ss.76–86
- Ülper, H., Bağcı, H. (2012). Türkçe öğretmeni adaylarının öğretmenlik mesleğine dönük öz yeterlik algıları. *Turkish Studies - International Periodical For The Languages, Literature And History Of Turkish Or Turkic Volume 7/2*, 1115-1132
- Wang, J., Huyton, J., Gao, X., Ayres, H. (2010). Evaluating undergraduate courses in tourism management: A Comparison between Australia and China. *Journal Of Hospitality, Leisure, Sport And Tourism Education*, 9(2), 46–62.
- Wiese, S. B. ve Freund, A. M. (2005). Goal progress makes one happy, or does it? Longitudinal findings from the work domain. *Journal of Occupational and Organizational Psychology*, 78, 287–304.
- Yanardağ, Ö., M. ve Avcı, M. (2012). Turizm sektöründe istihdam sorunları: Marmaris, Fethiye, Bodrum ilçeleri üzerine ampirik bir inceleme. *Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi* (3)2, 39-62.
- Yenice, N. (2012). Öğretmen adaylarının öz yeterlik düzeyleri ile problem çözme becerilerinin incelenmesi. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(39), 36-58.
- Yeşilyurt, E. (2013). Öğretmen adaylarının öğretmen öz yeterlik algıları. *Electronic Journal Of Social Sciences*, 12(45),88-104.

Zengin, B., Şen, L. M. Taşar, O. (2011). Marmara Bölgesinde turizm lisans öğrencilerinin konaklama sektöründe cinsiyete göre kariyer düşünceleriyle ilgili bir araştırma. *International Conference On Eurasian Economies*, 217-225.

Zhang, H.Q. ve Wu, E. (2004). Human resources issues facing the hotel and travel industry in China. *International Journal of Contemporary Hospitality Management*, 16(7), 424-428.

The Moderator Role Of Demographic Variables In The Effect Of Self-Efficacy Beliefs Of Tourism And Hotels Vocational School Students On Career Expectations In Tourism Enterprises

Extended Abstract

1. Introduction

Understanding the factors affecting the career achievements of employees is of great importance for businesses that have a high level of motivation and want to have competent employees within the scope of the work done. In this context, self-efficacy has an important place among the prominent topics in the researches. Knowing the level of self-efficacy before fulfilling the individual's career preference can be considered as a basic parameter that contributes significantly to the individual's decision. Self- efficacy or self-effectiveness in a different expression is defined as the individual's beliefs in successfully performing a certain action and being able to control events (Gözüm and Aksayan, 1999).

Alhowever, there are employees with different socio-demographic structures in the tourism sector, and in the food and drinking, transportation and accommodation enterprises, which are sub-branches of the sector, twenty-four hours are worked within different periods, especially during the periods when other people are vacationing. In addition, due to the seasonal characteristics of the tourism sector, more work is tried at certain periods of the year (Olçay and Düzgün, 2015; Demirkol, Fidan and Pelit, 2004). On the other hand, while the demand for qualified employees trained in tourism continues to increase in our country, individuals trained in tourism should turn to different sectors (Duman, Tepeci and Unur 2006; Birdir, 2002), necessities that the review on the subject be looked at not only on the sector, but also on the part of students who have career prospects for the sector. At this point, self-efficacy belief in the individual in terms of starting and maintaining and succeeding in the tourism sector is an important situation.

2. Methodology

In the measurement of self- efficacy, the self- efficacy scale developed by Sherer (1982) and made by the Turkish adaptation Gözüm and Aksayan (1999) was used. The career expectancy of the students was measured by the career expectation scale developed by Aymankey and Aymankey (2013). The statements in the survey form are prepared according to the five Likert scale. The research universe is made up of 339 students enrolled in Gaziantep University Vocational School of Tourism and Hotel Management. In this context, survey application was carried out with 226 students who were reached incidentally in the school at the time of the survey application with sampling technique according to the clusters. Analysis of the findings obtained within the scope of the research was carried out in SPSS 23 and IBM AMOS 23 package program.

3. Results

Exploring factor analysis (EFA), confirmatory factor analysis (CFA) and reliability analyses were used to test the structure validity and reliability of the scales used in the research. After this stage, the research model created according to the compliance values obtained was verified and road analysis was started.

Within the scope of the research model created, the positive effect of sustaining self- efficacy on the expectation of promotion in the working employment and tourism sector has been determined. However, it has been determined that the self- efficacy of starting has a positive effect on the promotion and employment expectations of working employment in the tourism sector ($p<0.05$). After this stage, moderator impact analyses were started. Accordingly, completion self- efficacy plays a moderator role in terms of students whose career goal is undecided in the impact on the expectation of finding a job in the tourism sector ($p<0.05$). On the other hand, the research model was employed separately for men and women and it was determined that gender played a moderator role for women in the impact of starting self- efficacy on employment expectations in the tourism sector ($p< 0.05$). In the analyses carried out in order to determine the moderator effect at the class level, it was determined that the self-efficacy of sustaining self-efficacy for first-year students assumed a class-level moderator role in the impact on the expectation of employment and struggle self-efficacy on the expectation of work, employment and promotion. In terms of sophomores, the class level plays a moderator role in the impact of completion self-efficacy on promotion expectation ($p<0.05$).

4. Conclusion

As a result of the analysis conducted to determine the impact of self-efficacy on career expectations, it was determined that sustained self-efficacy had a positive and meaningful effect on the expectations of working in the tourism sector, employment and promotion in the tourism sector, and struggle self-efficacy on the expectations of work and promotion in the tourism sector.

In this study, the moderator effect of career goal, gender and class level variables was also tested in the effect of self- efficacy on career expectations. According to the findings obtained as a result of the analyses, career goal, gender and class level variables play a moderator role in the impact of self-efficacy on career expectancy.

In the analysis carried out and the literature research conducted, it was seen that self-efficacy is very important for the professional life of the individual. However, it is evaluated that this research will contribute to the provision of qualified human resources of tourism enterprises. It is evaluated that this research will make significant contributions to the development of plans and policies for employing employees who are aware of the importance of their self-efficacy and goals in an individual sense because the works carried out in tourism enterprises are people-oriented and have a number of unique qualities.

“Gecekondu Varken Ankara Güçsüz Kalmaz”: Genişletilmiş Benlik Kuramı ve Tüketim Bağlamında Futbol Taraftarlığı

Şenay SABAH ÇELİK

Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, İşletme Bölümü,
sabah@politics.ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5764-6783

Öz

Benlik, taraftarı olunan takım, dâhil olunan taraftar grubu ve bunlara ilişkin her şeyi kapsayacak biçimde genişletilmektedir. Mevcut çalışmada Ankaragücü taraftar gruplarından en büyük ve en etkili olan Gecekondu, taraftarlık/benlik ve tüketim bağlamında ele alınmaktadır. Netnografi yöntemi kapsamında, Gecekondu grubunun sosyal medya hesabının incelenmesinden ve yedi taraftar ile gerçekleştirilen yapılandırılmamış görüşmelerden elde edilen veriler analiz edilmiştir. Analiz sonucunda, taraftarlık/benlik ve tüketim ilişkisinin iki temel temada gerçekleştiği ifade edilebilir. Bu temalar “mekân aidiyeti” ve “güçlülük”tür ve iç grup aidiyeti ile dış grup karşıtlığı kategorilerinde ortaya çıkmıştır. Mekân aidiyeti kapsamında tüketim ile ilişkili olarak taraftar kimliği iç gruba göre maç için tüketim, takım/grup için tüketim ve sponsorluklar; dış gruba göre ise takım/grup için tüketim ve sponsorluklar çerçevesinde gerçekleşmektedir. Güçlülük temasında ise iç gruba göre maç için tüketim ve takım/grup için tüketim; dış gruba göre ise maç için tüketim, takım/grup için tüketim ve sponsorluklar ortaya çıkmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Genişletilmiş Benlik, Taraftarlık, Tüketim, Ankaragücü.

Jel Sınıflandırma Kodları: M39

Football Fandom within the Extended Self Theory and Consumption Context¹

Abstract

For fans, the self can be expanded to include the products sold both by the team and included group of fans. In the present study, the example of the Gecekondu which is the most influential supporter groups of Ankaragücü, is handled in the context of fandom/self and consumption relation. In this frame, within nethnographic perspective, the data obtained from examining the social media accounts of the fan group and seven interviews are analyzed. As a result, two main themes appeared regarding the relation between fandom/self and consumption according to the collected data. These themes are "Place Attachment" and "Powerfulness" which are evolved over two categories; ingroup identity and outgroup conflict. Within the place attachment theme, for ingroup identity, the consumption patterns regarding the fan behavior are consumption for the team/group, match consumption and sponsorship, for outgroup conflict, consumption for the team/group and sponsorship. Similarly, within the powerfulness theme, for ingroup identity, the consumption patterns regarding the fan behavior are consumption for the team/group and match consumption, for outgroup conflict, consumption for the team/group, match consumption, and sponsorship.

Keywords: Extended Self, Fandom, Consumption, Ankaragücü.

Jel Classification Codes: M39

¹ Extended abstract is presented at the end of the article

Geliş Tarihi (Received): 11.06 2019 Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 4.12.2020

Atıfta bulunmak için/Cite this paper:

Sabah Çelik, Ş. (2020). Gecekondu varken Ankara Güçsüz kalmaz: Genişletilmiş benlik kuramı ve tüketim bağlamında futbol taraftarlığı, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10 (2), 509--547. Doi: 10.18074/ckuiibfd.575984.

1. Giriş

Ankaragücü, Ankara'nın popüler ve kitlesel takımıdır. Kuruluş yeri Ankara olmamakla birlikte, kuruluşundan itibaren savaş sanayi işçilerinin takımı olan kulüp, Kurtuluş Savaşı nedeniyle kuruluşunun ilk yıllarında İstanbul'dan Ankara'ya taşınmıştır (Hatipoğlu ve Aydın, 2007). 1937 yılında "Milli Küme" üç şehirde başlatıldığında, Ankara'dan katılan iki takımdan biridir² (Ertuğ, 1973). Özellikle Hacettepe kulübünün ortadan kalkmasıyla, kentlinin varoşlarının ve kente sonradan göçenlerin ortak takımı olan Ankaragücü (Bora, 2012), zamanla Ankara'nın ve Ankaralı olmanın sembollerinden biri haline gelmiştir. Kurumsallığı Cumhuriyet öncesine dayanan takımın, 1934 yılı itibarıyla resmi bir sahası da olmuştur (Ertuğ, 1973). 19 Mayıs Stadyumunun yanında bulunan Gençlik Parkı ve parkın stada yakın bölümü (tarafatlar tarafından "Çukur" olarak ifade edilen alan), maç zamanı Ankaragüçlülerin toplandıkları ve zaman geçirdikleri yerlerdir (Aydın, 2018). Bölgedeki bakkallar ve büfelerin çevreleri de maç günlerinde hem takım hem de taraftar gruplarının logolarının bulunduğu atkılar, formalar, tişörtlerle bezenmiş taraftarların, küçük/büyük gruplar halinde toplanma yerlerine dönüşmektedir. Böylece Ankaragüçlüler için taraftarlık, mekân ve tüketim kapsamında önemli bir olgu olarak şekillenmektedir.

Bu çerçevede, futbol taraftarlığı bir boş zaman faaliyetinin çok ötesine geçmekte, kimlik boyutu (Giles, 2013) ve tüketim (Koch ve Wann, 2013) ile olan ilişkisi göz ardı edilemez boyutlara ulaşmaktadır. Ankaragücü taraftarları açısından söz konusu kimliğin en önemli unsurları belki de takıma ismini de veren "mekânsal aidiyet" ve "güçlülük" olarak şekillenmektedir. Mekânın, belirli bir şehrin takımlarının taraftarları için benlik oluşturulmasında, ülkenin her yerinden taraftarlara sahip olan takımlara göre daha fazla önemli olduğu öne sürülmektedir (Gomez-Bantel, 2016). Buna göre, taraftarlık bireysel kimliğin önemli unsurlarından biri olarak kabul görmekte (Samra ve Wos, 2014) ve tüketim faaliyetlerinin de yardımıyla ifade edilmekte ve gerçekleşmektedir. Taraftarlığın hemen her boyutu gibi tüketim faaliyetleri de rasyonellikten ziyade sembolik motifler ile gerçekleşmektedir (Papadimitriou ve Apostolopoulou, 2018). Bunun nedeni, taraftarların çoğunlukla takımı ve takım ile ilgili sahiplikleri ile benliğini genişletmeleridir. Başka bir ifadeyle, taraftarlar hem takımı hem de takımla ilişkilendirdikleri her şeyi kendi benliklerinin bir parçası olarak görmektedir. Bu durum Belk (1988)'in Genişletilmiş Benlik Kuramı kapsamında açıklanmaktadır. Genişletilmiş Benlik Kuramına göre benlikler, sahip olunan nesnelere/canlıları içine alacak biçimde genişletilebilmektedir.

Genişletilmiş Benlik Kuramı, tüketim nesnelere ile benlik arasında bir ilişki kurmakla birlikte (Belk, 1980), benliğin önemli bir unsuru olan taraftarlık söz konusu olduğunda, benlik/tüketim ilişkisi tartışmalı bir konu olmaktadır. Buna göre, maç bileti almak dışındaki maddi değiş tokuş gerektiren durumlara

² Ankara'dan katılan diğer takım Gençlerbirliği'dir.

tarafarlarca sıcak bakılmadığı ifade edilmektedir (Richardson, 2007). Ancak, taraftarlık benliğin önemli bir bileşeni olduğundan (Giles, 2013), kişiler tuttuğu takımı diğer insanlara göstermek istemektedir. Böylece, takım amblemi içeren ürünlerin kullanımının yaygın olması bu çerçevede ele alınabilir (Dixon, 2014; Richardson, 2007). Buna göre, benlik ile tüketim/sahiplik ilişkisi, Türkiye’de lisanslı ürünlere rahatlıkla erişimin mümkün olduğu, üç büyükler olarak adlandırılan takımlar için (Beşiktaş, Fenerbahçe ve Galatasaray) özellikle geçerlidir. Buna karşılık lisanslı ürünlerin varlığı, ulaşılabilirliği veya çeşitliliğinin sınırlı olduğu Ankaragücü gibi kent takımları için söz konusu ilişki biraz daha karmaşıklaşabilmektedir. Kimliğinin önemli bir unsuru olan takımının amblemini ve renklerini üzerinde taşımak isteyen söz konusu taraftarlar, böylesi ürünlere ulaşım engeli ya da lisanslı ürünlerin estetik olarak beğenilmemesi gibi gerekçelerle başka formüller üretmektedir. Buna göre, taraftar gruplarının kendi ürünlerini üretmeye başlamasıyla birlikte (Aydın, Hatipoğlu, Ceyhan, 2008), dâhil olunan grubun ürünlerinin tüketilmesi bunlardan biridir. İkinci bir biçim ise özellikle güçlü taraftar gruplarının bulunmadığı yerel takımlar için geçerlidir ve tutulan takımın renklerini içeren her türlü ürünün kullanılmasını kapsamaktadır. Bunlar kimi zaman yurt içinde veya çoğu zaman yurt dışındaki başka takımların ürünleri ile evde yapılan atkılar kazaklar vb. olmaktadır (Derbaix ve Decrop, 2011; Dixon, 2014; Richardson, 2007). Böylece söz konusu karmaşık ilişki ile benlik oluşturma bağlantısının incelemeye değer olduğu düşünülmektedir.

Mevcut çalışmada, Ankaragücü Futbol Kulübü³ taraftarlarının tüketim davranışları ile taraftarlık ilişkisi, Genişletilmiş Benlik Kuramı kapsamında ele alınmaktadır. Bunun için, Ankaragücü’nün en büyük ve etkili taraftar grubu olan Gecekondu Grubu, araştırma kapsamında ele alınmaktadır. Taraftarlık bireyselden çok kolektif boyutu olan bir kavram olduğundan (Hatipoğlu ve Aydın, 2007), bir taraftar grubuna dâhil olma, çalışmanın amacı kapsamında özellikle tercih edilmiştir. Gecekondu Grubu ise, Ankaragücü denilince akla ilk gelen taraftar grubudur ve Türkiye’de bir tribüne ismini vermesiyle (Aydın, 2018) etkinliği tartışılmazdır. Bu nedenle, taraftarlık/ kimlik ve tüketim boyutlarının ele alınmasında Gecekondu grubu tercih edilmiştir. Bu kapsamda, çalışmada öncelikle taraftarlık konusu ve tüketimle ilişkisi ele alınmış, sonra Gecekondu grubunun sosyal medya hesaplarının incelenmesinden ve bireysel görüşmelerden elde edilen veriler netnografi yöntemi kapsamında analiz edilmiştir. Sonuç olarak, Gecekondu grubu açısından örneklem bağlamında taraftarlık/benlik ilişkisinin ve söz konusu ilişkinin tüketim boyutunun iki ana temanın ekseninde şekillendiği ifade edilebilir. Bunlar, “Mekânsal Aidiyet” ve “Güçlülük”tür. Her iki temanın ortaya çıkmasında hem dâhil olunan grup (iç grup); başka bir ifadeyle taraftarı olunan takım ve dâhil olunan taraftar grubu, hem de dışarıda bırakılan grup (dış grup) kategorileri öne çıkmaktadır. Buna göre, mekân aidiyeti kapsamında

³ Beşiktaş, Fenerbahçe, Galatasaray ve Beykozspor’un ardından Türkiye’de kurulan en eski beşinci takım olan MKE Ankaragücü, 2016-2017 sezonunda ikinci lig kırmızı grupta lider olarak birinci lige çıkmıştır. 2017-2018 sezonunda ikinci ligde olan Ankaragücü, 2018-2019 sezonunda Süperlig’de yer almıştır.

tarafarlık kimliği tüketim ile ilişkili olarak i gruba göre ma için tüketim, takım/grup için tüketim ve sponsorluklar; dış gruba göre ise takım/grup için tüketim ve sponsorluklar çerçevesinde gerçekleşmektedir. Güçlülük kapsamında tarafarlık kimliği tüketim ile ilişkili olarak i gruba göre ma için tüketim ve takım/grup için tüketim; dış gruba göre ise ma için tüketim, takım/grup için tüketim ve sponsorluklar çerçevesinde gerçekleşmektedir.

2. Kavramsal ereve

2.1. Tarafarlık ve Benlik

Futbol tarafarlığı, kişinin benliğini bir yere/mekâna (tarafarı olunan takımın ili/ilçesi vb.), bir geleneğe ve bir gruba (hem tarafarı olunan takım hem de dâhil olunan tarafar grupları) ait olma kapsamında ifade etmesinin önemli bir aracıdır (Edensor ve Millington, 2008). Bu çerçevede, tarafarlık bir aidiyet meselesi olarak ele alınabilmektedir. Burada önemli olan, takımın kendi kimliğinden daha çok tarafarlar tarafından yorumlanan ve oluşturulan kimliği ve söz konusu kimliğin tarafarlarca kendi benlikleriyle kurulan ilgisidir (Irak, 2013). Böylece, sadece bir takımın tarafarı olmak değil, takımın “ruhunu” benzer bir biçimde yorumlayanlarla aynı tarafar grupları içerisinde yer almak da tarafarlığın önemli bir unsuru olarak öne çıkmaktadır. Buna göre; hem takım tarafarlığı hem de tarafar gruplarının içinde yer almak genişletilmiş benlik kuramı kapsamında ele alınabilmektedir (Richardson, 2004). Böylece tarafarlık, kişinin hem bireysel hem de sosyal benliği açısından önemli bir unsur olarak kabul edilmektedir.

Tarafarlık konusunda birçok farklı yaklaşım bulunmakla birlikte, iki temel sınıflandırma, çalışmanın konusu açısından ne çıkmaktadır. Bunlardan ilki, seyircilik ve tarafarlık arasında ayırım yapan ve tarafarlığı takım ile ilgili aktif bir konumda tanımlayan yaklaşımdır (Hatipoğlu ve Aydın, 2007). Buna göre, tarafarlık televizyon karşısındaki futbol seyirciliğinden öte bir anlam kazanmakta ve kavram olarak farklılaşmaktadır. Tarafarlar, maçlara giden, tarafar organizasyonlarına katılan, ruh hali takımın “iyi olması”na bağlı olan, takım için eza/cefa çekmekten kaınmayıp hatta bunları övünç malzemesi olarak gören gruplara denilmektedir (Cayolla ve Loureiro, 2014; Wann ve Branscombe, 1993). Böylece tarafarlık bireysel seyircilikle kıyaslandığında kolektif bir içeriğe sahiptir (Aydın vd., 2008). Ancak söz konusu tarafarların da kendi aralarında farklılaştığı ne srlmektedir. Tarafarlık kavramının  düzeyde ele alınması gerektiğini ifade eden ve bir piramit öneren Richardson ve Turley’e (2006) göre, en üstte maçlara katılmakla kalmayıp, ma içi/dışı tarafar organizasyonlarının da içinde bulunan, ya da söz konusu organizasyonları doğrudan düzenleyen tarafarlar bulunmaktadır. Bir alt düzey, maçlara katılmakla birlikte tarafar organizasyonlarının içinde aktif yer almayan tarafarları ifade etmektedir. En altta ise, yukarıda belirtilen çalışmalar tarafından (r. Aydın vd., 2008; Cayolla ve Loureiro, 2014; Wann ve Branscombe, 1993), tarafar kategorisinde değil seyirci kategorisinde değerlendirilen ve takım ile ilgili etkilere çok düşük yoğunluklu

katılan grup bulunmaktadır. Söz konusu grubun en temel ayırım noktası, maçı statta değil televizyonda izlemeleridir. Buna göre, sadece belli bir takımın taraftarı olmak değil, hangi düzeyde taraftar olunduğu da kişilerin benliklerinin oluşturulmasında, ben/öteki ilişkisinin kurulmasında etkili olmaktadır (Richardson, 2004). Böylece, taraftarlık ritüellerinin içinde yer almak, takımın renklerini giyinmek gibi tüketimle de ilişkisi bulunan kimi faaliyetler, kişilerin benlik algısında önemli yer oluşturmaktadır (Richardson ve Turley, 2006).

Mevcut çalışmada benlik vurgusunun en net görülebileceği durum varsayımı ile en tepede yer alan taraftar kategorisi ele alınmaktadır. Bunun nedeni, genel olarak taraftarların değil belli bir taraftar grubuna dâhil olanların incelenmesinin, taraftarlığın benlik ile ilişkisinin daha net görülebileceği en sadık taraftarların ele alınmasına olanak sağlayacağı iddiasıdır (Richardson, 2004). Çünkü bir sosyal gruba dâhil olmak, kişinin benlik algısını doğrudan etkilemektedir (Jones, 2000). Sadece takımın taraftarı olmak değil, dâhil olunan taraftar grubuyla özdeşleşme ve grup aidiyetinin de benlik boyutlarını ve öz saygı gibi benliğe ilişkin kavramları etkilediği ifade edilmektedir (Richardson, 2004). “Gerçek” taraftarlığın taraftar söylemleri açısından eğlence/başarı/keyif gibi kavramlarla değil daha çok kan/ter/gözyaşı/cefa ile ilişkilendirildiği ifade edilmektedir (Richardson ve Turley, 2006). Böylece grubun dışındakiler tarafından “olumsuz” olarak değerlendirilebilecek söz konusu deneyimlerin paylaşılması, takım ve taraftar grubu ile özdeşleşmeyi kolaylaştırmaktadır. Taraftarlığın, bireyi/grubu dâhil olunmayan dış gruplardan “diğerleri”nden ayırmaya yarayan özgünlüğü içereceği öne sürülmektedir (Gomez-Bantel, 2016).

Bu kapsamda, taraftarlığın, taraf olmak kelimesi ile ilişkisi bağlamında, bir gruba dâhil olmanın yanında diğer gruplara dâhil olmama anlamı da bulunmaktadır. Böylece dâhil olunan “iç grup” yanında dâhil olunmayan “dış grup” da taraftar kimliğinin oluşturulmasında belirleyici öneme sahip olabilmektedir. Çünkü dış gruba yönelik olumsuz tutum ve davranışlar dâhil olunan gruba aidiyetle doğrudan ilişkili olarak değerlendirilmektedir (Brewer, 1999). Bu durumun içinde yer alınmayan “diğer”lerine karşı düşmanlık beslenmesine yol açabileceği aşikârdır. İç grup ile dış grup arasındaki söz konusu karşıtlık ve çatışmanın dâhil olunan gruba aidiyetin önemli olduğu taraftarlık bağlamında kavramın doğasından kaynaklı bir durum olduğu ifade edilmektedir (Sabah Çelik, 2019). Ancak sadece karşıtlık üzerinden kimlik kurulmamaktadır. Çünkü karşıtlık, aynı zamanda içinde olunan grubun korunmasına da hizmet edebilmektedir (Jones, 2000). Jones’e (2000) göre, söz konusu karşıtlık özellikle taraftarı olunan takımın sportif anlamda başarısız olduğu durumlarda daha yoğundur ve dâhil olunan grubun bir biçimiyle “diğerleri”nden daha iyi olduğunun gösterilmesine hizmet etmektedir. Bununla birlikte, benzer davranışlara sahip olma, benzer renkleri kullanma gibi ortaklıklar üzerinden de benlik kurulmaktadır (Richardson ve Turley, 2006). Söz konusu ortaklıklar, taraftar gruplarının sahip olduğu ortak ürünlerde grup-benlik ilişkisi kapsamında kendini daha net gösterebilmektedir. Başka bir ifadeyle;

tişörtler, formalar, atkılar gibi tüketim nesnelерinin de taraftarların bir gruba ait hissetmesinde rol oynadığı öne sürölmektedir (Richardson, 2004). Çünkü sadece dâhil olunan grubu çağrıştıran ya da doğrudan o gruba ait olan ürünlerin tüketilmesi değil, karşı olunan takıma/gruba ait ürünlerin tüketilmesine yönelik karşıtlık da grup aidiyeti açısından önemli olmaktadır. Bu çerçevede taraftarlığın, kolektif doğası gereği, hem grupsal/mekânsal aidiyetler hem de iç/dış grup karşıtlığı bağlamında her iki karşıt durum ve aidiyet için de tüketimle ilişkilendirilebilecek bir konu olduğu düşünölmektedir.

Taraftarlık kapsamındaki aidiyetin dâhil olunan gruba aidiyetin yanında mekâna aidiyeti de içerdığı ifade edilebilir (Edensor ve Millington, 2008). Buna göre, takımla kurulan ilişkiye dair farklı davranışa sahip taraftarlar, kendilerini diğerlerinden ayırmakta ve bunun için de mekânı kullanmaktadır (Evans ve Norcliffe, 2016). Bu kapsamda, taraftarlıkta kimlik oluşturan en önemli unsurlardan birinin takımın şehri, başka bir ifadeyle “mekân” olduğu ve taraftarlar için mekânsal bir “milliyetçiliğin” ortaya çıktığı öne sürölmektedir (Gomez-Bantel, 2016). Sadece kente ilişkin bir sahiplenmeden bahsedilmemekte, mekân-taraftarlık konusunda taraftarların özellikle stadyum çevresinde güçlerini ve baskınlıklarını ifade ettikleri alanları bulunduğu öne sürölmektedir (Evans ve Norcliffe, 2016). Böylece taraftarlık için gerekli olan toplumsal biraradalık ve birlikte hareket etme durumlarının yaygınlıkla gerçekleştiği yerler olan stadyum ve çevresi gibi toplanma alanları, mekân-taraftar kimliği ilişkisi açısından önemli görönmektedir. Bunun yanında, takımın şehir için sembol olma rolünün kent aidiyeti-taraftarlık ilişkisinde önemli olduğu iddia edilmekte, söz konusu ilişki ne kadar kuvvetliyse o şehrin toplumunun kültürünün takımda o kadar güçlendiği, başka bir ifadeyle takımın taraftarlarının kente olan aidiyetinin güçlendiği öne sürölmektedir (Gomez-Bantel, 2016).

Taraftarlık benlik ilişkisinin ortaya çıkma biçimleri olarak iç grup aidiyeti, dış grup karşıtlığı ve mekânsal aidiyetin yanında tüketimin de, kimi zaman taraftarlık söz konusu olduğunda eleştirilse de (Dixon, 2014; Richardson, 2007), söz konusu ilişkide önemli olabileceği düşünölmektedir.

2.2. Taraftarlık ve Tüketim

Taraftarlık ve sahiplik ilişkisi karmaşık bir ilişkidir çünkü en genel ve ideal biçimiyle, futbola ve tutulan takıma, taraftarlar tarafından kutsallık addedilmekte ve bu nedenle söz konusu ilişki piyasa faaliyetlerinin dışında konumlandırılmaktadır (Dixon, 2014; Richardson, 2007). Tüketim faaliyetlerinin aksine, maça/deplasmana gitme, taraftar gruplarının buldukları yerlerde vakit geçirme, fedakarlıkta bulunma gibi, deneyime dayalı dokunulamayan unsurlar, taraftarlık açısından daha fazla önemli kabul edilmektedir (Hopkins ve Pujari, 1999). Ancak kimi gerekçelerle, ideal durumların dışına çıkılmakta ve taraftarlar takımla ve/veya taraftar grubuyla ilişkilerinde tüketimle doğrudan bağlantı kurmak durumunda kalmaktadır. Söz konusu durum, genellikle “takımın

çıkarları” söz konusu olduğunda taraftarlarca benimsenmekte, bir biçimiyle takım için “katlanılmakta”dır (Sabah, 2016).

Futbol-tüketim ilişkisinin genel olarak üç biçimde gerçekleştiği ifade edilmektedir: futbol maçı için yapılan tüketim, takımla ilgili yapılan tüketim ve sponsorluklar (Koch ve Wann, 2013). Söz konusu biçimlerin tamamı ile taraftarların kurdukları ilişki birebir aynı değildir (Sabah, 2016). Örneğin, bu üç tüketim biçiminden maç için yapılan tüketim, taraftarlarca koşulsuz olarak kabul edilmektedir. En genel biçimiyle maç bileti satın almayı içeren bu tüketim biçimi, taraftar gruplarınınca oldukça önemli görülmekte (Koch ve Wann, 2013), hatta taraftarlığı belirleyen en temel koşullardan biri olarak değerlendirilmektedir. Başka bir ifadeyle, hiç stada gitmemiş, o havayı koklamamış biri taraftar olarak görülmemekte, ya da küçümsenmektedir. Literatürde de söz konusu grup taraftar olarak değil “seyirci” olarak nitelendirilmektedir (Hatipoğlu ve Aydın, 2007). Böylece, maç bileti satın almak, diğer tüketim biçimlerinin aksine taraftarlarca reddedilmediği gibi iyi taraftar olmanın koşulu sayılmaktadır. Maç bileti satın alma dışında kalan diğer iki tüketim biçiminin (sponsorluk ve takım için tüketim) ise, ideal olarak piyasa koşullarının dışında gerçekleşmesi beklenmektedir (Dixon, 2014; Richardson, 2007). Bunlardan sponsorluk diğer ilişki biçimlerine göre taraftarlarca daha güçlü karşı çıkılan bir piyasalaşma formu olarak kabul edilmektedir (Sabah, 2016). Son biçim, takım için tüketimdir ve yine sponsorlukta olduğu gibi taraftar ve takım arasındaki kutsallığı bozduğu öne sürülmektedir. Başka bir ifade ile taraftarı olunan takımın her türlü lisanslı ürününün satın alınmasını ifade eden takım için tüketim de, “iyi taraftarlık” belirtisi olarak kabul edilmemektedir (Derbaix ve Decrop, 2011; Dixon, 2014; Richardson, 2007).

Bununla birlikte, takım için gerçekleştirilen tüketim konusunda farklı gerekçelerin etkisiyle taraftarlar arasında değişen tutumlar söz konusu olabilmektedir. Örneğin, iyi taraftar olmak noktasında, ideal olarak evde üretilen atkı/kazak gibi ürünlerin tüketilmesi kabul edilebilir bulunmaktadır (Derbaix ve Decrop, 2011; Dixon, 2014; Richardson, 2007). Bunun nedeni taraftarlığın satın alınabilecek bir şey olarak görülmemesidir (Richardson ve Turley, 2006). Buna karşın, takıma maddi anlamda destek olmak gibi gerekçelerle lisanslı ürünlerin tüketimi taraftarlarca “hoş görülebilmekte”dir (Aydın vd., 2008). Burada taraftarların söz konusu ürünler için fonksiyonel faydadan ziyade sembolik faydaya odaklandıkları (Papadimitriou ve Apostolopoulou, 2015) ve takıma destek olmanın temel tüketim motivasyonu olduğu ifade edilebilir. Böylece, takıma destek olmak söz konusu olduğunda, sponsorluklar da dâhil olmak üzere tüm tüketim biçimleri, taraftarlar ile takım arasındaki kutsallığı bozmamakta ve kabul edilmektedir (Sabah, 2016).

Özetle, her ne kadar dünyevi olan “tüketim” davranışı takım ile taraftar arasındaki kutsallığı zedelese de, söz konusu piyasa faaliyetlerinden, benlikle doğrudan ilişkili olduğu düşünülenlerin taraftarlarca daha kolay kabul gördüğü öne sürülmektedir. Başka bir ifadeyle, taraftarlar, tüketim biçimlerinden biri ile

“tarafdar” kimliklerini güçlendirdikleri kanısında olduklarında, bahsi geçen tüketimi gerçekleştirmek kutsallığı bozan bir durumdan benliği genişleten bir duruma evirilmektedir (Sabah, 2016). Böylece tarafdarlık/benlik ve tüketim ilişkisi ortaya çıkmış olmaktadır. Söz konusu tüketim biçimlerinden, benlik ile doğrudan ve en çok ilişkili olduğu ifade edilen, maç ve takım ile ilgili tüketimdir. Burada diğer faaliyetlerin dışlanması piyasa faaliyeti olması gerekçesiyle değil, dâhil olunmayan diğer tarafdar gruplarınca kabullenilen faaliyetler olması gerekçesiyedir (Richardson ve Turley, 2006). Başka bir ifadeyle, dâhil olunmayan tüketici gruplarının karşı çıkmadığı ya da benimsediği düşüncesi, diğer tüketim faaliyetlerinin dışlanmasını getirmektedir. Söz konusu tüketim ile dışarıda bırakma davranışı, iç ve dış grup kimliği açısından önemli olabilmektedir.

Takım için tüketim davranışı, takım söz konusu olduğunda lisanslı ürün tüketimini, tarafdar grubu için ise grubun ürettiği ürünlerin tüketimini kapsamaktadır. Böylece, aidiyet için tüketim söz konusu olabileceği öne sürülmekte (Dixon, 2014; Richardson, 2007) ve sadece takımın ürettiği lisanslı ürünler değil, dâhil olunan tarafdar gruplarının ürünleri de tarafdarlık kimliğinin oluşturulmasında önem kazanabilir. Çünkü sembolik faydası için tüketildiği öne sürülen ürünler sayesinde, sadece diğer takımları tutan tarafdarlardan değil, kendi takımını tutan ama dâhil olunan gruba göre daha zayıf tarafdar olduğu düşünülen gruplardan da kendini ayırmak mümkün olmaktadır (Papadimitriou ve Apostolopoulou, 2015). Başka bir ifadeyle, kendini “gerçek” tarafdar olarak gören tarafdar gruplarının kendi ürünlerini üretmesi, kendi benliklerini diğerlerinden ayırmaya yaradığından kabul edilebilir (Dixon, 2014). Oysa diğer tüketim biçimleri yeterince “gerçek” olmayan tarafdarlarca kabullenildiklerinden, “gerçek” tarafdarların kendilerini söz konusu “zayıf iman sahiplerinden” ayırmak için bu piyasa ilişkilerine dâhil olmadıkları ifade edilebilir. Böylece, diğer tarafdar gruplarından ayrılma, dâhil olunan grup aidiyetinin güçlendirilmesi, sadece grup ritüellerini gerçekleştirmekle (Evans ve Norcliffe, 2016) değil, tutulan takımının yanında tarafdar grubunun ürünü tüketmekle de sağlanabilmektedir (Richardson, 2007). Bu çerçevede, tarafdar grupları kendi ürünlerini standart piyasa ilişkilerinin çoğunlukla dışında kalacak biçimde bizzat üretmektedir. Mevcut çalışmada, söz konusu ikili durum çerçevesinde, hem takım ürünlerinin hem de tarafdar grubunun ürettiği ürünlerin tüketilmesinin benlik/tarafdarlık ile ilişkisi ele alınmaktadır.

3. Araştırmanın Yöntemi

Tarafdarlık sadece belli bir takıma duyulan bireysel aidiyet ile sınırlı kalmamakta ve paylaşılan ortak mekânlar, diğer tarafdarlarla bağlantılar ve ortak duygusal tepkileri de içermektedir (Hatipoğlu ve Aydın, 2007). Bu nedenle, bireysel benliğin bir unsuru olmakla birlikte kolektif boyutu da olan bir kavram olarak değerlendirilmektedir. Bu nedenle, mevcut çalışmada tarafdarlık konusu Ankaragücü'nün tarafdar gruplarından olan Geceköndü örneği kapsamında

değerlendirilecektir. Gecekondu grubu Ankaragücü taraftar grupları arasında en büyüğü ve Ankaragücü denilince akla ilk geleni olduğu için tercih edilmiştir.

Araştırmada netnografi yöntemi benimsenmektedir. Netnografi, insanların bireysel ve kültürel deneyimlerinin temel olarak çevrimiçi ilişkiler ve içerikler aracılığı ile elde edilmesine dayanan bir araştırma yöntemidir (Kozinets, 2015). Sosyal medya hesapları, hesap sahiplerinin ve hesapla ilişkili diğer kişilerin yorum yapmasına imkân vermekte ve böylece ele alınan araştırma konusuna dair kültürel anlamın oluşturulmasına ilişkin önemli bilgiler sunabilmektedir (Daymon ve Holloway, 2011). Söz konusu kültürel örüntüler, çevrimiçi ortamda etnografik çalışmaya olanak veren netnografinin temel araştırma konusunu oluşturmaktadır. Netnografi, en genel biçimiyle “çevrimiçi-etnografi” olarak tarif edilmekle birlikte sadece çevrimiçi verilere dayandığı iddia edilemez. Buna göre, netnografi, “doğası gereği çok-yöntemli” olarak tariflenmekte ve çevrimiçi verinin yanında araştırmacının incelenen topluluğa ilişkin gözlemleri ile topluluk üyeleri, grup yöneticileri vb. kişiler ile yapılan görüşmelerden de netnografi çalışmalarında sıklıkla yararlanılmaktadır (Kozinets, 2006).

Bu kapsamda, çalışmada verilerin toplanmasında Gecekondu taraftar grubuna ait sosyal medya hesaplarının incelenmesinden ve yapılandırılmamış derinlemesine görüşmelerden yararlanılmıştır. Sosyal medya, birçok topluluk kültürünün incelenmesinde veri sunduğu gibi, taraftar toplulukları açısından da önemli bir veri kaynağıdır (Kozinets, 2006, s. 130). Taraftarlar, yüz yüze iletişimleri olmasa bile ortak aidiyete ve amaca sahip bir bütünü ifade eden hayali bir topluluk olarak ele alınmaktadır (Evans ve Norcliffe, 2016). Taraftarlık bağları/ilişkileri ortak hafıza, dil gibi kültürel faktörleri içermektedir (Aydın, Hatipoğlu ve Ceyhan, 2008). Söz konusu bağların ve ilişkilerin ele alınmasında taraftar gruplarının sosyal medya hesaplarındaki paylaşımlar önemlidir. Bu kapsamda, sosyal medya hesaplarındaki “taraftar dedikoduları”nın, taraftarlık konusunda önemli bilgiler sunduğu öne sürülmektedir (Richardson, 2007).

Çalışmada, bireysel taraftar hesaplarının incelenmesi yerine Gecekondu taraftar grubunun hesaplarının incelenmesi tercih edilmiştir. Bunun nedeni mevcut çalışma kapsamında taraftarlık kavramının kolektif bir olgu olarak ele alınması varsayımdır. Sosyal medya hesaplarından Gecekondu grubunun en çok takip edilen, en eski olan ve daha çok/sürekli paylaşımda bulunan Facebook hesabı ele alınmıştır⁴. Söz konusu hesabın son üç sezonu içeren (Ağustos 2015’ten itibaren) tüm paylaşımları incelenmiştir. Sosyal medya hesaplarının incelenmesinin yanında yedi taraftar ile derinlemesine görüşmeler yapılmıştır⁵. Böylece veri kaynaklarının çeşitlendirilmesi (triangulation) hedeflenmiştir. Görüşmeler ortalama birer saat sürmüştür ve görüşmelerin tamamı

⁴ Gecekondu grubunun farklı sosyal medya kanallarındaki hesaplarının etkinliğine ilişkin bilgiler Ek-A’da sunulmaktadır.

⁵ Görüşmecilere ilişkin bilgiler Ek B’de sunulmaktadır.

görüşmecilerden izin alınarak kaydedilmiştir. Görüşmeler 2017 yılında, Ankaragücü'nün ikinci ligde bulunduğu sezonda başlamış, 2018 yılında, takımın süper lige çıkması kesinleşmeden hemen önce tamamlanmıştır. Görüşme yapılacak kişilerin ve mekânların seçilmesinde ve görüşmelerin gerçekleştirilmesinde Ankaragücü taraftar gruplarının hesaplarında yöneticilik yapmış bir Ankaragücü taraftarından yardım alınmıştır. Analiz yazar tarafından gerçekleştirilmiş olup çalışma her aşamasında, final raporu da dâhil olmak üzere, taraftar grubunun hesap yöneticilerinin bilgisine ve değerlendirmesine sunulmuştur. Böylece, Kozinets (2006)'nın netnografi için önerdiği üye kontrolü sağlanmıştır. Dahası, söz konusu taraftarın ve hesap yöneticilerinin varlığı hem görüşülen kişilerin güvenini kazanmayı kolaylaştırmış hem de görüşmelerde görüşülen kişilerin normalde kullanabileceklerine yakın (kimi zaman argoyu içeren) bir üslubu benimseyebilmelerinde faydalı olmuştur. Böylece araştırmacının araştırılan topluluklar üzerindeki etkisi azaltılmaya çalışılmıştır. Söz konusu protokoller kapsamında çalışmanın güvenilirliği sağlanmaya çalışılmıştır. Toplanan verilerin analizinde söylem analizinden yararlanılmıştır.

Görüşme örnekleminin belirlenmesinde kartopu ve maksimum çeşitlilik ilkelerinden yararlanılmıştır. Kişilerin hayatlarının farklı dönemlerinde taraftarlık durumlarının farklı olacağı (Dixon, 2012) önermesinden hareketle, örneklem farklı yaş grupları ve mesleklerden seçilmiştir. Görüşme notlarından ve sosyal medya hesaplarından yapılan alıntılarda, görüşme yapılan kişilerin cümleleri ve sosyal medya paylaşımları, yazım kurallarına uydurmak için bile değiştirilmemiştir (Lewis, 2009). Sadece, argo kullanıldığı durumda anlaşılmayı engellemek kaydıyla söylenen sözler kısaltılmıştır. Bunun yanında, araştırmaya dair görüşme notları ve sosyal medya paylaşımları detaylı olarak metin içerisinde sunulmuştur (Merriam, 1995). Burada okuyucuya herhangi bir yönlendirmenin etkisinde kalmadan makale kapsamında ortaya çıkan sonuçları ele alma şansının verilmesi böylece güvenilirliğin artırılması hedeflenmektedir. Sosyal medya paylaşımlarında, büyük-küçük harf değiştirmesi yapılmamıştır. Çünkü yazımda büyük harf yüksek sesi ifade etmek amacıyla kullanılmaktadır ve yüksek ses/gürültü taraftar kimliği açısından önemli bir unsur olarak kabul edilmektedir (Sabah, 2016). Aynı konuyla ilgili olduğu düşünülen farklı tarihli sosyal medya paylaşımları, aynı paragrafta, arasına (...) işareti konularak sunulmuştur. Aynı şekilde, görüşmelerde ilgili yargılar görüşme sırasında farklı zamanlarda ifade edilmiş olsa bile (...) işaretiyle ayrılarak aynı paragrafta ifade edilmiştir.

Veriler Miles ve Huberman'ın nitel veri analizi için geliştirdikleri model kapsamında analiz edilmiştir. Analiz boyunca ortak temalar ve kategoriler ortaya çıkarılmış, her bir görüşme metni ve sosyal medya paylaşımı ortaya çıkan kategoriler kapsamında değerlendirilmiştir. Bu sürecin sonunda, metinler arasındaki benzerlik ve farklılıklara dayanarak oluşturulan temalar ve temaların tüketim biçimleriyle ilişkileri geliştirilen tablo (Tablo 1) yoluyla sunulmuştur (Miles ve Huberman, 1984).

4. Bulgular ve Tartışma

Görüşme metinlerinin ve Gecekondu grubuna ait Facebook hesabının incelenmesinin ardından, taraftarlık olgusunun iki tema kapsamında ele alınmasının mümkün olduğu düşünülmektedir. Bunlar, “Mekânsal Aidiyet” ve “Güçlülük”tür. Mekânsal aidiyet; Ankara savunusu ve İstanbul karşıtlığı çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Güçlülük ise takımın tarihi ve geçmiş sportif başarıları ile taraftar grubunun gücünden kaynaklanmaktadır. Temaların tüketimle ilişkisi, iç grup (taraftarı olunan takım ve dâhil olunan grup) aidiyeti ve dış grup (taraftarı olunmayan diğer taraftar grupları) karşıtlığı kapsamında değerlendirilmektedir. Böylece, iç grup/dış grup ikiliği çerçevesinde ortaya çıkan iki temanın, taraftarlık ile ilgili üç tüketim biçimiyle (Koch ve Wann, 2013) ilişkisinin bulunduğu düşünülmektedir. Çalışmanın sonuçları Tablo 1’de sunulmaktadır.

4.1. Mekânsal Aidiyet

Mekân, taraftarlık kimliğinin oluşumunda özellikle şehir talkımları açısından oldukça önemlidir (Aydın, 2018; Edensor ve Millington, 2008; Evans ve Norcliffe, 2016; Gomez-Bantel, 2016). Çalışmada, görüşmeler ve Gecekondu grubunun Facebook hesabının analizi kapsamında oluşturulan mekânsal aidiyet teması; Ankara savunusu ve İstanbul (takımları) karşıtlığı kategorileri kapsamında ele alınmaktadır. Böylece mekânsal aidiyet hem dâhil olunan grup (iç grup); başka bir ifadeyle taraftarı olunan takım ve dâhil olunan taraftar grubu, hem de dışarıda bırakılan grup (dış grup) kategorileri çerçevesinde ortaya çıkmaktadır. Buna göre iç grup üyeliği, yaşanan kentin, Ankara’nın, savunulmasını, dış grup üyeliği ise İstanbul ve İstanbul takımlarına yönelik karşıtlık çerçevesinde ele alınmaktadır.

4.1.1. İç Grup- Ankara’nın Savunulması

İç grup kategorisinde öncelikle mekânsal aidiyet ve iç grup aidiyetinin kurulması daha sonra ise söz konusu aidiyetin tüketimle ilişkisi ele alınmaktadır. Buna göre, genel olarak kent vurgusu Ankaragücü taraftarları açısından oldukça önemlidir. Yerellik vurgusunun takımların sahip oldukları geleneksel kimliklerinin korunmasında önemli olduğu öne sürülmektedir (Irak, 2013). Başka bir ifadeyle, bir yere bağlı olmak, takım kimliği açısından önemli bir unsur olarak kabul edilmektedir.

“Bu şehrin kale arkası var! (...) BİR ŞEHİR KENETLENİYOR! YILMADIK, YIKILMADIK (...) ANKARA AŞKIYLA KAFAYI YEDİK. (...) Biz bu şehri kale arkasından sevdik.” (Gecekondu Facebook Grubu)

Bu nedenle, özellikle sosyal medya hesaplarında, Ankara’nın diğer takımları da (Osmanlıspor dışında), iyi bir Ankaralı olmak adına desteklenebilmektedir (Adnan, 2005). Hatta Osmanlıspor Ankara’yı temsil etmediği iddiasıyla karşı

durulan takımlardan biri olarak öne çıkmaktadır. Ancak söz konusu durum birçok görüşmede ortaya çıkmamıştır. Gençlerbirliği konusunda ise ya olumlu ya da yansız bir durum söz konusudur. Bunun yanında, özellikle İstanbul takımlarına karşı oynanan maçlar olduğunda, “Anadolu”nun herhangi bir takımının bile desteklenebileceği ifade edilmektedir.

“Galibiyet’i içimiz buruk aldık. Senelerdir alt liglerde mücadelesini verdiğimiz kötü günlerin aynısını dostumuz kardeşimiz canımız Gaziantepspor yaşamaktadır. Gaziantep halkının biran önce büyütülmüş İstanbul hegemonyasına karşı, Gaziantepspor’a destek verip bu camiayı eski günlere getirmesini temenni ediyoruz. (...) Bu görüntü (Adanasporlu bir taraftar Gecekondu atkısı açmış) Adanaspor-Konyaspor maçından. Anadolu’nun abisi Ankaragücü’dür. (...) Ankaragücü taraftarı bu şehrin cefakarlarıdır. Bu şehrin zor şartlarda çalışan emekçileri, zor şartlarda yaşayan insanlarıdır Ankaragüçlüler. Takımları ezilmiştir, sahipsizdir. O şehirliler için o şehrin takımını da tutmak yazılı olmayan kurallardandır...” Gecekondu Facebook Hesabı

“Osmanlıspor. Her maçta bedava biletle dolduruluyo. Üç tane marşı var mı? O yüzden ciddiye alınmıyo. (...) Anadolu’nun abisi deriz kendimize. Aşiretlerde herkesin dinlediği biri olur ya, Ankaragücü o konumda” A

“Karşısında bir İstanbul takımı veya bir “Proje”⁶ takımı varsa tabii ki kazanmasını isterim. Proje takımı olan Ankara takımları hakkında çok olumsuz düşünüyorum, argoya girmeyim şu an.” C

“Osmanlıspor Gençlerbirliği maçı var. Canı gönülden destekliyorum Gençlerbirliği’ni, Osmanlıspor’un yok olmasını istiyorum.” D

“Hiçbir şey düşünmüyorum, hissetmiyorum, ruhsuzluk. Nötr durumdayım.” E

“Daima Ankara takımlarını desteklerim çünkü ben Ankaralıyım, Ankaragüçlüyüm. Türkiye’de futbolun bitmesinin en önemli nedeni belediye takımlarıdır. Belediye takımlarını desteklemiyorum çünkü belediye takımları yüzünden Türkiye’de futbol bu hale gelmiştir.” F

Ankaragücü’nün kent kimliği sadece tüm kentin takımı olma iddiasından değil, sınıfsal kökenine de işaret eden bir sahiplenmedir. İşte bu noktada Gençlerbirliği’nin tahsilli, takım elbiseli, efendi kimliğine karşılık Ankaragücü kentin işçi ve varoş kesimlerinin, başka şehirlerden göçenlerin “Angara”sının takımıdır (Bora, 2012). Bu noktada, takımın hayvan sembolü olan “benekli

⁶ Görüşmeler boyunca sıkça rastlanan “proje takımı” ifadesi Osmanlıspor’u, daha genelde ise belediyelerin takımlarını anlatmak için kullanılan bir kavramdır.

sırtlan”ın, toplu hareket eden “çirkin” bir hayvan olması nedeniyle seçildiği öne sürülmektedir (Aydın, 2018). Ankaragücü taraftarı sınıfsal köken olarak İmalatı Harbiye işçilerinden oluşmasının yanında, sonrasında da işçilerin ve başkentli kimliğini oluşturmaya çalışan Ankara’ya göç etmiş kesimlerin desteğini almış bir halk takımı olarak görünmektedir (Bora, 2014). Bu nedenle hem Ankaralılar hem de Ankara’ya göç edenler açısından Ankaragüçlü olmakta kent kimliği oldukça önemli bir yer tutmaktadır. Böylece Ankaragücü, taraftarlar için Ankara ile kurulan bağın önemli bir unsurunu oluşturmakta (Aydın, 2018), hem görüşmelerde hem de sosyal medya paylaşımlarında Ankara-Ankaragücü ilişkisi sınıfsal boyutu ve mekânsal aidiyeti de içeren birçok biçimiyle görülebilmektedir.

“Annem dayılarım hep Ankaragüçlü. Biz bi de Ankara’nın yerlisi olduğumuz için, ya halen de orda oturuyorum ben, Mamak’ta. Belki Çankaya’da otursam ben de İstanbul takımlarını tutardım, bilmiyorum.” A

“Ankara’da Ankaralı takımların desteklenmesi mantıklı geliyo. Ben Fenerbahçeliydim küçükken ama sonra şike olayları falan, soğudum. Sonra babamla Ankaragücü maçlarına gitmeye başladık. Baktım bu çok güzel ve doğrusu gibi geldi. İlk maçımı kale arkasında izledim, Gecekondu.” B

“Ankara’nın yüzde doksanı benimle aynı fikirde olmaz ama biz bence Ankara’yla bütünleşmiş bir takımız. Yani bizim taraftar kitlemiz asıl Ankara’nın doğduğu yer, gecekondu. Gecekondu bölgelerinden gelir tribünümüz. Bu yüzden de ben iç içe geçtiğini düşünüyorum Ankara’yla Ankaragücü’nün. Halkın takımı yani, gerçek halkın takımı.” C

“Ankara’nın kurtuluşunu Ankaragücü olarak, yani ikisinin arasındaki ilişkiyi tanımlamak istersem, Ankara’nın kurtuluşunun Ankaragücü olduğunu söyleyebilirim.” D

“Ankara ve Ankaragücü, ikisi de aynı. Her yol Ankaragücü’ne çıkıyo. Kimse reddedemez Ankara’da Ankaragücü’nü, mecbur kabul edecekler.” E

“Ankara başkenttir ve dünyada şampiyon olamayan nadir başkentlerden bi tanesinin takımıdır Ankaragücü. Ankara diyince akla Ankaragücü gelir zaten, öbür takımlar şeydir yani, yan sanayi gibi bi şeydir.” F

“Ankara Ankaragücü’nü üvey evlat olarak görüyo. Yani şehir bi türlü bu takımı taraftarından dolayı kabullenemiyor. Bi şeyleri daha rahat elde edenlerle bi şeyleri zor elde edenlerin savaşı dünyada olduğu gibi Ankara’da da bu şekilde Ankaragücü üzerinden sürdürülüyor yani. Ankaragücü Ankara’nın üvey evladı yani, öyle söylüyüm.” G

“Şehrin iki yakasının iki ayrı çocuğudur Ankaragücü ile Gençlerbirliği. Ankaragücü ailenin çalışan abisi. Gençlerbirliği okumuş çocuğu gibi...”

*Osmanlıspor ve türevlerini Ankaralı olarak görmezler.” Gecekondu
Facebook Hesabı*

Bunun yanında taraftarların kendilerine ait bir egemenlik bölgesine sahip olması ve bu bölgenin rakip taraftarlardan arındırılması, taraftar grupları ve taraftar kimliği açısından önemlidir (Girtler, 2006). Taraftarların takımla kurdukları ilişki bu anlamda yaşadıkları mekânlarla başka bir ifadeyle, mahalleleri ve kentleriyle de bir ilişki kurma biçimini içermektedir (Bromberger, 2015). Böylece, özellikle maç zamanlarında 19 Mayıs Stadı ve çevresi, Gençlik Parkı, özelinde de Çukur denilen stada yakın bölümü, deplasman takımı taraftarlarının kullanacağı toplu ulaşım ağları ve istasyonları, deplasman takımı taraftarlarının Ankara’ya geleceği düşünülen Tren Garı gibi alanlarda yabancıların olması zinhar kabul edilmemektedir. Bunun yanında, görüşmelerin birçoğunda rastlanan, “proje takımı” ve “Çukur” gibi grubun ortak dilini ifade eden kavramların, taraftarlık ve taraftar grubu aidiyeti açısından önemli olduğu öne sürülmektedir (Richardson, 2004).

“Ya aslında başka takımların girmemesini istemek mantıksız ama istiyorum. Hani Ankaranın merkezi olmayan yerlerinde olsunlar, Kızılayda stat çevresinde olmaz. O bi çeşit güç gösterisi, insanın evine girmek gibi. Evimize girmelerini istemem.” B

“Bu da aslında takıma bağlıdır. Biz Türkiye’de düşmanı en çok olan takımlardan biriyiz, biz aynı şekilde orda gruplar halinde dolarsak her türlü olay çıkar. Yani bu kesin bi şey. O yüzden ben de yani Bursaspor, Trabzonspor dışındaki takımların o tarz gruplar halinde dolmasını pek tasvip etmem. Çünkü kendileri için de olumsuz olur yani. Olumsuz sonuçları olur.” C

“Aslına bakarsanız benim çok tasvip etmediğim bi olay, çünkü çok da yaşanmıyo zaten, varsayalım oluyo, Ankaragücü taraftarı daha çok futbol oynamaya gelmediği için, pardon futbol izlemeye gelmediği için. Bizim bakışımız Ankaragücü’ne daha farklı, biz sevgi yani. O yüzden çok tasvip etmediğim bi şey. Çok yaşanmıyo ama yaşansa ne olur, görmek istemediğim bi şey, görmek istemem açıkçası rakip takımı. Eğer ki sempati duyduğum bi takımsa o ayrı. Ama çok da Ankaragücü rakiplerinin, en sempatik durumda bile gerek tribünler gerek protokol gerek saha içi gerginleştiği için çok da istemem.” D

“Başka takım taraftarları, iyi değerlendirmiyoz, çünkü barındırmıyoz. Çünkü olmuyolar. Düşüncem bu konuda olmaması, mümkünse, biz gidelim onlar gelmesin.” E

“Valla ben spor olarak düşündüğüm için benim için sorun değil ama bizim taraftar pek hoş karşılamaz. Yani, başka takım taraftarlarının stadın

çevresinde olması Ankaragücü taraftarı açısından hoş karşılanmaz. Genellikle de vukuatla biter o gibi durumlar. Ama bazı kardeş kulüpler var onlara pek bi şey yapmaz, mesela Bursaspor geldiği zaman bi şey olmaz ama diğer takımlar geldiği zaman sıkıntı olur. ” F

“Çok haksızlıklara uğradığı için Ankaragücü, onlara güzel gözle bakmayı engelliyo. Öyle bi şey olmadığı için, çok değerlendirecek bi şey yok. Ankaragücü maçında olmaz. Anadolu kulüpleri gelir gezer dolaşır, onlar çok şey değil. Ama İstanbul takımlarının gelip öyle kendini gösterecek bi ortam Ankaragüçlüler için normal değil tabii.” G

İç grup aidiyetinin oluşması konusunun yanında, söz konusu aidiyetin ortaya çıkış biçimlerinden biri de tüketimdir. Buna göre, sosyal medya hesabında paylaşılan fotoğraflar kapsamında, Ankara şehir sınırları itibariyle görülen “dikkat benekli saldırabilir⁷” ve “Gecekondu Province (Gecekondu Bölgesi)” stickerları, takım ve taraftar grubu için tüketim çerçevesinde ele alınabilmektedir. Bunun yanında, fotoğraflarda görülen, dükkânlarda ve dolmuş/taksi gibi ulaşım araçlarında bulunan, hem takım hem de grup atkıları, yine bu kapsamda değerlendirilmektedir. Ayrıca görüşmelerde ve sosyal medya paylaşımlarında, Ankaralı olmak ve takım/grup ürünleri tüketmeye ilişkin vurgular bulunmaktadır.

“Bu şehirde yaşıyosak bu şehrin takımını tutarız mantığıyla büyüdüğü için, ben de ister istemez çevremden öyle gördüm. Ankaragücü atkı hep vardı, küçüklükten beri hep var. Ben daha 6 aylıkken gittim maça, dayım kundağa sarmış böyle Ankaragücü fener maçına götürmüş.” A

“Şortlular , kravatlılar gider ATKILILAR daima kalır⁸. (...) Ankaragücü'nün seyircisi yoktur, taraftarı vardır. Ankaragücü taraftarının seyircisi vardır.” (Gecekondu Facebook Grubu)

Hem görüşme hem de sosyal medya hesabında yer alan yorumlar çerçevesinde ortaya çıkan, diğer Ankara takımlarının maçlarının statta izlenmesi ise Ankara'nın savunulması kapsamında maç için tüketim çerçevesinde ele alınmaktadır.

“Aslında Ankaragüçlülerle ortak bi noktam yok ama Ankaranın takımı. Ankaragüçlüyüm. Gençlerbirliği de başarılı olsun istiyorum, maçlarına da giderim.” B

“Diğer Ankara takımları başka takımlarla oynayınca çok bi şey hissetmiyom ama yine de Gençlerbirliği oynayınca, işte Ankarademir oynayınca insan duygusal olarak onların kazanmasını istiyo, gerekirse stada gidip maçını izliyo Belediye takımları zaten gelip geçici.” G

⁷ Benekli sırtlan'ı başka bir ifadeyle Ankaragücü'nü ve taraftarlarını ifade etmektedir.

⁸ Şortlular futbolcuları, kravatlılar yöneticileri, atkıları ise taraftarları ifade etmektedir.

“Gençlerbirliği taraftarı ile bir derterleri yoktur. Ankara Demirspor’u da Etimesgut Belediyespor’u da severler. Telekom maçına da giderler, Halkbank maçına da. Osmanlıspor ve türevlerini Ankaralı olarak görmezler.” Gecekondu Facebook Hesabı

Ankaragücü’nün kenti temsil ettiği ve bu nedenle ister taraftar olsun ister işletme olsun, kentini temsil eden kurumu desteklememenin kente görevini yapmamak olduğu öne sürülmektedir (Aydın, 2018). Böylece taraftarlık kapsamında ele alınan son tüketim biçimi olan sponsorluk bağlamında, sosyal medya hesabındaki yorumlarda yer alan Ankaragücü’nü destekleyen Ankaralı firmaların duyurulması ve desteklenmesi çağrıları bu çerçevede ele almaya uygundur. Sponsor olan işletmelerin açıklamalarında da yine Ankara vurgusu görülmektedir.⁹ Ankaralı firmalardan beklenen söz konusu destek görüşmelerde de ortaya çıkmaktadır.

“Bi şehrin insanları destek versinler ki, onu çıkartan da düşüren de o şehir olsun. Biz getirdik seni buraya, Seni de biz düşürürüz diyebilsinler.” A

“Örneğin X su. Ankaragücü’ne sponsor olduktan sonra tanıştım. Piyasadaki birçok sudan daha kaliteli bence.” C

“Ankaragücünü gerek Ankara’da yaşayanların, gerek iş adamlarının, gerekse parası olan herkesin desteklemesi lazım ki Türkiye’nin başkenti Ankara’dan da bi şampiyon çıksın.” F

Böylece mekânsal aidiyet ile takım aidiyeti, taraftarların bireysel davranışlarını yönlendirmekle kalmamakta; grup içerisinde olduğu düşünülen diğerlerinin de davranışları bu bağlamda değerlendirilmektedir.

4.1.2. Dış Grup - İstanbul ve İstanbul Takımları Karşıtlığı

Dış grup kategorisinde öncelikle mekânsal aidiyet ve taraftar kimliğinin dâhil olunmayan dış grup karşıtlığı çerçevesinde kurulması daha sonra ise söz konusu karşıtlığın tüketimle ilişkisi ele alınmaktadır. Mekânsal aidiyet konusunda Ankaragücü taraftarları için Ankaralı olmak kadar önemli bir diğer konunun özellikle Ankara’da İstanbul takımlarının desteklenmesi konusuna yönelik olumsuz bakış açısı olduğu ifade edilmektedir (Aydın, 2018). Karşıtlık ve söz

⁹ Örneğin P. Markasının sponsorluğu için işletme yöneticilerinin açıklamalarında “Türkiye’nin tek yerli lastik markasıyız ve aynı zamanda da Ankaralıyız. Şehrimizin takımına destek olmak bizlere gurur veriyor” ifadeleri yer almaktadır. Söz konusu sponsorlukla ilgili Ankaragücü Yönetim Kurulu’nun açıklamasında ise “Ankaragücü’nü her Ankaralının ve Ankaralı iş adamlarının desteklemesi şehrimize yapılacak en önemli hizmetlerden birisidir. Bu anlamda P.’nin reklam desteğinin tüm Ankaralı iş adamlarına ve Ankara firmalarına örnek olmasını diliyor, P. Yönetim Kurulu’na teşekkür ediyoruz”. Söz konusu ifadeler taraftar grubunun açıklamaları olmadığı için dipnot ile sunulmuştur. Taraftar grubu sponsorluk duyurularını teşekkür ederek yapmaktadır.

konusu karşıtlığın sonucu olarak şiddet kullanımı, Ankaragücü taraftar kimliğine ilişkin oldukça önemli bir vurgudur (Hacısoftaoğlu vd., 2015). Bu kapsamda, Ankaragücü taraftarları açısından Ankaralı olup başka takım tutmak, “ekmeğini yiyip suyunu içtiğin” şehre ihanet olarak değerlendirilmektedir. Bunun yanında “gerçek” taraftarlığın yerel takımın tutulmasıyla ilişkilendirilmesinden hareketle (Richardson ve Turley, 2006), Ankara’da Ankara takımı tutulmaması genel olarak hoş karşılanmamaktadır.

“Ankara’da olup Ankara takımı tutmayanlara baya karşıyım. Bi kulübü yükselten o şehrin halkıdır. Bi şehrin insanları destek versinler ki, onu çıkartan da düşüren de o şehir olsun. Biz getirdik seni buraya, Seni de biz düşürürüz diyebilsinler. Takım tutmak, söz sahibi olmaktır yani, bi emek vermeden kimseyi eleştirmek bence hoş değil yani.” A

“Ya aslında Türkiye’de futbolun gelişmemesinin en büyük sebeplerinden biri de budur. Yani İngiltere’nin en basit kasabasına gidin, en basit bi kasabasında otuz bin kişilik bi stadı ful doldururlar yani.” C

“Barcelona’da Real Madridli bir taraftar bulamazsınız, ya da Atletico Bilbaolu bi taraftar bulamazsınız. Roma’da Lazio ya da Roma dışında başka takım tutan bulamazsınız. Şimdi bakıldığı zaman her Avrupa’dan örnek vercem daha çok, diğer ülkelerde futbol büyük bi ölçüde gelişmemiş ama hani hangi, bırakın şehri hangi bölgedeyse o takımın takımı tutulur. Almanya’da 2. Lig, 3. Lig takımları tribünleri dolduruyo, 20 bin 30 bin. Çünkü kitle oralı, sahip çıkıyo.” D

“Ankaralı olup Ankaragücünü tutmayanlar, s.i tutsun (sessizlik, gülüşmeler) En mantıklı cevap bu, tam Ankaragüçlülerin diyeceği cevap.” E

“Valla futbolun gelişimiyle ilgili. İngiltere’de olsun Avrupa ülkelerinde olsun kasaba takımını bile, kasabada oturanlar kendi takımlarını tutarlar. Bugün kasaba takımı bile ful tribünlere oynar, 20 bin kişiye oynar. Ankara’da başka takım tutanları hoş karşılamıyorum.” F

“Valla, Ankaranın sorunu değil, bu Türkiye’nin sorunu. Biz şimdi kendi şehrimizdeki insanlara böyle bi suçlamada bulunmamız da doğru değil. Ama bizim kendine has bi taraftarımızın olması, bugün Ankaragücü’nün yok olmasını sağlamış.” G

“Yaşadığı şehri satmayan cefakar Ankaragücü taraftarları (...) Yaşadığı şehrine, vatanına ihanet etmeyen Ankaragücü’nü Gecekondu’sunda seven koca yürekli insanlar.” (Gecekondu Facebook Grubu)

Ankaragücü taraftarları açısından, Ankara takımları dışındaki takımlara genel bir tepkinin yanı sıra, İstanbul takımı tutanlara yönelik daha büyük bir öfkenin

bulduğunu söylemek mümkündür. Genel olarak, taraftarlık söz konusu olduğunda, rakibe yönelik tepkinin düzeyi rakip takımın kimliğine göre değişmektedir (Richardson ve Turley, 2006). Ankaragücü söz konusu olduğunda, çoğunlukla İstanbul takımlarının maddi kaynaklara dayanan “kayırlılığına” yönelik bir tepki söz konusudur. Bu çerçevede, Ankara “Sahipsiz Başkent” olarak nitelenmektedir. Bu vurgu hem sosyal medya paylaşımlarında hem de görüşme notlarında öne çıkmaktadır. Ankaragücü’nün İstanbul takımları karşısındaki hem sahada hem de taraftar gruplarınca kazanılan “başarıları”, aynı zamanda “sahipsiz” Ankara’nın İstanbul karşısında aldığı bir başarıyı da ifade etmektedir (Weiss, 2010).

“Beşiktaş’tan nefret etmem için çok şey yaşadım, ama bunları yaşamadan önce de Beşiktaş’tan nefret ediyordum. (...) Desteklemediğim bi takım olsun, Sakaryaspor. Güçle mücadele ettiği zaman, yanında olmak isteriz. (...) İnsan istediği takımı tutabilir, ama vicdanen tutamaması gerekiyo. Hiç maç izlememiş bi arkadaşım vardı ilk defa ben zorla maça götürdüm. Öyle Fenerbahçe’yi tutacağına Ankaragücü’nü tut daha iyi, en azından bi aidiyetin olsun. (...) İstanbul’la hiçbi alakın yok ama Fenerbahçe’yi tutuyo, niye; güç, aslında takımı desteklemiyosun ki.” A

“Dediğim gibi en ufak bi kasabada 30 bin kişilik stat dolduğunda, yani böyle bi şey varken Türkiye’de hayatında hiç maça gitmemiş, yani İstanbul’a bin kilometre uzaklıktaki bi İnsan bile Fenerbahçe’nin aşığı yani, nası futboldan zevk alıyolar ben anlamıyorum yani Türkiye’de.” C

“Galatasaraylı Fenerli Beşiktaşlı hiç stada gitmemiş, stadın yerini bilmiyo, hiçbi kimseyle bi alakası, sadece televizyon üzerinden takım tutan insanlar var, küçüklüğünden beri Ankarada yaşamış, Ankarada büyümüş, 19 Mayıs Stadyumunun önünden geçmiş Ankaragücü maçı sırasında ama hiç ilgisini çekmemiş Galatasaraylı örnek veriyorum ama hiçbi zaman Galatasaray maçına gitmemiş. Daha çok güce odaklı.” D

“Neden tutmuyolar, İstanbul yalakalığı, herkes tutturmuş Galatasaray, Beşiktaş, Fenerbahçe. Şampiyon olmuşlar, bilmiyorum öyle tatmin oluyolar, onların tatmin yetenekleri.” E

“Valla bi şey düşünemem çünkü benim yeğenim Beşiktaşlı, ablam Fenerbahçeli, eniştem Fenerbahçeli, onlara da saygı duyarım. Ama Ankaragücü’nü tutmalarını isterdim yani. Ama bizim ülkemizde maalesef basın, medyanın ve yeni nesilin yetiştirilme tarzı olarak daima İstanbul takımına yönlendirildiği için.” F

“Yani adam Beşiktaş, Fenerbahçe, Galatasaray, Trabzonsporunu tutuyorsa, bu sistemle alakalı bi şey. Yani, biz Avrupa’daki gibi mahallemizin takımını çıkıp da süper ligde oynamadı. Bizde üç tane dört tane takımı sundu sistem,

insanlar da buna kapıldı. Bugün bunu delmeye çalışan bi Bursaspor aradan çıkmış, bi Trabzonspor aradan çıkmış, Ankaragücü biraz zorlamış, ama olmamış.” G

“Bu taraftarın hep seninle / Güzel günler gelecek yine / Sen sahada terlet formayı / Biz yaşatacağız armayı / Ne beşiktaş ne feneri / Sensin alemin gerçeği / Ankaragücüm saldır yine / Kupaları getir bize (...) Yıldık Artık Ankara'ya Deplasmana Gelemeyip Kendi Şehrinde Aslan Kesilenlerden, Ne Yaşadıysak Fazlasıyla Yaşatır (...) Hatırlatacağız, "Eyvah Ankaragücü deplasmanı yaklaşıyor" dediğiniz günleri! (...) Kendi solcu, oğlu milliyetçi olabilir. Ama o çocuk Fenerbahçeli olamaz.” (Gecekondu Facebook Grubu)

Buna göre söz konusu karşıtlık hem bir araya gelinen mekânlarda anlatıla gelmekte, hem de yazılan marşlarda, sloganlarda tekrar üretilmekte ve yeni kuşaklara da taşınmaktadır (Bora, 2013). İstanbul takımlarına, özelde de üç büyüklere yönelik karşı duruş sadece Gecekondu grubu için değil genel olarak Ankaragücü taraftar kitlesi açısından da geçerlidir (Sabah Çelik, 2019).

Taraftar kimliğinin dış grubun dışında konumlandırılarak ve söz konusu gruba karşı çıkılarak oluşturulması ve bu noktada mekânsal aidiyetin rolünün yanında, dâhil olunmayan grubu dışarda tutma durumunun ortaya çıkış biçimlerinden biri de tüketimdir. Karşı takıma yönelik tepkinin, rakip takımın ürünlerini giyen taraftarlara da yöneldiği ifade edilmektedir (Richardson ve Turley, 2006). Buna göre, İstanbul takımlarına yönelik söz konusu karşıtlığın ilgili takımın resmi ürünlerini tüketenlere de yansıdığı görülmektedir. Söz konusu ürünleri satan dükkânlar ise Ankara ekonomisine katkılarından ya da “ekmek peşinde” olduklarından dolayı olumsuz bir bakış açısının muhatabı olmamaktadır. Böylece bir biçimiyle yine Ankara sevgisi bakış açısını belirlemektedir.

“Atkılarla falan öyle bizim burnumuzun dibinde dolaşmalarını istemem açıkçası. Sonuçta o atkıyı normalde açmak var, bi de gelip bizim ağzımızın içinde açmak var, o zaman da açtırmazlar yani.” B

“Dükkanlar hakkında olumsuz bir şey diyemem, çünkü bunun kapatılmasını istemek saçma olur, gelir sağlayan bir şeydir sonuçta yani. Ama açık açık gezmelerini tabii ki tasvip etmem yani, o tarz. Özellikle bir Beşiktaşlı birinin Kızılay'da rahat gezmesi benim hoşuma gitmez yani. Ben Beşiktaş'a gidip Ankaragücü forması giyemiyorsam onlar da gelip Kızılay'ın ortasında Beşiktaş formasıyla gezemez yani.” C

“Ankara göç alan bi şehir olduğu için satanlara çok da bi şey diyemiyorum ama mesela şimdi Kızılay'a çıktığımda spor mağazalar daha çok Galatasaray Fenerbahçe Beşiktaş ürünlerini satıyorlar ve çok az Ankaragücü ürünü satan yer var. Ankarada bu bir skandal, Ankarada bunun yaşanması. Bu Ankara'nın ayıbı aslında.” D

“Satılsın, para gelsin, tamamen bu para hesabı. Ha alsınlar, giymesinler. Süs diye saklasınlar (gülüşmeler). Ya da giysinler, biz üstlerinden alalım, yapmadığımız bi iş değil (gülüşmeler). (...) Atkılarla formalarla, çıkartırız ya. Zoruma gidiyo, çıkartırız. Fark etmiyo, maç günü olmasa bile zoruma gidiyo.” E

“Stadın çevresinde gezen insanlar gibi düşünürüm diğer takımların ürünlerini giyen insanlar hakkında. Ama futbolu sadece futbol olarak düşünmiyeceksiniz. Futbol endüstriyel bi şey olduğu için adamlar da bunu yapmak zorunda, sadece kendi şehirlerinde değil Ankara’da da store açmak zorundalar, Ankara’da da ürün satmak zorundalar. Ticari olarak düşündüğün zaman onu da mantıklı karşılamak lazım.” F

“Bu da yine sistemle alakalı, sadece Ankara’da satılmıyor bu. Bu bizim sorunumuz değil, bu sermayenin sorunu.” G

Burada, kutsalın rakip takımdan arındırılması önem kazanmakta (Girtler, 2006) bu kapsamda rakip takımın ürünlerini kullananlar özellikle hedef alınmakta, böylece taraftarlık-tüketim ilişkisinin altı çizilmektedir. Takımın bölgesel aidiyetini, futbolcuların, yöneticilerin takımın bulunduğu bölgeden olması, o bölgenin siyasetçilerinin ve yöneticilerinin takımın şehirsal aidiyetini tanımaları ve takımı destekleyen yerel destekçilerin olması (taraftar ve şirketler) artırmaktadır (Gomez-Bantel, 2016). Buna göre, kentin her kesiminden insanın kentnin takımını tutması beklenmekte, Ankaragücü yerine başka takımlara destek olan Ankara kökenli işletmelerin eleştirildiği, hatta başkalarının da tüketmemeye çağrıldığı görülmektedir.

“Ankaralı iş adamları, niye gidip Fenerbahçe veya Beşiktaş yönetimine girmeye çalışıyo? Di mi, orda yönetimde sıradan bi adam olacağına gelip Ankaragücü başkanı veya Gençlerbirliği başkanı, Hacettepe başkanı bile olabilir yani. (...) Çocukken, büyük takımlardan birisi ankaragücüyle maç yapmasa bile, İstanbul takımlarından birisi, ankarada böyle ben de dâhil olmak üzere, istemsizce atkıyı takar çıkardım dışarı.” A

“X markası, şehrinin takımı dururken kalkıp İzmir’in takımına sponsor olmuş. Olur mu? Olmaz bence. Zoruma gidiyor bu benim. Kalkıp o markayı kullanmak zoruma gider, başkasında görsem zoruma gider. Madem öyle, İzmir’de sat!” D

Özetlemek gerekirse, mekân aidiyeti kapsamında taraftarlık kimliği tüketim ile ilişkili olarak iç gruba göre maç için tüketim, takım/grup için tüketim ve sponsorluklar; dış gruba göre ise takım/grup için tüketim ve sponsorluklar çerçevesinde gerçekleşmektedir.

Tablo 1: Çalışmanın Sonuçları

		Araştırma Sonucunda Ortaya Çıkan Temalar			
		Mekânsal Aidiyet		Güçlülük	
		<i>İç Grup</i>	<i>Dış Grup</i>	<i>İç Grup</i>	<i>Dış Grup</i>
Taraftarlık Tüketim İlişkisi Biçimleri	<i>Takım/Grup için Tüketim</i>	<ul style="list-style-type: none"> Ankara girişinden itibaren yapılan grup stickerları “Gecekondu bölgesi” stickerları Takım ürünlerinin tüketimi Diğer Ankara takımlarının da maçına gitme	<ul style="list-style-type: none"> Ankara’da diğer takımlara kendi ürünlerini giydirmeme	<ul style="list-style-type: none"> Grup/takım ürünlerini yaygın olarak tüketme: atkı, mont, vb. Oynanmayan maçın biletini tüketme Deplasmana gitme	<ul style="list-style-type: none"> Diğer takımların ürünlerini giydirmeme/şiddet Rakip takımın otobüsüne grup/takım stickerı Diğer takım taraftarlarını maça sokmama
	<i>Maç için Tüketim</i>				
	<i>Sponsorluklar</i>	<ul style="list-style-type: none"> Ankaragücü’nü destekleyen Ankaralı firmaların duyurulması ve desteklenmesi	<ul style="list-style-type: none"> Başka takımları destekleyen Ankaralı firmaların duyurulması ve boykotu		<ul style="list-style-type: none"> Başka takımları destekleyen Ankaralı firmaları, boykot sonucu vazgeçirme

4.2. Güçlülük

Güçlü olmak, daha genel ifadeyle, dışarıda tutulan gruplardan önemli görülen konular kapsamında daha iyi olmak, grup kimliğinin oluşumunda önemlidir (Popp, Germelmann ve Jung, 2016). Bu kapsamda, görüşmeler ve Gecekondu grubunun sosyal medya hesabının analizi çerçevesinde oluşturulan güçlülük teması; taraftar grubu ve takımın gücü ile dâhil olunmayan taraftar gruplarının ve takımlarının gücünün ortadan kaldırılması kategorileri kapsamında ele alınmaktadır. Böylece güçlülük teması da tıpkı mekânsal aidiyet teması gibi, hem taraftarı olunan takım ve dâhil olunan taraftar grubu (iç grup); hem de dışarıda bırakılan grup (dış grup) kategorileri çerçevesinde ortaya çıkmaktadır.

4.2.1. İç Grup – Taraftar Grubu ve Takımın Gücü

Taraftarların en temel özelliklerinden biri kendi takımının ve dâhil olduğu grubun diğer takımlardan ve gruplardan daha yüce (daha başarılı değil) olduğuna yönelik inançtır (Girtler, 2006). Buna göre, güçlülük konusunda ilk başlık elbette takımın futboldaki geçmiş başarılarıdır. Buna göre, 1980-1981 sezonunda bir ilki gerçekleştiren Ankaragücü, ilk defa birinci ligde oynamamasına rağmen Türkiye Kupasını kazanan takım olmuştur. Aynı sezonda Cumhurbaşkanlığı kupasını da kazanan tek 2. Lig takımı olan “Kupa Beyi” Ankaragücü’nün güçlülük vurgusunun temellerinden birini böylece, kupalardaki geçmiş futbol başarıları oluşturmaktadır.

“Yani burda Atletico Madridi 1-0 yendik, deplasmanda 3-0 yenilmiştik, bi de UEFA kupası 2. Turunda oluyo bu. (...) 1948 yılında Ankaragücü şampiyon oluyo ama o zaman şimdiki süper lig olmadığı için bu kayıtlarda yok. 81 yılında 2. Ligden, dünya tarihinde bi ilktir bu, bi takım Türkiye kupasını kazanıyo, dünyada daha eşi benzeri olmamış, sadece Ankaragücü gerçekleştirmiş.” A

“Tabii, birçok adaletsizlikten dolayı çok büyük bi başarımız yok açıkçası. Sekseene, seksen ikide mi almıştık biz Türkiye kupasını? Seksen Birde Türkiye kupasını aldığımız videoları izliyorum ben, ya o duygu çok başka ya. Gerçekten.” C

“Şampiyonluk çok, Cumhurbaşkanlığı kupası, Başbakanlık kupası dönemin o kupalarını, 80li yıllarda 70li yıllarda çok kazanmışlığı var. Profesyonel ligler kurulmadan önce 1949 yılında da Ankaragücü’nün şampiyonluğu bulunmaktadır. Şu anlarda gündeme az çok gelmektedir. Fenerbahçe eski şampiyonluklarını istedi diye haberler çıkmaktadır. Bu bahsedilen şampiyonluklarda Ankaragücü’nün hakkı vardır.” D

“Başarılar yok ki (gülüşmeler). Başarılar güzel, hele bi de 2. Ligdeki başarı kayda değer başarı.” E

“Başarılarında biz çocuktuk. İşte 1980de kupayı aldığımda çocuktuk, hayal meyal hatırlıyorum. Ondan sonra çok büyük bi başarısı olmadı. Ama geçmişteki başarıları, Türkiye kupası almış olması gurur verici bi şey. Umarım ilerleyen senelerde biz de yaşarız, çocuklarımız da yaşar bu başarıları diye düşünüyorum.” F

“Ankaragücü'nün tarihinden ziyade Ankaragücünün içyapısıyla ilgili bi şeyler var. Yani, bizim tarihimizde öyle bi başarımız yok. Yani, iki tane kupa almışız, işte Türkiye ligi kurulmadan önce de bi kere şampiyon olmuş, işte öyle zorlamış, mahalli liglerde oynamış bi takım” G

*“An itibariyle Avrupa'nın en formda takımı Ankaragücü Lidere selam dur!”
(Gecekondu Facebook Grubu)*

Yerel takım tutan taraftarların takıma yönelik ilgisinin sportif başarıya bağlı olmadığı öne sürülmektedir (Gomez-Bantel, 2016). Bu kapsamda, çalışma sonuçlarına göre, güçlülük vurgusunun illa futbolla ilgisi olmasına da gerek yoktur. Hatta son zamanlarda, sportif başarının sınırlı olmasının da etkisiyle, başka alanlardaki “başarılar”, taraftarların “güçlülüğünün” oluşturulmasında rol oynamıştır. Buna göre güçlülük, kimi zaman “ne olursa olsun ezilmemeyi, takımı bırakmamayı” yani bir tür inadı temsil edebilmektedir (Bora, 2013). Taraftarlar arasında önemli bir motivasyona dönüşen söz konusu vurgu, futbolculardan ve teknik direktörlerden de bir beklentiye dönüşmektedir. Buna göre 1980-1981 sezonunda kaburga kemikleri kırık olduğu halde ve aynı yerden darbe aldığımda felç kalma ihtimaline karşın yine de takımı yarı yolda bırakmamak adına maça çıkan “Deli” İhsan (Köktürk, 2012), taraftar tarafından “gerçek” Ankaragüçlü olarak kabul edilenler arasında anılmaktadır. Geçmişten bu yana Ankara futbol kulüpleri arasında sert futbol oynamak deyince akla Gençlerbirliği'nden ziyade Ankaragücü'nün gelmesi (Bora, 2003) böylece kulüp kimliği ile uyumlu bir durum olarak düşünülmektedir.

“O zaman teknik direktörümüz Hakan Kutlu. Ona da Ulubatlı hakan diye hitap edilir Ankaragücü tribününde. Böyle bir Gençlerbirliği maçında Ankaragücü bayrağını sahanın ortasına diktiği için. Ankaragücü'nden başka takımda da oynamadı zaten kariyerinde, ya hakkatten Ankaragücü'nün evladıdır hakan kutlu.” A

Buna göre, Ankaragücü'nün iç grup güçlülük vurgusunun belki de en temel kökeni, taraftarlarının “güçlülüğü” dür. Her ne kadar futboldaki ekonomik gelişmeler nedeniyle kulüp ile taraftarların arasındaki mesafenin açıldığı, taraftarların takımla sadece maç günü iletişim kuran birer seyirciye dönüştüğü ifade edilse de (Irak, 2013), belki kent takımı olmasının da etkisiyle, söz konusu uzaklık Ankaragücü taraftarı için geçerli değildir. Örneğin, takımın maddi sıkıntılar nedeniyle bir lig maçının ikinci yarısına ilk yarıdaki ıslak formalarla çıkması hem sosyal medya paylaşımlarında hem de görüşmelerde özellikle ifade

edilmiştir. Bunun sonucunda taraftarlar para toplayıp kulübe yardımında bulunmuşlardır. 1983-84 sezonunda İstanbul deplasmanındaki maç iptal olmasın diye tüm gece statta karların temizlenmesi, ya da 1989-90 sezonunda takımın futboldaki başarısızlığına tepki olarak gerçekleştirilen Türkiye’de taraftarların gerçekleştirdiği ilk açlık grevi anlatılagelen taraftar hikâyelerindendir (Adnan, 2005). Türkiye’deki futbol yorumcuları tarafından Arjantin’in köklü futbol kulüplerinden olan CA Boca Juniors’ın dünyaca ünlü taraftarlarına olan benzerliklerinin ifade edilmesi de Ankaragücü taraftarları açısından övünç kaynağıdır. Çok görkemli şovlar düzenleyen Boca Juniors taraftarlarınıninkine benzeyen şovları Türkiye’de bir birinci lig takımının¹⁰ taraftarının yapması önemlidir. Bu kapsamda, bir çalışma kapsamında neden Ankaragüçlü olduğuna dair sorulan soruya bir taraftar tarafından verilen cevap anlamlıdır: "Çünkü güçlüyüz" (Çevik, 2014).

“Şampiyon TAKIMIN Şampiyon TARAFTARI (...) Ankaragücü taraftari gün bizim günümüz. (...) Sevgi eylem gerektirir. @manisadeplase (...) Şampiyonluk yolunda oynanan oyunları bozacak tek güç büyük Ankaragücü taraftarıdır. (...) SAHADA YENİLEBİLİRİZ AMA TRİBÜNDE ASLA ! (...) Türk futbol tarihinde bir tribüne ismini veren tek grup Gecekondu’dur. (...) 2.Lig tribün dersimiz sona eriyor... BİZİ İZLEMeye DEVAM EDİN. (...) Şampiyon takımı tutmadık, tuttuğumuz takımı şampiyon yaptık! ANKARAGÜCÜ’MÜZ 1.LİG’DE !!! (...) TÜRKİYE’nin Kabul Ettiği Kale Arkası TRİBÜN DERSİ VERİLİR (...) Küçükler Konuşur, Büyükler Konuşulur. GECEKONU (...) Deplasman Yapamayan Taraftar Olamaz. BİZ SİZİN BABANIZIZ (...)

Ankaragücü’nün güçlülük temasının bir diğer kökeni, takımın tarihidir. 1910 yılında İmalatı Harbiye işçileri tarafından İstanbul’da kurulan Altınörs İdmanyurdu ve Turan Sanatkaragücü takımları Ankaragücü’nün kökenini oluşturmaktadır. Anadolu’daki Kurtuluş mücadelesi ile birlikte milli mücadelenin silah ihtiyacını karşılamak üzere İmalatı Harbiye’nin Ankara’ya taşınmasıyla takımın Ankaralılaştırma süreci başlamış olur (Hatipoğlu ve Aydın, 2007).

“1910 yılında, Kurtuluş savaşında topçularını şehit vermiş bi kulüp. Yani makine kimya endüstrisi, o zamanki imalat-ı harbiye. Bunun desteğiyle kurulmuş bi kulüp. Düşünsenize, top oynuyosunuz, sonra savaş oluyo, savaşa gidiyosunuz, ve geriye kaç kişi dönüyo belli değil. Bi takım yok olmak üzere, insanlar sahip çıkıyo işte.” A

“Tabii ki biz bu ülkeyi kuran, ya o zor şartlarda yaşayan insanların kurduğu bir kulübüz. Kurtuluş Savaşı’nda çok önemli bi yere sahiptir İmalat-ı Harbiye. Tarihimiz zaten çok önemlidir yani. Türkiye’deki birçok takımdan

¹⁰ Makale başlarken takım İkinci Ligde idi. Şimdi ise Süper Lig’de yer almaktadır

farklı bi tarihe sahibiz yani, bi proje takımı değiliz açıkçası. 1910 yılında kurulmuş bi takım.” C

“Ankaragücü, İstanbul, Zeytinburnu’nda kurulan bir kulüp. Dönemin İmalat-ı Harbiye şimdi MKE kurumu, yani devlete top, mermi, silah gücünü üreten kurumun işçileri tarafından kurulmuş bi kulüp ve İstanbul’da kuruluyo. Osmanlı devrinde, 1904’te kuruluyo. Ama resmiyette 1910 olarak gözükiyo, Atatürk’ün o dönem milli mücadele zamanında emriyle, komutuyla Ankara’ya geliyolar. Yani bu da ülkeyi, devleti korumak için olan bi eylem. Kısaca şunu belirtebilirim, Türkiye Cumhuriyeti’nin kurulduğunu belirten top atışlarını Ankaragücü kurucuları yapmıştır. Atatürk medyada görüldüğü gibi Fenerbahçeli Beşiktaşlı haberleri çıkıyor. Atatürk’ün futbolla pek alakası yoktur, futbolla tek alakası Ankaragücü’ne vermiş olduğu renkleridir.” D

“Gurur duyuyorum çünkü 1910 kuruluş tarihi, 1903, 1905, 1907’den sonra 4. En eski takım ve ayrıca Ankaragücü Kurtuluş Savaşında cephede çalışmış, şey cephede savaşmış bi takımın taraftarı olmaktan gurur duyuyorum. Hatta cephede savaşan tek takım taraftarı İmalat-ı Harbiye diyebilirim. O yüzden gurur duyarım.” F

“cumhuriyetten önce kurulmuş, işçi takımı, yani kuruluşundan beri emekçilerin destek verdiği bi takım. Yıllarca MKE işçilerinin kesintileriyle yaşayan bi takım. Türkiye’de örneği az kulüplerden bi tanesi yani sonuçta Türkiye neyse Ankaragücü de o bence yani. ” G

Söz konusu sınıfsal ve tarihsel köken Ankaragücü takımı ve taraftarları açısından gurur kaynağı olmuş ve kültürünü önemli ölçüde şekillendirmiştir (Çevik, 2014). Tarih, taraftar gruplarının kimlik inşasında da önem arz etmektedir (Hacısoftaoğlu vd., 2015). Güçlü bir tarihsel kimliğe sahip kulüplerin taraftarları da etkilediği ifade edilmektedir (Irak, 2013). Burada önemli noktalardan biri, takımın bir biçimde güçlü olduğu algısının sonucunda takımın gücü taraftarlara da yansımakta, böylelikle güç çerçevesinde kimlik oluşturma konusunda takım ile taraftarlar arasında karşılıklı bir etkileşim bulunmaktadır (Gomez-Bantel, 2016). Böylece taraftarın güçlülüğü ile takımın güçlülüğü birlikte değerlendirilebilmektedir.

Güçlülük temasının iç grup kimliğinin oluşması kapsamında öne çıkan kavramlardan biri de tüketimdir. Buna göre taraftarlık ve tüketim boyutlarından takım/grup için tüketim ile maç için tüketim iç grup güçlülük teması çerçevesinde önemlidir. Takımın, daha da önemlisi grubun ürünlerinin kullanımının da taraftar açısından bir güçlülük ögesi olabileceği anlaşılmaktadır.

“Ankaragücü taraftarı hakkatten ses getiren bir taraftar grubu Ankarada. Ben hatırlıyorum. Çocukken, büyük takımlardan birisi ankaragücüyle maç

yapmasa bile, İstanbul takımlarından birisi, Ankarada böyle, istemsizce atkımı takar çıkardım dışarı.” A

“Gecekondu kapalı gişe oynayacak. Gelecek üyelerimiz mutlaka SARI giyiniyoruz. (...) Her şeyini Bırak Cuma Günü Saat 18:00 Da Atkınla Formanla GECEKONDU da Ol (...) #GecekonduSarıGiyiyor¹¹ (...) YENİ BİR GÖRSEL ŞOV'A İMZA ATMAK İÇİN YARIN SAAT 19:00 DA GECEKONDU'DA BULUŞUYORUZ. Gelirken Atkımızla Beraber MUTLAKA Tek Tip “ SARI ” Giyiniyoruz. #GecekonduSarıGiyiniyor.¹² (...) Maça Gelecek Arkadaşların Sarı Renk Giyme Hususuna Dikkat Etmelerini İstiyoruz. (...) Tişörtlerimiz Gelmiştir. Dağıtımı Akşam İftar Yemeğinde Yapılacaktır. (...) Pazar Günü Maça Gelecek Arkadaşların Özellikle Sarı Lacivert Ürün Giymelerini Ve Atkı Takmalarını Önemle Duyururuz. (...) Bugün Günlerden Galibiyet Yeni Polarları Alan Arkadaşlar Maça Giyiniş Gelsinler (...)Tüm Gecekonduyu Atkılı Formalı Gelmeye Davet Ediyoruz. (...) AKŞAM HERKESİ ATKISIYLA FORMASIYLA GECEKONDUYA BEKLİYORUZ (...) Tekrar Tekrar Hatırlatıyoruz Ürünlü Atkılı Gelmeye Özen Gösterelim HERKES SUSACAK GECEKONDU KONUSACAK (...) Şortlular , kravatlılar gider ATKILILAR daima kalır. (...) Ankaragücü'nün seyircisi yoktur, taraftarı vardır. Ankaragücü taraftarının seyircisi vardır.” (Gecekondu Facebook Grubu)

Buna göre taraftarları anlatırken “atkılılar” denmekte, Ankaragücü'nün ya da Gecekondu'nun atkısını takmak, taraftar kimliğinin bir unsuru olarak değerlendirilmektedir. Bunun yanında taraftarlık açısından önde gelen tüketim biçimi olan maç için tüketim, başka bir ifadeyle maç bileti satın alınması, Ankaragücü taraftarları için çok önemlidir. Bu kapsamda izleyemeyecekleri, cezalı oldukları maçta bile biletler tükenmektedir. Bu durumda yine kendi taraftarlığına övgü olarak değerlendirilmektedir.

“800 kisilik deplasman yaptık (...) Yasaklı da olsa Gaziantep belediye deplasmanına gidiyoruz. (...) Seyircisiz maça bilet kalmaz korkusu yaşanan tek takımdır Ankaragücü (...) Deplasman Yapamayan Taraftar Olamaz. BİZ SİZİN BABANIZIZ” (Gecekondu Facebook Grubu)

“Ankaradaki varoş kesimin büyük çoğunluğunun Ankaragüçlü olmasının sebebi de o. Zamanında böyle bi güç simgesi olmuş Ankaragücü. Gençlerbirliği taraftarıysanız, siz böyle daha elit insanlardan oluşursunuz, kavga güreliye karşısındır falan. burda bi güç var, burda beni temsil eden bi şeyler var diye düşünülüyo. Hakkatten Ankaragücü mücadelenin takımı. Şunun mücadelesi, güçlüyle zayıfın mücadelesi. (...) Çevremizde bi sürü Galatasaraylı var di mi, maçlara falan gitmiyo ama televizyondan

¹¹ Grubun hazırladığı tişört fotoğrafı ile

¹² Grubun hazırladığı sweatshirt fotoğrafı ile

falan ölümüne destekliyo, “a sizi şöyle yendik, böyle yendik” falan. Galatasaray 3. Ligde olsa desteklerler mi? Etmezler. Başarı görmemiş insanlar topluluğu sonuç olarak, ikinci lige düşmesi, üçüncü lige düşmesi çok umrunda olmuyo insanların yani. (...) Adanademirspor mesela, aramız iyi değildir, ama Adanademirspor maçına gitmeyi her Ankaragüçlü ister. İnsan karşısında güçlü birisini gördüğü zaman o gücünü kırmak istiyo tribünde. (...) Ankaragüçlülerin gözünde takımına en bağlı taraftar hangisi, Ankaragücü tabii ki. Biz her deplasmana şöyle gidiyoruz, biz Karşıyakalıları bi karşılaşmada şöyle döveriz. Böyle bi baskınlık var.” A

“Bence kulübüne en bağlı taraftardır Ankaragücü taraftarı. Yani Ankara'nın mozaik yapısını da yansıtıyo aslında Ankaragücü'nün tribün grupları. Yani her tipten insan olabilir yani Ankaragücü tribünlerinde. Yani gecekonduda farklı insan tipi, bekâr evi çocuklarında farklı bir insan tipi. Bekâr evi çocukları örneğin direkt, yani, deplasmanda, intihar komandosı.” C

“Ankaragücü taraftar grupları efendi, nazik, temiz, süte leke var bizde yok, (gülüşmeler) Savaşan bi taraftar topluluğuyuz. Her daim savaşa giderken, silahlarımızı kuşanıp her daim her deplasman bi savaş gibi (gülüşmeler). Hiç kimseyi bulmasak birbirimizle kavga ederiz ama bir deplasmanda birleşiriz. Yani sırtlan misali, kafamız gözümüz patlak, yolumuza devam ederiz.” E

“Zaten skor taraftarı olmadığımız için, Ankaragüçlüyüz onu da söyliyim de yani. Şimdi şampiyon olsaydı, kim istemez yani, herkes ister, geçen sene ikinci ligde şampiyon oldu, kimse gözyaşını tutamadı yani, o ayrı bi şey. Olduğu gibi, doğal ne gerekiyorsa o hafta. Mesela sen şimdi bi Beşiktaş'a Fenerbahçeye Galatasaray'a gittiğindeki taraftar kitlen farklı oluyo, bi Ofspor'a gittiğinde de daha farklı oluyo. ” G

Buna göre, maç için tüketim ile iç grup aidiyetinin oluşturulması kapsamında, Gecekondu grubunun paylaşımlarından görülen iki unsur bulunmaktadır. Bunlar, takım cezalı olduğu için taraftarsız oynanan maçların biletlerinin tükenmesi ile deplasman maçlarına kitlesel katılımıdır.

4.2.2. Dış Grup – Dâhil Olunmayan Grubun Gücünü Kesme

Güçlülük temasının ikinci kategorisi, dâhil olunmayan takım ve taraftar grubunun gücünün ortadan kaldırılması ve kesilmesidir. Dış gruba karşı alınmış sportif başarılar dış grup güçlülüğün ilk unsurudur. Bu kapsamda 1970-71 sezonunda

sekiz kişi kalmasına rağmen bir “İstanbul” takımını¹³ İstanbul’da yenmek de övgüye vesile olmuş, bu galibiyete büyük değer atfedilmiştir.

“Burda Fenerbahçeyi yeniyoduk, Beşiktaş’ı yeniyoduk, Galatasaray’ı 2-0dan 3-2 yenmiştik.” A

“Tamam Kenan Evren sayesinde alındıysa üç tane büyük takım yenmiş de almış kupayı. Kenan Evren sayesinde mi almış oluyo, yok. Alakası yok.” E

“Şampiyonluk yolunda oynanan oyunları bozacak tek güç büyük Ankaragücü taraftarıdır. (...) Siz yeterli saha da terletin şanlı formayı, biz dışarda vereceğiz isteyeneye hakkını. (...) Küçükler Konuşur, Büyükler Konuşulur. GECEKONDU” (Gecekondu Facebook Grubu)

Dış grup güçlülüğün en önemli unsuru taraftarın güçlülüğüdür ve rakip taraftar gruplarının etkisizleştirilmesi ve onlardan daha güçlü olma vurgusu bu unsurun temelini oluşturmaktadır.

“Anadolu’nun abisi deriz kendimize. Aşiretlerde herkesin dinlediği biri olur ya, Ankaragücü o konumda” A

Güçlülük temasında dış gruptan kendini ayırarak grup kimliğinin oluşması kapsamında, öne çıkan kavramlardan biri de tüketimdir. Buna göre taraftarlık ve tüketim boyutlarından takım/grup için tüketim, maç için tüketim ve sponsorluklar dış grup güçlülük teması çerçevesinde önemlidir. Diğer takımların ürünlerini giydirmeme ve bu durumda uygulanan şiddetin bir güçlülük ögesi olabileceği anlaşılmaktadır. Bunun yanında Ankara’ya gelen diğer takım futbolcularının taşındığı takım otobüslerine grup ve takım stickerlarının yapıştırılması da yine sosyal medya hesabında paylaşılan fotoğraflardan görülmektedir.

“Dilimizden Düşmüyor Şampiyonluk Şarkısı/Yemin Ettik Bozacak Oynanan Oyunları/Sen Sahada Yeterli Terlet Şanlı Formayı/ Biz Dışarda Verecez İsteyene Hakkını” (Gecekondu)

“Atkılarla formalarla, çıkartırız ya. Zoruma gidiyo, çıkartırız. Fark etmiyo, maç günü olmasa bile zoruma gidiyo.” E

Bunun yanında taraftarlık açısından önde gelen tüketim biçimi olan maç için tüketim, başka bir ifadeyle maç bileti satın alınmasının, dış grup söz konusu olduğunda diğer takım taraftarlarının stada sokulmaması şeklinde gerçekleştiği düşünülmektedir. Söz konusu durum birçok görüşmede ortaya çıkmaktadır.

“Ya aslında başka takımların girmemesini istemek mantıksız ama istiyorum.” B

¹³ Bahsi geçen takım Fenerbahçe’dir.

“O tarz gruplar halinde dolanmasını pek tasvip etmem. Çünkü kendileri için de olumsuz olur yani. Olumsuz sonuçları olur.” C

“Aslına bakarsanız benim çok tasvip etmediğim bi olay, çünkü çok da yaşanmıyo zaten, varsayalım oluyo, Ankaragücü taraftarı daha çok futbol oynamaya gelmediği için, pardon futbol izlemeye gelmediği için. Bizim bakışımız Ankaragücü'ne daha farklı, biz sevgi yani. O yüzden çok tasvip etmediğim bi şey. Çok yaşanmıyo ama yaşansa ne olur, görmek istemediğim bi şey, görmek istemem açıkçası rakip takımı. Eğer ki sempati duyduğum bi takımsa o ayrı. Ama çok da Ankaragücü rakiplerinin, en sempatik durumda bile gerek tribünler gerek protokol gerek saha içi gerginleştiği için çok da istemem.” D

“Başka takım taraftarları, iyi değerlendirmiyoz, çünkü barındırmıyoz. Çünkü olmuyolar. Düşüncem bu konuda olmaması, mümkünse, biz gidelim onlar gelmesin.” E

“Ankaragücü taraftarı açısından hoş karşılanmaz. Genellikle de vukuatla biter o gibi durumlar.” F

“Ankaragücü maçında olmaz. Anadolu kulüpleri gelir gezer dolaşır, onlar çok şey değil. Ama İstanbul takımlarının gelip öyle kendini gösterecek bi ortam Ankaragüçlüler için normal değil tabii.” G

Taraftarlık tüketim biçimlerinden sonuncusu olan sponsorluklar, dış grup söz konusu olduğunda, başka takımları destekleyen Ankaralı firmaların duyurulması ve çağrısı yapılan boykotun etkisiyle söz konusu firmaların kimi zaman sponsorluktan çekilmelerinin sağlanması biçiminde gerçekleşmektedir. Bu kapsamda sponsorluk anlaşmasından vazgeçen işletmeler yine olumlu olarak grup paylaşımlarında duyurulmakta, teşekkür edilmektedir.

Özetlemek gerekirse, güçlülük kapsamında taraftarlık kimliği tüketim ile ilişkili olarak iç gruba göre maç için tüketim ve takım/grup için tüketim; dış gruba göre ise maç için tüketim, takım/grup için tüketim ve sponsorluklar çerçevesinde gerçekleşmektedir.

5. Sonuç

Futbol taraftarlığı, kişilerin benliklerinin önemli bir unsurudur (Irak, 2013; Richardson, 2004). Her ne kadar taraftarlık ve tutulan takım “kutsal” olarak değerlendirilse ve tüketimle ilişkisi taraftarlarca kolaylıkla kabul edilmese de (Dickson, 2014; Richardson, 2007); tüketim kişilerin benliğinin oluşturulmasında taraftarlık dâhil olmak üzere birçok açıdan elzem hale gelmektedir. Bu çerçevede, futbol taraftarlığının benlik ve tüketim çerçevesinde ele alınmasının uygun olduğu düşünülmektedir. Mevcut çalışmada taraftarlık konusu, Ankaragücü futbol

kulübünün en çok bilinen ve en etkili taraftar grubu olan Gecekondu grubu kapsamında, benlik ve tüketim ilişkisi bağlamında incelenmiştir. Buna göre, taraftarlık/benlik ilişkisi “mekânsal aidiyet” ve “güçlülük” olmak üzere iki tema ekseninde gerçekleşmekte ve söz konusu temalar iç grup aidiyeti ile dış grup karşıtlığı çerçevesinde ele alınmaktadır. Ayrıca, çalışma sonuçlarında, söz konusu temaların tüketim ile ilişkileri, taraftarlık bağlamında ortaya çıkan üç tüketim biçimi çerçevesinde (maç için tüketim, takım için tüketim, sponsorluklar) kurulmaktadır. Özetlemek gerekirse, mekân aidiyeti kapsamında taraftarlık kimliği tüketim ile ilişkili olarak iç gruba göre maç için tüketim, takım/grup için tüketim ve sponsorluklar; dış gruba göre ise takım/grup için tüketim ve sponsorluklar çerçevesinde gerçekleşmektedir. Güçlülük kapsamında ise, iç gruba göre maç için tüketim ve takım/grup için tüketim; dış gruba göre ise maç için tüketim, takım/grup için tüketim ve sponsorluklar çerçevesinde gerçekleşmektedir.

Araştırma sonuçları, literatürde yer alan üç teorik argümanı desteklemekte ve genişletmektedir. Bunlardan ilkinde göre, (1) taraftarlık kavramının “taraf olmak” kökeninden hareketle, bir gruba dâhil olmak ve başka grupları dışarda tutmak/onlara karşıt olmak gibi iki durum çerçevesinde ele alınmaya uygun olduğu görülmektedir. Literatürde grup aidiyeti, taraftarlık kavramının kolektif kimliği içerdiği iddia edildiğinden dolayı oldukça önemlidir (Aydın vd., 2008; Edensor ve Millington, 2008; Jones, 2000; Richardson, 2004). Bunun yanında, söz konusu aidiyetin, başka gruplara ait olmamayı da beraberinde getirdiği öne sürülmektedir (Brewer, 1999; Gomez-Bantel, 2016; Sabah Çelik, 2019). Dahil olunmayan gruba yönelik karşıtlık ve hatta şiddete varan davranışsal sonuçlar literatür tarafından ortaya konulmaktadır (Hatipoğlu ve Aydın, 2007; Jones, 2000; Sabah Çelik, 2019). Mevcut çalışmada taraftarlığın hem iç grup üyeliği hem de dış grup karşıtlığı biçiminde ele alınması, mevcut literatürün desteklendiğini ifade etmektedir. İkinci olarak (2) çalışma sonucunda ortaya çıkan temalar olan mekânsal aidiyet ve güçlülük, taraftarlık ve benlik kapsamında, geçmiş literatür tarafından desteklenen kavramlardır. Mekânın, özellikle Ankaragücü gibi şehir takımları için taraftarlık kimliğinin oluşumunda önemli rol oynadığı bilinmektedir (Aydın, 2018; Edensor ve Millington, 2008; Evans ve Norcliffe, 2016; Gomez-Bantel, 2016). Güçlü olmak, daha genel ifadeyle, dışarıda tutulan gruplardan önemli görülen konular kapsamında daha iyi olmanın ise, grup kimliğinin oluşumunda önemli olduğu öne sürülmektedir (Popp, Germelmann ve Jung, 2016). Çalışmada ortaya çıkan bir diğer sonuç, (3) taraftarlık kapsamında tüketimin gerçekleşme biçimleri olan maç için tüketim, takım için tüketim, sponsorlukların, her iki tema kapsamında, hem iç grup aidiyeti hem de dış grup karşıtlığı kapsamında geçerli bir kolektif benlik oluşturma aracı olarak değerlendirilmesidir. Tüketim ile oluşturulan semboller bireysel olduğu kadar kolektif de olabilir (Elliott ve Wattanasuwan, 1998) ve belli bir gruba ait olmama konusunun tüketim ile ilişkisi literatürde ele alınmaktadır (Lamont ve Molnár, 2001). Ancak söz konusu ait olunmayan grubun, taraftarlık bağlamında ele

alandığında, tüketim ile ilişkili değerlendirilebileceği mevcut çalışmada önerilmektedir. Bu kapsamda mevcut literatürün desteklendiği ve genişletildiği öne sürülebilir.

İlk teorik argüman kapsamında, taraftarlık kavramının iç gruba dahil olma ve dış gruptan ayrı durma çerçevesinde ikili bir duruma göre ele alınması uygun görünmektedir. Başka bir ifadeyle, bir gruba ait olmak ile başka bir gruba ait olmamak grup aidiyeti açısından birlikte değerlendirilmektedir. Bu durum, dışarıdaki bir gruba yönelik tutum ve davranışların dâhil olunan gruba aidiyetle doğrudan ilişkili olmasından kaynaklanmaktadır (Brewer, 1999). Taraftarların kendi takımlarıyla ve taraftar gruplarıyla kurdukları ilişki ile diğer takımların taraftarlarıyla kurdukları ilişki, grup aidiyetini içermekte ve bu durum mekânsal anlamda kendi mahalleleri ve kentleriyle de bir ilişki kurma biçimini ifade etmektedir (Bromberger, 2015). Bu kapsamda sahiplenilen bölgenin/mahallenin/kentin rakip taraftarlardan arındırılması, oralarda bulunmalarına “izin verilmemesi” ve bunun için gerekirse şiddet kullanımı taraftar grupları ve taraftar kimliği açısından önemlidir (Girtler, 2006). Özellikle, dâhil olunan grubun dışında tutulan taraftar grubundan daha iyi olmak grubun kimliğinin oluşturulmasında önemli kabul edilmekte (Popp, Germelmann ve Jung, 2016) ve söz konusu “izin vermeme” daha iyi olunduğu düşüncesini içermektedir. Karşıtlık ve söz konusu karşıtlığın sonucu olarak şiddet kullanımı, Ankaragücü taraftar kimliğine ilişkin oldukça önemli bir vurgudur (Hacısoftaoğlu vd., 2015) ve bu durum mevcut çalışma kapsamında da desteklenmektedir.

İkinci teorik argüman olan, taraftarlık kavramının mekânsal aidiyet ve güçlülük temaları çerçevesinde ortaya çıkması, ilk argümanla desteklenmektedir. Buna göre, taraftarlık benlik ilişkisinde ortaya çıkan mekânsal aidiyet ve güçlülük temalarının, iç grup aidiyeti/dış grup karşıtlığı çerçevesinde ele alınması söz konusu ikili durum perspektifinde gerçekleştirilmiştir. Buna göre, mekânsal aidiyet kendi iç taraftar grubuna yönelik bağlılık ile birlikte şehre ihanet eden diğer dış gruplara yönelik tepkiye de neden olmaktadır. Bu kapsamda, taraftarlık durumu anlatılırken takıma bağlılık yanında, İstanbul takımlarının ürünlerini giyerek veya bayrakları ile özellikle stat çevresinde ama genel olarak tüm şehirde “gezilememesi”, taraftarın buna izin vermemesi övgüyle anlatılmaktadır. Şehrine ihanet etmemenin grup normları ve aidiyeti açısından önemi değerlendirildiğinde, dâhil olunan grubun benimsenmesi kadar söz konusu “izin vermeme” de taraftarlığın önemli bir unsurunu oluşturmaktadır (Girtler, 2006). Güçlülük teması çerçevesinde, takımın/taraftar grubunun (iç grup) güçlülüğü yanında, diğer dâhil olunmayan (dış grup) grupların gücünün etkisizleştirilmesi/kesilmesi, taraftar kimliği açısından önemli olarak değerlendirilmektedir. Burada iki nokta önemli görünmektedir. Birincisi, takımın güçlülüğü ile taraftar grubunun güçlülüğünün birlikte ele alınmasıdır. Çünkü takımın sportif başarıları, tarihi, kültürü, vb. birtakım neden ile güçlü olduğu algısının oluşmasının sonucunda, takımın gücü taraftarları da etkilemekte, taraftar grupları ile takım karşılıklı etkileşimde

bulunmakta ve böylece güç çerçevesinde kimlik oluşturulmaktadır (Gomez-Bantel, 2016). Böylece, mevcut çalışma sonuçları ile uyumlu olarak taraftarın güçlülüğü ile takımın güçlülüğü birlikte değerlendirilebilmektedir. İkinci önemli nokta ise, sadece dâhil olunan grubun güçlülüğü ile taraftar kimliğinin kurulmaması aynı zamanda dış grup karşıtlığının da bu kapsamda yer almasıdır. Özellikle karşıt olunan diğer takımlardan daha iyi taraftar grubuna sahip olunması, iç/dış grup ayrımını belirginleştirdiğinden “güçlülük” açısından çok önemlidir (Popp, Germelmann ve Jung, 2016). “Sahada yenilebiliriz ama tribünde asla” sloganı bu durumun net bir ifadesidir.

Son teorik argüman da yine ilk argüman ile desteklenmektedir. Buna göre, taraftarlık ile ilişkili tüketim biçimlerinin hem iç grup aidiyetinin oluşumunda hem de dâhil olunmayan grupların dışarıda tutulmasında etkili olduğu öne sürülmektedir. Burada altı çizilmesi gereken bir diğer nokta, tüketimin sadece takım ile değil aynı zamanda taraftar grubu ile de ilişkili olarak ele alınabileceğidir (Dixon, 2014; Richardson, 2007). Takımın resmi ürünleri ve taraftar gruplarının ürünlerinin birlikte kullanımı, Ankaragücü ve Gecekondu taraftar grubu özelinde iki nedenle önemlidir. Buna göre, sadece Ankaragüçlü olmak değil, bir taraftar grubuna dâhil olmak da taraftar kimliği açısından önemli görünmektedir. Bir diğer ifadeyle, taraftarlık kimliği, takımın taraftarı olmanın yanında taraftar grubunun içerisinde olmak kapsamında da şekillenmektedir (Richardson, 2004). Taraftarlık kavramının mevcut çalışma kapsamında kolektif bir kimlik unsuru olarak değerlendirilmesi, söz konusu iki kimlik oluşum biçimini ve tüketim ile ilişkisini açıklamak için uygundur (Lamont ve Molnár, 2001). İkinci nokta ise dâhil olunmayan grubun da taraftarlık söz konusu olduğunda tüketimi etkileyebiliyor olmasıdır. Burada çalışma klasik dâhil olunmayan grup-tüketim ilişkisinden ayrılmaktadır. Çünkü basitçe dâhil olunmayan grubun tükettiklerinin tüketilmemesine dayan söz konusu yaklaşımın önermesi (Elliott ve Wattanasuwan, 1998; Lamont ve Molnár, 2001) kapsamında, taraftarlıkta dâhil olunmayan grupların tükettikleri ürünlerin tüketilemeyeceği zaten açıktır. Mevcut çalışmanın sonuçları kapsamında, taraftarlık söz konusu olduğunda, dış grup-tüketim ilişkisinin karşı olunan gruba, kendi taraftar kimliklerinin oluşumunda kullandıkları tüketim faaliyetlerini yaptırmama biçiminde gerçekleştiği önerilmektedir.

Çalışma sonuçlarına göre, grup ürünlerinin üretilmesinin ve satılmasının, taraftar grupları ve kent takımları tarafından grupsal aidiyet kurmak için değerlendirilebileceği düşünülmektedir. Buna göre, futbolun mevcut endüstriyel ilişkileri çerçevesinde, futbol zaten tüketimle ilişkilendirilebilir hale gelmiştir (Giulianotti, 2002). Ancak bu durumun taraftarlar tarafından hoş karşılanmadığı ifade edilmektedir (Aydın, vd., 2008; Dixon, 2014; Hatipoğlu ve Aydın, 2007; Richardson, 2007). Bunun nedeni, taraftarlık-tüketim ilişkisinin sadece takımla güçlü bağları olmayan “seyirciler” için makul olabileceği iddiasıdır (Giulianotti, 2002). Ancak mevcut çalışma kapsamında, sıkı takım bağları olan ve aktif olarak

taraf tar grubu içerisinde yer alanlar için de söz konusu durumun aidiyet kurmak gibi başka motivasyonlarla gerçekleşebileceği öne sürülmektedir. Buna göre, “sıkı” taraftar gruplarının ve kent takımlarının kendi ürünlerini üretmek takım/grup aidiyetini oluşturmaya katkı sağlayabileceği düşünülmektedir.

Mevcut çalışmanın genel anlamda konusunu oluşturan taraftarlık benlik ilişkisi, literatürde çalışılan bir konu olmasına rağmen, takım ve taraftar grubu kapsamında tüketim konusuyla ilgili daha fazla çalışmaya ihtiyaç duyulmaktadır. Konunun gelecek çalışmalarda başka örnek olaylar çerçevesinde ele alınması bu bağlamda önemli veriler sunacaktır. Örneğin, başka “Anadolu takımı” taraftarları ve takım ürünlerinin daha yaygın olarak erişime açık olduğu “İstanbul takımı” olarak bilinen Beşiktaş, Galatasaray ve Fenerbahçe taraftar grupları ile konunun incelenmesi önemli olacaktır. Dahası, yine Ankaragücü bağlamında ancak Gecekondu grubu dışındaki Ankaragücü taraftarları kapsamında taraftarlık-benlik ve tüketim ilişkisinin ele alınmasının sonuçları zenginleştirebileceği düşünülmektedir. Bunun yanında, mevcut çalışmada görüşülenlerin tamamı erkektir ve hem taraftarlığın hem de grup aidiyetinin kadınlar tarafından farklı değerlendirilebileceği düşünülmektedir. Bu nedenle, Ankaragüçlü kadınlarla yapılacak bir çalışmanın çok önemli olacağı düşünülmektedir. Ayrıca, nicel yönelimli çalışmalar da konuya ilişkin istatistiki olarak genellenebilir veriler sağlayabilecektir.

Teşekkür

Görüşmelerin gerçekleştirilmesinde ve makalenin yazım aşamasında grup içinden bakışa her ihtiyaç duyduğumda yardımlarını esirgemeyen ve belki de çalışmaya ilham olan Basri Yemez’e teşekkürü borç bilirim.

Ek A Gecekondu Grubunun Sosyal Medya Hesaplarına İlişkin Bilgiler

Facebook	Twitter	Instagram
50.760 kişi bunu beğendi	3818 takipçi	9.531 takipçi
50.088 kişi takip ediyor		

Ek B Görüşülen Taraftarlara İlişkin Özet Bilgiler

A: Erkek, kendini bildi bileli Ankaragücü taraftarı, Üniversite öğrencisi.

B: Erkek, şike gündeminden sonra Ankaragücü’nü tutmaya başladı, öncesinde Fenerbahçeli, akademisyen.

C: Erkek, kendini bildi bileli Ankaragücü taraftarı, Kamu kurumunda Müfettiş.

D: Erkek, Yurtdışında yaşıyorken 8-9 yıl önce Türkiye'ye geliyor, Türkiye'ye geldikten sonra takımlardan haberi oluyor ve o tarihten beri Ankaragücü taraftarı, gazeteci, Ankaragücü kulübünün medya sorumlusu.

E: Erkek, kendini bildi bileli Ankaragücü taraftarı, Fotokopici.

F: Erkek, kendini bildi bileli Ankaragücü taraftarı, İlkokul Beden Eğitimi Öğretmeni.

G: Erkek, kendini bildi bileli Ankaragücü taraftarı, Reklamcı.

Kaynakça

- Adnan, Z. (2005). *Çünkü Biz Ankaragüçlüyüz: Anılar, Denemeler, Söyleşiler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Aydın, M. B. (2018). Ankara'nın sosyo-kültürel bir değeri olarak MKE Ankaragücü: Taraftarların Gözünden Kent ve Kulüp. *Ankara Araştırmaları Dergisi*, 6(1), 1-22.
- Aydın, M. B., Hatipoğlu, D. ve Ceyhan, Ç. (2008). Endüstriyel futbol çağında taraftarlık. *İletişim Kuram ve Araştırma Dergisi*, 26, 289-316.
- Belk, R. W. (1988). Possessions and the extended self. *Journal of Consumer Research*, 15(2), 139-168.
- Bora, T. (2014). Nasıl Gençlerli Oldum. T. Bora (Ed.), *Takımdan Ayrı Düz Koşu* içinde (s. 239-253). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bora, T. (2013). *Karhanede Romantizm: Futbol Yazıları*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Bora, T. (2012). Ankara futbolu, bazen karakter oyuncusu, bazen figüran. F. Şenol Cantek (Ed.), *Cumhuriyetin Ütopyası: Ankara* içinde (s. 569-574). Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınevi.
- Bora, T. (2003). *Ankara Rüzgarı: Gençlerbirliği Tarihi*. Ankara: Kozan Ofset.
- Brewer, M. B. (1999). The Psychology of Prejudice: Ingroup love and outgroup hate?. *Journal of Social Issues*, 55(3), 429-444.
- Bromberger, C. (2015). Stadyumdaki kent, marsilya'nın kültürel ve toplumsal topografyasının aynası olarak Olympique Roman Horak, W. Reiter ve T. Bora (Ed.), *Futbol ve Kültürü, Takımlar, Taraftarlar, Endüstri, Efsaneler* içinde (s. 41-56), İstanbul: İletişim Yayınları.

- Cayolla, R. R. ve Loureiro, S. M. C. (2014). Fans club brand relationship, football passion. *International Journal of Business and Globalisation*, 12(1), 82-97.
- Çevik, E. (2014). Ankaragücü taraftarından bir kesit. T. Bora (Ed.), *Takımdan Ayrı Düz Koşu* içinde (s. 183-194). (4. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Daymon C. ve Immy H. (2011). *Qualitative Research Methods in Public Relations and Marketing Communications*. London: Routledge.
- Derbaix, C. ve Decrop, A. (2011). Colours and Scarves: An ethnographic account of football fans and their paraphernalia. *Leisure Studies*, 30(3), 271-291.
- Dixon, K. (2014). Football Fandom and Disneyisation in late-modern life. *Leisure Studies*, 33(1), 1-21.
- Dixon, K. (2012). Learning the game, football fandom culture and the origins of practice. *International Review for the Sociology of Sport*, 48(3), 334-348.
- Edensor, T. ve Millington, S. (2008). 'This is Our City', branding football and local embeddedness. *Global Networks*, 8(2), 172-193.
- Elliott, R. ve Wattanasuwan, K. (1998). Brands as symbolic resources for the construction of identity. *International Journal of Advertising*, 17, 131-144.
- Ertuğ, A. R. (1973). *Ankara Sporunda 50 Yıl*. Ankara: T.C. Gençlik ve Spor Bakanlığı Beden Terbiyesi Bölge Başkanlığı Yayınları.
- Evans, D. ve Norcliffe, G. (2016). Local identities in a global game: The social production of football space in Liverpool. *Journal of Sport and Tourism*, 20(3-4), 217-232.
- Gecekondu Facebook Hesabı. <https://tr-tr.facebook.com/GecekonduFanPages/> (Erişim Tarihi: 01.06.2018).
- Giles, D. C. (2013) The extended self strikes back: Morrissey Fans' reaction to public rejection by their idol. *Popular Communication*, 11(2), 116-129.
- Girtler, R. (2006). *Terbiyesizliğin Teorisi*. İstanbul: Kale Yayınları.
- Giulianotti, R. (2002) Supporters, followers, fans, and flaneurs A taxonomy of spectator identities in football. *Journal of Sport & Social Issues*, 26(1), 25-46.
- Gomez-Bantel, A. (2016). Football clubs as symbols of regional identities. *Soccer & Society*, 17(5), 692-702.

- Hacısoftaoğlu, İ., Akcan, F. ve Bulgu, N. (2015). Hayali cemaatler olarak taraftar toplulukları, Ankaragücü taraftar grupları örneği. İ. Hacısoftaoğlu, F.Akcan ve N. Bulgu (Ed.), *Oyunun Ötesinde, Spor Sosyolojisi Çalışmaları* içinde (s. 305-334). Ankara: Nota Bene Yayınları.
- Hatipoğlu, D. ve Aydın, M. B.(2007). *Bastır Ankaragücü, Kent, Kimlik, Endüstriyel Futbol ve Taraftarlık*. Ankara: Epos Yayınları.
- Hopkinson, G. C. ve Pujari, D. (1999). A Factor analytic study of the sources of meaning in hedonic consumption. *European Journal of Marketing*, 33(3-4), 273-294.
- Irak, D. (2013). *Hükmen Yenik: Türkiye’de ve İngiltere’de Futbolun Sosyo-Politiği*. İstanbul: Evrensel Basım Yayın.
- Jones, I. (2000). A model of serious leisure identification: The case of football fandom. *Leisure Studies*, 19(4), 283-298.
- Koch, K. ve Wann, D. L. (2013). Fans' Identification and commitment to a sport team: The impact of self-selection versus socialization processes. *Athletic Insight*, 5(2), 129-142.
- Koch, N. (2018). Sports and the city. *Geography Compass*, 12, 1-14.
- Kozinets, R. V. (2015). *Netnography: Doing Ethnographic Research Online*. Sage Publishing, Second Edition, Los Angeles.
- Kozinets, R. V. (2006). “Netnography 2.0”, içinde, *Handbook of Qualitative Research Methods in Marketing*, ed. Russel W. Belk, Edwardsd Elgar Publishing Limited, USA, ss. 129-142.
- Köktürk, A. (2012). Yıl 1981, *Bu Bir Ankaragücü Efsanesidir*.
- Lamont, M. ve Molnár, V. (2001). How blacks use consumption to shape their collective identity evidence from marketing specialists. *Journal of Consumer Culture*, 1, 31-45.
- Lewis, J. (2009). Redefining Qualitative methods, believability in the fifth moment. *International Journal of Qualitative Methods*, 8, 1-14.
- Merriam, S. B. (1995). What can you tell from an n of 1?, Issues of validity and reliability in qualitative research. *PAACE Journal of Lifelong Learning*, 4, 51-60.
- Miles, M. B. ve Huberman, A. M. (1984). *Qualitative Data Analysis, An Expanded Sourcebook*. London: Sage Publications.

- Papadimitriou, D., Apostolopoulou, A. (2018). Capturing the meanings of sport licensed products. *Journal of Marketing Communications*, 24(5), 433-449.
- Popp, B., Germelmann, C. C. ve Jung, B. (2016). We love to hate them! Social media-based anti-brand communities in professional football. *International Journal of Sports Marketing and Sponsorship*, 17(4), 349-367.
- Richardson, B. (2007). Consumption outside the market: An ethnography of consumer resistance among football fans. (Yayımlanmamış doktora tezi). Dublin City University, Dublin.
- Richardson, B. (2004). New Consumers and football fandom: The role of social habitus in consumer behaviour. *Irish Journal of Management*, 25(1), 88-100.
- Richardson, B. ve Turley, D. (2006). Support your local team, resistance, subculture, and the desire for distinction. *ACR North American Advances*, 33, 175-180.
- Sabah Çelik, Ş. (2019). Futbol taraftarlığı ve nefret kavramlarının marka nefreti kapsamında ele alınması: Ankaragücü taraftarlarının Beşiktaş nefreti. *Tüketici ve Tüketim Araştırmaları Dergisi*, 11(2), 321-355.
- Sabah, Ş. (2016). Beşiktaş sen bizim her şeyimizsin, tüketim ve kutsallık bağlamında taraftarlık. *Eurasian Academy of Sciences Eurasian Business & Economics Journal*, 2(2), 541-558.
- Samra, B. ve Wos, A. (2014). Consumer in sports: Fan typology analysis. *Journal of Intercultural Management*, 6(4-1), 263-288.
- Talimciler, A. (2012). Toplumsal yapı ve değişim ekseninde türkiye’de spor/futbol: 1920-2012. F. Alpkaya ve B. Duru (Ed.), *1920’den Günümüze Türkiye’de Toplumsal Yapı ve Değişim* içinde (s. 479-508). Ankara: Phoenix Yayınları.
- Wann, D. L. ve Branscombe, N. R. (1993). Sports fans: measuring degree of identification with their team. *International Journal of Sport Psychology*, 24(1), 1-17.
- Weiss, B. (2010). Günümüzde medeniyetler çatışması olarak futbol, rakip tarafların imgelerinin yaratılışı. *Cogito*, 63 (Dünya Gözüyle Futbol-Özel Sayı), 112-119.

Football Fandom within the Extended Self Theory and Consumption Context

Extended Abstract

1. Introduction

Football fandom is an important means of expressing one's self in the context of belonging to a place (province of the team, etc.), to a tradition and to a group (both the team that is supported and the fan groups involved) (Edensor and Millington, 2008). In this framework, fandom can be considered as a matter of belonging. In addition to the "inner group" that is included, the "outer group" that is not included can be of decisive importance in forming the fan identity. Consumption is also an important issue regarding fandom. It is stated that the football-consumption relationship generally takes place in three ways: consumption for the football match, consumption for the team and sponsorships (Koch and Wann, 2013). Consumption behavior for the team includes the consumption of licensed products for the team, and products produced by the fan group.

In the present study, the relation between the consumption behavior of Ankaragücü Football Club fans is discussed within the context of the Extended Self Theory. For this purpose, the Gecekondu Group, Ankaragücü's largest and most influential fan group, is handled within the scope of the research. Since being a fan is a concept that has a collective dimension (Hatipoğlu & Aydın, 2007), being included in a fan group was especially preferred for the purpose of the study. The slum Group, Ankaragücü is known first from the crowd and give his name to a set of bleachers in Turkey (Aydın, 2018) effectiveness is undeniable.

2. Method

In the present study, the case of Gecekondu which is the most influential fan group of Ankaragücü, is handled in the context of fandom/self and consumption relation. In this frame, within ethnographic perspective, the data obtained from examining the social media accounts of the fan group and seven interviews are analyzed. All posts of the Facebook account for the last three seasons (as of August 2015) were examined. Snowball and maximum diversity principles were used for interview sampling. Thus, the diversification of data sources (triangulation) is aimed. Interviews lasted an hour on average and all interviews were recorded with the permission of the interviewers. The interviews started in 2017 and was completed in 2018.

3. Results and Discussion

As a result, two themes appeared which are "Place Attachment" and "Powerfulness" that are evolved over two categories; ingroup identity and outgroup conflict. Within the place attachment theme, for ingroup identity, the consumption patterns regarding the fan behavior are consumption for the team/group, match consumption and sponsorship, for outgroup conflict, consumption for the team/group and sponsorship. Similarly, within the powerfulness theme, for ingroup identity, the consumption patterns regarding the fan behavior are consumption for the team/group and match consumption, for outgroup conflict, consumption for the team/group, match consumption, and sponsorship.

The research results support and extend three theoretical arguments. (1) Fandom is appropriate to be handled within the framework of two situations; being included in a group and opposing other groups. In the fandom literature, group belonging is very important (Aydın et al., 2008; Edensor and Millington, 2008; Jones, 2000; Richardson, 2004). In addition, this belonging brings along not

belonging to other groups (Brewer, 1999; Gomez-Bantel, 2016; Sabah Çelik, 2019). Fandom in the form of both ingroup membership and outgroup opposition supports the existing literature. (2) Place attachment and powerfullness, which are the themes that emerged as a result of the study, are concepts supported by the past literature within the scope of fandom and self. It is known that the place plays an important role in the formation of the fan identity, especially for city teams such as Ankaragücü (Aydın, 2018; Edensor and Millington, 2008; Evans and Norcliffe, 2016; Gomez-Bantel, 2016). Being powerfull, more generally, being better within the scope of issues that are considered important than excluded groups are suggested to be important in the formation of group identity (Popp, Germelmann, and Jung, 2016). (3) Consumption for the match, consumption for the team, and sponsorships, are considered as a valid collective self-building tool within the scope of both themes, and within the scope of both in-group belonging and out-group opposition. The relation of belonging to a certain group with consumption is discussed in the literature (Lamont and Molnár, 2001). However, it is suggested in the current study that the outgroup can be considered in relation to consumption. In this context, it can be claimed that the existing literature is supported and expanded.

4. Conclusion

According to the results of the study, the consumption of group products can be evaluated by fan groups to establish group belonging. In the literature, it is stated that this situation is not welcomed by the fans (Aydın, et al., 2008; Dixon, 2014; Hatipoğlu & Aydın, 2007; Richardson, 2007). The reason for this is the claim that the fan-consumption relation can only be reasonable for those who do not have strong ties to the team (Giulianotti, 2002). However, within the scope of the current study, it is suggested that for those who have close team ties and who are actively in a fan group, fandom/consumption relation can be realized with other motivations such as belonging establishment. Accordingly, it is thought that "tight" fan groups and city teams can contribute team/group belonging by producing their own products.

It will be important to examine the issue with other "Anatolian team" supporters and Beşiktaş, Galatasaray and Fenerbahçe fan groups, known as the "Istanbul team", where team products are more widely available. In addition, all of the interviewees in the present study are men and it is thought that both fandom and group attachment can be evaluated differently by women. For this reason, it is thought that a study to be conducted with women fans of Ankaragücü will be very important.

Lider-Üye Etkileşiminin, İşten Ayrılma Niyetine Etkisinde Örgütsel Adalet ve İş Tatmininin Aracı Rolü: Bir Araştırma

Özden AKIN

Sorumlu Yazar, Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi, İİBF, İşletme Bölümü,
ozdendogan@gmail.com, ORCID: 0000-0002-8459-9334

Merve AKSOY

İş ve İşçi Bulma Kurumu,
merveaksoy031@hotmail.com, ORCID: 0000-0001-7283-9831

Öz

Örgütler rekabetin yoğun olduğu bir çevrede faaliyette bulunurken, çalışanları örgütsel amaçlara yönlendirebilecek liderlere ihtiyaç duymaktadır. Bu ihtiyaç doğrultusunda lider-üye etkileşimi kavramı, liderin çalışanları amaçlara yönlendirecek ilişki ve etkileşimin düzeyine ve kalitesine odaklanmaktadır. Liderlerin çalışanlara gösterdiği davranış ve tutumlar, çalışanların örgütsel adalet, iş tatmini algıları üzerinde değişiklik yaratabilmekte ve işten ayrılma niyetine etki edebilmektedir. Bu çalışmanın amacı lider-üye etkileşiminin işten ayrılma niyetine etkisinde örgütsel adalet ve iş tatmininin aracılığının test edilmesidir. Veriler anket tekniği yoluyla toplanmış, Baron ve Kenny'nin (1986) aracılık modeli çerçevesinde oluşturulan model Yapısal Eşitlik Modeliyle test edilmiştir. Geliştirilen modelde içsel iş tatmininin işten ayrılma niyeti üzerine etkisi hariç tüm yollar anlamlı çıkmıştır. Çalışmada nitelikli lider-üye etkileşiminin işten ayrılma niyetini olumsuz, örgütsel adaleti ise olumlu etkilediği bulunmuştur. Lider üye etkileşiminin işten ayrılma niyeti üzerine etkisinde örgütsel adaletin kısmi aracılık etkisi vardır.

Anahtar Kelimeler: Lider-Üye Etkileşimi, Örgütsel Adalet, İş Tatmini, İşten Ayrılma Niyeti
JEL Sınıflandırma Kodları: D23, M12; L2

The Mediating Role of Organizational Justice and Job Satisfaction in the Effect of Leader-Member Exchange on Intention to Leave: An Application in Hatay¹

Abstract

While organizations are active in a competitive environment, they need leaders who can direct employees to organizational goals. In line with this need, the concept of leader-member interaction focuses on the level and quality of the relationship and interaction leading the employees to the goals. The behaviors and attitudes of the leaders towards the employees can change the perceptions of employees about organizational justice, job satisfaction and can affect the intention to leave. The aim of this study is to test the mediation of organizational justice and job satisfaction in the effect of leader-member interaction on the intention to leave. Data were gathered by questionnaire and mediation effect, created by Baron and Kenny (1986), models were tested by Structural Equation Model. In the study, all the ways have been meaningful except for the effect of internal job satisfaction on the intention to leave the job. It was found that the leader-member exchange affected the intention to leave the job negatively and the organizational justice positively. The partial mediation effect of organizational justice has been found in the effect of the leader-member exchange on the intention to leave.

Keywords: Leader-Member Exchange, Organizational Justice, Job Satisfaction, Intention to Leave.

JEL Classification Codes: D23; M12; L2

¹ Extended abstract is presented at the end of the article

Geliş Tarihi (Received): 11.06 2019 Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 4.12.2020

Atıfta bulunmak için/Cite this paper:

Akın, Ö. ve Aksoy, M. (2020). Lider-üye etkileşiminin, işten ayrılma niyetine etkisinde örgütsel adalet ve iş tatmininin aracı rolü: Bir araştırma, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10 (2), 549-582. Doi: 10.18074/ckuiibfd.632900.

1. Giriş

Günümüzde çalışanların verimliliğinin ve iş tatmininin artırılmasında, liderlik davranışlarının örgütteki adalet algısını sağlayacak şekilde uygulanmasının önemli katkısı olduğu düşünülmektedir. Çalışanların çalıştıkları örgüt ve liderleri ile ilgili olumlu düşüncelerde bulunması, örgütsel adalet algısının ve iş tatmininin yüksek olduğu yönünde ipucu verebilmektedir (Beuren, dos Santos, Marques ve Resendes 2017; He, Fehr, Yam, Long ve Hao, 2017). Lider ve çalışanları arasında kurulan ilişkilerin kalitesi yükseldikçe, kısıtlı zamana ve kaynağa sahip olunsu bile iş tatminini arttırılabilmekte ve işten ayrılma niyetini azaltabilmektedir. Örgüt içerisinde biçimsel rollere bağlı kalınarak kurulan ilişkiler, örgüt içi performansın ve iş tatmininin artması için yeterli olmamaktadır. Hızlı ve sürekli değişimin yaşandığı çevrede faaliyet gösteren örgütlerde örgüt yapısının, lider-üye etkileşiminin (LÜE) olumlu bir şekilde yaşandığı ve örgütsel adalet algısının çalışanlar tarafından olumlu hissedildiği şekilde oluşturulması önemlidir.

Liderlerin örgütü yönetirken sahip olduğu duyguları ve kişisel özellikleri çalışanlarla etkili iletişim kurmalarını etkileyebilmektedir. Çalışanların pozitif ve üretken davranış ve tutumlara sahip olabilmesi LÜE'nin de olumlu olmasına bağlıdır. Buna göre bir örgütte LÜE derecesi yükseldikçe, lider ve çalışanlar arasındaki güven, destek ve sadakatte yüksek olacaktır (Graen ve Uhl-Bien, 1995). Bu durumda örgüt içerisinde bu değerlere en başta lider tarafından önem verilmesi ve bu değerlerin temel alındığı adaletli bir sistemin oluşturulması gerekmektedir. Liderin çalışanlarıyla ikili ilişkiler geliştirmesi ve çalışanların işle ilgili kararlar verebilmelerini sağlaması etkileşimin kalitesini arttırabilecektir (Cropanzano ve Mitchell, 2005).

Örgütlerde LÜE'yi, iş tatminini ve örgütsel adalet algısını etkileyen unsurların neler olduğunun belirlenmesi ve bilinmesi önem taşımaktadır. LÜE'nin, örgüt çalışanlarının iş tatminini ve örgütsel adalet algılarını nasıl ve hangi yönde etkilediğini belirlemek bu çalışmanın konusunu oluşturmaktadır. Bu çalışmada daha önceki araştırmalara dayanarak LÜE'nin, iş tatmini ve işten ayrılma niyetine olan etkisinde örgütsel adaletin aracı rolü olup olmadığı ve demografik faktörler açısından değişiklik olup olmadığı belirlenmeye çalışılmıştır.

Lider-üye etkileşimi, örgütsel adalet, iş tatmini ve işten ayrılma niyetini aynı anda inceleyen alanda çok fazla çalışma yapılmamıştır. Bu anlamda imalat ve sağlık sektöründe böyle bir çalışma alana katkı anlamında belirli bir öneme sahip bulunmaktadır. Çalışmada nitelikli lider-üye etkileşiminin işten ayrılma niyetini olumsuz etkilediği ve örgütsel adaletin ise kısmi aracılık rolü olduğu tespit edilmiş, ayrıca lider-üye etkileşiminin örgütsel adaleti ise olumlu etkilediği sonucuna ulaşılmıştır. Bu sonuçlar çalışmanın alana katkısını arttırmaktadır.

2. Kavramsal Çerçeve

2.1. Lider-Üye Etkileşimi

Lider, üyesi olduğu örgütün etkinliği ve başarısı için başkalarını etkileyebilme, motive etme ve katkıda bulunma yeteneğine sahip olan kişidir (House ve Javidan, 2004). Lider ve çalışanlar arasındaki ikili ilişkileri ve liderlerin çalışanlarını nasıl etkilediğini inceleyen lider-üye etkileşiminin (LÜE) çalışanların tutum ve davranışlarını şekillendirmede önemli rol oynadığı belirtilmektedir (Erdoğan, Liden ve Kraimer, 2006; Harris, Li ve Kirkman, 2014). Sosyal değişim teorisi (Sparrowe ve Liden, 1997) üzerine inşa edilen LÜE, çalışanlar ve üst yöneticiler arasındaki değişim ilişkilerinin kalitesi olarak tanımlanmaktadır. Sosyal değişim teorisine göre örgütün iş verimliliğinin artırılması, ödüllendirme mekanizması, yönetici ve çalışan arasındaki karşılıklı ilişki etkileşiminin kalitesiyle ilişkilidir. Örgütte farklı dikey ilişkilerin oluşum süreci, grubun kültürel ve sosyal yapı içerisindeki sosyal değişim aşamaları ve karmaşık rollerden oluşmaktadır. Sosyal değişim aşamaları maddi yararlar, onay görme, bağlılık ve statü gibi psikolojik ödülleri içermektedir (Varma, Srinivas ve Stroh, 2005). Sosyal değişim, örgüt üyelerinin kendi liderlerine olan güvenini ve örgütsel vatandaşlık davranışını artırarak, çalışanların iyi performans göstermelerini isteme yükümlülüğünü arttırmaktadır (Erdoğan vd., 2006). Bu ortamı sağlayan LÜE, çalışanlar ile üst düzey liderler arasında daha sık iletişim sağlayabilen önemli bir liderlik türü olarak kabul edilmektedir. LÜE teorisi daha önce dikey ikili bağlantı teorisi olarak da adlandırılmıştır. Bu teori lider ve liderin doğrudan çalışanları arasındaki dikey iletişim ve iş akışı üzerindeki karşılıklı etkileşim sürecine odaklanmaktadır. LÜE'nin özü, etkili bir liderlik sürecinin deneyimli bir lider-çalışan ilişkisinin gelişimine dayanması ve iki tarafın da bu ilişkiden fayda sağlamasından kaynaklanmaktadır (Graen ve Uhl-bien, 1995).

Liden, Wayne, Zhao ve Henderson (2008) LÜE'yi, üst yönetici ve ona doğrudan bağlı olan astlar arasındaki duygusal desteğin ve değerli kaynakların değişim derecesi olarak ifade etmektedir. Başka bir deyişle, bu tanım her iki tarafın karşılıklı sosyal değişim sürecine girme derecesini de ölçmektedir. Güçlü lider-üye etkileşimi, lider ile izleyenleri arasındaki yüksek düzeyde güven, destek, saygı ve sorumluluk ile karakterize edilirken aynı zamanda iş tanımlarının ötesinde hem maddi hem de maddi olmayan faydaların değişimini de ifade etmektedir (Ilies, Nahrgang ve Morgeson, 2007; Liden vd., 2008; Sparrowe ve Liden, 1997).

Seo ve Lee (2017), çalışmalarında LÜE'yi pozitif grup duygusu ve adalet kavramıyla ilişkilendirmişlerdir. Bir örgütte yüksek lider-üye etkileşimi farklılaşmasının kişilerarası adalet iklimini olumsuz yönde etkilediğini ve böylece LÜE seviyesinin pozitif grup duygusu üzerindeki olumlu etkisini zayıflattığını bulmuşlardır. Çalışanlar üzerinde olumlu tutum ve davranışların göstergesi olarak çalışmalarda örgütsel bağlılık, adalet algısı, çalışanların performans çıktıları

gösterilebilmektedir (He vd., 2017; Luo, Song, Marnburg ve Qgaard, 2014). Nitelikli LÜE örgütlere yeteneklerini korumak ve çalışanları motive etmek konusunda avantaj sağlayabilmekte ve bu nedenle yüksek LÜE ile ilişkili faktörlerin belirlenmesi önemli görülmektedir (Erdoğan vd., 2006). Özkara, Taş ve Aydın (2019) yaptıkları çalışmalarında çalışanlar tarafından algılanan yönetici desteğinin lider-üye etkileşiminin kalitesini pozitif ve anlamlı bir şekilde etkilediğini bulmuşlardır.

Liderliğin önemli bir bileşeni olarak kabul edilen örgütsel adaletin, örgütte yönetici ve çalışan arasındaki ikili ilişkilerde etkili iletişimin artması gerektiğini ifade eden lider-üye etkileşimi için önemi daha da artmaktadır. Çalışanlar örgüt içerisinde kendilerine gösterilen davranışlar yanında diğer çalışma arkadaşlarına olan davranışları da önemsemektedir. Gruptaki diğer üyelere yöneticiler tarafından farklı muamele gösterildiğinde, kendilerine adil davranılsa bile olumsuz tepkiler verebilmektedirler (He vd., 2017). Bies ve Moag (1986) çalışanların örgütsel prosedürlerin devreye girmesiyle oluşan kişilerarası muamelenin kalitesinin etkileşimsel adaleti ifade ettiğini söylemektedir. Özellikle etkileşimsel adalet boyutunun etkili ve başarılı bir liderlik için güven ve desteğin kazanılmasında önemli olduğu söylenmektedir (Bies, 2005). Bir çalışana haksız yere muamele edildiğinde (yani düşük etkileşimsel adaletle), yüksek kaliteli LÜE'nin ortaya çıkması olası değildir. Örgüt içerisinde liderin ahlaki olmayan davranışlar sergilemesi ve temel ahlaki ilkelere uymaması, çalışanların adalet algısını azaltarak düşük nitelikte LÜE'ye yol açabilecektir (Shao, Rupp, Skarlicki ve Jones, 2013).

2.2. Örgütsel Adalet

Örgütsel adaletle ilgili yapılan çalışmalar, insanların işleriyle ilgili olarak hissettiklerini değerlendirme amaçlı başlamıştır. Colquitt, Greenberg ve Zapata-Phelan (2005), örgütsel adaletin gelişimini 1950'lerde başlayan bir dalgalanma süreci ve çok boyutlu bir kavram olarak değerlendirmişlerdir. Örgütsel adalet, örgütün iç ve dış çevresine gösterdiği adalet uygulamalarının ve çalışanlararası ilişkilerdeki adaletin algısı olarak tanımlanmaktadır. Bu durumda örgütsel adalet, çalışanların ait oldukları örgütte neyin doğru ve yanlış olduğu ile ilgili sahip oldukları algı ile ilişkilidir (Beuren vd., 2017). Greenberg (1993), insanların adil bir şekilde davranıldığına inandıklarında, çalıştıkları örgüte karşı fedakârlıkta bulunacaklarını söylemektedir. Bu inanç, çalışanların, yöneticilere, işe ve örgüte karşı pozitif tutum ve davranışlarda bulunacağını göstermektedir. Tepper (2001) bu tutum ve davranışları, yöneticilerin kararlarına uyum gösterme, antisosyal davranışlardan kaçınma, işlerini iyi yapma ve bağlılık, iş tatmini, sağlık ve mutluluk olarak belirtmiştir. Öte yandan Omar, Ferreira, Souto, Delgado, Assmar, González ve Galáz'a (2007) göre, çalışanlar örgütte haksız muamele gördüklerinde, bu durum öfke, memnuniyetsizlik ve düşük motivasyon

duygusu yaratabilmekte, bunun sonucunda da üretkenlik ve iş kalitesinin azalmasına ve devamsızlığın artmasına neden olabilmektedir.

Sethi, Iqbal ve Rauf'a (2014) göre adalet bir madalyon olarak düşünüldüğünde iki yüzü bulunmaktadır. Negatif yüzü, örgütlerde adaletin olmaması ve bu durumun önemli problemlere yol açabilmesidir. Adaletin negatif yüzü örgüt çalışanlarında misilleme, geri çekilme, iş yavaşlatma, işe gelmeme, değişime direnç, düşük performans ve düşük moral düzeyi gibi olumsuz durumlar yaratabilmektedir. Madalyonun diğer yüzü olan olumlu tarafı, bu olumsuz sonuçların önüne geçmekten daha fazlasını yapabilir. Örgütte sağlanacak adalet uygulamaları örgütü bütünleştirme görevi üstlenir, çalışanlar açısından işler iyi gitmediğinde bile adaletin eşit uygulanması örgüte duyulan saygı ve güvenin korunmasını sağlar. Örgütler, çalışanlar için oluşturdukları adaletli ortamla biçimsel ve etkileşimsel adaleti sağlayabilmelidir. Bundan dolayı örgütsel adalet hem örgütler hem de çalışanlar için geçerli ve güvenilir bir ölçüm olabilecektir.

Örgütsel adalet ilk dağıtımsal adalet ile ilişkili olarak ortaya çıkmıştır. Adams'ın (1965) eşitlik teorisi ile adalet araştırmalarının temelini oluşturmuştur. 1970'li yılların ortasında biçimsel adalet (Thibaut ve Walker, 1975) ve sonrasında da 1980'li yıllarda etkileşimsel adalet kavramı ortaya atılmıştır. Greenberg (1993) ve Colquitt (2001) çalışmalarında etkileşimsel adaleti bilgisel adalet ve kişilerarası adalet olarak ikiye ayırarak, dört boyut şeklinde incelemişlerdir. Bazı çalışmalar örgütsel adaleti yalnızca iki boyut olarak ele alırken (Alexander ve Ruderman, 1987; Lambert, Hogan, Hogan, Elechi, Benjamin, Morris, Laux ve Dupuy, 2010; McFarlin ve Sweeney, 1992) bazıları üç boyut (Goldman, 2003), dört boyut (Colquitt, 2001) ve beş boyut (Rego, Ribeiro ve Cunha, 2010) olarak incelemişlerdir. İlk iki boyut adalet, dağıtımsal ve biçimsel adalet olmak üzere ikiye ayrılmıştır. Daha sonrasında Rego vd. (2010) örgütsel adalet beşinci boyut olan görevlerin dağılımı adaletini eklemiştir.

Dağıtımsal adalette çalışanlar kaynakların dağıtımı, karar verilen sonuçları ve bu sonuçları elde etmek için verilen çabayı, diğer çalışanların sonuçlarıyla karşılaştırarak değerlendirme yapmaktadırlar (Adams, 1965; Colquitt, 2001). Maaşlar, ödüller, promosyonlar, çalışanlara dağıtılan kârlar ve performans değerlendirmesinde elde edilen çıktıların adaleti olarak da tanımlanmaktadır. Eğer bu çıktıların karşılaştırması çalışanlar tarafından eşit olarak algılanırsa, tatmin olma ve adalet hissi sağlanmış olacak ve iş tatmini ve işte kalma niyeti artabilecektir (Colquitt, 2001).

Biçimsel adalet, üretim çıktılarını ve alınacak kararları başarmak için sürecin algılanan adilliğini ifade etmektedir (Moorman, 1991). Biçimsel adalet, performans değerlendirme, maaş zamları ve promosyonlar, işe alım ve seçim süreçleri, kaynak tahsisi sistemlerinde kullanılan prosedürlere ilişkin adalet algılarını içermektedir (Leventhal, 1980). Cohen-Charash ve Spector'a göre (2001) biçimsel adalet, işle ilgili sonuçların belirlenmesinde kullanılan yöntem,

mekanizma, araç ve prosedürleri dikkate almaktadır. Leventhal (1980), bu adalet boyutu için çalışanların belirli bir prosedürü adil olarak algılayıp algılamadıklarını gösteren altı kural belirlemiştir. Bunlar tutarlılık, önyargı ve kişisel çıkarların yokluğu, bilginin doğruluğu, düzeltme (veya itiraz mekanizmaları), süreçlerle ilgili kişilerin temsil gücüdür.

Üçüncü boyut olan etkileşimsel adalet, örgüt tarafından kişilerarası ilişki kalitesine veya yönetimin adaletten faydalanacak olanlara karar verme sürecinde nasıl davrandığına odaklanmaktadır (Colquitt, 2001; Cohen-Charash ve Spector, 2001; Moorman, 1991). Çalışanlara örgütte nasıl davranıldığı konusunda çalışanlar arasında algılanan eşitlik düzeyini ifade eder. Etkileşimsel adalet, yöneticilerin çalışanlarıyla olan ilişkilerindeki etkileşim sırasında gösterilen dürüstlük, duyarlılık ve saygı derecesi gibi konuları kapsamaktadır. Biçimsel adaletin aksine, etkileşimsel adalette algı, üst yöneticinin tutum ve davranışlarına yönlendirmektedir.

Greenberg (1993) çalışmasında etkileşimsel adaleti kişilerarası adalet ve bilgi adaleti olarak iki boyuta ayırmış ve dört boyutlu örgütsel adalet ortaya çıkmıştır. Colquitt (2001), kişilerarası adaleti, prosedürlerin uygulanmasında veya iş ile ilgili sonuçların belirlenmesinde, yetkililer veya paydaşlar tarafından gösterilen nezaket ve saygınlık gösterme derecelerini yansıtmaları olarak tanımlamışlardır. Greenberg'e (1993) göre bu durumda adil davranış göstermenin algılanan adaleti güçlendirmesi ve buna bağlı olarak, kararların kabullenme derecesini ve olumlu tepkileri arttırması beklenmektedir. Bilgilendirici adalet, insanlara verilen açıklamalara odaklanırken, prosedürler belirli bir şekilde sonuçların neden veya niçin dağıtıldığına odaklanmaktadır (Colquitt, 2001). Böylelikle, örgüt ile ilgili alınan kararlar ve yapılan açıklamalar daha şeffaf hale gelerek olumsuz tepkilerin azalması sağlanabilmektedir (Greenberg, 1993).

2.3. İş Tatmini

Hoppock'un 1935 yılındaki çalışmalarında tatmin "belli bir değer varlığı tatmine, bu değer yokluğu ise tatminsizliğe neden olmaktadır" şeklinde yorumlanmıştır. (Aktaran Newby, 1999). İş tatmini ve tatminsizliği, bir kişinin iş ve tecrübesini değerlendirmekten kaynaklanan çalışanın olumlu ve olumsuz duyguları olarak da tanımlanmaktadır. Buna göre iş tatmini, kişinin işine olan duygusal tepkisini ifade eder ve işinden memnun olma derecesi olumlu duygusal halini arttırmaktadır (Robbins, 1998; Vroom, 1964). Ayrıca, iş tatmininin işle ilgili ödül ve değerlerin bir fonksiyonu olduğu da kabul edilmektedir (Testa, 1999). Çalışanlarda iş tatminini etkileyen unsurlar, iş ile ilgili elde edilen maddi faydalar, çalışanların zevkleri, beraber çalışmaktan hoşlandıkları iş arkadaşları ve işin yaratılması akla gelmektedir (Eren, 1993; Eker, 2006). İş tatmini, genellikle bir insanın çalışmalarına duygusal bir cevap olarak tanımlanır ve işin kavramsal bir özelliği olarak kabul edilir (Fisher, 2000). Çalışanların işin tüm yönleriyle ilgili duygularını veya yargılarını ifade etmektedir (Testa, 1999). Örgütlerin iş

tatminine önem vermesi ve örgütün verimli olabilmesi için çalışanın iş tatminini sağlayacak faktörleri belirlemesi ve bu faktörleri çalışanlara göre organize etmesi gerekmektedir (Lester ve Kickull, 2001; Erdil, Keskin, İmamoğlu ve Erat, 2004).

2.4. İşten Ayrılma Niyeti

İşten ayrılma niyeti kavramı, çalışanın faaliyette bulunduğu örgüt ve/veya örgütün dışındaki farklı bir yerde çalışmayı istemesidir (Yanık, 2014). Çalışanların bu niyetlerini gerçekleştirme sonucunda ortaya çıkan işten ayrılma oranının yüksek olduğu örgütlerde önemli maliyetler ortaya çıkmaktadır. Bu maliyetler çalışanın işe alınması, işe uyum sağlama için verilen eğitimi ve işin sürdürülebilmesi sırasında harcanan zaman ve paranın çalışanın işten ayrılması sonucundaki kaybını temsil etmektedir (Lambert vd., 2010, s. 8). Bunların dışında bir çalışanın işten ayrılması sonucunda, o örgüt veya örgütteki mevcut çalışanlarda ortaya çıkabilecek olumsuzluklar da göz ardı edilemez. Dolayısıyla bir örgütte bu durumların ortaya çıkmasını engellemek adına işten ayrılma oranının düşük seviyede tutulması önem arz etmektedir.

Özdevecioğlu (2004) çalışmasında işten ayrılma niyetini etkileyen etmenlerin çalışanın performansı, yönetim şekli, örgüt kültürü, çalışan-örgüt uyumsuzluğu, örgütsel bağlılık, iş tatmini, iş stresi vb. etmenler olduğunu belirtmiştir. Buradan da anlaşıldığı üzere çalışanların örgütte kalabilmeleri ve işten ayrılmalarının önüne geçebilmek için onları örgüte bağlayacak koşulların iyi oluşturulması gerekmektedir. Örgütsel adaletin sağlandığı ve yönetici çalışan ilişkilerinin niteliğinin yüksek oluşturulduğu örgütlerde çalışanların olumlu tutum ve davranış takındığı ve işten ayrılma niyetlerinin azaldığı gözlemlenebilmektedir.

3. Araştırmanın Metodolojisi

3.1. Araştırma Hipotezleri

LÜE ve örgütsel adalet ilişkisini inceleyen çalışmalar (Erdoğan vd., 2006; He vd., 2014), örgütsel adaletin sağlandığı örgütlerde yüksek lider-üye etkileşimine sahip olduğunu, çalışanların buna bağlı olarak tutum, ilişki ve davranışlarında (Cropanzano, Bowen ve Gilliland, 2007; Greenberg, 1993; Haynie, Cullen, Lester, Winter ve Svyantek, 2014; Moorman, 1991) olumlu yönde önemli etkilerde bulunduğunu göstermektedir. Graen ve Scandura (1987) yüksek nitelikli bir lider-üye etkileşiminin geliştirilebilmesinde, karşılıklı olarak örgütlerde yönetici ve çalışanların taraf oldukları etkileşimin eşit temelli paylaşımına dayanması gerektiğini ve adil bir etkileşim olması gerektiğini söylemişlerdir (Aktaran İşbaşı, 2001).

Cohen-Charash ve Spector, (2001) etkileşimsel adaletin, kişilerarası iletişimin adil olması anlamına geldiğini ve LÜE ile güçlü bir şekilde ilişkili olduğunu söylemektedir. Örgütte liderlerin ödüllendirme mekanizmasını kontrol etmesinin,

dağıtımsal adalet ve lider-üye etkileşimiyle ilişkilendirilebileceğini söyleyen çalışmalar bulunmaktadır (Colquitt, 2001; Cropanzano vd., 2007; Wayne, Shore, Bommer ve Tetrick, 2002). Cropanzano vd. (2002) çalışanların liderlerin uygulamış olduğu biçimsel ve etkileşimsel adaleti birbirine benzer olarak algıladıklarını ve aralarında önemli bir ilişki olduğunu söylemişlerdir.

Seo ve Lee (2017) yaptıkları çalışmada lider-üye etkileşimini pozitif grup duygusu ve adalet kavramıyla ilişkilendirmişlerdir. Bir takım içindeki yüksek lider-üye etkileşimi farklılaşmasının kişilerarası adalet iklimini olumsuz yönde etkilediğini ve böylece LÜE seviyesinin pozitif grup duygusu üzerindeki olumlu etkisini zayıflattığını bulmuşlardır. Çalışanlar üzerinde olumlu tutum ve davranışların göstergesi olarak çalışmalarda örgütsel bağlılık, adalet algısı, çalışanların performans çıktıları gösterilebilmektedir (He vd., 2014; Luo vd., 2014). Bu alanda yapılmış çalışmalar lider-üye etkileşiminin örgütsel adaleti pozitif yönde etkilediği yönündedir (Moorman, 1991; Greenberg, 1993; Kang, 2004; Cropanzano vd., 2007; Haynie vd., 2014; He, Zhu ve Zheng, 2014)

Thompson çalışmasında, lider davranışlarının örgütsel adalet algısı üzerindeki etkisini araştırmış, bu değişkenler arasında anlamlı ilişkiler olduğunu, buna göre lider davranışlarının örgütsel adalet algısı üzerinde pozitif yönde etkisi olduğunu belirlemiştir (Aktaran İyigün, 2012). Torca ve Goedegebure (2017) çalışmalarında lider-üye etkileşiminin, sözleşme durumu ile dağıtımsal adalet algıları arasındaki ilişkiyi etkileyip etkilemediğini araştırmışlardır. Sözleşme durumu ile dağıtımsal adalet algısı arasında doğrudan ve pozitif bir ilişki olduğunu ve lider-üye etkileşiminin aracı etkisi olduğunu ortaya koymuşlardır. Erdoğan vd., (2006), çalışanların bireysel olarak örgütte yüksek kaliteli lider-üye etkileşimi algıladıklarında, çalışan grupları arasındaki ses, katılım ve ücretle ilgili algılanan adalet farklılıklarının değişebildiğini söylemektedirler. Ayrıca He vd. (2017) örgütsel adalet boyutlarından etkileşimsel adaletin lider-üye etkileşimini olumlu yönde etkileyebileceğini söylemektedirler. Literatürle paralel olarak geliştirilen hipotez aşağıdaki gibidir.

H₁: Nitelikli Lider-üye etkileşimi, örgütsel adaleti pozitif yönde etkilemektedir.

Akademik alanda yapılmış çalışmalarda lider-üye etkileşiminin niteliği ve düzeyinin olumlu yönde artması, genel iş tatminini de arttırmakta ve aralarında, pozitif ve anlamlı bir ilişki olduğu görülmektedir (Özutku, 2007). Ancak lider-üye etkileşimi teorisi çerçevesinde, çalışanlar açısından daha fazla içsel ve dışsal iş tatminine yol açan etkileşimsel unsurların neler olduğu ve bu unsurlarla iş tatmini boyutları arasındaki ilişkilerin ne yönde olduğu konusunda belirsizlikler görülmektedir. LÜE teorisi çerçevesinde yüksek niteliğe sahip yönetici çalışan ilişkisinin ve etkileşiminin çalışanlar açısından, terfi etme, kararlara katılma, ödüllendirmeden yararlanma, yöneticinin önemli görevler vermesi gibi içsel ve dışsal tatmini arttırabilecek uygulamaların olduğu bilinmektedir (Özutku, 2007). LÜE derecesinin ve niteliğinin yüksek olmasının çalışanların iş tatminini

arttırdığına yönelik yapılmış çalışmalar geliştirilen hipotezi destekler yöndedir (Aryee ve Chen, 2006; Çekmecelioglu ve Ülker, 2014; Epitropaki ve Martin, 2005; Gestner ve Day, 1997; Janssen ve Yperen, 2004; Özutku, 2007; Volmer, Niessen, Spurk, Linz ve Abele, 2011).

H₂: Nitelikli Lider-üye etkileşimi, iş tatminini pozitif yönde etkilemektedir.

Güçlü bir örgüt yapısı içinde oluşturulan adalet algısı yalnızca eşit ve dürüst bir algı yaratmakla kalmaz aynı zamanda çalışanların tutum ve davranışlarını da etkiler. Örneğin adaletsiz ve haksız örgüt uygulamaları, çalışanlar arasında işbirliği ve çabanın azalmasına yol açmakta, tatmin olmayan ve örgüte yabancılaşan çalışanlar ortaya çıkmaktadır (Whisenant ve Smucker, 2009). Bireysel olarak çalışanın örgütsel adalet algısının iş tatminini etkilediğini gösteren çalışmalar bulunmaktadır (Beuren vd., 2017; Whisenant ve Smucker, 2009).

Örgütsel adalet ile ilgili olarak yapılan çalışmalar, çalışanların işleriyle olarak hissettiklerine odaklanmışlardır. Çalışanların işinden tatmin olma derecesi ve gösterdiği iş başarısını çalıştığı ortamdaki eşitlik veya eşitsizlikle ilişkilendirmişlerdir (Özdevcioğlu, 2004). Greenberg (1993), insanlar adil bir şekilde davranıldığına inandıklarında, çalıştıkları örgüte karşı fedakârlıkta bulunacaklarını, işine ve örgüte karşı pozitif tutum ve davranışlarda bulunacağını söylemektedir. Yapılmış olan çalışmalarda (Alexander ve Ruderman, 1987; Folger ve Konovsky, 1989; McFarlin ve Sweeney, 1992; Whisenant ve Smucker, 2009; Karaköse, 2014; Sethi vd., 2014; Sezgin ve Yıldızhan, 2013) örgütsel adalet algısının yüksek olarak algılandığı örgütlerde iş tatmini de yüksek olmaktadır. Literatürle paralel olarak geliştirilmiş hipotez aşağıdaki gibidir.

H₃: Örgütsel adalet, iş tatminini pozitif yönde etkilemektedir.

Yapılan çalışmalarda, lider-üye etkileşiminin kalitesi ile işten ayrılma niyeti arasında negatif yönlü bir ilişki olduğu bulunmuştur (Gestner ve Day, 1997; Graen vd., 1982; Vecchio ve Gobdel, 1984; Wilhelm, Herd ve Steiner, 1993). Bu ilişkiye benzer sonuçlar Türkiye’de yapılan çalışmalarda da görülmüştür (Cevrioğlu, 2007). Bazı çalışmalarda ise, LÜE ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkinin doğrusal ilişkiden daha çok eğrisel bir ilişki olduğu ifade edilmiştir (Harris vd., 2014; Morrow, Suzuki, Crum, Ruben ve Pautsch, 2005). Buna göre, LÜE kalite seviyesi düşük olduğunda örgüt çalışanlarının işten ayrılma niyetleri ve eğilimleri artmakta, aksi durumda ise her zaman azalmamaktadır. Bazen LÜE kalitesinin yüksek olduğu durumlarda bile çalışan işten ayrılmayı düşünebilmektedir (Harris vd., 2014; Morrow vd., 2005). Bu sonuçlar, liderinden düşük ve az destek gördüğünü düşünen çalışanların işten ayrılma eğilimi göstermesi, daha fazla destek görebileceği umudu içinde başka bir yerde iş bulma arayışı içine girdiklerini ortaya koymaktadır (Özutku, Ağca ve Cevrioğlu, 2008). Lider-üye etkileşimi ve işten ayrılma niyeti ilişkisi ile ilgili yapılan çalışmalarda lider-üye etkileşiminin işten ayrılma niyetini negatif yönde etkilediği tespit

edilmiştir (Bauer, Erdoğan, Liden ve Wayne, 2006; Gestner ve Day, 1997; Graen, Liden ve Hoel, 1982).

H₄: Lider-üye etkileşimi, işten ayrılma niyetini negatif yönde etkilemektedir.

Örücü ve Özafşarlıoğlu (2013) örgüt çalışanlarının örgütsel adalet algılarının işten ayrılma niyetinin önemli bir belirleyicisi olduğunu söylemiş, örgütsel adalet algıları ile işten ayrılma niyeti arasında anlamlı ve negatif yönlü bir ilişki bulmuşlardır. Örgütte kazanımların adil ve eşit dağıtılmadığını düşünen çalışanların, işten ayrılma niyetlerinin yüksek olduğu tespit edilmiştir (Alexander ve Ruderman, 1987; Gürpınar, 2006; Kovonosky ve Cropanzano, 1991). Gürpınar (2006), işten ayrılmanın fiilen gerçekleşmesi kadar, işten ayrılma niyeti duyulmasını örgütsel adalet boyutlarından olan hem biçimsel hem de dağıtımsal adalet algıları ile ilişkilendirmiş ve negatif bir ilişki bulmuştur. Ücret, tazminat, işe girme, terfi, disiplin sorunları, ek mesai görevleri, ya da işten çıkarılma gibi maruz kaldıkları durumu “adil olmayan” şeklinde algıladığında çalışanlar, kendilerine adil davranıldığını düşünen çalışanlardan daha çok memnuniyetsiz ve şikâyetçi olmaktadır (Folger ve Konovsky, 1989; McFarlin ve Sweeney, 1992).

Reed, Kratchman ve Strawser'e (1994) göre örgüt çalışanları işlerinden, meslektaşlarından ve beraber çalıştıkları kişilerden ve yöneticilerinden memnun olduklarında, ücret politikasını ve çalıştıkları örgütündeki terfi olanaklarını yeterli görüyorlarsa yaptıkları işten memnun olurlar, kendilerini örgütlerine adanmakta ve işyerlerinden ayrılmayı düşünmemektedirler. Folger ve Cropanzano (1998) örgütler için adaleti önemli bir motivasyon aracı olarak görmekte, çalışanların adil olmayan bir ortamda moral düzeylerinin düştüğünü, işlerini bırakmalarının daha olası hale geldiğini ve hatta örgüte karşı misilleme yapabildiklerini belirtmektedirler. Bu nedenle çalışanlardaki negatif algıların hangi faktörlerden kaynaklandığını belirlemek ve düzeltme yoluna gitmek, işten ayrılma eğilimini azaltmada faydalı olabilmektedir. Literatürle paralel olarak geliştirilmiş hipotez aşağıdaki gibidir.

H₅: Örgütsel adalet, işten ayrılma niyetini negatif yönde etkilemektedir.

Çalışanı örgüt içerisinde motive eden faktörler ile işten ayrılma niyetleri arasındaki ilişkilerde, örgüt yapısı ile ilgili faktörlerin iş ile ilgili davranışlar üzerinde etkileri olduğu görülmüştür. Bu anlamda iş tatminini azaltan bir örgüt yapısı oluşturma ile ilgili değişkenler, iş ile ilgili davranışlara yansımakta ve çalışanları işten ayrılma niyetine kadar götürebilmektedir. (Altunoğlu, Çataloğlu ve Okursoy, 2008; March ve Simon, 1958). Çalışanların işten ayrılma eğilimlerini bulmaya ve belirlemeye çalışan çalışmalar, işten ayrılma sürecinin nedenini bulmak için çalışanların örgütlerine ve işlerine karşı olan davranışlarına odaklanmışlardır (Farrell ve Rusbult, 1981; Steers ve Mowday, 1981). Yapılan bu çalışmalar işten ayrılma eğiliminin bir seçenek olarak görüldüğünü ve bu durumun düşük iş memnuniyeti örgütsel bağlılıkla sonuçlandığını göstermektedir.

H₆: İş tatmini, işten ayrılma niyetini negatif yönde etkilemektedir.

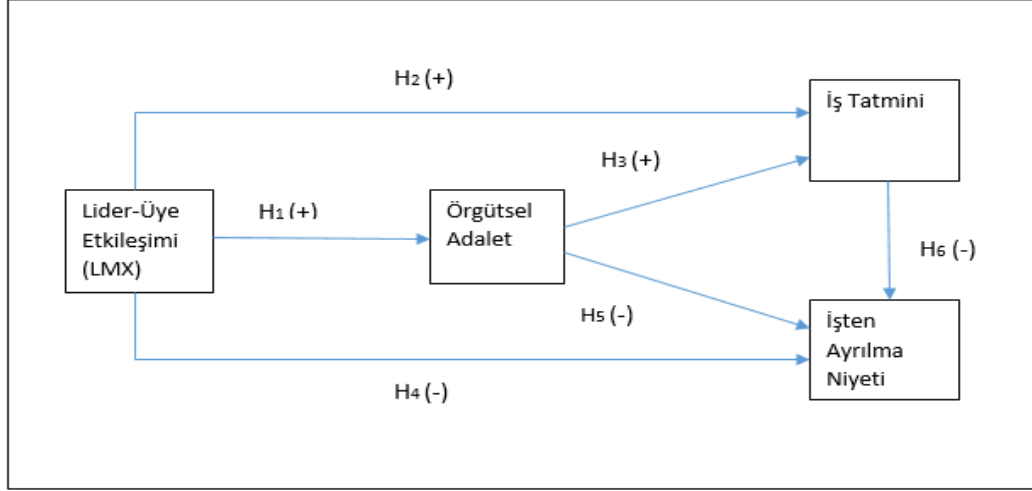
Bir örgütte yönetici ile çalışan arasındaki iş ile ilgili ilişkiler, bir çalışanın iş birimindeki rolünü belirlemektedir. Adil olma, yönetici ve çalışan ilişkilerinin doğasıyla ilişkili önemli bir faktör olarak görülmektedir. Yüksek nitelikte lider-üye etkileşiminin geliştirilmesi, her iki tarafın değişimi ve etkileşimi adil olarak görmesine bağlıdır (Graen ve Scandura, 1987; Masterson, Lewis, Goldman ve Taylor, 2000; Williams, Scandura, Pissaris ve Woods, 2016). Rockstuhl, Dulebohn, Ang ve Shore, (2012) çalışmalarında çalışanların iş ile ilgili uygulamalarda adalet algıları ile en yakın yöneticileriyle olan etkileşimin ve değişimin kalitesini incelemişlerdir. Etkileşimin yüksek nitelikte artmasıyla çalışanların adalet algısı arasında pozitif yönlü ilişki bulmuşlardır. Murphy, Wayne, Liden ve Erdoğan (2003) lider-üye etkileşimini çalışanların adalet algıları ve iş çıktıları arasında aracı olarak görmektedirler. Rockstuhl vd. (2012) çalışanların örgütsel adalet algılarını lider-üye etkileşiminin bir sonucu olarak kabul etmektedirler.

H₇: Lider-üye etkileşiminin işten ayrılma niyeti üzerine etkisinde örgütsel adaletin aracılık rolü vardır.

Jordan ve Troth (2011, s.261) çalışmalarında örgütlerde zamanın etkili ve verimli kullanılması için yöneticilerle çalışanlar arası yüksek kalitede ilişkiler geliştirmenin gerekliliğini vurgulamışlardır. Onlara göre yüksek kalitede lider-üye etkileşimi çalışanları örgütte tutma ve onların iş tatmininin artmasında önemli olmaktadır. İşten ayrılma niyeti, bir çalışanın örgüte ve işe bağlılığının önemli göstergesi olarak kabul edilmektedir. İşlerine bağlı ve işinden tatmin olmayanların işten ayrılma oranlarının yüksek olduğu görülmektedir. bu nedenle örgütlerde işgücü devir oranının maliyeti yüksek olabilmektedir (Tziner ve Birati, 1996).

H₈: Lider-üye etkileşiminin işten ayrılma niyeti üzerine etkisinde içsel iş tatmininin aracılık rolü vardır.

Lider-üye etkileşimi, örgütsel adalet, iş tatmini ve işten ayrılma niyetine yönelik olarak çalışmanın temel ve alt amaçları yönünde geliştirilen model Şekil 1'deki gibidir.

Şekil 1: Araştırma Modeli

3.2. Araştırma Evreni ve Örneklemi

Bu çalışmanın analizi için kullanılan veriler, Eylül ve Ekim 2018 tarihleri arasında toplanmıştır. Araştırmanın evrenini Hatay ilinde faaliyet gösteren, sağlık sektörü çalışanları ve imalat sektörü çalışanları oluşturmaktadır. Bu sektör çalışanlarının seçilme nedeni, yoğun bir çalışma ortamı olması ve çalışanların adalet algısının, yönetici ile olan ilişkilerinin ve iş tatminlerinin daha iyi belirlenebilmesidir. Veri toplama aracı olarak anket tekniği kullanılmıştır. Özellikle imalat sektöründe tesadüfiliği sağlamanın güç olmasından dolayı kolayda örneklem yöntemi tercih edilmiştir. Ankete katılımcıların gönüllük esasına göre katılımları sağlanmış, ayrıca anketler yönetimden izin alınarak birim sorumlularına verilmiş ve onlar aracılığı ile katılımcılara dağıtılmış ve sonrasında da aynı yöntemle toplanmıştır. Çalışmada yer alan imalat sektörü işletmesinin Formen (13), İnspektör (18), Operatör (47) ve diğer görevlerde (132) çalışanlar olmak üzere toplam 210'dur. Sağlık sektörü işletmesinin hemşire (54), sağlık memuru (18), veri kayıt memuru (108), doktor (42) ve diğer görevlerde çalışanlar (142) olmak üzere toplam 364 çalışmanı bulunmaktadır. Bu durumda imalat ve hizmet sektörü çalışanları toplam 574'tür. Araştırmanın verileri IBM SPSS 23.0 ve AMOS 16.0 hazır istatistik programları ile analiz edilerek yorumlanmıştır. Veriler anket tekniği yoluyla toplanılmış ve Baron ve Kenny'nin (1986) aracılık modeli çerçevesinde oluşturulan model Yapısal Eşitlik Modeliyle test edilmiştir.

Çalışma ile ilgili verilerin yer aldığı anket dört bölümden oluşmuştur. İlk bölüm katılımcıların kişisel bilgilerinin yer aldığı demografik bilgilerdir. Cinsiyet, medeni durum, yaş, eğitim durumu, meslek ve iş deneyiminden oluşan demografik değişkenler bulunmaktadır. İkinci bölüm lider-üye etkileşimi ölçeği, üçüncü bölümde iş tatmini ve işten ayrılma niyeti, dördüncü bölümde ise örgütsel adalet ölçekleri yer almıştır.

3.3. Ölçekler

Modeli test etmek için literatürde geçerliliği ve güvenilirliği sağlanmış dört ölçek kullanılmıştır. Ölçek ifadeleri “Hiç katılmıyorum’dan” “tamamen katılıyorum’a” doğru sıralanarak 5’li Likert ile ölçülmüştür.

Çalışmada lider-üye etkileşimini ölçmek üzere Scandura ve Graen (1984) tarafından geliştirilen, Özutku (2007) tarafından kullanılmış olan ifadeler yer almıştır. Ölçek LÜE’nin niteliğini ortaya koyma açısından çok kullanılmakta olup yedi ifadeden oluşmaktadır. Bu ifadeler, çalışanın yöneticisiyle olan ilişkileri, çalışan ile yönetici arasındaki karşılıklı güven ilişkileri, yöneticinin çalışanlarının ihtiyaç ve problemlerini anlaması, yöneticinin çalışanın problemlerini çözmeye yardımcı olması, çalışanın yönetici bakış açısıyla itibarı ile ilgilidir (Özutku, 2007). Ölçeğin güvenilirlik düzeyi Özutku (2007) tarafından 0,730 bulunmuştur. Lider-üye etkileşimi ile ilgili örnek ifadeler “Yöneticimle iş ilişkim etkindir”, “Yöneticim benim potansiyelimi biliyor ve takdir ediyor” şeklindedir.

Çalışmada örgütsel adaleti ölçmek üzere Niehoff ve Moorman’ın (1993) geliştirdiği dağıtımsal adalet, biçimsel adalet ve ilişkisel adalet olmak üzere üç boyut ve yirmi ifadeden oluşan ölçek kullanılmıştır. Ölçeğin güvenilirliği Niehoff ve Moorman (1993) tarafından 0,90 bulunmuştur. Örgütsel adalet ölçeği ile ilgili örnek ifadeler, “Maaş düzeyimin adil olduğunu düşünüyorum”, “İşimle ilgili alınan kararlarda üst yöneticim, bana saygılı ve ciddi davranır” şeklindedir.

Çalışmada iş tatminini ölçmek üzere Weiss, Dawis, England ve Lofquist (1967) tarafından geliştirilen ve yirmi maddeden oluşan Minnesota İş Tatmin ölçeği kullanılmıştır. Ölçeğin uzun formu yüz maddeden oluşurken, kısa formu ise içsel ve dışsal iş tatmini boyutlarını kapsayan yirmi maddeden oluşmaktadır. Minnesota İş Tatmin Ölçeği, içsel, dışsal ve genel tatmin olarak üç alt boyuttan oluşmaktadır. İçsel doyum, terfi olanağı, başarı hissi, çalışma şartları ve yaratıcılık gibi unsurları içerir. Dışsal doyum, ücret, iş güvencesi, yönlendirme gibi unsurlardan oluşmaktadır. Genel doyum ise, yönetici ve yönetim ile ilgili unsurlardan oluşmaktadır (Sevimli ve İşcan, 2005)

Ölçeğin Türkçeleştirilmiş hali Baycan (1985) tarafından kullanılmış olup genel iş tatmin düzeyinin güvenilirliği 0,77 bulunmuştur. İş tatmini ile ilgili örnek ifadeler “Sürekli bir işe sahip olma bakımından işimden memnunum”, “Kendi kararımı verme özgürlüğüm bakımından memnunum” şeklindedir. Yine çalışmada işten ayrılma niyetini ölçmek üzere O’Reilly, Chatman ve Caldwell’in (1991) dört maddelik işten ayrılma niyeti ölçeği kullanılmıştır. İşten ayrılma niyeti ile ilgili örnek ifade “Kurumdan ayrılmayı ciddi bir şekilde düşünüyorum” şeklindedir.

3.4. Geçerlilik ve Güvenirlik

Çalışmada dağıtılan 600 anketten toplam 312'si çalışanlar tarafından doldurulmuştur. Bu anketlerden 114'ü sağlık sektörüne, 185'i ise imalat sektörüne aittir. 11 anket verileri eksik doldurulduğundan analize alınmamıştır. 301 anket içerisinde standart sapması 0,30'un altında olduğu tespit edilen yedi katılımcının gerçekçi cevaplar vermediği düşünüldüğünden bu anketler analizden çıkarılmış, 294 anket analize alınmıştır. Anketler içerisinde iki değişkende toplam 20 tane eksik veri, ortalama ile beş nominal değişken (kategorik) ve yedi sıralı değişkenin toplamdaki 36 eksik verisi medyan ile doldurulmuştur. Ölçeklerdeki verilerin çarpıklık ve basıklıkları incelenmiş, çarpıklığı mutlak değer olarak 0,13 ile 1,514 arasında ve basıklığı 1,35 ile 1,442 arasında değişmekte olup, kritik değerler olan sırasıyla ± 2 ve ± 7 (West, Finch ve Curran, 1995, s.454) değerlerinin çok altında ve üstünde olmadığı belirlenmiştir.

Çalışmada kullanılan ölçeklerin güvenirlilik analizine bakıldığında örgütsel adalet ölçeğinin 0,974; örgütsel adaletin alt boyutu olan etkileşimsel adaletin 0,967; biçimsel adaletin 0,927; dağıtımsal adaletin 0,899; iş tatmini ölçeğinin 0,951; genel iş tatmininin 0,680; dışsal iş tatmininin 0,912; içsel iş tatmininin 0,915; lider-üye etkileşim ölçeğinin 0,906; işten ayrılma niyeti ölçeğinin 0,898 alfa değerlerine sahip olduğu ve bu güvenirlilik derecelerinin çok yüksek (Nakip, 2013) olduğu görülmektedir.

4. Bulgular

Araştırmaya katılan çalışanların demografik bilgilerinde cinsiyet, medeni durum, yaş, eğitim durumu, meslek ve iş deneyimi değişkenleri yer almaktadır. Ankette yer alan hizmet ve imalat işletmesi çalışanlarının demografik özellikleri ile ilgili olarak yapılan tanımlayıcı bilgiler Tablo 1'de gösterilmiştir.

Tablo 1'e bakıldığında, katılımcıların % 66,1'inin erkek ve % 32,6'sının kadın, %61,5'inin evli, %53,2'sinin lise ve altı, %29,6'sının ön lisans, %13,3'ünün lisans ve üstü eğitimi olduğu görülmektedir. Yine ankete katılanların meslek grubuna göre sınıflandırılmasında hemşire %55,3, sağlık memuru %7,2, veri kayıt memuru %17,5, diğer %20,0, formen %2,3, inspector %8,6, operator %24,3 ve işçinin %24,3 oranında olduğu tespit edilmiştir. Ankete katılanların bulunduğu sektör ayırımına bakıldığında sağlık sektörü %37,9 ve imalat sektörü % 61,8 oranında yer almıştır. Yaş ortalaması olarak bakıldığında ortalama $33,13 \pm 8,76$ ve toplam çalışma süresi ortalamasının ise $118,10 \pm 98,11$ olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 1: Demografik Bilgiler

Değişken	Kategori	F	Yüzde	Yatıklık	Basıklık	Geçerli	Eksik
Cinsiyet	Kadın	98	32,6	-0,727	-1,482	297	4
	Erkek	199	66,1				
Medeni Durum	Evli	185	61,5	0,548	-1,712	293	8
	Bekâr	108	35,9				
Eğitim Durumu	Lise ve altı	160	53,2	0,815	-0,661	289	12
	Ön lisans	89	29,6				
	Lisans ve üstü	40	13,3				
Meslek	Hemşire	285	55,3	-0,529	-1,149	295	6
	Sağlık memuru	37	7,2				
	Veri kayıt memuru	90	17,5				
	Diğer	103	20,0				
	Formen	7	2,3				
	İnspektör	26	8,6				
	Operatör	73	24,3				
	İşçi	73	24,3				
Sektör	Hastane	114	37,9	-0,497	-1,765	300	1
	İmalat	186	61,8				
Yaş	Ortalama (Std. Sapma)	33,13 (8,76)	Min.: 19; Maks.: 55	0,708	-0,403	291	10
Toplam çalışma süresi (ay)	Ortalama (Std. Sapma)	118,10 (98,11)	Min.: 1; Maks.: 480	1,175	0,782	291	10

Lider-üye etkileşimi, örgütsel adalet, iş tatmini ve işten ayrılma niyeti ölçeklerinin yapı geçerliliklerinin sağlanıp sağlanmadığına yönelik Açıklayıcı ve Doğrulamalı Faktör Analizleri (AFA ve DFA) yapılmıştır. Açıklama Yöntemi olarak Temel Bileşenler Analizi ve dönüştürme yöntemi olarak Kaiser Normalizasyonlu Varimax kullanılmıştır.

Yapılan analizde açıklama yöntemi olarak kullanılan Temel Bileşenler Analizi sonucunda açıklama gücü % 64,548 bulunmuş olup, 51 ifade 6 faktörde toplanmıştır. (KMO = 0,963; Barlett Test 0,001 düzeyinde anlamlı ve açıklama gücü 64,548). 20 ifade faktör yükü 0,50'nin altında kaldığı veya aynı anda iki faktörde toplandığı için analizden çıkarılmıştır. Yapılan son faktör analizinde % 70,055 açıklama gücü ve 45 ifade 6 faktörde toplanmıştır.

Literatürde Minnesota İş Tatmini ölçeği içsel tatmin boyutu ve dışsal tatmin boyutu olmak üzere iki boyutta incelenmektedir (Weiss vd., 1967). Bu çalışmada iş tatmini ölçeği literatürden farklı olarak iki boyut (Kaya, 2007; Köroğlu, 2012; Erdem ve Erkan, 2015) yerine üç boyutta toplanmıştır. İş tatmini ölçeği ifadeleri benzer içeriğine göre işin zenginliği, işin niteliği ve iş etkileşimi şeklinde yeniden adlandırılmıştır. Literatürde daha önce yapılmış çalışmalar Minnesota İş Tatmin ölçeği kısa formunun farklı faktör yapılarına ayrıldığını göstermişlerdir

(Schriesheim, Powers, Scandura, Gardiner ve Lankau, 1993; Hirschfeld, 2000; Hançer ve George, 2003). Bu çalışmadaki sonuç Tan ve Hawkins'in (2000) çalışmasında olduğu gibi üç boyutta toplanmıştır. Diğer yandan örgütsel adalet literatürdeki (Niehoff ve Moorman, 1993) gibi üç alt boyut yerine bütün ifadeler tek boyut altında toplanmıştır. Diğer ölçeklerin ifadeleri ise literatüre (Scandura ve Graen, 1984) uygun olarak toplanmıştır.

AFA sonuçlarına göre oluşan faktör ifadelerinin doğru bir şekilde yapılandırılarak yapılandırılmadığının doğrulanması için birinci düzey DFA uygulanmıştır. İstatistik programı ile analiz yapıldığında uyum indisleri kabul edilebilir sınırdan çıkmamıştır. ($\chi^2(\text{CMIN})= 2325,059$; $df=930$; $\chi^2(\text{CMIN})/df= 2,500$ ($p=,000$); $GFI=0,745$; $RMR= 0,078$; $CFI= 0,881$; $RMSEA= 0,072$). Modelin anlamlı olması için programın önerileri doğrultusunda kovaryanslar çizilmiş ve bazı ifadeler modelden çıkarılmıştır. LÜE ifadelerinden LMX1, örgütsel adalet ve LÜE arasında LMX1'in hata teriminin örgütsel adalet ve LMX faktörü ile yüksek kovaryansa sahip olduğu görülmüş ve bu nedenle analizden çıkarılmıştır. DJS1, DJS2 ve DJS3'ün hata terimleri başka örtük değişkenlerin hata terimleriyle yüksek ilişkili çıktığı için analizden çıkarılmıştır. Aynı şekilde DJ3, IJ2, ITL2, DJ4, DJ5, FJ4, DJ1 hata terimleri başka örtük değişkenlerin hata terimleriyle yüksek ilişkili çıktığından dolayı analizden çıkarılmıştır. Bunun sonucunda uyum indeksleri kabul edilebilir sınırdan çıkmıştır ($\chi^2(\text{CMIN})= 898,318$; $df=506$; $\chi^2(\text{CMIN})/df= 1,775$ ($p=,000$); $GFI=0,853$; $RMR= 0,060$; $CFI= 0,952$; $RMSEA= 0,051$). Birinci düzey DFA analizi değerleri Tablo 2'de yer almaktadır.

Ölçeklerin iç tutarlılığı her alt boyut için hesaplanan alfa katsayısı ile değerlendirilmiş, ayrıca yapı geçerliliği testi için ortalama açıklanan varyans (AVE) ve birleşik güvenirlik (CR) kullanılmış, kesim noktaları olarak AVE için 0,50 ve üstü, CR ve Alfa için 0,70 ve üstü kabul edilmiştir (Nunnally,1978; Fornell ve Larcker, 1981). Ayrıca faktörlerin yapısal geçerlilik ve güvenirlikleri için AVE, CR ve Alfa değerleri ile ilgili testler sonucunda değerler kabul edilebilir sınırdadır.

Tablo 2: Modelin AVE, CR ve Alfa Değerleri

Ölçek	Alt Boyut	1.düzyen		2.düzyen			Madde sayısı
		AVE	CR	AVE	CR	Alfa	
Lider-üye etkileşimi		0,66	0,91	0,66	0,92	0,92	6
Örgütsel adalet		0,75	0,99	0,70	0,97	0,97	13
İçsel iş tatmini				0,81	0,93	0,92	12
	İşin zenginliği	0,65	0,88	0,65	0,88	0,88	4
	İşin niteliği	0,45	0,77	0,45	0,77	0,77	4
	İş etkileşimi	0,54	0,82	0,54	0,82	0,84	4
İşten ayrılma niyeti		0,64	0,84	0,64	0,84	0,90	3

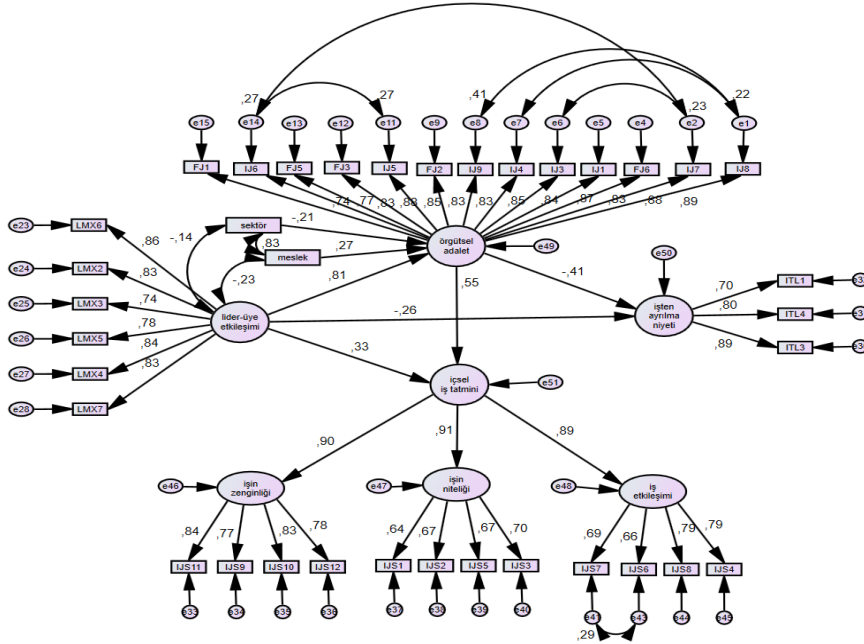
Çalışmada lider-üye etkileşimi, örgütsel adalet, iş tatmini ve işten ayrılma niyeti ölçeklerinin demografik değişkenlerle olan ilişkilerinin belirlenmesi için yapılan korelasyon analizi Tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3: Korelasyon Analizi Sonuçları

	Yaş	Tecrübe	Lider-üye etkileşimi	Örgütsel adalet	İçsel İş tatmini	İşin zenginliği	İşin niteliği	İş etkileşimi
Tecrübe	0,808**							
Lider-üye etkileşimi	0,094	-0,009						
Örgütsel adalet	0,104	-0,017	0,735**					
İçsel iş tatmini	0,082	-0,022	0,676**	0,732**				
İşin zenginliği	0,143*	0,066	0,660**	0,708**	0,892**			
İşin niteliği	0,056	-0,046	0,571**	0,617**	0,868**	0,643**		
İş etkileşimi	0,005	-0,092	0,552**	0,604**	0,888**	0,683**	0,684**	
İşten ayrılma niyeti	0,084	-0,034	-0,503**	-0,559**	-0,476**	-0,451**	-0,406**	-0,399**

Not: *p<0,05; **p<0,01 düzeyinde anlamlıdır.

Önerilen model çerçevesinde yapısal eşitlik modeli oluşturulmuştur. Model çalıştırıldığında iyi uyum indeksleri üretmemiştir ($\chi^2(\text{CMIN})= 1203,078$, $\chi^2(\text{CMIN})/df= 1,664$ ($p=,000$), $\text{GFI}=0,836$, $\text{RMR}= 1,120$, $\text{CFI}= 0,949$; $\text{RMSEA}= 0,048$). Bununla birlikte regresyon katsayıları en anlamsız olandan başlamak üzere sırasıyla modelden çıkarılmıştır. Kovaryans ve yollar yaş cinsiyet, medeni durum, eğitim durumu, meslek, sektör ve toplam çalışma süresi kontrol değişkenlerinden başlanarak sırayla silinmiştir.

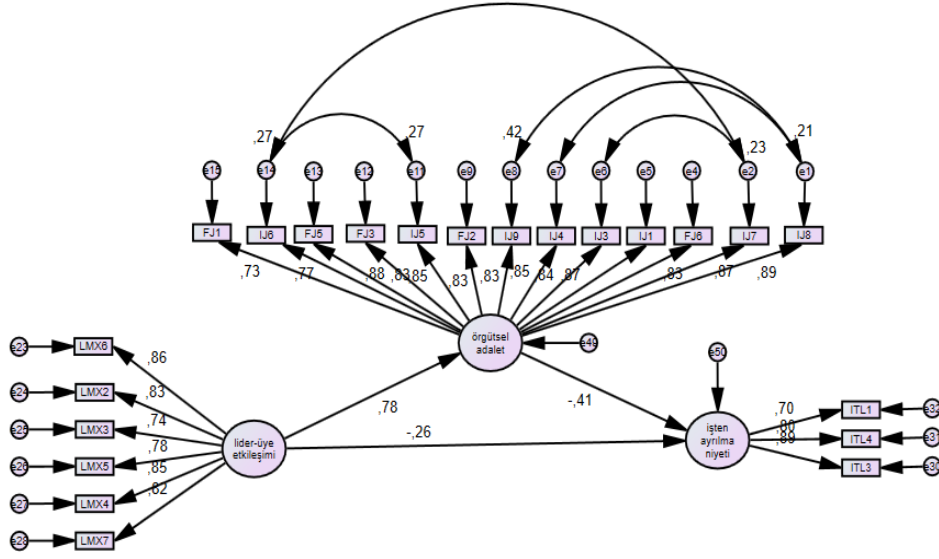

Şekil 2: Teorik Model Geçerlilik Sonucu

Önerilen model Şekil 2’de görüldüğü gibi model iyi uyum değerleri üretmiştir ($\chi^2(\text{CMIN})= 1021,382$, $\chi^2(\text{CMIN})/df= 1,770$ ($p=,000$), $\text{GFI}= 0,841$, $\text{RMR}= ,075$, $\text{CFI}= 0,948$; $\text{RMSEA}= 0,051$). Bu sonuca göre lider-üye etkileşimi örgütsel adalete ($\beta=0,81$; $p\leq 0,001$) (H_1 kabul) ve içsel iş tatminine ($\beta=0,33$; $p\leq 0,001$) olumlu (H_2 kabul) etki ederken işten ayrılma niyetini ($\beta= -0,26$; $p\leq 0,005$) olumsuz (H_4 kabul) etkilemektedir. Örgütsel adalet, içsel iş tatminini ($\beta=0,55$; $p\leq 0,001$) olumlu (H_3 kabul) ve işten ayrılma niyetini ($\beta=-0,41$; $p\leq 0,001$) olumsuz (H_5 kabul) etkilemektedir. İçsel iş tatmininin işten ayrılma niyetine olan etkisinde ise anlamlı sonuç bulunamamıştır (H_6 red). Sektörün ($\beta=-0,21$; $p\leq 0,001$) olumsuz, mesleğin ($\beta=0,27$; $p\leq 0,005$) ise olumlu bir şekilde örgütsel adalete etkisi anlamlı çıkmıştır.

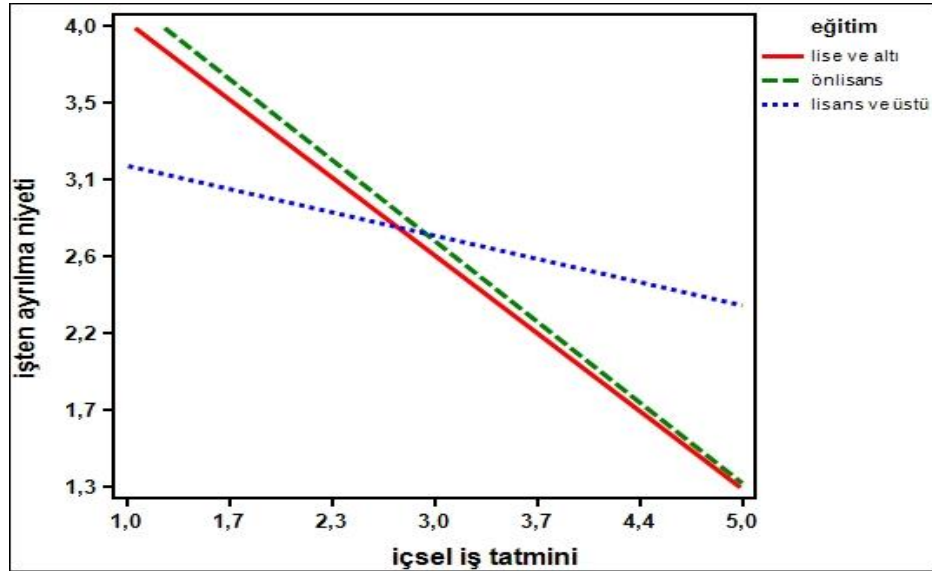
Lider-üye etkileşiminin iş tatmini ve işten ayrılma niyeti üzerinde etkisinde örgütsel adalet ile iş tatminin aracılık rollerini test etmek için model ikiye ayrılmıştır. LÜE’nin işten ayrılma niyeti üzerine etkisinde içsel iş tatmininin aracı rolü anlamsız (H_8 red) çıktığından analize dâhil edilmemiştir.

LÜE’nin işten ayrılma niyetine olan etkisinde örgütsel adaletin aracılık rolünün olup olmadığı için aracılık analizi yapılmıştır. İlk önce modelde yer alan iş tatmini ve örgütsel adalet modelden çıkarılmıştır. Model bu haliyle çalıştırıldığında iyi uyum istatistikleri üretmiştir: $\chi^2(\text{CMIN})= 63, 290$, $\chi^2(\text{CMIN})/df= 2,434$ ($p=,000$), $\text{GFI}= 0,956$, $\text{RMR}= ,053$, $\text{CFI}= 0,977$; $\text{RMSEA}= 0,070$. LÜE ($\beta=-0,57$; $p\leq 0,001$) işten ayrılma niyetini negatif yönde etkilemektedir. Aşağıdaki modelde olan LÜE’nin işten ayrılma niyetine olan etkisinde örgütsel adalet kısmi aracılık rolü üstlenmiş (H_7 kısmi kabul) ve aracılık modeli iyi uyum istatistikleri üretmiştir: ($\chi^2(\text{CMIN})= 335,937$, $\chi^2(\text{CMIN})/df= 1,671$ ($p=,000$), $\text{GFI}= 0,907$, $\text{RMR}= ,049$, $\text{CFI}= 0,977$; $\text{RMSEA}= 0,048$). Şekil 7’de görüldüğü üzere LÜE ($\beta= 0,78$; $p\leq 0,01$) örgütsel adalete olumlu etki etmekte, örgütsel adalet ise işten ayrılma niyetine ($\beta= -0,41$; $p\leq 0,01$) yine olumsuz etki etmektedir. LÜE’nin ($\beta= -0,26$; $p\leq 0,01$) işten ayrılma niyetine etkisi negatiftir. LÜE’nin işten ayrılma niyetine etkisi örgütsel adalet yokken $-0,57$ iken örgütsel adalet devreye girdiğinde $-0,26$ ’ya çıkmaktadır. Örgütsel adalet LÜE ile işten ayrılma niyeti arasındaki ilişkide kısmi aracılık etkisine sahiptir (H_7 kısmi kabul).

Şekil 3: Örgütsel Adalet Aracılık Modeli

Geliştirilen model ile ilgili olarak etkileşim analizleri yapılmıştır. İçsel iş tatmininin işten ayrılma niyeti üzerine etkisinde lisans ve üstü eğitimi olan çalışanların etkisi daha düşüktür. Grafikteki gibi lisans ve üstü eğitime sahip olan çalışanların regresyon doğrusu diğer iki eğitim düzeyine sahip çalışanlara göre (lise ve altı, ön lisans) daha yatayıdır. Ön lisans ve lise altı çalışanlar lisans ve üstü çalışanlara göre içsel iş tatmini açısından daha duyarlıdır (Grafik 1).

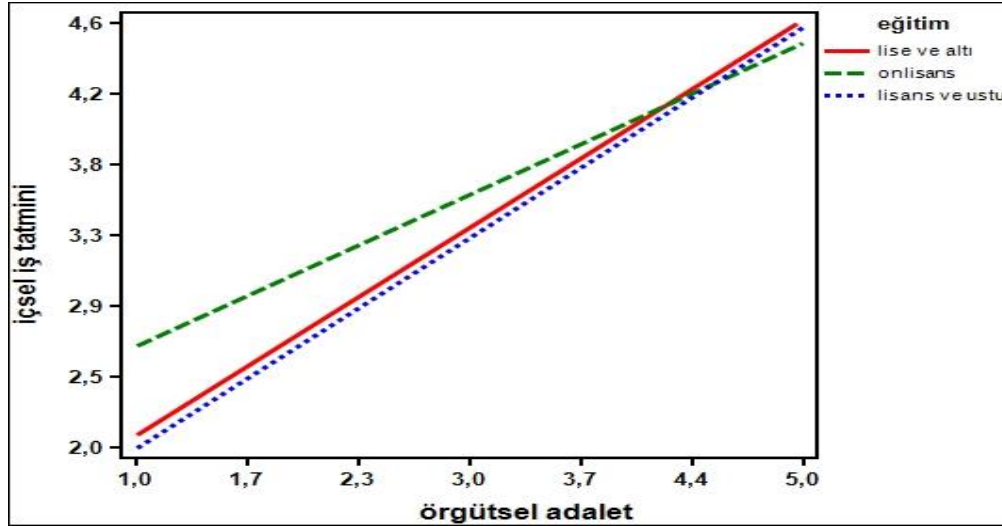
Grafik 1: İçsel İş Tatmini ile Eğitim Etkileşiminin İşten Ayrılma Niyetine Etkisi

Tablo 4: İçsel İş Tatmini ile Eğitim Etkileşiminin İşten Ayrılma Niyetine Etkisi

	Kareler Toplamı	Serbestlik derecesi	Ortalamanın karesi	F	R	Düzeltilmiş R ²
Regresyon	102,39	5	20,48			
Artık	311,68	288	1,08			
Toplam	414,07	293				
	B	Std hata	t			
Sabit	3,36	0,60	5,60***	18,92***	0,497	0,234
İçsel iş tatmini	-0,205	0,18	-1,14			
Aylak değişken 1	1,32	0,68	1,96**			
Aylak değişken 2	1,48	0,85	1,74*			
Etkileşim terimi 1	-0,48	0,20	-2,41**			
Etkileşim terimi 2	-0,50	0,24	-2,10**			

Not: ***p<0,01; **p<0,05; *p<0,1. Aylak ve etkileşimler lise ve altı kategorisine göre yapılmıştır.

Örgütsel adaletin içsel iş tatmini üzerine etkisinde tecrübeli çalışanların etkisi daha düşüktür. Buna göre tecrübesi az olan çalışanların tecrübeli çalışanlara göre örgütsel adalet ve içsel iş tatminleri düzeyi daha çabuk değişebilmektedir. Tecrübesi az çalışanlar örgütteki adalet algıları ve içsel iş tatminleri tecrübeli çalışanlara göre daha değişken ve daha hassas olmaktadır (Grafik 2).

Grafik 2: Örgütsel Adalet ile Eğitim Etkileşiminin İçsel İş Tatminine Etkisi

Tablo 5: Örgütsel Adalet ile Eğitim Etkileşiminin İçsel İş Tatminine Etkisi

	Kareler Toplamı	Serbestlik derecesi	Ortalamanın karesi	F	R	Düzeltilmiş R ²
Regresyon	131,72	5	26,34	70,65***	0,742	0,543
Artık	107,39	288	0,373			
Toplam	239,10	293				
	B	Std hata	t			
Sabit	2,19	0,23	9,43***			
Örgütsel adalet	0,458	0,066	6,88			
Aylak değişken 1	-0,71	0,27	-2,64**			
Aylak değişken 2	-0,80	0,36	-2,22			
Etkileşim terimi 1	0,17	0,08	2,21**			
Etkileşim terimi 2	0,18	0,11	1,60**			

Not: ***p<0,01; **p<0,05; *p<0,1. Aylak ve etkileşimler lise ve altı kategorisine göre yapılmıştır.

5. Tartışma ve Sonuç

Bu çalışma sağlık ve imalat sektörü çalışanlarının örgüt içerisinde LÜE'nin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde iş tatmini ve örgütsel adaletin aracı rol oynayıp oynamadığını ve ayrıca demografik faktörler açısından değişiklik olup olmadığını belirlemeyi amaçlamıştır.

Yapılan analiz sonucunda LÜE'nin örgütsel adalete olumlu etki ettiği görülmüştür. Bu sonuçlara paralel olarak Thompson'da (2004) çalışmasında, lider davranışlarının örgütsel adalet algısı üzerindeki etkisini araştırmış, bu değişkenler arasında anlamlı ilişkiler olduğunu ve lider davranışlarının örgütsel adalet algısı üzerinde önemli bir etkisi olduğunu belirlemiştir. Kang (2004), sağlık sektöründe yaptığı çalışmada, LÜE ile örgütsel adalet algısı arasında anlamlı ve pozitif bir ilişki olduğu belirlemiştir. Bu sonuçlara göre örgütte LÜE'nin düzeyinin kalitesinin artmasının çalışanlar tarafından olumlu algılandığı söylenebilir. Ayrıca LÜE'nin örgüt içerisinde adil bir yaklaşımı getireceği çalışanlar tarafından algılanmaktadır. LÜE içerisinde olan çalışanların ve yöneticilerin ilişki kalitesinin iyileşmesi adalet algısının da yükselmesine neden olacaktır. Özellikle bu ilişkide yöneticilerin çalışanlarla olan iletişimine önem vermesi ve bu ilişkiyi zedeleyebilecek davranışlardan kaçınması gerekmektedir.

Yine analize göre LÜE işten ayrılma niyetini olumsuz etkilemektedir. Konuyla ilgili yapılmış çalışmalar da bu ilişkiyi aynı yönlü olarak bulmuşlardır (Bauer vd., 2006; Gestner ve Day, 1997; Graen vd., 1982; Morrow vd., 2005; Öztürk ve Eryeşil, 2016; Şahin, 2011). Bu sonuçlara göre LÜE kalitesi yüksek seviyede olan çalışanların liderlerinden daha fazla ilgi, bilgi, etki ve güven gördüklerini, bu durumun işlerine olan bağlılık düzeylerini arttırdığını ve işlerini daha çok benimsediklerini söylemek mümkündür. Böyle bir ortam, çalışanların işten ayrılma fikirlerinin oluşmasına engel olmakta ve örgütler de çalışanın işten ayrılması durumunda maruz kalacakları zaman ve maliyet kaybına uğramamış olmaktadır. İyi lider algısının kazanılmasında önemli bir etken olan LÜE

kalitesinin yüksek olmasının hem çalışanlar hem de örgütler için avantajlı bir iş ortamı yaratacağı açıkça görülmektedir.

Araştırma sonucuna göre örgütsel adalet, içsel iş tatminini olumlu etkilemektedir. Adalet algısı, çalışanların örgütte değerli birer üye olduklarını hissetme ve kendilerine adil bir şekilde davranılabileceği beklentisiyle iş tatminlerini artırmalarını sağlayabilmektedir (Bemmel, Brown ve Barclay, 2004). Çalışanların iş tatmini, çalışmalarının karşılığını maddi olarak almanın yanında, kendilerine sergilenen adil tutum ve davranışların da etkisiyle artmaktadır (Foley, Kidder ve Powell, 2002). Sethi vd. (2014) tarafından yapılan çalışmada, örgütsel adalet ile çalışanların iş tatmini arasındaki ilişkinin, bir örgütün en önemli bileşenlerinden biri olduğu belirtilmiştir. Bu sonuçlara göre örgütlerde çalışanlar tarafından adalet algısının yüksek derecede hissedilmesinin tatmin düzeyini arttırdığını ve işiyle ilgili olarak mutluluk ve moral duygusunun yükseldiği söylenebilir.

Araştırma sonucuna göre örgütsel adalet işten ayrılma niyetini olumsuz etkilemektedir. Çalışanlar örgütlerinde kendilerine herhangi bir alanda adil davranış sergilenmediğini hissettiklerinde işten ayrılma eğilimi göstermektedirler (Gürpınar, 2006). Bir örgütte örgütsel adaletin var olması o örgütün çalışanlarına olan bağlılığını ifade etmektedir. Çalışanlar çalıştıkları örgütlerin kendilerine olan bağlılığını hissettiğinde örgütlere bağlılık duygusu geliştirerek işten ayrılma niyetleri azalmaktadır. Özü ve Özafşarlıoğlu (2013) çalışmalarında örgütsel adaletin işten ayrılma niyetine etkisini anlamlı ve negatif bir ilişki olarak belirlemişlerdir. Ribeiro ve Smedo (2014) insan kaynakları yönetimi uygulamalarında örgütsel adaletin aracı olup olmadığı ve işten ayrılma niyetini nasıl etkilediğini tespit etmeyi amaçlamışlar ve örgütsel adaletin aracılık durumu olsa da olmasa da işten ayrılma niyetini anlamlı ve negatif yönde etkilediğini göstermişlerdir. Bu sonuçlar örgütlerde adaletli uygulamaların oluşturulmasının çalışanların işte ayrılma durumlarını azalttığını ve işten ayrılmayı düşünmediğini ortaya koymaktadır.

Yapılan analiz sonuçlarına göre, örgütsel adaletin LÜE ile işten ayrılma niyeti üzerindeki etkisinde kısmi aracılık rolü oynadığı bulgusuna ulaşılmıştır. LÜE'nin işten ayrılma niyetine olan etkisinde örgütsel adaletin kısmi aracılığının anlamlılığı için Sobel Testi sonuçları da bunu kanıtlamıştır. Bu sonuca göre LÜE örgütsel adaleti değişkeninin kısmi aracılık etkisiyle işten ayrılma niyeti oranını daha da azaltmakta sonucuna ulaşılabilir. Bu nedenle yöneticiler örgütsel adalet algısını azaltan uygulamalardan kaçınmalı ve yönetici-çalışan arasında iyi ilişkiler geliştirilmelidir.

Sonuçlara göre LÜE'nin örgütteki çalışanların adalet algısı üzerinde olumlu etkiler yarattığı, LÜE'nin içsel iş tatminini de arttırdığı görülmüştür. Bu sonuçlara dayanarak örgüt içerisinde yöneticilerin çalışanlara karşı olumlu tutum ve davranışlarını arttıracak yeni ve alternatif yöntemler belirlemesi ve bulması,

çalışanların kendilerini rahat ve mutlu hissetmelerini sağlayacak bir iş ortamının hazırlanması önemli olacaktır. İşyerinde çalışanların karşılaştıkları uygulamaların daha adil olmasını sağlayabilecek iyi bir örgüt kültürünün oluşmasını sağlamak, eşit kazanımlar ve ödüllere zemin hazırlayacak yöntemler bulmak ve bununla ilgili politikalar oluşturarak adil uygulamaları hukuki bir zemine oturtmak çalışanlara ve örgüt yöneticilerine yararlı ve yardımcı olabilecek uygulamalar olacaktır. LÜE'yi sağlıklı olarak gerçekleştirerek işten ayrılma niyetini azaltmada örgütsel adalet uygulamalarının önemli etkisinin olduğu şeklinde ulaşılan sonuç örgüt yöneticilerine önemli mesajlar verme niteliğindedir. Örgüt çalışanlarının örgütte adil olmayan uygulamalara maruz kaldıklarında etkin bir şikâyet mekanizmasının işlerlik kazanması ve çalışanlarının bu durumda bilmesi gereken yasal hakları konusunda bilgi verilmesi ve eğitim alması da örgütlere söylenebilecek öneriler arasında olacaktır.

Sonuç olarak, örgütlerin uzun dönemde varlıklarını devam ettirebilmeleri ve çalışanlarını örgütte tutabilmeleri için adil ve eşit ilkeler oluşturarak bu ilkelerin herkese uygulanabilmesini sağlamak, yönetici ve çalışanlar arasındaki ilişkilerin iş ortamı da olsa sıcaklık ve dostluk ilişkileri içerisinde geliştirilmesi uzun vadede başarıyı getirmesi açısından önemli görülmektedir. Bu çalışmanın Hatay ilinde yapılması, kapsam açısından dar bir kitleyi kapsamaktadır. Ayrıca bu çalışma, imalat ve sağlık sektöründe lider üye etkileşimi, örgütsel adalet, iş tatmini ve işten ayrılma niyeti ilişkilerini ortaya koymaktadır. Bu anlamda çalışma sahasının diğer sektörler dâhil edilerek daha genel bir evrende yapılması önerilmektedir. Çalışma kapsam açısından, lider-üye etkileşiminin çalışan tutumları üzerinde etkisini inceleyecek olan gelecek araştırmalara da katkıda bulunacak niteliktedir. Çalışmada kullanılan kavramlara ek olarak iş tatmini ile lider-üye etkileşimi arasındaki ilişkinin belirlenmesinde toplumsal ve örgütsel farklılıkları da yeni çalışmalarda ele alarak incelemek, örgütsel bağlılık, örgütsel sessizlik gibi kavramların da dâhil edilerek daha geniş kapsamlı çalışmalar yapılması önerilebilir.

Kaynakça

- Adams, J.S. (1965). *Inequity in Social Exchange*. In L. Berkowitz (Ed.). *Advances in experimental social psychology*.(pp.267-299). New York Academic Press
- Alexander, S. ve Ruderman, M. (1987). The role of procedural and distributive justice in organizational behavior. *Social Justice Research, 1*(2), 177-197.
- Altunoğlu, A.E., Çataloğlu, B. ve Okursoy, A. (2008). Çalışan morali ve işten ayrılma isteği: Muhasebecilik mesleği üzerine bir araştırma. *Muhasebe ve Denetim Bakış, 26*(Ekim), 71-84.

- Aryee, S. ve Chen, Z.X. (2006). Leader-member exchange in a Chinese context: antecedents, outcomes and mediating role of psychological empowerment. *Journal of Business Research*, 59(7), 793-801.
- Baron, R.M. ve Kenny, D.A. (1986). The moderator-mediator variable distinction in social psychological research conceptual, strategic, and statistical considerations. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51(6), 1173-1182.
- Bauer, T.N., Erdoğan, B., Liden, R.C. ve Wayne, S. J. (2006). A longitudinal study of the moderating role of extraversion: Leader-member exchange, performance and turnover during new executive development. *Journal of Applied Psychology*, 91(2), 298-310.
- Baycan, F.A. (1985). Farklı gruplarda çalışan gruplarda iş doyumunun bazı yönlerinin analizi, Basılmamış Bilim Uzmanlığı Tezi, Boğaziçi Üniversitesi, İstanbul.
- Bemmels, B., Brown, G. ve Barclay, L. (2004). The Effect of Policy on Fairness Perceptions. *Academy of Management Best Conference Paper*, 1-6.
- Beuren, I.M., dos Santos, V., Marques, L. ve Resendes, M. (2017). Relation between perceived organizational justice and job satisfaction. *Brazilian Academy of Science in Accounting*, 11(4), 67-84.
- Bies, R.J. (2005). Perceptions of systemic justice: The effects of distributive, procedural and interactional justice. *Journal of Applied Psychology*, 31, 324-339.
- Bies, R.J. ve Moag, J.F. (1986). Interactional justice: Communication criteria of fairness. In R.J. Lewicki, Sheppard, B.H. ve Bazerman, M.H. (Eds.), *Research on negotiations in organizations* (Vol.1, pp. 43–55) Greenwich.
- Cevrioğlu, E. (2007). Lider-üye etkileşimi ile bireysel ve örgütsel sonuçlar arasındaki ilişki: Ampirik bir inceleme. Afyonkarahisar Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Afyonkarahisar.
- Cohen-Charash, Y. ve Spector, P.E. (2001). The role of justice in organizations: A meta-analysis. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*. 86, 278–321.
- Colquitt J. A., Greenberg, J. ve Zapata-Phelan, C. (2005). *What is organizational justice: an historical analysis*. In J. Greenberg & J. A. Colquitt (Eds.), *Handbook of Organizational Justice* (pp. 3-57). Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum.

- Colquitt, J.A. (2001), On the dimensionality of organizational justice: A construct validation of a measure. *Journal of Applied Psychology*, 86(3), 386-400.
- Cropanzano, R., Bowen, D.E. ve Gilliland, S. W. (2007). The management of organizational justice. *Academy of Management Perspectives*, November, 34-48.
- Cropanzano, R. ve Mitchell, M.S. (2005). Social exchange theory: An interdisciplinary review. *Journal of Management*, 31, 874-900. doi: 10.1177/0149206305279602
- Çekmecelioğlu, H.G. ve Ülker, F. (2014). Lider-üye etkileşimi ve çalışan tutumları üzerindeki etkisi: Eğitim sektöründe bir araştırma. *KOSBED*, 28, 35-58.
- Eker, G. (2006). Örgütsel adalet algısı boyutları ve iş doyumunu üzerindeki etkileri. Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı, İzmir, 1-142.
- Epitropaki, O. ve Martin, R. (2005). From ideal to real: a longitudinal study of the role of implicit leadership theories on leader-member exchanges and employee outcomes. *Journal of Applied Psychology*, 90(4), 659-676.
- Erdem, H. ve Erkan, G.K. (2015). Kamu Çalışanlarının Yaşadıkları İş-Aile ve Aile-İş Çatışmasının İş Tatminsizliğine Olan Etkisinde Örgütsel Sinizmin Aracılık Rolü. *The Journal of Academic Social Science Studies*, 37, 351-369.
- Erdil, O., Keskin, H., İmamoğlu, S.Z. ve Erat, S. (2004). Yönetim tarzı ve çalışma koşulları, arkadaşlık ortamı ve takdir edilme duygusu ile iş tatmini arasındaki ilişkiler: Tekstil sektöründe bir uygulama. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 5(1), 17-26.
- Erdoğan, B., Liden, R.C. ve Kraimer, M.L. (2006). Justice and leader-member Exchange: The moderating role of organizational culture. *Academy of Management Journal*, 49(2), 395-406.
- Eren, E. (1993). *Yönetim Psikolojisi*, İstanbul: Beta Yayınları.
- Farrell, D. ve Rusbult, C.E. (1981). Exchange variables as predictors of job satisfaction, job commitment, and turnover: The impact of rewards, costs, alternatives, and investments. *Organizational Behavior & Human Performance*, 28(1), 78-95.
- Fisher, C. (2000). Mood and Emotions While Working: Missing Pieces of Job Satisfaction?. *Journal of Organizational Behavior*, 185-202.

- Foley, S., Kidder, D.L. ve Powell, G.N. (2002). The Perceived Glass Ceiling and Justice Perceptions: An Investigation of Hispanic Law Associates. *Journal of Management, Pergamon*, 28(4), 471-496.
- Folger, R. ve Cropanzano, R. (1998). Organizational justice and human resource management, Beverly Hills, CA: Sage Publications, USA.
- Folger, R. ve Konovsky, M.A. (1989). Effects of procedural and distributive justice on reactions to pay raise decisions. *Academy of Management Journal*, 32(1), 111-130.
- Gestner, C.R. ve Day, D.V. (1997). Meta analytic review of leader-member exchange theory: Correlates and construct issues. *Journal of Applied Psychology*, 82(6), 827-844.
- Goldman, B.M. (2003). The application of referent cognitions theory to legal-claiming by terminated workers: The role of organizational justice and anger. *Journal of Management*, 29(5), 705-728.
- Graen, G.B. ve Uhl-Bien, M. (1995). Relationship-based approach to leadership: Development of leader-member exchange (LMX) theory of leadership over 25 years: Applying A Multi-Level Multi-Domain Perspective. *Leadership Quarterly*, 6(2), 219-247.
- Graen, G.B. ve Scandura, T. A. (1987). Toward a psychology of dyadic organizing. *Research in Organizational Behavior*, 9, 175-208.
- Graen, G.B. Liden, R.C., ve Hoel, W. (1982). Role of leadership in the employee withdrawal process. *Journal of Applied Psychology*, 67(6), 868-872.
- Greenberg, J. (1993). The social side of fairness: Interpersonal and informational classes of organizational justice. In: Cropanzano, R., Ed., Justice in the Workplace: Approaching Fairness in Human Resource Management, Lawrence Erlbaum Associates, Hillsdale, 79-103.
- Gürpınar, G. (2006). An empirical study of relationships among organizational justice, organizational commitment, Leader-member exchange and turnover intention. Yüksek Lisans Tezi, Yeditepe Üniversitesi, İstanbul.
- Hançer, M. ve George, R.T. (2003). Psychological empowerment of non-supervisory employees working in full-service restaurants. *Hospitality Management*, 22, 3-16.
- Harris, B.T., Li, N. ve Kirkman, B.L. (2014). Leader-member change (LMX) in context: How LMX differentiation and LMX relational separation

- attenuate LMX's influence on OCB and turnover intention. *The Leadership Quarterly* 25, 314-328.
- Haynie, J.J., Cullen, K.L., Lester, H.F., Winter, J. ve Svyantek, D.J. (2014). Differentiated leader-member exchange, justice climate, and performance: Main and interactive effects. *The Leadership Quarterly*, 25, 912-922.
- He, W., Fehr, R., Yam, K.C., Long, L.R. ve Hao, P. (2017). Interactional justice, leader-member exchange, and employee performance: Examining the moderating role of justice differentiation. *Journal of Organizational Behavior*, 38, 537-557.
- He, H., Zhu, W. ve Zheng, X. (2014). Procedural Justice and Employee Engagement: Roles of Organizational Identification and Moral Identity Centrality. *Journal of Business Ethics*, 122, 681-695.
- Hirschfeld, R.R. (2000). Does revising the intrinsic and extrinsic subscales of the Minnesota Satisfaction Questionnaire short form make a difference?. *Educational and Psychological Measurement*. 60(2), 255-270.
- House, R.J. ve Javidan, M. (2004). Overview of Globe. In R. J. House, P. J. Hanges, Javidan, M., Dorfman, P.W ve Gupta, V. (Eds.), *Culture, leadership, and organizations: The Globe study of 62 societies*: 9-28. Thousand Oaks, CA: Sage.
- İşbaşı, J.Ö. (2001). Çalışanların Yöneticilerine Duydukları Güvenin ve Örgütsel Adalete İlişkin Algılamalarının Vatandaşlık Davranışının Oluşumundaki Rolü. *Yönetim Araştırmaları Dergisi*, Ekim 1(1), 51-90.
- Ilies, R., Nahrgang, J.D. ve Morgeson, F. P. (2007). Leader-member exchange and citizenship behaviors: A meta analysis. *Journal of Applied Psychology*, 92(1), 269-277.
- İyigün, N. Ö. (2012). Örgütsel Adalet: Kuramsal Bir Yaklaşım. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 11(21), 49-64.
- Janssen, O. ve Van Yperen, N.,W. (2004). Employees' goal orientations, the quality of leader-member exchange, and the outcomes of job performance and job Satisfaction. *Academy of Management Journal*, 47, 368-384.
- Jordan, P.J. ve Troth, A. (2011). Emotional intelligence and leader member Exchange, the relationship with employee turnover intentions and job satisfaction. *Leadership & Organization Development Journal*, 32(3), 260-280.
- Kang, D. (2004). The impact of organizational justice and leader-member exchange quality on motivation to participate in training: Centered on the

mediating effect of employees' perceived benefits of training.
Yayınlanmamış Doktora Tezi, USA: University of Minnesota.

- Karaköse, T. (2014). The empirical study of organizational justice and job satisfaction for high school teachers in Turkey. *Pakistan Journal of Statistics*, 30(6), 1243-1250.
- Kaya, İ. (2007). Otel İşletmeleri İş görenlerinin İş Tatminini Etkileyen Faktörler: Geliştirilen Bir İş Tatmini Ölçeği. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7(2), 355-372.
- Köroğlu, Ö. (2012). İçsel ve Dışsal İş Doyum Düzeyleri İle Genel İş Doyum Düzeyi Arasındaki İlişkinin Belirlenmesi: Turist Rehberleri Üzerinde Bir Araştırma. *Doğuş Üniversitesi Dergisi*, 13(2), 275–289.
- Lambert, E.G., Hogan, N. L., Hogan, S., Elechi, O.O., Benjamin, B., Morris, A., Laux, J.M. ve Dupuy, P. (2010). The relationship among distributive and procedural justice and correctional life satisfaction, burnout, and turnover intent: An exploratory study. *Journal of Criminal Justice*, 38, 7-16.
- Lester, S.W. ve Kickull, J. (2001). Psychological contracts in the 21st Century: What employees value most and how well organizations are responding to these expectations. *HR Human Resource Planning*, 24(1), 10-21.
- Leventhal, G.S. (1980). What Should be Done With Equity Theory? New Approaches to The Study of Fairness in Social Relationships. In K. S. Gergen, M. S. Greenberg, ve R. H. Willis (Eds.), *Social Exchanges: Advances in Theory and Research*, New York: Plenum Press, 27-55.
- Liden, R. C., Wayne S.J., Zhao, H., ve Henderson, D. (2008). Servant leadership: development of a multidimensional measure and multi- level assessment. *The Leadership Quarterly*. 19, 161–177.
- Luo, Z., Song, H., Marnburg, E. ve Qgaard, T. (2014). The impact of relational identity on the relationship between LMX, interpersonal justice, and employees' group commitment. *International Journal of Hospitality Management*, 41, 21–27.
- March, J.G. ve Simon, H.A. (1958). *Organizations*. Wiley, New York.
- Masterson, S.S., Lewis, K., Goldman, B.M. ve Taylor, M.S. (2000). Integrating justice and socialexchange: the differing effects of fair procedures and treatment on work relationships. *Academy of Management Journal*, 43(4), 738-748.

- McFarlin, D.B. ve Sweeney, P.D. (1992). Distributive and procedural justice as predictors of satisfaction with personal and organizational outcomes. *Academy of Management Journal*, 35(3), 626-637.
- Moorman, R.H. (1991). Relationship between organizational justice and organizational citizenship behaviors: Do fairness perceptions influence employee citizenship?. *Journal of Applied Psychology*, 76(6), 845-855.
- Morrow, P.C., Suzuki, Y., Crum, M.R., Ruben, R. ve Pautsch, G. (2005). The role of leader-member exchange in high turnover work environments. *Journal of Managerial Psychology*, 20(8), 681-694.
- Murphy, S.M., Wayne, S.J., Liden, R.C., ve Erdogan, B. (2003). Understanding social loafing: The role of justice perceptions and exchange relationships. *Human Relations*, 56, 61-84.
- Nakip, M. (2013). Pazarlamada Araştırma Teknikleri. Ankara, Seçkin Yayıncılık.
- Newby, J.E. (1999). *Job satisfaction of middle school principals in Virginia*. Blacksburg, Virginia, 1-147.
- Niehoff, B.P. ve Moorman, R.H. (1993), Justice As A Mediator of the Relationship Between Methods of Monitoring and Organizational Citizenship Behavior. *Academy of Management Journal*, 36(3), 527-556.
- Omar, A., Ferreira, M.C., Souto, S.O., Delgado, H.U., Assmar, E.M.L., González, A.T. ve Galáz, M. T. (2007). Colectivismo, justicia y ciudadanía organizacional en empresas argentinas, mexicanas y brasileiras. *Revista Mexicana de Psicología*, 24(1), 101-116.
- Örücü, E. ve Özafşarlıoğlu, S. (2013). Örgütsel adaletin çalışanların işten ayrılma niyetine etkisi: Güney Afrika cumhuriyetinde bir uygulama. *Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 10(23), 335-358.
- Özdevecioğlu, M. (2004). Algılanan örgütsel desteğin işten ayrılma niyeti üzerindeki etkileri. *Amme İdaresi Dergisi*, 37(4), 97-115.
- Özkara, Z.U., Taş, A. ve Aydınlan, B. (2019). Algılanan yönetici desteği ile örgütsel sinizm arasındaki ilişkide lider-üye etkileşiminin aracılık etkisi. *Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 12(18), 101-137.
- Öztürk, M. ve Eryeşil, K. (2016). Lider-Üye Etkileşimi ve Örgütsel Destek Algılarının Çalışanların İşten Ayrılma Niyeti Üzerindeki Etkisi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Meslek Yüksekokulu Dergisi*, 19(2), 123-141.
- Özutku, H., Ağca, V. ve Cevrioğlu, E. (2008). Lider-Üye Etkileşim Kuramı Çerçevesinde, Yönetici-Ast Etkileşimi ile Örgütsel Bağlılık Boyutları ve İş

- Performansı Arasındaki İlişki: Ampirik Bir İnceleme. *İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(2), 193-210.
- Özutku, H. (2007). Yönetici-Ast Etkileşimi İle İş Tatmini Arasındaki İlişki. *Amme İdaresi Dergisi*, 40(2), 79-98.
- Reed, S.A., Kratchman, S.H. ve Strawser, R.H. (1994). Job satisfaction, organizational commitment, and turnover intentions of United States Accountants. *Accounting, Auditing and Accountability Journal*, 7(1), 31-58.
- Rego, A., Ribeiro, N. ve Cunha, M.P. (2010). Perceptions of organizational virtuousness and happiness as predictors of organizational citizenship behaviors. *Journal of Business Ethics*, 93(2), 215-235.
- Ribeiro, N. ve Semedo, A.S. (2014). Human Resources Management Practices and Turnover Intentions: The Mediating Role of Organizational Justice. *The IUP Journal of Organizational Behavior*, 13(1), 7-32.
- Robbins, S.P. (1998). *Organizational behavior: Concepts, controversies, applications* (8th. Ed.), Prentice-Hall Upper Saddle River, New Jersey.
- Rockstuhl, T., Dulebohn, J.H., Ang, S. ve Shore, L.M. (2012). Leader-member exchange (LMX) and culture: a meta-analysis of correlates of LMX across 23 countries. *Journal of Applied Psychology*, 97(6), 1097-1130.
- Scandura, T.A. ve Graen, G. (1984). Moderating effects of initial leader-member Exchange status on the effects of a leadership intervention. *Journal of Applied Psychology*, 69, 428-436.
- Schriesheim, C.A., Powers, K.J., Scandura, T.A., Gardiner, C.C. ve Lankau, M.J. (1993). Improving Construct Measurement in Management Research: Comments and A Quantitative Approach For Assessing The Theoretical Content Adequacy of Paper-And-Pencil Survey-Type Instruments. *Journal of Management*, 19(2), 385-417.
- Sethi, M., Iqbal, H. ve Rauf, M.O. (2014). Relationship between perceived organizational justice and the employees job satisfaction. *Abasyn University Journal of Social Sciences*, 7(1), 100-117.
- Seo, Y. ve Lee, J.Y. (2017). Leader-member exchange level and differentiation: The roles of interpersonal justice climate and group affective tone. *Social Behavior and Personality*, 45(7), 1175-1186.
- Sevimli, F ve İşcan, Ö.F. (2005). Bireysel ve iş ortamına ait etkenler açısından iş doyumu. *Ege Akademik Bakış Dergisi*, 5, 55-64.

- Sezgin, F. ve Yıldızhan. (2013). Örgütsel adalet ile iş doyumu arasındaki ilişki: Eğitim Teknolojileri Genel Müdürlüğü Örneği. *Milli Eğitim*, 20, 220-235.
- Shao, R., Rupp, D.E., Skarlicki, D.P. ve Jones, K. S. (2013). Employee justice across cultures: A meta-analytic review. *Journal of Management*, 39, 263–301. doi: 10.1177/0149206311422447
- Sparrowe, R.T. ve Liden, R. C. (1997). Process and structure in leader–member exchange. *Academy of Management Review*, 22, 522–552. doi: 10.5465/AMR.1997.9707154068
- Steers R. M. ve Mowday R. T. (1981). Employee turnover and post-decision accommodation process. In: Cummings L.L., Staw B.M. *Research in Organizational Behaviour*, 235-281.
- Şahin, F. (2011). Lider-Üye Etkileşimi İle İşten Ayrılma Niyeti Arasındaki İlişki Üzerinde Cinsiyetin Etkisi. *Ege Akademik Bakış*, 2, 277–288.
- Tan, P.P. ve Hawkins, W. E. (2000). The Factor Structure of the Minnesota Satisfaction Questionnaire and Participants of Vocational Rehabilitation. *Psychological Reports*, 87(1), 34–36.
- Tepper, B.J. (2001). Health consequences of organizational injustice: Tests of main and interactive effects. *Organizational Behavior and Human Decision Processes*, 86(2), 197-215.
- Testa, M.R. (1999). Satisfaction with Organizational Vision, Job Satisfaction and Service Efforts: An Empirical Investigation. *Leadership and Organizational Development Journal*, 20(3), 154-161.
- Thibaut, J.W. ve Walker, L. (1975). *Procedural justice: A psychological analysis*. L.Erlbaum Associates, Hillsdale.
- Thompson, L.L. (2004). *Making the team: A guide for managers* (2nd. Ed.). Upper Saddle River, New Jersey: Pearson Prentice Hall.
- Torka, N. ve Goedegebure, I. (2017). Perceived distributive justice and leader-member exchange: An exploration among Dutch and Polish (agency) workers. *Industrielle Beziehungen*, 1, 100-123.
- Tziner, A. ve Birati, A. (1996). Assessing employee turnover costs: a revised approach. *Human Resource Management Review*, 6, 113-22.
- Varma, A., Srinivas, E.S. ve Stroh, L.K. (2005). A Comparative Study of the Impact of Leader-Member Exchange in US and Indian Samples. *Cross Cultural Management*, 12(1), 84-95.

- Vecchio, R.P. ve Gobdel, B.C. (1984). The vertical dyad linkage model of leadership: Problems and prospects. *Organizational Behavior & Human Performance*, 34(1), 5-20.
- Volmer, J., Niessen, C., Spurk, D., Linz, A. ve Abele, A. E. (2011). Reciprocal Relationships between Leader–Member Exchange (LMX) and Job Satisfaction: A Cross- Lagged Analysis. *Applied Psychology*, 60(4), 522-545.
- Wayne, S.J., Shore, L.M., Bommer, W.H. ve Tetrick, L. E. (2002). The role of fair treatment and rewards in perceptions of organizational support and leader-member exchange. *Journal of Applied Psychology*, 87, 590–598.
- Weiss, D.J. , Dawis, R.V. England, G.W. ve Lofquist, L. H., (1967), Manual for the Minnesota Satisfaction Questionnaire. <http://vpr.psych.umn.edu/assets/pdf/Monograph%20XXII%20-%20Manual%20for%20the%20MN%20Satisfaction%20Questionnaire.pdf> (Erişim Tarihi: 06.08.2019)
- West, S.G., Finch, J.F. ve Curran, P.J. (1995). Structural Equation Models with Nonnormal Variables. Problems and Remedies. R.H. Hoyle (Ed.). *Structural equation Modeling: Concepts, issues and applications*, 56-75. Newbury Park, CA: Sage.
- Whisenant, W. ve Smucker, M. (2009). Organizational justice and job satisfaction in coaching. *Public Organization Review*, 9, 157-167.
- Wilhelm, C.C., Herd, A. M. ve Steiner, D.D. (1993). Attributional conflict between managers and subordinates: An investigation of leader-member exchange effects. *Journal of Organizational Behavior*, 14, 531-544.
- Williams, E.A., Scandura, T.A., Pissaris, S. ve Woods, J.M. (2016). Justice perceptions, leader-member Exchange, and upward influence tactics. *Leadership & Organization Development Journal*, 37(7), 1000-1015.
- Vroom, V.H. (1964). *Work and motivation*. New York, NY: Wiley & Sons.
- Yanık, O. (2014). Ahlaki liderliğin çalışanların iş tatminine, örgütsel bağlılığına ve işten ayrılma niyetine etkisi: Örgütsel güven ve örgütsel adalet algısının aracı rolü, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi, Erzurum.

The Mediating Role of Organizational Justice and Job Satisfaction in the Effect of Leader-Member Exchange on Intention to Leave: An Application in Hatay

---

Extended Abstract

---

1. Introduction

While organizations are active in a competitive environment, they need leaders who can direct employees to organizational goals. In line with this need, the concept of leader-member exchange focuses on the level and quality of the relationship and interaction leading the employees to the goals. As the quality of the relationships established between the leader and its employees increases, even with limited time and resources, job satisfaction can increase and decrease the intention to leave. Relations established by adhering to the formal roles within the organization are not sufficient to increase the performance and job satisfaction within the organization. In organizations operating in the environment where rapid and continuous change is experienced, it is important to establish the organizational structure in a way that the leader-member exchange (LME) is experienced positively and the organizational justice perception is felt positively by the employees. The behaviors and attitudes of the leaders towards the employees can change the perceptions of employees about organizational justice, job satisfaction and can affect the intention to leave. The aim of this study is to test the mediation of organizational justice and job satisfaction in the effect of leader-member interaction on the intention to leave.

2. Methodology

The data used for the analysis of this study were collected between September and October 2018. The universe of the research consists of health sector employees and manufacturing sector employees operating in the province of Hatay. In this study data were gathered by questionnaire and mediation effect, created by Baron and Kenny (1986), models were tested by Structural Equation Model.

The convenience sampling method was preferred especially because it was difficult to ensure randomness in the manufacturing sector. The manufacturing sector involved in the study consists of 210 employees, including foremen (13), inspector (18), operator (47) and employees in other positions (132). The healthcare sector has a total of 364 employees, including nurses (54), health officers (18), data registrars (108), doctors (42) and other employees (142). In this case, manufacturing and service sector employees are 574 in total. The data of the study were analyzed and interpreted with IBM SPSS 23.0 and AMOS 16.0 ready-made statistics programs.

3. Results

Exploratory and Confirmatory Factor Analyzes (EFA and DFA) were conducted to determine whether the structural validity of the leader-member exchange, organizational justice, job satisfaction and intention to leave scales were conduct. Principal Component Analysis as the Explanation Method and Varimax with Kaiser Normalization was used as the transformation method.

As a result of Principal Component Analysis used as an exploration method in the analysis, the explanatory power was found to be 64,548%, and 51 expressions were collected in 6 factors. (KMO = 0.963; Barlett Test significant at 0.001 level and explanatory power 64.548). The internal consistency of the scales was evaluated with the alpha coefficient calculated for each sub-dimension, and the mean explained variance (AVE) and combined reliability (CR) were used for the construct validity test. and above have been accepted. In addition, for the structural validity

and reliability of the factors, the values as a result of tests related to AVE, CR and Alpha values are within acceptable limits. Structural equation model was created within the framework of the proposed model. According to this result, while leader-member interaction affects organizational justice ($\beta = 0.81$; $p \leq 0.001$) (H1 acceptance) and internal job satisfaction ($\beta = 0.33$; $p \leq 0.001$) positively (H2 acceptance), the intention to leave the job ($\beta = -0.26$; $p \leq 0.005$) negatively affects (H4 acceptance). Organizational justice affects the internal job satisfaction ($\beta = 0.55$; $p \leq 0.001$) positively (H3 acceptance) and the intention to leave ($\beta = -0.41$; $p \leq 0.001$) negatively (H5 acceptance). No significant result was found on the effect of internal job satisfaction on the intention to quit (H6 rejection). The effect of the sector ($\beta = -0.21$; $p \leq 0.001$) on the organizational justice was found to be negative, and the profession ($\beta = 0.27$; $p \leq 0.005$) positively on organizational justice. Organizational justice has a partial mediating effect on the relationship between LPI and intention to leave (H7 partial acceptance). In the study, all the ways have been meaningful except for the effect of internal job satisfaction on the intention to leave.

Conclusion

This study aimed to determine whether job satisfaction and organizational justice play a role in the effect of the health and manufacturing sector employees on the intention to leave, and also whether there is a change in terms of demographic factors. According to these results, it can be said that the increase in the quality of the LME (leader-member exchange) in the organization is perceived positively by the employees. Again, according to the analysis, LME negatively affects the intention to leave. According to these results, it is possible to say that employees with a high level of LME quality see more interest, knowledge, influence and trust from their leaders, this increases their level of commitment to their jobs and adopts their jobs more. According to the research results, organizational justice positively affects the internal job satisfaction. According to the results of the research, organizational justice negatively affects the intention to leave. According to the results of the analysis, it was found that organizational justice plays a partial mediating role in the effect of LME on the intention to leave. Sobel Test results proved this for the significance of the partial mediation of organizational justice in the effect of LME on the intention to leave. According to this result, it can be concluded that LME decreases the rate of intention to leave further with the partial mediation effect of organizational justice variable. Based on these results, it will be important for managers within the organization to identify and find new and alternative methods that will increase their positive attitude and behavior towards employees, and to prepare a work environment that will make employees feel comfortable and happy.

Türk Rekabet Hukukunda Yoğunlaşmaların Denetiminde Yapısal-Davranışsal Tedbir Mekanizması¹

Adem KARA

*Sorumlu Yazar, Rekabet Uzmanı, Rekabet Kurumu Başkanlığı,
ademkara@rekabet.gov.tr, ORCID: 0000-0001-7751-8906*

Arcan TUZCU

*Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, İşletme Bölümü,
tuzcu@politics.ankara.edu.tr, ORCID: 0000-0001-6342-735X*

Öz

4054 sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanun'un 7. maddesi uyarınca pazarda etkin rekabetin önemli ölçüde kısıtlanması veya bozulması sonucunu doğuracak nitelikteki yoğunlaşmalar yasaklanmaktadır. Öte yandan, Rekabet Kurulu (Kurul), yasak kapsamındaki bir yoğunlaşma işlemine, yapısal ve/veya davranışsal tedbirler kapsamında koşullu izin verebilmektedir. Bu çalışma, Türk rekabet hukukunda yoğunlaşmaların denetiminde yapısal-davranışsal tedbir mekanizmasının ve bu mekanizmanın uygulamadaki etkilerinin araştırılmasını amaçlamaktadır. Çalışmada incelenen, 1998-2019 dönemindeki 50 nihai inceleme kararı arasında ihlal tespiti yapılan 20 karar bulunmaktadır. Bu kararlardan altısı yapısal, yedisi davranışsal, dördü ise hem yapısal hem de davranışsal tedbirler içermektedir. Sonuç olarak Kurul, yasak kapsamında olan ancak rekabetçi risklerden arındırılması mümkün olan yoğunlaşma işlemlerine kabul edilebilir yapısal-davranışsal tedbirlerle genellikle izin vermektedir.

Anahtar Sözcükler: Yoğunlaşma denetimi, yapısal tedbir, davranışsal tedbir.

JEL Sınıflandırma Kodları: M00, M10, M19, K21

Structural-Behavioral Remedy Mechanism Within the Control of Concentrations in Turkish Competition Law²

Abstract

Pursuant to article 7 of The Act on The Protection of Competition (No:4054), concentrations which results in significant restriction or deterioration of effective competition in the market, are prohibited. However, Turkish Competition Authority (TCA) may conditionally allow a concentration that is forbidden due to possible anti-competitive risks in the market within the scope of structural and/or behavioral remedies. This study aims to investigate the structural-behavioral remedy mechanism and the effects of this mechanism in the control of concentrations in Turkish competition law. Among the 50 final examination decisions examined in the study, in the period 1998-2019, there are 20 decisions in which violation is detected. Six of these decisions include structural, seven behavioral, and four contain both structural and behavioral remedies. As a result, TCA generally permits concentrations that are within the scope of the ban but can be cleared of competitive risks, with acceptable structural-behavioral remedies.

Keywords: Control of concentrations, structural remedy, behavioral remedy.

JEL Classification Codes: M00, M10, M19, K21

¹ Bu çalışma, Adem KARA'nın Dr. Öğr. Üyesi Arcan TUZCU'nun danışmanlığında hazırlanmış olduğu ve 15.01.2020 tarihinde kabul edilen yüksek lisans tezinden uyarlanmıştır.

² Extended abstract is presented at the end of the article.

Geliş Tarihi (Received): 19.03.2020 Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 17.10.2020

Atıfta bulunmak için/Cite this paper:

Kara, A. ve Tuzcu, A. (2020). Türk rekabet hukukunda yoğunlaşmaların denetiminde yapısal-davranışsal tedbir mekanizması, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10 (2), 583-616. Doi: 10.18074/ckuiibfd.706192

1. Giriş

Belirli bir pazarda faaliyet gösteren teşebbüslerin varlıklarını sürdürmek için; kârlılığı artırma, pazarda daha verimli olma, pazardaki konumlarını sağlamlaştırma ve büyüme gibi muhtelif hedefleri bulunmaktadır. Teşebbüsler böylesi hedeflerini gerçekleştirmek için kimi zaman başka teşebbüslerle birleşme ya da ortak girişim kurma yoluna başvururken, kimi zaman da başka teşebbüsleri devralma ya da farklı teşebbüslerin karar organlarında kontrol hakkı elde etme yoluna girebilmektedir. Sanlı (2000, s.14)'ya göre, rekabet baskısının küresel ölçekte hissedilmesi de, teşebbüsleri dış piyasaların rekabet koşullarına dayanabilmek için bir araya gelmeye zorlamakta ve bunun sonucu olarak pek çok sektörde, kurumsal birliklikler yoğun olarak yaşanmaktadır. Birleşme, devralma, ortak girişim işlemleri ile teşebbüslerin karar mekanizmasında gerçekleşen kalıcı kontrol değişiklikleri, doktrinde yoğunlaşma olarak tanımlanmaktadır ve rekabet otoritelerinin denetimi kapsamına girmektedir. Dolayısıyla, teşebbüs yöneticilerinin yoğunlaşma kapsamına giren işlemlere yönelik kararlarını, bu denetimlerden bağımsız olarak uygulaması mümkün olamamaktadır.

Yoğunlaşmaların, teşebbüslerin pazardaki verimliliklerinin artırılması, yeni ürünlerin geliştirilmesi, mevcut ürünlerin kalitesinin artırılması ve fiyatlarının düşürülmesi gibi olumlu rekabetçi sonuçları söz konusu olabilmektedir. Bununla birlikte, yoğunlaşma işlemleri, pazarda hâkim durum yaratılması veya mevcut hâkim durumun güçlendirilmesi yoluyla pazardaki rekabetin kısıtlanmasına, engellenmesine, bozulmasına, hatta ortadan kalkmasına neden olabilmektedir. Rekabet karşıtı riskler barındıran yoğunlaşmalar rekabet hukukunda yasaklanan ve izinsiz gerçekleştirilmesi hâlinde iptal ve para cezası gibi idari yaptırımlara uğrayan işlemler arasında yer almaktadır. Bu nedenle, teşebbüs yöneticilerinin, herhangi bir pazarda yoğunlaşmaya neden olan işlemlerin rekabet hukuku bakımından risk teşkil edip etmediği hususunda bilgi sahibi olmaları önem taşımaktadır. Böylece, hem teşebbüsler arası yoğunlaşma işlemlerinin rekabet karşıtı etkilerinden dolayı pazardaki etkin rekabetin bozulmasının hem de yasa ihlâli gerekçesiyle teşebbüslerin idari yaptırıma maruz kalmasının önüne geçilmiş olacaktır.

Teşebbüslerin faaliyetlerini birleştirip birleştiremeyeceklerine rekabet otoriteleri karar vermekte, otoriteler böylece pazar yapısındaki değişiklikleri önemli ölçüde düzenleyebilmektedir (Jones ve Suffrin, 2008, s.942). Otoriteler bir yoğunlaşma işlemine kimi zaman izin vermekte, kimi zaman işlemi yasaklayabilmekte, kimi zaman da yasak kapsamında bulunan işlemin muhtemel rekabet karşıtı etkilerini ortadan kaldıracak bazı tedbirler³ çerçevesinde işleme koşullu olarak izin

³ Doktrinde *remedy* teriminin karşılığı olarak taahhüt, tedbir veya çözüm terimleri kullanılmaktadır. İngilizcede *remedy* kelimesi; deva, çare, ilaç, çıkar yol, yasal çözüm yolu, çözüm getirmek, iyileştirmek, düzeltmek gibi anlamlara gelmektedir. Bu anlamların büyük bir bölümünü

verebilmektedir. Doktrinde yapısal tedbirler (*structural remedies*) ve davranışsal tedbirler (*behavioral remedies*) olarak sınıflandırılan bu tedbirler (OECD, 2007), rekabet otoritelerinin rekabeti koruma amacı ile teşebbüslerin birleşme yoluyla yeni pazarlara girme veya mevcut pazarda büyüme hedefleri arasında bir denge kurulmasını sağlamaktadır (Özkan, 2019,s. xi).

Bu çalışmada, 24.06.2020 tarihli ve 31165 sayılı Resmi Gazete’de⁴ yayımlanan “**Rekabetin Korunması Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun (7246 sayılı Kanun)**” ile gerçekleşen değişiklik öncesinde, Türk rekabet hukukunda yoğunlaşmaların denetimi kapsamında yapısal-davranışsal tedbir mekanizmasının ve bu mekanizmanın uygulamadaki etkilerinin araştırılması hedeflenmektedir. Bu amaçla, Rekabet Kurulunun (Kurul) kurulduğu günden 2019 yılının sonuna kadar olan süreçte aldığı tüm nihai inceleme kararları değerlendirilmiştir. Kurul, 1998-2019 döneminde nihai incelemeye aldığı 50 yoğunlaşma işleminin⁵ 19’una izin, üçüne ret, 17’sine ise koşullu olarak izin vermiştir. Koşullu izin kararlarının altısı yapısal tedbirler, yedisi davranışsal tedbirler, dördü ise hem yapısal hem de davranışsal tedbirler içermektedir. Bu yönüyle çalışma, teşebbüslerin birleşme, devralma ve ortak girişim taleplerine, Kurulun piyasada rekabetin korunması noktasında nasıl bir yaklaşım sergilediğinin görülmesi açısından önem taşımaktadır. Bu şekilde yoğunlaşma girişiminde bulunacak teşebbüsler Kurulun nasıl bir denge politikası gözettiğini dikkate alarak hareket edebileceklerdir. Böylece, yoğunlaşma taleplerinin zaman ve kaynak israfı olmaksızın teşebbüslerin lehine sonuçlanmasının önü açılabilir. Araştırmada ilk olarak, Türk rekabet hukukunda yoğunlaşmaların denetimi açıklanarak, yapısal-davranışsal tedbir mekanizması ele alınmıştır. İzleyen kısımda ise Kurulun nihai inceleme kararları, yapısal-davranışsal tedbir mekanizması bakımından incelenmiş ve bu mekanizmanın uygulamadaki etkileri değerlendirilmiştir.

2. Türk Rekabet Hukukunda Yoğunlaşmaların Denetiminde Yapısal-Davranışsal Tedbir Mekanizması

Türk rekabet hukukunda yoğunlaşmaların denetiminin yasal dayanağı, 4054 sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanun’un (RKHK)⁶ 7. maddesidir. RKHK’un 6. maddesi bakımından hâkim durum tek başına bir yasak teşkil etmezken; 7. Madde uyarınca teşebbüslerin birleşme veya devralma yoluyla pazardaki rekabetin

---

içermesi bakımından çalışma kapsamında, *remedy* teriminin Türkçe karşılığı olarak “tedbir” teriminin kullanılması uygun görülmüştür.

⁴ Bkz. <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2020/06/20200624.pdf>, Erişim Tarihi:20.7.2020

⁵ Bu işlemlere ilişkin kararların tarih ve sayı bilgilerinin tamamına Adem KARA’nın yüksek lisans tezinde yer verilmiştir. Tezde 1998 yılı başından 2019 yılı sonuna kadar gerçekleşen bütün nihai inceleme kararları, Rekabet Kurumunun internet sitesinde yer alan arama motoru kullanılarak taranmıştır. Bu çalışmada Kurulun yapısal-davranışsal tedbirler içeren izin kararları ile ret kararlarına yer verilmiştir.

⁶ Bkz. <https://rekabet.gov.tr/tr/Sayfa/Mevzuat/4054-sayili-kanun>, Erişim Tarihi: 08.01.2020.

önemli ölçüde azalması sonucunu doğuracak şekilde hâkim duruma gelmesi yasaklanmaktadır. Maddenin gerekçesinde, teşebbüslerin, birleşme veya devralma yoluyla, kendi iç dinamiği dışında büyüyerek hâkim duruma gelmelerinin rekabet düzenini bozacağı ileri sürülmüş ve teşebbüslerin bu şekilde hâkim duruma gelmelerinin denetim altına alınması gerektiğine dikkat çekilmiştir (Demirci, 2019, s. 16). Yoğunlaşmaların denetimi, RKHK'un 7. maddesindeki tebliğ çıkarma yetkisine istinaden düzenlenen tebliğler ile bu tebliğlerin uygulamasında belirliliğin sağlanması amacıyla çıkarılan kılavuzlar kapsamında gerçekleştirilmektedir. Mevzuat kapsamında yoğunlaşma işlemleri, hâlihazırda “birleşme ve devralma” olarak nitelendirilmekte ve bu adla denetime konu olmaktadır. 2010/4 sayılı Tebliğ'in 5. maddesi uyarınca; kontrolde kalıcı değişiklik meydana getirecek şekilde; bir ya da daha fazla teşebbüsün birleşmesi veya tamamının ya da bir kısmının devralınması ile tam işlevsel ortak girişim kurulması işlemleri, birleşme ve devralma sayılan hallerdendir. Kontrolde kalıcı değişiklik meydana getiren böylesi yoğunlaşma işlemleri, 2010/4 sayılı Tebliğ'in 7. maddesindeki ciro eşiklerini aşması hâlinde, Kurulun izni ile hukuki geçerlilik kazanabilmektedir⁷. Bu itibarla, kontrol değişikliği içeren ve ciro eşiklerini aşan yoğunlaşma işlemleri bakımından Kurula bildirim yapılması kural olarak zorunludur. Bahse konu koşulları sağlamakla birlikte, ortak girişimler haricinde, herhangi bir etkilenen pazarın söz konusu olmadığı işlemler bakımından Kurulun izni aranmamaktadır.

RKHK'un 10. maddesi uyarınca, RKHK'un 7. maddesi kapsamına giren ve 2010/4 sayılı Tebliğ'de anılan koşulları taşıyan yoğunlaşma işlemleri, bildirim tarihinden itibaren on beş gün içinde ön incelemeye alınır⁸. Ön inceleme sonucunda Kurul tarafından, yoğunlaşma işlemine ya izin verilir (doğrudan veya koşullu) ya da işleme yönelik nihâi inceleme kararı verilir. Nihâi inceleme sürecinde Kurul, yoğunlaşma işlemi etraflıca değerlendirmektedir. Yoğunlaşmaların değerlendirilmesi sürecindeki adımlar, yoğunlaşmanın niteliğine göre (yatay-yatay olmayan) belirli bir sistematik çerçevesinde değerlendirilmektedir. Yoğunlaşmalar, 2010/4 sayılı Tebliğ'in 13. maddesinde düzenlenen “*ilgili pazarın yapısı*”, “*ülke içinde veya dışında yerleşik teşebbüslerin fiili ve potansiyel rekabeti*”, “*teşebbüslerin pazardaki durumları*”, “*ekonomik ve mali güçleri*”, “*sağlayıcı ve müşteri bulabilme alternatifleri*”, “*arz kaynaklarına ulaşabilme imkânları*”, “*pazarlara giriş engelleri*”, “*arz ve talep eğilimleri*”, “*tüketicilerin menfaatleri*”, “*tüketici yararına olan etkinlikler*” vb. kriterlere göre değerlendirilmektedir. Bu değerlendirmeler sonucunda, Kurul ilgili yoğunlaşma işlemine izin verebilmekte ya da işlemi yasaklayabilmektedir. Öte

⁷ Yurt dışında gerçekleşen birleşme ve devralma işlemlerinin de ciro eşiklerini aşması ve Türkiye piyasalarını etkilemesi durumunda Kurula bildirilmesi gerekmektedir.

⁸ RKHK'nun 10. maddesinde Kurulun süresi içinde birleşme veya devralmaya ilişkin müracaata herhangi bir cevap vermediği ya da herhangi bir işlem yapmadığı hâllerde, birleşme veya devralma anlaşmalarının bildirim tarihinden 30 gün sonra yürürlüğe girerek hukukî geçerlilik kazanacağı hüküm altına alınmıştır.

yandan, Kurul yasak kapsamında olan ancak rekabet karşıtı etkilerden arındırılması mümkün olan yoğunlaşmalar bakımından yapısal-davranışsal tedbir mekanizmasını işletebilmektedir.

Rekabet hukukunda yapısal-davranışsal tedbirler, yoğunlaşmaların rekabet karşıtı etkilerini ortadan kaldırmayı amaçlayan araçlardır. Rekabet karşıtı etkileri nedeniyle yasak kapsamına giren bir yoğunlaşma işlemi, yapısal-davranışsal tedbirlerle böylesi etkilerden arındırılarak yasak kapsamından çıkarılabilmektedir. Rekabeti kısıtlayıcı nitelikteki yoğunlaşmalarda tedbirler, pazarın yapısına veya işlem taraflarının davranışına yönelik olabilmektedir. Pazarın yapısını etkilemeye ilişkin tedbirler *yapısal*; işlem tarafı teşebbüslerin davranışlarını düzenlemeye ilişkin tedbirler ise *davranışsal* olarak nitelendirilmektedir (Varol, 2009, s. 3). OECD (2007, s. 86)'ye göre yapısal tedbirler, pazarın yapısında etkili değişiklik için, teşebbüsün maddi ve/veya maddi olmayan varlıklarının veya bütün bir faaliyet alanının mülkiyetinin devrini sağlayan ve bu varlıkların eski ve yeni sahipleri arasında sürekli bir ilişkiye yol açmayan tedbirlerdir. ABD Adalet Bakanlığı (*DoJ*) Birleşme Rehberi'ne⁹ göre, yapısal tedbirler genel olarak fiziki varlıkların işlem tarafı teşebbüslerin biri veya her ikisi tarafından elden çıkarılması veya işlem tarafı teşebbüsün fikrî mülkiyet haklarının satışı veya lisanslanması yoluyla yeni rakipler yaratılması şeklinde ortaya çıkan tedbir türüdür. Yapısal tedbirler, hem yatay yoğunlaşmalar hem de yatay olmayan yoğunlaşmalar sonucunda ortaya çıkan rekabetçi sorunların giderilmesinde etkili bir araç olarak kullanılmaktadır (Bilaçlı, 2016, s. 5). Davranışsal tedbirler ise, işlem tarafı teşebbüsleri rekabet karşıtı davranışlarda bulunmaktan alıkoyan ya da teşebbüslere belirli tip davranışlarda bulunma yükümlülüğü getiren tedbirlerdir (OECD, 2007, s. 187). Yazar (2020, s. 4)'a göre yapısal tedbirler, genellikle tarafların devam eden faaliyetlerinin tamamının veya bir kısmının elden çıkarılması yoluyla piyasayı yeniden yapılandırmayı amaçlarken; davranışsal tedbirler, fiyat kontrolleri, ayrımcılık karşıtı hükümler gibi araçlarla piyasa yapısındaki değişimin denetlenmesini amaçlamaktadır. Ezrachi (2006, s. 460)'ye göre yapısal tedbirler rekabetin tesisi veya devamlılığı için genellikle pazar yapısına doğrudan müdahale yoluyla tek seferde kalıcı bir değişikliği içerirken; davranışsal tedbirler tekrarlı bir izleme sürecini kapsamaktadır. Wang (2016, s. 588) yapısal tedbirleri, pazar gücünü tek seferde ve görece daha seyrek izlemeyle düşürdüğü için ameliyatlara; davranışsal tedbirleri ise belirli bir rekabetçi soruna odaklanması ve düzenli izleme gerektirmesi nedeniyle ilaçlara benzetmiştir (Akt. Bilaçlı, 2016, s. 4). Yapısal tedbirler, işlem tarafı teşebbüslere, genel olarak mal varlığının devrine ilişkin yükümlülükler getirmekte ve pazarın mevcut yapısında rekabet karşıtı etkilerin giderilmesini sağlayacak değişiklikler öngörmektedir. Davranışsal tedbirler ise, pazarın yapısında değişikliğe yol açmadan, teşebbüsün etkilenen pazardaki davranışlarına yönelik yükümlülükler getirerek yoğunlaşma işleminin rekabet karşıtı etkilerini gidermeyi amaçlamaktadır.

⁹ Bkz. <https://www.justice.gov/atr/page/file/1175136/download>. Erişim Tarihi: 24.11.2019.

Yürürlükteki mevzuat incelendiğinde; RKHK'un 13. maddesinde yer alan “*karara bağlanan şartların veya yükümlülüklerin yerine getirilmemesi*” ibaresi, 52. maddesinde bulunan “*verilen karar ile taraflara yüklenen görevler ve tanınan haklar*” ibaresi ve 2010/4 sayılı Tebliğ'in “Taahhüt” başlıklı 14. maddesi yoğunlaşma işlemlerinde yapısal-davranışsal tedbir uygulamasının yasal dayanağını teşkil etmektedir (Aslan, 2016). Bu düzenlemelere ek olarak, 2011 yılında, taahhüt uygulamasında belirliliğin ve öngörülebilirliğin sağlanması, ayrıca RKHK kapsamında yasağa takılan bir yoğunlaşma işleminin yol açacağı rekabet sorunlarının giderilmesinde Kurula sunulacak tedbir önerileri için taraflara yol gösterilmesi amacıyla Kılavuz¹⁰ çıkarılmıştır. Doktrinde genel kabul gören yapısal-davranışsal tedbir ayrımı, Kılavuz'da da benimsenmiştir¹¹. Bununla birlikte, yoğunlaşma işlemine ilişkin rekabetçi endişeleri gidermede kısa vadede sürdürülebilir sonuç doğurması ve uygulama sonrasında denetim gerektirmemesi nedeniyle yapısal tedbirlerin, tedbir mekanizmasından beklenen amaca daha uygun olduğu ifade edilmiştir¹². Bir tedbir önerisinin rekabet sorunlarını giderip gidermediğinin somut olayın niteliğine ve durumun gereklerine göre değerlendirileceği belirtilmiş ve yapısal tedbirlere benzer etkinlikte olması ve eş etkili bir yapısal tedbirin bulunmaması durumunda davranışsal tedbirlerin kabul edileceği vurgulanmıştır¹³. Öte yandan, **7246 sayılı Kanun** ile yapısal ve davranışsal tedbirler, RKHK'un 9. maddesinde açıkça düzenlenmiş ve *yapısal tedbirlere ancak daha önce getirilen davranışsal tedbirlerin sonuç vermediği hallerde başvurulacağı* hüküm altına alınmıştır. Anılan hüküm ile bundan sonraki uygulamada Kurul öncelikle davranışsal tedbirlere başvuracak, davranışsal tedbirlerin sonuç vermemesi halinde yapısal tedbirlere başvurabilecektir¹⁴.

RKHK'un 7. maddesi kapsamındaki yoğunlaşmaların yasak kapsamında olduğunun tespitinden Rekabet Kurumu sorumludur¹⁵. Kanun değişikliği öncesinde, yasak kapsamına giren yoğunlaşmalar bakımından söz konusu olan rekabet sorunlarının giderilmesine ilişkin tedbir teklifinde bulunup bulunmamak işlem taraflarının takdirindeydi¹⁶. Bir yoğunlaşma işleminin rekabet karşıtı etkilerini ortadan kaldırmak amacıyla teşebbüsler, Kurula; bildirim, ön inceleme ve nihâi inceleme safhalarında tedbir önerileri sunabilmekteydi. Kurul önerilen tedbiri yeterli görmediği durumda, taraflara önerilerinde değişiklik yapma imkânı

¹⁰ Bkz. Birleşme/Devralma İşlemlerinde Rekabet Kurumunca Kabul Edilebilir Çözümlere İlişkin Kılavuz <https://rekabet.gov.tr/Dosya/kilavuzlar/birlesme-devralma-islemlerinde-rekabet-kurumunca-kabul-edilebilir-cozumlere-iliskin-kilavuz1.pdf>. Erişim Tarihi: 10.01. 2020.

¹¹ Kılavuz'a göre yapısal tedbirler, genellikle belirli bir iş biriminin elden çıkarılmasını ifade ederken; davranışsal tedbirler tarafların gelecekteki pazar davranışlarının düzenlenmesini içermektedir.

¹² Kılavuz, s. 6, para. 18.

¹³ Kılavuz, s. 6, para. 19.

¹⁴ İşbu çalışma, söz konusu değişiklikten önceki mevzuat ve uygulama kapsamında gerçekleştirilmiştir.

¹⁵ Kılavuz, s. 3, para. 6.

¹⁶ Kılavuz, s. 3, para. 8.

tanıyabilmekte, buna rağmen önerilen tedbirler rekabet sorununu giderecek nitelik kazanamadığı takdirde, Kurul işlemi yasaklayabilmekteydi¹⁷. Kılavuz'da, tedbir tekliflerinde dikkate alınması gereken temel ilkeler; *sunulan tedbirin işleme özgü hukuki ve iktisadi ilkelere dayanması, pazardaki işlem öncesi rekabetçi seviyeyi koruması, rakipleri değil rekabeti koruması, açıklığı ve uygulanabilirliği* olarak sıralanmıştır¹⁸. Bu kapsamda, Kurula sunulan tedbir teklifleri; *işlemden kaynaklanan rekabet sorunu ile orantılı olup olmama ve gerekli temel koşullar bakımından değerlendirilmekteydi*¹⁹. Kurul, sunulan tedbirin rekabetçi endişeleri ortadan kaldırma kabiliyetini değerlendirirken, tedbirin türü, kapsamı, tarafların ve rakiplerin pazardaki konumu, tedbirin tam ve zamanında uygulanabilirliği gibi hususları göz önünde bulundurmaktaydı. Bu bakımdan Kurul, şimdiye kadar, sadece rekabetin önemli ölçüde azaltılması sorununu ortadan kaldırmada yeterli gördüğü tedbir önerilerini kabul etmiştir. Öte yandan, RKHK'un 7. maddesinde, **7246 sayılı Kanun** ile yapılan değişiklikle, "**etkin**" rekabetin önemli ölçüde azaltılması sonucu doğuracak yoğunlaşmaların hukuka aykırı ve yasak olduğu hüküm altına alınmıştır. Böylece yoğunlaşma analizlerinde hâkim durum testi, yerini "*etkin rekabetin önemli ölçüde azaltılması*" testine bırakmıştır.

2.1. Yapısal Tedbirler

Kılavuz'da "**elden çıkarma**", kabul edilebilir yapısal tedbirlerden sayılmış ve elden çıkarmanın ilgili işlemi yasaklama yoluna gitmeden pazardaki rekabeti korumanın en etkili yolu olduğu ifade edilmiştir²⁰. Mevzuatında düzenlenen elden çıkarılacak iş biriminin, varlığını bağımsız olarak sürdürebilme (*viable*)²¹ niteliği Kılavuz'da *işlem taraflarından bağımsız olarak yaşayabilir olma ve rekabet edebilir olma* şeklinde yer almıştır. Yaşayabilir ve rekabet edebilir bir iş biriminin elden çıkarılması; "*hâlihazırda pazarda tek başına yaşayabilirliği ve rekabet edebilirliği konusunda şüphe bulunmayan bir iş biriminin bütünüyle elden çıkarılması*" ve "*çeşitli varlıkların bir araya getirilmesi ve/veya mevcutlardan bazılarının elden çıkarılması yöntemiyle yeni bir tek başına yaşayabilir ve rekabet edebilir iş biriminin oluşturulması*"²² olarak sıralanmıştır. Kılavuz'a göre etkin bir elden çıkarmada öncelikle "*pazardaki rekabetçi faaliyetin uygun bir rakip tarafından yürütülmesine imkân tanıyacak maddi ve gayri maddi varlıkları, personeli, arz, satış, kiralama, finansman anlaşmalarını, müşteri listelerini, üçüncü şahıslarla yapılmış hizmet anlaşmalarını, kamu kurumlarından alınmış izinleri*" vb. bütün unsurları içerecek

¹⁷ Kılavuz, s. 3, para. 8.

¹⁸ Kılavuz, s. 4-5, para. 12.

¹⁹ Kılavuz, s. 5, para. 13.

²⁰ Kılavuz, s. 7, para. 20.

²¹ *Staples/Office Depot* (COMP/M.7555) kararında elden çıkarılacak işletmenin varlığını bağımsız olarak sürdürebilmesinin sağlanması amacıyla ihtiyacı olan tedarik anlaşmalarının yapılmasının taahhüt edilmesine hükmedilmiştir.

²² Kılavuz uyarınca bazı durumlarda orantılılık ilkesi gereğince mevcut bütünlük içerisinde ayırma (*carve-out*) yöntemi de uygulanabilmektedir.

şekilde kesin ve detaylı tanım yapılması gerekmektedir²³. Pazardaki rekabet sorunları, işlem taraflarının belirli bir teknoloji veya fikri mülkiyet hakkına sahip olmalarının verdiği üstünlüğe dayanan bir pazar konumundan kaynaklanıyorsa, bahse konu teknoloji veya fikri mülkiyet hakkı da elden çıkarma kapsamında değerlendirilebilmektedir²⁴.

Elden çıkarmanın hedeflenen etkisinin ortaya çıkmasında uygun alıcının belirlenmesi önem arz etmektedir. Yoğunlaşma işleminin taraflarınca belirlenen bir alıcının uygun alıcı kabul edilmesi için alıcının; taraflardan bağımsız olması, elden çıkarılan varlığı yönetebilecek yetkinlikte olması, yeni bir rekabetçi endişeye neden olmaması ve taahhütlerin uygulanmasının gecikmesini önleyecek tüm yasal gereklilikleri sağlaması gerekmektedir²⁵. Uygun alıcının belirlenmesi işlemi, “*izin kararı öncesinde uygun alıcıyla satış sözleşmesi yapılması*” ve “*izin kararı sonrasında*” olmak üzere iki şekilde yapılmaktadır. İzin kararı öncesinde elden çıkarma yönteminin ilk aşaması uygun alıcının bulunmasıdır²⁶. Kılavuz uyarınca izin kararından önce uygun alıcının belirlenmesi halinde, inceleme devam ederken zaten uygun alıcı ile bağlayıcı bir anlaşma yapıldığından dolayı karar sonrasında sadece kapanış için süre ayrılması gerekmektedir. İkinci aşama ise satış sözleşmesi ile elden çıkarmanın gerçekleştirilmesidir²⁷. Kurul elden çıkarılacak iş biriminin satış sözleşmesinde belirlenen alıcıya devredilmesini yoğunlaşma işlemi ile birlikte değerlendirir. Kurul yoğunlaşma işlemine izin verirse, elden çıkarmaya ilişkin satış sözleşmesi de ayrıca bir Kurul kararına gerek olmadan inceleme konusu yoğunlaşma işlemi ile birlikte geçerlilik kazanmaktadır²⁸. İzin kararı sonrasında uygun alıcının belirlenmesi yönteminde ise, izin kararından sonra kararda belirlenen süre içerisinde elden çıkarılacak iş birimi uygun alıcıya satılır²⁹. Bu yöntem uygulandığı takdirde, Kurulun izin kararında alıcının onaylanması koşulu da yer alacaktır. Elden çıkarma uygulamalarında süreler mümkün olduğunca kısa tutulmaktadır. Bu kapsamda Kurulun gerekçeli kararında belirtilen “*başlangıç tarihinden itibaren tarafların alıcı bulma dönemi için altı aylık süre*” öngörülürken, elden çıkarma işlemi, elden çıkarma uzmanı marifetiyle gerçekleştirildiği takdirde “*üç aylık süre*” verilmesinin uygun olacağı belirtilmektedir³⁰. İşlem tarafları ile rakipler

²³ Kılavuz, s. 7, para. 23.

²⁴ Kılavuz, s. 11, para. 34.

²⁵ Kılavuz, s. 13, para. 38.

²⁶ İzin kararından önce uygun alıcının belirlenmesi halinde inceleme devam ederken zaten uygun alıcı ile bağlayıcı bir anlaşma yapıldığından karar sonrasında sadece kapanış için süre ayrılması gerekmektedir.

²⁷ Bu aşama da kendi içinde tarafların uygun alıcı aradıkları dönem ve tarafların başarısız olması halinde elden çıkarmanın elden çıkarma uzmanı tarafından gerçekleştirildiği dönem olmak üzere ikiye ayrılmaktadır.

²⁸ Kılavuz, s. 13, para. 43.

²⁹ Söz konusu iş birimi için yeterli sayıda alıcı bulunacağı öngörüldüğü ve herhangi bir sorun elden çıkarmayı karmaşıktırılmıyor ve engellemiyorsa bu yöntem tercih edilebilir.

³⁰ Kılavuz, s. 11, para. 47.

arasındaki bağların yoğunlaşma işleminden kaynaklanan rekabetçi endişeleri artırması durumunda, rakipler arasındaki bağların koparılması pazarda etkin rekabetin sağlanması için zorunlu olabilir. Rakipler arası anlaşmalar yoğunlaşma işleminin de etkisiyle rekabet sorunlarına yol açıyorsa, bahse konu anlaşmaların sona erdirilmesi de yapısal bir tedbir yolu olabilmektedir³¹.

2.2. Davranışsal Tedbirler

Kılavuz kapsamında elden çıkarma tedbiri dışındaki tedbirler davranışsal tedbir olarak kabul edilmektedir. Bununla birlikte, elden çıkarma dışındaki tedbirler en az elden çıkarma tedbiri kadar etkili olduğu takdirde kabul görmektedir³². Davranışsal tedbirlerin tek başına rekabet sorununu gidermedeki yeterliliğinin tespitinde, uygulama ve denetimden kaynaklanacak maliyet ve riskler göz önünde bulundurulmaktadır. Yoğunlaşma işlemlerinde yapısal tedbirlerin uygulanmasının mümkün olmadığı hâllerde tek başına davranışsal tedbirlerin kabul görmesi mümkün olmaktadır³³. Kurul davranışsal tedbirlerin sınırlı bir süre için uygulanmasını kabul edebilmektedir. Ancak “*süre sınırının kabul edilebilirliği ve sürenin tespiti*” somut olayın niteliğine göre incelenmektedir³⁴. Kılavuz’da başlıca davranışsal tedbir türleri; “*erişim sağlama tedbirleri*” ve “*uzun dönemli münhasır anlaşmaların değiştirilmesini içeren tedbirler*” olarak sınıflandırılmıştır. Önemli bir altyapıya, ağa, patente, teknolojilere, fikri mülkiyet haklarına ve zorunlu girdilere erişimin sağlanmasına yönelik tedbir önerileri erişim sağlama tedbirleri kapsamındadır. Erişim sağlama tedbirleri, rakiplerin pazara girişini kolaylaştırması yönüyle bazı durumlarda en uygun tedbir yolu olarak kabul edilebilir³⁵. Yoğunlaşma işlemi ile pazarda gerçekleşen değişim, hâlihazırda pazarda bulunan uzun dönemli münhasırlık anlaşmalarının pazardaki rekabet üzerindeki etkilerinin olumsuz hâl almasına neden olabilir. Böylesi durumlarda, rekabetçi endişeleri gidermek amacıyla “*münhasırlık anlaşmalarının iptali veya değiştirilmesi*” uygun bir tedbir yolu olabilmektedir³⁶.

2.3. Tedbir Önerilerinin Sunulmasında Usûl³⁷

Taraflar tedbir önerisini, bildirimle beraber sunabilecekleri gibi, bildirimden sonra ön inceleme aşamasında veya nihâi inceleme aşamasında da sunabilirler. Kurul,

³¹ Kılavuz, s. 20, para.70-71.

³² Bunun nedeni, davranışsal çözümlerin Kurumu teşebbüslerin pazardaki davranışlarını sürekli gözetme yükümlülüğüne maruz bırakması ve dolayısıyla ciddi bir alternatif maliyet yaratmasıdır

³³ Kılavuz, s. 21, para.75.

³⁴ Kılavuz, s. 21,para.76.

³⁵ Kılavuz, s. 21-22,para.77.

³⁶ Kılavuz, s. 23.,para.81. Bununla birlikte, pazar kapama etkisine yol açan münhasırlık hukuken olduğu gibi fiilen de ortadan kaldırılmalı, tedbir önerisinde sunulan açıklama ve kanıtlar fiili bir münhasırlık oluşmayacağı yönünde ikna edici olmalıdır.

³⁷ 7246 sayılı Kanun’la getirilen değişiklikten önceki uygulamaya ilişkindir.

yoğunlaşma işlemini değerlendirirken tedbir önerisinin varlığını dikkate almaktadır. Ancak Kurul, işlemin tedbir gerekmeksizin Kanun'un 7. maddesi kapsamında bir ihlâl teşkil etmediği sonucuna ulaşırsa, işleme tedbir önerilerini dikkate almadan koşulsuz olarak izin verir³⁸. Ön inceleme aşamasında bir tedbir önerisinin kabul edilebilmesi için, *“işlemin yol açacağı rekabet sorunu açık ve basit bir biçimde tespit edilebilmeli, bu sorunu gidermeye yönelik sunulan tedbir de bir o kadar açık ve basit”* olmalıdır. Ön inceleme aşamasında, taraflarca sunulan tedbir önerilerinin Kurulun izin kararına temel oluşturabilmesi için birtakım şartları taşıması gerekmektedir³⁹. Ön inceleme aşamasındaki mevcut süre kısıtı nedeniyle, tedbir önerilerinin *“kapsamı”, “uygulanabilirliği” ve “işleme ilişkin rekabetçi endişelerin sürdürülebilir olarak ortadan kaldırılıp kaldırılmadığının belirlenmesi”* için gerekli bilgilerin zamanında sunulması gerekmektedir. Aksi takdirde Kurul, sunulan tedbir önerisinin işlemde kaynaklanan rekabet sorunlarını ortadan kaldırmadığı sonucuna varabilir⁴⁰. Bu durumda Kurul, işlemi nihâi incelemeye almaktadır.

RKHK'un 10. maddesi uyarınca, nihâi incelemeye alınan yoğunlaşma işlemleri, Kurulun nihâi kararına kadar askıda kabul edilir⁴¹. Yoğunlaşma işlemlerinde ortaya çıkan rekabet sorunlarının giderilmesini hedefleyen tedbir mekanizması bakımından önemli olan, sunulan tedbir önerisi hakkında yeterli incelemenin yapılabilmesi ve tedbirin Kurulca uygun bulunmasıdır⁴². Tedbir önerisi kabul edilirse, işleme taahhütlere bağlı olarak izin verilir ya da tedbir önerisi yeterli bulmadığı takdirde rapor taraflara tebliğ edilerek tarafların yazılı savunmalarını göndermeleri istenir⁴³. Raporun taraflara tebliğ edilmesi durumunda taraflar, ikinci yazılı savunmaları ile birlikte rekabet sorunlarının giderilmesine yönelik tedbir önerisi sunabilmekte veya mevcut önerilerini geliştirebilmektedirler. Nihâi inceleme aşamasında tedbir önerileri veya bunlara ilişkin değişiklikler en geç nihai inceleme raporuna ilişkin ikinci yazılı savunma ile birlikte sunulabilir. Bu nedenle, ikinci yazılı savunma süresi geçirildikten sonra sunulacak tedbir önerileri dikkate alınmamaktadır.

3. Yapısal-Davranışsal Tedbir Mekanizmasının Kurul Kararları Bakımından İncelenmesi

Kuruluşundan 2019 yılı sonuna kadar olan kararları incelendiğinde, Kurulun yapısal ve/veya davranışsal tedbirler kapsamında koşullu olarak izin verdiği

³⁸ Kılavuz, s. 24, para.83.

³⁹ Bkz. Kılavuz, s. 24, para.85.

⁴⁰ Kılavuz, s. 24, para.87.

⁴¹ Askı dönemi, RKHK'un soruşturma usûlünü düzenleyen 40 ila 59. maddelerine tabi olduğundan Kurul kararıyla bir katına kadar uzatılmadıkça, en çok altı ay içerisinde tamamlanacak rapora karşı tarafların yazılı ve gerektiğinde sözlü savunmalarının da alınacağı çok aşamalı ve uzun bir süreç hâlini alabilmektedir.

⁴² Kılavuz, s. 25, para.88.

⁴³ Kılavuz, s. 25, para.89.

birçok yoğunlaşma işlemi bulunmaktadır. Kurul, bahse konu işlemlerden bir kısmını ön inceleme aşamasında (Örneğin; *Promatech-Sulzer*⁴⁴, *Cyntec-Surface*⁴⁵, *Agilent-Varian*⁴⁶, *Harris Corporation-L3 Technologies*⁴⁷, *Metro-Migros*⁴⁸, *Tüpraş-Koç-Shell*⁴⁹, *Türk Telekom-Invitel*⁵⁰ kararları) bir kısmını ise nihâi inceleme aşamasında karara bağlamıştır. Çalışma kapsamında, 1998-2019 döneminde gerçekleştiği tespit edilen nihâi inceleme kararlarının tamamı incelenmiştir. Bahse konu dönemde, Kurulun nihâi incelemeye aldığı 50 yoğunlaşma işleminin birinde işlemin izne tabi olmadığı yönünde hüküm tesis edilirken; dördünde işlem tesis edilmesine gerek görülmemiş; bir işlemde ise tarafların feragat etmesi nedeniyle nihâi incelemenin sonlandırılmasına karar verilmiştir. Nihâi incelemelerin ikisinde, başvurunun 2010/4 sayılı Tebliğ kapsamında olmadığı yönünde karar alınmıştır. Bir işlem hakkında RKHK'un 7. kapsamında tam işlevsellik kriterini taşımadığı için 4. ve 5. maddeler kapsamında değerlendirme yapılarak muafiyet kararı verilmiştir. Nihâi incelemeye konu işlemlerin dördünde yoğunlaşmanın birden fazla işlemde oluşması nedeniyle birden fazla hüküm tesis edilerek; kimi işlemlere izin verilmesi, kimi işlemlere izin verilmemesi, kimi işlemlere ise yapısal-davranışsal tedbirlerle izin verilmesi yönünde kararlar alınmıştır. Nihâi incelemelerin 19'unda ilgili işleme izin verilirken, üçünde işleme izin verilmemiştir. Kurulun, yapısal-davranışsal tedbir mekanizmasını işleterek aldığı toplamda 17 karar bulunmaktadır. Bu kararlardan altısı yapısal tedbirler; yedisi davranışsal tedbirler; dördü ise hem yapısal hem de davranışsal tedbirler içermektedir. Kurulun nihâi inceleme kararlarının dağılımı Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Nihâi İnceleme Kararlarının Dağılımı

İzin	Ret	Yapısal Tedbir	Davranışsal Tedbir	Yapısal ve Davranışsal Tedbir	Diğer
19	3	6	7	4	11

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

3.1. Yapısal Tedbir Kararları

Kurulun ilki 2008 yılında olmak üzere, yapısal tedbir içeren toplamda altı nihâi inceleme kararı bulunmaktadır. Bahse konu kararlar Tablo 2'de sunulmuştur. Tabloda sunulan kararlardan *Marmara Gıda-Gıdasa*, *Doğan-Bağımsız Gazeteciler ve Kemer Yayıncılık*, *Diageo-Mey* ve *Mars-Afın* kararları ana

⁴⁴ Kurulun 16.10.2003 tarihli ve 03-68/12-360 sayılı kararı

⁴⁵ Kurulun 6.1.2005 tarihli ve 05-01/3-3 sayılı kararı.

⁴⁶ Kurulun 18.2.2010 tarihli ve 10-18/212-82 sayılı kararı.

⁴⁷ Kurulun 20.06.2019 tarihli ve 19-22/327-145 sayılı kararı.

⁴⁸ Kurulun 19.3.1998 tarihli ve 57/424-52 sayılı kararı.

⁴⁹ Kurulun 21.10.2005 tarihli ve 05-71/981-270 sayılı kararı.

⁵⁰ Kurulun 21.10.2005 tarihli ve 10-59/1195-451 sayılı kararı.

hatlarıyla; *Oyak-Lafarge ve Nidec Corporation-Embraco* kararları ise detaylı olarak incelenecektir.

Tablo 2: Yapısal Tedbir Kararları

	Karar Adı	Karar Tarihi	Karar Sayısı	Karar Türü	Tedbir Türü
1	Marmara Gıda-Gıdasa Devralma	7.2.2008	08-12/130-46	Bir işlem izne tabi değil; bir işleme izin; diğer işleme koşullu izin	Yapısal
2	Doğan-Bağımsız Gazeteciler ve Kemer Yayıncılık Devralma	10.3.2008	08-23/237-75	Koşullu İzin	Yapısal
3	Oyak-Lafarge Devralma	18.11.2009	09-56/1338-341	Bir işleme doğrudan izin, birine ret, diğerine koşullu izin	Yapısal
4	Diageo-Mey Devralma	17.8.2011	11-45/1043-356	Koşullu İzin	Yapısal
5	Mars-Afm Devralma	17.11.2011	11-57/1473-539	Koşullu İzin	Yapısal
6	Nidec Corporation-Embraco Devralma	18.4.2019	19-16/231-103	Koşullu izin	Yapısal

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Kurulun yapısal tedbir içeren ilk nihâi inceleme kararı olan *Marmara Gıda-Gıdasa* kararında; inceleme kapsamındaki işlemlerden biri için izne tabi olmadığı yönünde karar verilmiş, birine doğrudan izin verilmiş, birine ise koşullu olarak izin verilmiştir. Bahse konu kararda, “*endüstriyel margarin*” pazarındaki işlem bakımından pazarda yatay nitelikte tek taraflı etkileri işaret eden tespitlere yer verilerek elden çıkarma kapsamında yapısal tedbirler alınması ve ilgili tedbirin denetleyici uzman tarafından denetlenmesine yönelik hükümlerle işleme koşullu olarak izin verilmiştir. İlgili ürün pazarının “*günlük ulusal siyasi gazeteler pazarı*” olarak tanımlandığı Doğan-Bağımsız Gazeteciler ve Kemer Yayıncılık Devralma kararında işlem tarafı teşebbüslerin pazar payları, rakiplerin görece pazar güçleri, piyasadaki dikey bütünleşme, piyasaya giriş-çıkış serbestisi, yatırım maliyetleri gibi unsurlar değerlendirmede etkili olmuştur. Doğan Grubu’nun gazete

yayıncılığına ilişkin dikey anlamda bütünleşik bir yapı sergilediği, ayrıca radyo ve televizyon yayıncılığı alanında da gazete yayıncılığı alanındaki faaliyetlerini destekleyecek bir güce sahip olduğu dikkate alındığında, işlem sonrasında Kanun'un 7. maddesinde belirtilen hâkim duruma gelme veya mevcut hâkim durumunu güçlendirme koşulunun gerçekleşeceğinin anlaşıldığı ifade edilmiştir. Dolayısıyla arz ve talep yönünden ve piyasa yapısı ile muhtemel girişler açısından yapılan değerlendirmeler sonucunda elde edilen bilgilerin ve bulguların Doğan Grubu'nun Vatan Gazetesi'ni devralması halinde hâkim durumunu rekabeti kısıtlayacak şekilde güçlendirebileceği yönünde olduğu belirtilmiştir. Batan teşebbüs savunmasının da dikkate alındığı kararda elden çıkarma ve devir sürecinde izlenecek usûle ilişkin birtakım hükümlere yer verilerek işleme koşullu olarak izin verilmiştir. *Diageo-Mey* kararında, “*cin ve likör*” pazarlarında yatay tek taraflı etkilerle rekabetçi endişelerin giderilmesine yönelik elden çıkarma taahhüdü doğrultusunda işleme koşullu olarak izin verilmiştir. *Mars-Afm* kararında sinema salonu hizmetleri pazarından yatay nitelikte muhtemel tek taraflı etkilerin giderilmesi amacıyla taraflarca Kurula sunulan elden çıkarma taahhüdü çerçevesinde işleme koşullu olarak izin vermiştir.

3.1.1. Oyak-Lafarge Devralma Kararı

Oyak-Lafarge devralma kararının konusunu, “*Lafarge Aslan*”, “*Lafarge Ereğli*” ve “*Lafarge Beton*” şirketlerinin OYAK tarafından devralınması olmak üzere toplamda üç işlem oluşturmaktadır. Bahse konu kararda bildirim konusu işlemlere yönelik ilgili pazar ve yoğunlaşma analizi yapılmıştır. Yoğunlaşma analizinde Herfindahl-Hirschman Index (HHI) yönteminden yararlanılmıştır. Kararda “*Çimento*”, “*hazır beton*”, “*agrega*” ve “*liman işletmeciliği*” pazarlarında yatay nitelikte tek taraflı etkilere ve yan sınırlamalara yönelik değerlendirmelere yer verilmiştir. Çimento pazarı bakımından yapılan analiz sonuçlarına göre; dosya konusu işlemten sonra, çimento pazarında, birden fazla teşebbüsün hâkim duruma gelerek rekabetin azaltılabileceği sonucunun doğmayacağı kanaatine ulaşılmıştır. Hazır beton pazarı bakımından firma ve alan bazlı olarak yapılan değerlendirmeler sonucunda da ilgili pazarda rekabetin önemli ölçüde azaltılması söz konusu olmadığı tespiti yapılmıştır. Agregas pazarı ve liman işletmeciliği pazarı bakımından yapılan analizler sonucunda da rekabet karşıtı etkilere neden olabilecek bulgulara rastlanmadığı ifade edilmiştir. Yapılan analizlerde ayrıca, yoğunlaşma oluşacak pazarların ayrı ayrı değerlendirilmesi sonucunda, devralma işlemi sonrasında ilgili coğrafi pazarlarda OYAK'ın proje tesisleri dâhil olmak üzere yapılan hesaplamalardaki pazar payı artışları sonrasında dahi pazarda rekabetin kısıtlanmasının söz konusu olamayacağı dolayısıyla proje tesislerinin payları hesaplamalara dâhil edilmediği durumlarda pazar paylarının daha da düşeceği belirtilmiştir. Yan sınırlamalar bakımından yapılan analizler sonucunda devralma işleminin tarafları arasında imzalanan sözleşmenin “*Rekabet Yasağı*” başlıklı maddesi rekabet etmemeye ilişkin olarak satıcılar açısından sınırlayıcı birtakım taahhütler öngörmesi nedeniyle, Kurulun ön inceleme kararında işaret

ettiği “*çıkartılması veya tadil edilmesi gereken hükümler*” paralelinde iki defa tadil edilmiştir. Yapılan tadiller sonrasında yan sınırlamalar bakımından; “*Devir işleminden sonraki 3 yıl içerisinde Sözleşme’nin Ek 8’inde düzenlenen bölgelerde Lafarge Grubu’nun çimento, agrega ve hazır beton faaliyetlerinin yasaklanması*” koşulunun Kurulca doğrudan kabul edilebileceği; “*Devir işleminden sonra, süre ve bölge sınırlaması olmaksızın, Lafarge Grubu’nun Batıçim’deki toplam oy hakkının üçte birinden fazlasını temsil edecek ortaklık payına sahip olamaması*” ve “*Devir işleminden sonra, süre ve bölge sınırlaması olmaksızın, Lafarge Grubu’nun herhangi bir alanda faaliyet gösteren herhangi bir teşebbüsün toplam oy hakkının %5’inden fazlasını temsil edebilecek ortaklık payına sahip olamaması*” koşullarının yer verilen bazı hükümlerin çıkarılması ile kabul edilebileceği ifade edilmiştir. Kararda işlem sonucunda Lafarge Grubu’nun Türkiye’de hâlihazırda kontrol ettiği Batı Anadolu Çimento Sanayi A.Ş.’nin (Batıçim) kontrol unsuru içermeyen %23 hissesi dışında çimento, agrega ve hazır beton endüstrilerinde faaliyetinin kalmayacağı ifade edilmiştir. Öte yandan, işleme yönelik rekabetçi kaygıların Lafarge Grubu’na ait Ereğli tesisinin OYAK’a devredilmemesi ile ortadan kaldırılabilmesi belirtilerek tarafların Lafarge Ereğli’nin hisselerinin alımı ve satımını, işlem kapsamından çıkartmak konusunda anlaşmış oldukları vurgulanmıştır. Toplamda üç işlemin değerlendirildiği kararda sonuç olarak; “*Lafarge Beton A.Ş. şirketindeki Lafarge Aslan Çimento A.Ş., Financiere Lafarge SAS, Agretaş Agregta İnşaat San. ve Tic. A.Ş. ve hissedar gerçek kişilere kayıtlı hisselerin OYAK tarafından devralınması*” işlemine izin verilmiş; “*Lafarge Aslan Çimento A.Ş. ve Lafarge Ereğli Çimento San. ve Tic. A.Ş. şirketlerindeki Financiere Lafarge SAS, Agretaş Agregta İnşaat San. ve Tic. A.Ş., Lafarge Aslan Çimento A.Ş. ve hissedar gerçek kişilere kayıtlı hisselerin OYAK tarafından devralınması*” işlemine “*çimento ilgili ürünü için Lafarge Ereğli merkez alınarak belirlenen Zonguldak ili pazarında ve OYAK Bolu merkez alınarak belirlenen Bolu ve Düzce bölgesinden oluşan pazarda; bir veya birden fazla teşebbüsün hakim durum yaratarak veya hakim durumunu güçlendirerek rekabetin önemli ölçüde azaltılması sonucunu doğurabilecek bir işlem olması*” gerekçesiyle izin verilmemiş; “*Lafarge Aslan Çimento A.Ş. şirketindeki Financiere Lafarge SAS, Agretaş Agregta İnşaat San. ve Tic. A.Ş. ve hissedar gerçek kişilere kayıtlı hisselerin OYAK tarafından devralınması*” işlemine ise taahhütlere uyulması koşuluyla izin verilmiştir.

3.1.2. NIDEC Corporation-EMBRACO Devralma Kararı

Yatay bakımından “*pistonlu hermetik ev tipi soğutma kompresörlerinin satışı*” ile “*pistonlu hermetik hafif ticari soğutma kompresörlerinin satışı*”; dikey bakımından ise NIDEC’in “*hafif ticari kompresör satışı*” ile Embraco’nun “*yoğunlaştırıcı ünite satışı*” pazarlarında söz konusu olan işlemin etkilerinin incelendiği Nidec Corporation-Embraco kararında bildirim konusu işlem, Whirlpool’un kompresör üretim iş kolunun tek kontrolünün NIDEC tarafından devralınmasıdır. Dosya kapsamında işlemin rekabet karşıtı etkilerine yönelik

olarak ev tipi soğutma kompresörleri, hafif ticari soğutma kompresörleri ve dikey ilgili ürün pazarları bakımından değerlendirmelere yer verilmiştir. Dosya kapsamında işlem taraflarının pazar payları, pazarın yoğunlaşma seviyesi ve hâkim durumun varlığına ilişkin olarak işlem taraflarının ve pazarda faaliyet gösteren rakiplerin ilgili pazarda 2016-2018 yıllarına ait satış miktarı ve satış değeri bazında pazar payları incelenmiştir. Ev tipi soğutma kompresörleri pazarı bakımından tarafların son yıllarda pazardaki paylarının çok büyük değişiklikler göstermediği de dikkate alınarak birleşik pazar payları itibarıyla devralma işleminin bu pazarda rekabetçi endişe yaratmayacağı sonucuna ulaşılmıştır. Hafif ticari soğutma kompresörleri pazarına ilişkin değerlendirmede ise bildirim konusu işlem sonrasında birleşik teşebbüsün üst pazar olan hafif ticari soğutma kompresörleri pazarında 2017 ve 2018 yılları için sırasıyla satış hacmi ve satış değeri bazındaki pazar paylarına bakılmıştır. Alt pazar olan yoğunlaştırıcı üniteler bakımından ise pazar payı en yüksek seviyesini 2013 yılında görmüş, 2017 itibarıyla Türkiye pazarında sınırlı satış gerçekleşmiştir. Bu pazar bakımından değerlendirme tarafların verdiği taahhütler çerçevesinde yapılmıştır. Bu kapsamda, taraflarca Komisyona, devralma işleminin rekabetçi endişelerini giderici mahiyette bir taahhüt metni sunulmuş; sunulan taahhütlere ve bu taahhütlerin Türkiye'deki etkilerine dair yazı Kuruma iletilmiştir. Sunulan taahhüt metnine ilişkin değerlendirmede, NIDEC'in soğutma kompresörü üretimi iş koluyla ilgili olan tüm birimlerin elden çıkarılmasının öngörüldüğü; başvuru konusu işlemin tarafların Türkiye'deki faaliyetleri bakımından herhangi bir yatay ve/veya dikey örtüşme gerçekleşmeyeceği değerlendirilmiştir. Kararda ayrıca, Kılavuz'daki düzenlemeler paralelinde, taraflarca sunulan “*Elden Çıkarılacak İş Birimi'nin yaşayabilir ve rekabet edebilir bir iş birimi olarak faaliyet göstermek için gereken bütün işletme unsurlarını ve stratejik unsurları içereceği ve NIDEC'in, söz konusu işlevlerin yerine getirilmesi için Elden Çıkarılacak İş Birimi'ne çalışanların geçişinde kolaylık sağlayacağı*” yönündeki taahhütler de dikkate alınmıştır. Elden çıkarma işlemi sonrasında birleşik teşebbüsün ev tipi kompresörler pazarındaki ve hafif ticari kompresörler pazarındaki pazar paylarının hâlihazırda Embraco'nun tek başına yürüttüğü faaliyetlerinden kaynaklanan pazar payı olduğu ve bu pazar payının devralma işleminden kaynaklanmadığı, dolayısıyla taahhüdün gerçekleşmesiyle hem hafif ticari kompresörler pazarında, hem ev tipi kompresörler pazarında hem de yoğunlaştırıcı üniteler pazarında yatay ve/veya dikey örtüşmenin kalkmış olacağı için işlemten kaynaklanabilecek muhtemel tüm rekabetçi kaygıların giderileceği ifade edilmiştir. Sonuç olarak kararda, tarafların Komisyona sunmuş olduğu taahhütlerin, “*pistonlu hermetik ev tipi soğutma kompresörlerinin satışı*”, “*pistonlu hermetik hafif ticari soğutma kompresörlerinin satışı*” ve “*yoğunlaştırıcı ünitelerin satışı*” pazarlarında Türkiye'de oluşan yatay ve dikey örtüşmeleri ortadan kaldırdığı, bu sebeple işlem sonucunda rekabetin önemli ölçüde kısıtlanmasının söz konusu olmadığı ifade edilerek, Komisyon tarafından kabul edilmiş olan elden çıkarma taahhütlerinin yerine getirilmesi koşuluyla işleme izin verilmiştir.

3.2. Davranışsal Tedbir Kararları

Kurulun davranışsal tedbir içeren nihâi inceleme kararları Tablo 3’te sunulmuştur. Tabloda sunulan kararlardan *Borusan-Mannesmannröhren*, *Cargill-PNS Pendik Nişasta*, *Mobil Oil-THY Opet*, *NV Bekaert SA-Çelikord* kararları ana hatlarıyla; *THY-HAVAŞ*, *Anadolu Endüstri Holding (AEH)-Migros* ve *Limar-Mardaş* kararları ise detaylı olarak incelenecektir.

Tablo 3: Davranışsal Tedbir Kararları

	Karar Adı	Karar Tarihi	Karar Sayısı	Karar Türü	Tedbir Türü
1	Borusan-Mannesmannröhren Ortak Girişim	20.8.1998	80/617-119	Koşullu İzin	Davranışsal
2	Cargill-PNS Pendik Nişasta Devralma	6.6.2002	02-36/402-169	Koşullu İzin	Davranışsal
3	THY-HAVAŞ Ortak Girişim	27.8.2009	09-40/986-248	Koşullu İzin	Davranışsal
4	Mobil Oil-THY Opet Devralma	16.7.2014	14-24/482-213	Koşullu İzin	Davranışsal
5	NV Bekaert SA-Çelikord Devralma	22.1.2015	15-04/52-25	Koşullu İzin	Davranışsal
6	Anadolu Endüstri Holding-Migros Devralma	9.7.2015	15-29/420-117	Koşullu İzin	Davranışsal
7	Limar-Mardaş Devralma	8.5.2018	18-14/267-129	Koşullu İzin	Davranışsal

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Kurul, *Borusan-Mannesmannröhren* kararında, bildirim konu ortak girişim işleminin “sanayi/profil”, “spiral” ve “PP boru” pazarlarında rekabetçi endişelere neden olmadığı ancak işlemin tesisat/hat ve özel boru alt sektörlerinde rekabeti kısıtlama potansiyeli olduğu yönünde değerlendirme yapmıştır. Buna göre, “Her bir boru alt sektörü için ayrı ayrı olmak üzere, aylık bazda hazırlanan üretim, satış (iç piyasa ve ihracat) ve fiyat rakamlarını içeren bilgilerin ve bu çerçevede pazar paylarının, Rekabet Kurumu’na 6 ayda bir bildirilmesi” koşuluyla işleme izin verilmiştir. Kurulun *Cargill-PNS Pendik Nişasta* kararında, “sukroz ve fruktoz -şurup ve karışımları” pazarında “giriş engellerinin olmaması,

ürünlerin nitelikleri, ithal ikame imkânları, büyük alıcıların varlığı ve pazarda var olan atıl kapasite göz önüne alındığında anılan işlem neticesinde tek firma ya da birlikte hâkimiyet yaratma olasılığının olmadığına”, yönelik tespitlere yer verilmekle birlikte, “sözleşme hükümlerinin mevzuata uygun hale getirilmesi” koşuluyla işleme izin verilmiştir. “Havacılık yakıtları” pazarındaki yoğunlaşma işleminin incelendiği Mobil Oil-THY Opet kararında ortaya çıkabilecek rekabetçi endişeler arasında “ilgili pazarın tamamen veya kısmen rakiplere kapatılması ve alt/üst pazardaki fiyatların yükselmesi de sayılmış ve dosya özelinde bunlardan özellikle pazarın rakiplere kapatılması veya erişimin engellenmesi” hususları sıralanmış ve havacılık operasyon sözleşmesine sadık kalınacağına, depolama faaliyetine erişim sağlamaya, ürün satış ve kanat altı hizmetine erişim sağlamaya ilişkin taahhütler ile teşebbüsler arası ayrımcılık yapmamaya ve diğer ilgili mevzuata uyum taahhüdü kapsamında işleme izin verilmiştir. “Çelik lastik kordu”, “hortum takviye teli” ve “lastik topuk teli” pazarlarında gerçekleşen dikey nitelikli yoğunlaşma işleminin incelendiği NV Bekaert SA-Çelikord kararında “inceleme konusu işlem sonucunda tarafların tek başına hâkim duruma gelmesi suretiyle rekabetin önemli ölçüde engellenmesine ilişkin ciddi emarelerin var olduğu” tespiti yapılmıştır. Bununla birlikte, BEKAERT tarafından verilen ve “Türkiye pazarında faaliyet gösteren ve hâlihazırda işlem taraflarının tedarik ilişkisi içerisinde olduğu yerel müşterileri PETLAS, SUPERLAS ve KARLAS ile üç yıllık bir süreyle sınırlı olmak kaydıyla tedarik sözleşmesi akdetmeyi”, “münhasırlığın olmadığı”, “talep edilen miktarda ürünün sağlanmasını” içeren taahhütler kapsamında işleme izin verilmiştir.

3.2.1. THY-HAVAŞ Ortak Girişim Kararı

Türk Havayolları A.O. (THY) ile Havaalanları Yer Hizmetleri Tic. A.Ş. (Havaş) arasından imzalanan ortak girişim sözleşmesi ile TGS Yer Hizmetleri A.Ş. (TGS) bünyesinde ortaklık tesis edilmesine izin verilmesi talebinin konu edinildiği THY-HAVAŞ kararında “havaalanı yer hizmetleri” ile “havayolu ile kargo ve yolcu taşımacılık hizmetleri” pazarlarında tam işlevsel ortak girişim oluşturulmasına, dikey bütünleşmeden kaynaklanan rekabetçi etkilere ve yan sınırlamalara ilişkin analizler yapılmıştır. Dosya kapsamında öncelikle, ortak girişim değerlendirmesinde o dönemde yürürlükte olan 1997/1 sayılı Tebliğ uyarınca; “ortak bir kontrolün bulunması, ortak girişimin bağımsız bir iktisadi varlık olarak kurulması ve rekabeti sınırlayıcı ve bozucu etkisinin bulunmaması” koşullarının karşılanıp karşılanmadığı incelenmiştir. Bu noktada kararda, stratejik ticari kararların alınmasında her iki teşebbüsün de belirleyici etki uygulama imkânına sahip olduğu ve bildirim konusu işlemin ortak kontrolün bulunması şartını taşıdığı ve teşebbüsün tam işlevsel bir teşebbüsün tüm fonksiyonlarını sağlayacağı ve ortaklarından bağımsız olarak kendi ticari faaliyetlerini sürdürme imkânına sahip olduğu tespitlerine yer verilmiştir. Rekabeti sınırlayıcı ve bozucu amaç veya etkinin tespitine yönelik incelemede, pazar paylarına, giriş engellerine ve dikey bütünleşmeye ilişkin analizler yapılmıştır. Bu kapsamda pazar payları bakımından

“TGS THY'nin yer hizmetleri pazarında önemli bir alıcı olmasından kaynaklanan avantaj ile yer hizmetlerinde önemli bir pazar gücü elde edeceği”; giriş engelleri bakımından *“söz konusu havalimanlarında önemli bir yer kısıtının söz konusu olduğu”*; dikey bütünleşme bakımından ise *“yer hizmetleri pazarındaki rakiplerin piyasa dışına çıkmasının alt pazardaki rekabeti olumsuz etkileyerek tüketicilere de zarar verebileceği”* ifade edilmiştir. Havalimanı özelinde yapılan değerlendirmede söz konusu pazarlar bakımından TGS lehine bir hâkim durumun oluşma ihtimalinin yüksek olduğu ifade edilmiştir. Son olarak TAV'ın ortak girişimdeki hissedarlığının değerlendirilmesi kapsamında TAV'ın vermekte olduğu hizmetleri tüm yer hizmet kuruluşlarına ayrımcılık yapmaksızın sunmasının ilgili alandaki regülasyonlardan kaynaklanan bir zorunluluk olduğu ve bu alanın kamunun sıkı düzenleme ve denetimlerine tabi olması nedeniyle TAV'ın TGS'deki ortaklığının işlem bakımından önemli bir sorun teşkil etmeyeceği ifade edilmiştir. Kurulun işlemle ilgili doğabilecek kaygılarını gidermek maksadıyla taraflarca Kurula birtakım davranışsal taahhütler sunulmuştur.

Kararda, 20.8.2009 tarihli Protokol'de THY alımlarının ilgili havalimanındaki toplam alımların %40'ından fazla olduğu tüm havalimanlarında ilk beş yılsonundaki sözleşmelerin “en az üç yıl” süreli yapılacağı düzenlendiği belirtilmiş ve tarafların bu kapsamdaki savunmalarına yönelik değerlendirmeler yapılmıştır. Taraflar yazılı savunmada sözleşme sürelerinin gerekçesi olarak, THY'nin eskisine kıyasla çok daha kapsamlı hizmetler alacak olmasını ve THY'nin alt pazardaki faaliyetleri bakımından etkinlik yaratacak olmasını öne sürmüş ve sözleşme sürelerinin uzunluğunun rekabeti de artıracığını ifade etmişlerdir. Taraflar ayrıca, THY'nin mevcut yer hizmet sözleşmelerinin süresinin üç yıl olduğunu; sektördeki yer hizmet sözleşmelerinin süresinin havayolu şirketi bazında değişkenlik göstermekle birlikte, bazı büyük ölçekli havayolu şirketlerinin de Türkiye'deki yer hizmet sözleşme sürelerinin üç yıl olduğunun gözlemlendiğini belirtmişlerdir. Yapılan değerlendirmeler sonrasında, Kararda söz konusu havaalanı/havalimanlarında uzun süreli bir anlaşmanın pazarı kapatmasının rekabeti önemli ölçüde sınırlandırabileceğinden dolayı THY'nin üç yıldan uzun süreli bir hizmet alım anlaşması yapmak için Rekabet Kurumundan uygun görüş almasının gerekli görüldüğü ifade edilmiştir.

Sonuç olarak, yer hizmetleri pazarındaki rekabet karşıtı etkinin giderilmesi için;

“Ortak girişimi düzenleyen 12.3.2009 tarihli sözleşmeye göre ilk 5 yıl için Türk Hava Yolları A.O.'nun yer hizmetlerini ortak girişim şirketi TGS Yer Hizmetleri A.Ş.'den almasının yan sınırlama olarak kabulü”,

“THY alımlarının ilgili havalimanındaki toplam yer hizmetleri ihtiyacının yüzde 40'ından fazlasını teşkil etmesi ve söz konusu havalimanı için imzalanacak yer hizmetleri anlaşmasının süresinin 3 yıldan uzun olması halinde Kurumun uygun görüşünün alınması ve

Tadil Protokolünde yer verilen taahhütler çerçevesinde hareket edilmesi”

ve

“20.8.2009 tarihli Tadil Protokolünde yer verilen taahhüt ile değiştirilen 12.3.2009 tarihli sözleşmenin “Genel Esaslar” başlıklı bölümünün (a) paragrafının yanı sıra (b) paragrafının ilk iki fıkrası çerçevesinde hareket edilmesi”

taahhütlerine uyulması koşuluyla işleme izin verilmiştir.

3.2.2. Anadolu Endüstri Holding-Migros Devralma Kararı

İlgili ürün pazarlarının “*Kapalı satış yapılan bira*”, “*toptan perakende pazarı*”, “*kırtasiye malzemeleri pazarı*” ve “*yaş sebze meyve*” olarak belirlendiği *Anadolu Endüstri Holding (AEH)-Migros* kararının konusunu, Moonlight’ın doğrudan kontrolündeki MH Perakendecilik’in belirli orandaki hisselerinin AEH tarafından devralınması yoluyla Migros üzerinde tek kontrolün sağlanması oluşturmaktadır. İşlemin dikey nitelikli olmasından dolayı dosya kapsamında girdi ve müşteri kısıtlamasına yönelik analizlere yer verilmiştir. Girdi kısıtlaması kapsamında yapılan analizde AEH’nin devralmayla birlikte Migros’un organize perakende pazarındaki rakiplerine ürün vermemesi veya verilen miktarın azaltması yoluna giderek girdi kısıtlaması yapması gibi bir endişenin söz konusu olamayacağı belirtilmiştir. Müşteri kısıtlaması kapsamında paketlenmiş su, sade gazoz, enerji içeceği, buzlu çay, meyve suyu, sporcu içeceği, kırtasiye malzemeleri, yaş sebze meyve, toptan perakende, kolalı içecek, aromalı gazoz, bira ve zeytinyağı pazarlarını kapsayan detaylı analizler yapılmıştır. İnceleme sonucunda bira pazarı bakımından ön inceleme döneminde Kurumun Ekonomik Analiz ve Araştırma Dairesi’nin “*bira satışları bakımından, organize perakende ve geleneksel kanalın toplamından oluşan pazarda devralma sonrasında AEH’nin Tuborg’u Migros’tan dışlama güdüsüne sahip olabileceği; olası bir dışlanma durumunda, Migros’taki satış hacmi kaybının, üretim maliyetleri üzerindeki etkisinin de ötesinde, pazar dinamiklerine bağlı olarak, pazarlama maliyetleri, işlem maliyetleri ve geri besleme etkisi sebebiyle diğer kanallardaki satışların kaybedilmesine ilişkin maliyetler gibi ilgili pazarın bütününe yayılabilecek maliyet artırıcı etkilerinin ortaya çıkabileceği*” yönünde verdiği görüşe de dikkat çekilerek “*maliyetlerinin yükselmesine bağlı olarak Tuborg’un fiyatlarında meydana gelecek bir artışın bu teşebbüsün ilgili pazarda satış kaybetmesine ve dolayısıyla rekabet etme yetenek ve güdüsünün azalmasına yol açabileceği, dolayısıyla işlem ile birlikte bir pazar kapama etkisi ortaya çıkabileceği ve bunun, AEH’nin hâkim durumda olması halinde, pozisyonunun güçlendirilmesi anlamına geleceği*” ifade edilmiş ve ilgili işleme taahhütsüz izin verilemeyeceği vurgulanmıştır. Kararda ayrıca, AEH’nin Migros bünyesinde bulunan ve ilgili pazardaki rakiplere ait stratejik bilgilere

eriştiği takdirde pazarın şeffaflaşacağı ve pazarda koordinasyon riskinin artacağı ifade edilmiştir.

Sonuç olarak Kurul;

- “3 yıl süreyle Migros’un Anadolu Endüstri Holding’in rakiplerine ticari ayrımcılık yapmayacağı ve Anadolu Endüstri Holding’in rakipleriyle yapacağı toplantılara Migros’un müdahil olmayacağı”,
- “Anadolu Endüstri Holding bünyesinde görev yapan yöneticilerin Migros’ta yönetici olmayacağı”
- “Bilgi duvarları kurulacağı”

taahhütleri kapsamında bildirim konusu işleme koşullu olarak izin verilmiştir.

3.2.3. Limar-Mardaş Devralma Kararı

“Konteyner elleçlemeye yönelik liman işletmeciliği”, “gümrüklü geçici depolama”, “kılavuzluk ve römorkaj hizmetleri” ile “Ambarlı Limanı yan hizmetleri” pazarlarını kapsayan yoğunlaşma işleminin incelendiği Limar-Mardaş kararının konusunu “Ambarlı Limanı’nda faaliyet gösteren Mardaş Marmara Deniz İşletmeciliği A.Ş.’nin denizcilik alanında çeşitli faaliyetler gösteren Arkas Holding kontrolünde bulunan Limar Liman ve Gemi İşletmeleri A.Ş. tarafından devralınması işlemine izin verilmesi talebi” oluşturmaktadır. Bahse konu talebe istinaden dosya kapsamında hem yatay hem de dikey rekabetçi endişeler bakımından değerlendirmeler yapılmıştır. Yatayda yapılan incelemede, işlem sonrası koordinasyon riskinin mevcut olduğu, Asyaport’un demiryolu bağlantısına sahip olması da dikkate alındığında birlikte hâkim durumun ve işbirliği doğurucu etkilerin söz konusu olacağı tespitleri yapılmıştır. Dikey bakımından yapılan incelemede ise, “...gerek pazarın mevcut yapısı gerek Nihâi İnceleme aşamasında öne sürülen endişeler, özellikle konteyner gemi hattı işletmeciliği hizmeti veren teşebbüsler bakımından pazardaki mevcut ortaklık yapılarına bağlı olarak **girdi kısıtlaması etkisi** ortaya çıkabileceği, hâlihazırda bazı teşebbüslerin rakipleri ARKAS LINE tarafından işletilecek limandan hizmet almaya devam etmeleri durumunda karşılaşılabilecekleri **olası bir ayrımcılık** durumunda alternatif limanların da (KUMPORT dışında) Arkas Grubu ve ortakları tarafından işletilmesi göz önüne alındığında işlemin dikey olarak da rekabeti kısıtlaması endişesi ortaya çıkmıştır” ifadelerine yer verilerek muhtemel rekabet kaşıtı etkilere işaret edilmiştir. Bahse konu rekabetçi etkilerin ortadan kaldırılması amacıyla, taraflarca sunulan taahhütler potansiyel müşterileri ve MARDAŞ varışlı ve çıkışlı tüm hatları içerecek şekilde genişletilmiş ve işlem tarafları aşağıdaki konularda Kurula taahhütte bulunmuşlardır:

- “ARKAS ile ARKAS’ın ortaklık veya işbirliği içerisinde olduğu rakiplere göre ayrımcılık unsuru olmadan, objektif ticari şartlar altında hizmet sunulacağı”,

- “*Arkas Grubu ile eşit yük hacmine sahip durumda olan tüm diğer konteyner hat işletmecilerine Arkas Grubu şirketlerine uygulanandan daha yüksek ücretler uygulanmayacağı*”
- “*Arkas Grubu ve MARDAŞ şirketlerinin bilgi güvenliği kapsamında tamamen birbirinden ayrıştırılması*”.

Kurul sunulan taahhütleri yeterli bularak devralma işlemine koşullu olarak izin vermiştir. Öte yandan, bahse konu koşullu izin kararı, 2020 yılında, Ankara 9. İdare Mahkemesi tarafından “*taahhüt paketinin Kurul kararının tesis edildiği dönemde oluşan verilerin analizi ışığında pazarda oluşacak rekabetçi endişeleri giderme konusunda yeterli olmadığı*” gerekçesiyle iptal edilmiştir⁵¹.

3.3. Yapısal ve Davranışsal Tedbirlerin Birlikte Yer Aldığı Kararlar

Kurulun yapısal ve davranışsal tedbirlere birlikte yer verdiği nihâi inceleme kararları Tablo 4’te sunulmuştur.

Tablo 4: Yapısal ve Davranışsal Tedbirlerin Birlikte Yer Aldığı Kararlar

	Karar Adı	Karar Tarihi	Karar Sayısı	Karar Türü	Tedbir Türü
1	Lesaffre-Dosu Maya Devralma-I	15.12.2014	14-52/903-411	Koşullu İzin	Yapısal ve Davranışsal
2	Bayer-Monsanto Company Devralma	8.5.2018	18-14/261-126	Koşullu İzin	Yapısal ve Davranışsal
3	Lesaffre-Dosu Maya Devralma-II (Yargı Kararı Üzerine)	31.5.2018	18-17/316-156	Koşullu İzin	Yapısal ve Davranışsal
4	Luxottica-Essilor Birleşme	1.10.2018	18-36/585-286	Koşullu İzin	Yapısal ve Davranışsal

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

Yatay ve dikey rekabetçi endişelerin birlikte değerlendirildiği *Monsanto-Bayer* kararında, daha önce yapısal tedbir kapsamında Komisyon tarafından kabul edilen “*Mısır tohumlarında kullanılan insektisit pazarındaki BAYER varlıklarının BASF’a devri*” ile “*dünya çapındaki dijital tarım varlıkları ve ürünlerini elden çıkarma taahhüdü ile alıcının bu varlıklar ve ürünlere ilişkin olarak BAYER’e lisans vermesi.*” taahhütleri Kurulca da kabul edilerek işleme koşullu olarak izin verilmiştir. İzleyen kısımda Lesaffre-Dosu Maya Devralma-I ile Luxottica-Essilor Birleşme kararları detaylı olarak incelenecektir.

⁵¹ Bkz. Ankara 9. İdare Mahkemesinin 31.01.2020 tarihli ve 2018/2277 E. ve 2019/2087 K. sayılı kararı.

3.3.1. Lesaffre-Dosu Maya Devralma-I Kararı

“Yaş ekmek mayası” ve “kuru ekmek mayası” pazarlarındaki yatay koordinasyon doğurucu etkiler bakımından değerlendirmeler *Lesaffre-Dosu Maya* kararında yapısal tedbirler ile davranışsal tedbirler birlikte yer almıştır. *Lesaffre-Dosu Maya* kararı hem yatay nitelikli olması hem de uygulanan tedbirlerin kapsamı bakımından önceki davranışsal tedbir kararlarından farklı özellikler göstermektedir. Karar kapsamında yapılan değerlendirmelerde pazardaki teşebbüslerin pazar payları, pazara giriş engelleri, üretici-dağıtıcı ilişkileri, ürünün homojenliği, alıcı gücünün yetersizliği, talep esnekliği gibi hususlar etkili olmuştur. Kararda işlem neticesinde birleşik teşebbüsün yaş maya pazarında hâkim duruma gelmesinin muhtemel olmadığı belirtilmiş ancak pazarın yapısından dolayı birlikte hâkim durum riskinin söz konusu olduğu ifade edilmiştir. Taraflarca sunulan tedbir paketi işlemde kaynaklanan endişeleri gidermede yeterli görülmüş ve Öz Maya'nın dağıtım şirketinin elden çıkarılmasına ek olarak aşağıdaki tedbirlere yer verilmiştir.

- “*Dosu Maya markalarının, pazardaki varlıklarının, fiyat konumlarının, bağımsız dağıtım ağlarının en az beş yıl süresince korunması ve coğrafi varlıklarının genişletilmesi*”,
- “*Bayilik sözleşmelerinden aktif satış yapılmasını engelleyen bölgesel münhasırlık ve rakip markaların satılmasını engelleyen sağlayıcı münhasırlığı hükmünün kaldırılması*”,
- “*Düzenli ve etkili rekabet uyum programının en az üç yıl boyunca yürütülmesi*”,
- “*İşlem taraflarının yaş ekmek mayası markaları için dört farklı fiyat tavanı belirlenerek fiyatlarının beş yıl boyunca sınırlandırılması*”,
- “*Akmaya'ya ait tesislerin beş yıl boyunca devralınmaması*”.

Tedbir çerçevesinde işlem sonrasında yaş maya fiyatlarının makul olmayan biçimde yükseltilmesinin önüne geçilmesi için tavan fiyatı uygulaması getirilmiştir. Bilaçlı (2016)'ya göre temel rekabetçi endişenin koordinasyon olduğu bir yoğunlaşma işleminde fiyat tavanı içeren bir tedbir kullanılması endişenin nasıl giderileceği konusunda belirsizliğe neden olmuştur. Bununla birlikte kararda, Dosu Maya markasının görece fiyat düzeyinin korunarak daha önce faaliyette bulunmadığı coğrafi pazarlara genişletilmesinde yeterlilik sınırları bakımından belirsizlik bulunmaktadır. Kararda bu belirsizliğin, koordinasyon doğurucu riskleri ne ölçüde azaltacağı hususu da açıklığa kavuşturulmamıştır. Son olarak kararda, izleme mekanizmasının sadece taraflarca yapılacak bildirimler üzerinden gerçekleştirilmesinin yeterli görülmesi, karma nitelikli tedbirlerin etkinliği konusunda da soru işaretlerine neden olmuştur. Dolayısıyla *Lesaffre-Dosu Maya* kararında Kurulca benimsenen tedbirin yoğunlaşma işleminden kaynaklanan rekabetçi endişeleri, Kılavuz'daki ifadeyle açık ve net olarak gideremediği söylenebilecektir. Nitekim 2018 yılında, bahse konu izin kararı,

Ankara 8. İdare Mahkemesi tarafından iptal edilmiştir⁵². Bunun üzerine dosya Kurulca yeniden değerlendirilmiş ve Lesaffre-Dosu Maya Devralma-II kararı ile taraflardan yukarıda yer verilen taahhütlerin kapsamını ve süresini artırıcı mahiyette yeni taahhütler alınarak işleme izin verilmiştir.

3.3.2. Luxottica-Essilor Birleşme Kararı

Luxottica Group S.p.A. ile Essilor International S.A.’nın birleşmesi işlemine izin verilmesi talebinin incelendiği Luxottica-Essilor birleşme kararında bildirim konusu işlem; Luxottica’nın kontrol sahibi hissedarı olan Delfin ile Essilor, Essilor ve Luxottica’nın faaliyetlerini birleştirerek HOLDCO adında ortak bir holding şirketi oluşturulmasıdır. İlgili ürün pazarlarının “*markalı güneş gözlüklerinin toptan satışı*”, - “*markalı reçeteli optik gözlük çerçevelerinin toptan satışı*” ve “*oftalmik lenslerin toptan satışı*” olarak tanımlandığı kararda yatay, dikey ve konglomera etkiler bakımından değerlendirmelere yer verilmiştir. Yatayda rakiplerin pazar payları ve HHI seviyeleri üzerinden yapılan analizler kapsamında birleşik teşebbüsün ve bu teşebbüsün yelpazesinde bulunan markaların payları bakımından, işlem taraflarının faaliyetlerinin örtüştüğü ikinci ürün pazarında işlem sonrasında hâkim durum yaratılacağına ilişkin bulguların söz konusu olmadığı bu bakımdan yatay örtüşme olan pazarlarda oluşacak pazar gücünün ve yoğunlaşma seviyesinin karşısında, bunları tüketiciler lehine dengeleyebilecek/sınırlayabilecek başka unsurlar da inceleme konusu yapılmıştır. Bu kapsamda kararda dengeleyici alıcı gücü ve giriş engelleri bakımından analizlere yer verilmiştir. Dengeleyici alıcı gücünün tespitine yönelik analiz kapsamında perakende seviyesi bakımından, birleşmiş teşebbüse karşı dengeleyici alıcı gücünün söz konusu olmadığı; markalı güneş gözlüklerinin toptan satışı pazarında ise, bu tespitin daha güçlü bir şekilde geçerli olduğu belirtilmiştir. Kararda ayrıca, pazara muhtemel girişlerin, özellikle markalı güneş gözlüklerinin toptan satışı pazarında birleşmiş teşebbüs üzerinde ciddi düzeyde rekabet baskısı yaratmayacağı tespiti de yapılmıştır. Konglomera etkiler bakımından yapılan analizlere göre, işlem sonucunda birleşmiş teşebbüsün, yatay örtüşmenin söz konusu olduğu ilgili pazarlarda Luxottica’nın tek başına sahip olduğu lider konumdan daha güçlü bir pozisyonda olacağı; bunlardan markalı reçeteli optik çerçevelerin toptan satışı pazarında, birleşmiş teşebbüsün payının uygulamada kabul gören hâkim durum eşiğinin altında olduğu; bu pazarda marka gücünün güneş gözlüğünde olduğu kadar belirleyici olmadığı ifade edilmiştir. Markalı güneş gözlüklerinin toptan satışı pazarında ise, hâlihazırda hâkim durumda bulunan Luxottica’yı bünyesine alacak olan birleşmiş teşebbüsün, bu konumunu güçlendireceği; bunun karşısında, dengeleyici alıcı gücünün ve etkili bir pazara giriş tehdidinin de söz konusu olmadığı belirtilmiştir. Dolayısıyla başvuru konusu işlem sonucunda, markalı güneş gözlüklerinin toptan satışı pazarında mevcut

⁵² Bkz. Ankara 8. İdare Mahkemesinin 19.01.2017 tarihli ve 2015/2488 E. ve 2017/172 K. sayılı kararı.

hâkim durumun güçlendirileceği ve böylece rekabetin önemli ölçüde azaltılacağı tespitine yer verilmiştir.

İşlemden kaynaklanan rekabetçi endişelerin giderilmesi amacıyla taraflar, Kurula hem yapısal hem de davranışsal tedbirler içeren taahhütler sunmuşlardır. Yapısal tedbir kapsamında, yatay rekabetçi endişelerin giderilmesi amacıyla, Essilor'un Merve Optik üzerinde tek kontrolünü sağlayan hisselerinin tümünü elden çıkaracağı taahhüt edilmiştir. Davranışsal tedbirler kapsamında ise rekabet karşıtı konglomera etkileri giderebilmek adına taraflar "*işlemin kapandığı günden itibaren üç yıl boyunca Türkiye'deki optikçilere oftalmik lens, optik çerçeve ve güneş gözlüğü ürünlerinin birbirlerinden ayrı satılmasını önermeyi reddetmeyecek olması dâhil olmak üzere, oftalmik lens, optik çerçeve ve güneş gözlüğü ürünlerinin bağlı satışını gerçekleştirmemeyi*" ve "*optikçilere Tarafların rakiplerinin oftalmik lens, optik çerçeve ve güneş gözlüğü ürünlerini satın almalarını yasaklayan veya sınırlayan sözleşmesel veya fiili münhasırlık hükümleri uygulamayacaklarını*" taahhüt etmişlerdir. Kurul bahse konu taahhütleri rekabetçi endişelerin ortadan kaldırılması konusunda yeterli bularak işleme izin vermiştir.

3.4. Ret Kararları

Kurulun rekabetçi endişelerle izin vermediği yoğunlaşma işlemlerine ilişkin nihâi inceleme kararları Tablo 5'te sunulmuştur.

Tablo 5: Ret Kararları

	Karar Adı	Karar Tarihi	Karar Sayısı	Karar Türü
1	Likit Petrol Gazı Ortak Girişim	27.5.1999	99-26/230-138	Ret
2	Ulusoy Deniz Taşımacılığı-UN Ro-Ro Devralma	9.11.2017	17-36/595-259	Ret
3	Setur-Beta Marina Devralma	9.7.2015	15-29/421-118	Ret

Kaynak: Yazarlar tarafından oluşturulmuştur.

3.4.1. Likit Petrol Gazı Ortak Girişim Kararı

Söz konusu karar, Türkiye "*LPG tevziat*" pazarında faaliyet gösteren 39 şirketin, taraflar arasında akdedilecek pay sahipleri sözleşmesi çerçevesinde, LPG dağıtım pazarında faaliyet gösterecek olan "*LPG Temin Dağıtım ve Sanayi ve Ticaret A.Ş.*" unvanlı bir ortak girişim şirketi kurulmasına ilişkin başvurularına istinaden alınmıştır. Kararda; bir ortak girişimin yoğunlaşma doğurucu bir birleşme olarak kabul edilebilmesi için gerekli unsurlar olan bağımsız bir iktisadi varlık olarak ortaya çıkması, taraflar arasındaki veya taraflarla ortak girişim arasındaki rekabeti sınırlayıcı amacı veya etkisi olmaması ve ortak kontrolün varlığı koşulları incelenmiştir.

Ortak girişimin bağımsız bir iktisadi varlık olarak ortaya çıkması koşulu incelendiğinde; ana şirketlerin ortak girişimin bulunduğu pazarın bir alt veya üst pazarında bulunması, ortak girişimin girdilerinin önemli bir kısmının ana şirketler tarafından sağlanması ve ana şirketlerin ortak girişimin ürünlerinin çoğunu satın alması gibi hususlara dikkat çekilmiştir. Bu kapsamda, kurulması planlanan ortak girişimin, LPG dağıtım şirketlerinin hâlihazırda faaliyet gösterdikleri LPG tevziat pazarının bir üst pazarı olan LPG tedarik pazarında faaliyet gösterecek olmasının, iktisadi varlığın bağımsızlığını zayıflatacak bir unsur olduğu kararda vurgulanmıştır.

Ortak girişimin, taraflar arasındaki veya taraflarla ortak girişim arasındaki rekabeti sınırlayıcı amacı veya etkisi olmaması koşulu incelendiğinde, ortak girişimin kurulmasının koordinasyona yol açabilme riski üzerinde durulmuştur. Bu kapsamda, ortak girişim içinde yer alan ve LPG dağıtım pazarında birbirleriyle rakip olan teşebbüslerin, 1997 yılı itibarıyla Türkiye genelinde yaklaşık toplam %92'lik bir pazar payına sahip olması, tedarik pazarında bir yatay koordinasyonu gündeme getirmiştir. Ayrıca bu pazar payının büyük bir kısmının birkaç teşebbüsün elinde olması dikey bütünleşmeye de yol açabilecektir. İkinci unsur kapsamında son olarak, tarafların rekabeti sınırlandırıcı bir amaçları bulunmasa bile, ortak girişime izin verilmesi halinde piyasada rekabeti kısıtlayıcı bir etkinin doğacağı tespitine yer verilmiştir. Karara göre, LPG tedarikçisini münferiden sağlayabilecek taraflar ile ortak girişim şirketinin tedarik pazarında birlikte faaliyet gösterecek olması, bu pazarda söz konusu taraflar arasında LPG'nin üretimi, ithali, toptan dağıtımı, ticareti ve pazarlanması gibi çok geniş bir faaliyet alanında rekabeti sınırlayıcı bir işbirliği ihtimalini beraberinde getirmiştir. Anılan nedenlerden dolayı ortak girişime izin verilmesi hususundaki başvuru kararda, nihâi aşamada, izin alınması gereken bir yoğunlaşma işlemi olarak değil, rekabete aykırı bir işlem olarak değerlendirilmiştir. İşlemin RKHK'un 7. maddesi kapsamında bir birleşme veya devralma olarak değil, 4. madde kapsamında rekabeti sınırlayıcı bir işbirliği anlaşması olarak nitelendirilmesinin ardından, kararda ortak girişimin muafiyet veya menfi tespit belgesi alıp alamayacağı değerlendirilmiş ve işlemin muafiyet veya menfi tespit şartlarını taşımaması nedeniyle ortak girişim şirketi kurulmasına ilişkin başvuruya izin verilmemiştir.

3.4.2. Ulusoy Deniz Taşımacılığı-UN Ro-Ro Devralma Kararı

Söz konusu karar; Ulusoy Deniz Taşımacılığı A.Ş., Ulusoy Gemi İşletmeleri A.Ş., Ulusoy Ro-Ro İşletmeleri A.Ş., Ulusoy Ro-Ro Yatırımları A.Ş., Ulusoy Gemi Acenteliği A.Ş., Ulusoy Lojistik Taşımacılık ve Konteyner Hizmetleri A.Ş. ve Ulusoy Çeşme Liman İşletmesi A.Ş. hisselerinin tamamının UN Ro-Ro İşletmeleri A.Ş. (UN Ro-Ro) tarafından devralınması işlemine izin verilmesine ilişkindir.

Kurul kararı incelendiğinde, devre konu teşebbüslerin faaliyet alanlarının temelde üç ana başlık altında toplandığı anlaşılmaktadır. Bunlardan ilki, liman

işletmeciliği faaliyetidir. Ulusoy Deniz Taşımacılığı A.Ş. tarafından kontrol edilen Ulusoy Çeşme Liman İşletmesi A.Ş., Çeşme Limanı'nın 30 yıllık işletme hakkını, 06.06.2003 tarihinde devralmıştır. Çeşme Limanı mevcut durumda daha ziyade kruvaziyer gemileri ile Ro-Ro gemilerine hizmet sunmaktadır. Devre konu şirketlerin faaliyet gösterdikleri diğer bir alan, ithal ve ihraç yükleri taşıyan tırların deniz yolu ile yabancı ülkelere Ro-Ro gemileri ile taşınmasıdır. Ulusoy Lojistik Taşımacılık ve Konteyner Hizmetleri A.Ş., dört adet Ro-Ro gemisi ile haftanın üç günü Çeşme Limanı'ndan Trieste Limanı'na düzenli Ro-Ro taşımacılığı yapmaktadır. Son olarak, devre konu şirketlerden olan Ulusoy Gemi Acenteliği A.Ş., üçüncü kişilere gemi acenteliği hizmeti vermektedir. Dolayısıyla dosya kapsamındaki ilgili ürün pazarları sırasıyla *“tekerlekli ve mobil yük taşıyan Ro-Ro gemileri ile yapılan tarifeli deniz taşımacılığı hizmetleri pazarı”*, *“Ro-Ro gemilerine ve yolcu/araç taşıyan feribotlara yönelik liman hizmetleri pazarı”* ve *“gemi acenteliği hizmetleri pazarı”* olarak tanımlanmıştır.

Kurul kararında, Yatay Birleşme ve Devralma Kılavuzu kapsamında bir değerlendirmede bulunulmuştur. Kılavuz'a göre, -işlem sonrasında tarafların toplam pazar payının %50'nin altında kaldığı durumlarda da rekabetçi kaygılar söz konusu olabileceksen de- işlem sonrasında oluşacak %50'den yüksek pazar payı hâkim durumun göstergesi olarak kullanılabilir. Ayrıca, pazardaki yoğunlaşmayı ölçmeye yarayan endekslerin HHI endeksi seviyesinin 2000'nin üzerinde olduğu ve işlem sonucunda HHI endeksindeki değişimin 150'nin üzerinde olduğu işlemlerin rekabetçi kaygılar doğurabileceği ifade edilmiştir. Kurul kararında tarafların pazar paylarına teşebbüslerin ticari sınırlarını içermesi nedeniyle yer verilmese de, kararda teşebbüslerin toplam pazar payının hâkim duruma ulaşacaklarının bir göstergesi olarak kabul edilmesinden, tarafların toplam pazar payının %50'nin üzerinde olduğu anlaşılmaktadır. Kurul, pazardaki HHI endeksi ele alındığında da işlemin rekabetçi kaygılar doğurduğunu tespit etmiştir. İlgili pazardaki işlem öncesi 4186 seviyesinde bulunan HHI endeksi rekabetçi kabul edilen pazarlardaki seviyenin oldukça üzerindedir. İşlem sonrasında ise söz konusu endeks 5710'a çıkmakta, bir başka deyişle işlem sonrasındaki HHI değişimi 1524 olmaktadır.

Başvurulan işlem Ro-Ro taşımacılığı pazarında faaliyet gösteren üç teşebbüsten en büyük oyuncu pazarın en küçük oyuncusu ile birleşmesine ilişkindir. Kararda işlem sonrasında pazarın üç oyunculu bir yapıdan çıkarak iki oyunculu yapıya dönmesinin koordinasyon doğurucu etkiler vasıtasıyla da rekabeti sınırlandırabileceği vurgulanmıştır. Zira oluşacak pazar yapısında, rakiplerin birbirlerinin davranışlarını tahmin etmesinin ve ona göre pozisyon almasının kolaylaşabileceği öngörülmektedir. Kararda yer verilen ve sektörün diğer temsilcilerinden elde edilen bilgi ve belgelere göre Ro-Ro taşımacılığı pazarı; yüksek yatırım maliyetine sahip, alternatif liman bulmanın zor olduğu, pazardaki oyuncuların finansal açıdan güçlü olduğu ve marka bilinirliği yüksek olan bir pazardır. Ayrıca geçmişte bazı teşebbüslerin bu pazara girip kısa sürede başarısız

olarak faaliyetlerine son verdiği de vakidir. Bu nedenle pazardaki giriş engellerinin yüksek olduğu değerlendirilmektedir.

Yukarıda yer verilen tespit ve değerlendirmeler neticesinde Kurul, vermiş olduğu kararda, bildirim konusu işlemin “*gemi acenteliği hizmetleri*” pazarında hâkim durum yaratılması veya güçlendirilmesine neden olmayacağı, bununla birlikte, söz konusu işlemin UN Ro-Ro’nun “*Türkiye-Avrupa arasındaki Ro-Ro taşımacılığı (İstanbul, İzmir ve Mersin kalkışlı Ro-Ro hatlarını içerecek şekilde)*” pazarındaki hâkim durumunu güçlendireceği ve bu şekilde rekabetin önemli ölçüde azaltılması sonucunu doğuracağı, ayrıca işlemin Ro-Ro gemilerine yönelik liman işletmeciliği pazarında UN Ro-Ro’nun hâkim duruma gelmesine ve böylece piyasadaki rekabetin önemli ölçüde azaltılmasına yol açacak bir işlem olduğu değerlendirmesinde bulunmuş ve devralma işlemine izin vermemiştir.

3.4.3. Setur-Beta Marina Devralma Kararı

Kararda, Beta Marina Liman ve Çekek İşletmesi A.Ş. ve Pendik Turizm Marina Yat ve Çekek İşletmesi A.Ş.’nin tüm hisselerinin Setur Servis Turistik A.Ş. (Setur) tarafından devralınmasına ilişkin işleme izin verilmesi talebi incelenmiştir. Devredilen Beta Marina Liman ve Çekek İşletmesi A.Ş., Marintürk markasıyla üç adet marina işletmektedir. Devredilen konumundaki şirketlerden diğeri olan Pendik Turizm Marina Yat ve Çekek İşletmesi A.Ş. ise İstanbul City Port Marina’nın kullanım iznine sahiptir. Bu çerçevede bildirim konu devralma işlemiyle birlikte, İstanbul City Port Marina’nın kullanım izni ile işletme hakkının, Göcek Village Port Marina ile Göcek Exclusive Marina’nın ise işletme hakkının da devredilecek olması nedeniyle, devralma işlemi marina işletmeciliği sektöründe gerçekleşecektir.

Kararda açıklandığı üzere, marina işletmeciliği kapsamında sunulan temel hizmetler deniz hizmetlerinden, kara hizmetlerinden ve kiralama hizmetlerinden oluşmaktadır. Söz konusu üç hizmet grubunun yatların, yat sahiplerinin ve diğer tüketicilerin farklı ihtiyaçlarını karşılamaya yönelik olarak sunulan ayrı hizmetler olması nedeniyle tüketiciler bakımından birbirine ikame olarak değerlendirilemeyeceği sonucuna ulaşılmıştır. Bu tespit sonrasında; deniz hizmetleri, kara hizmetleri ve kiralama hizmetleri bakımından daha detaylı bir değerlendirmeye yer verilmiş ve sırasıyla bağlama hizmetleri bakımından “*marinalarda ve tekne parklarda sunulan bağlama hizmetleri pazarı*”, kara hizmetleri bakımından çekme-atma ve kara park hizmetlerini kapsayacak şekilde “*çekek alanı hizmetleri pazarı*”, kiralama hizmetleri bakımından ise “*alan kiralama hizmetleri pazarı*” ilgili ürün pazarları olarak tanımlanmıştır.

Kurul tarafından yapılan incelemede aşağıdaki tespitlere yer verilmiştir:

- “*İşlem sonucunda birleşik teşebbüsün sahip olacağı pazar payının ve pazarda gerçekleşecek yoğunlaşma artışının Yatay B/D Kılavuzu*

ile öngörülen eşiklerin oldukça üzerinde olması nedeniyle devralma işleminin rekabetçi kaygılar yaratacağı”,

- “Setur Servis Turistik A.Ş.’nin sahibi olan Koç Holding A.Ş.’nin, ilgili pazarda işletmeciliğini yaptığı Kalamış Marina’nın en yakın rakibi olan İstanbul City Port Marina’nın da kontrolünü elde edeceği, bu şekilde oluşan birleşik teşebbüsün ilgili pazarda önemli bir pazar gücüne sahip olacağı ve bu pazar gücünü fiyatları artırmak amacıyla kullanabileceği”,

- “Koç Holding A.Ş.’nin Kalamış Marina’da ve İstanbul City Port Marina’da uygulayacağı fiyatları artırma yönünde oluşacak güdüsünün hâlihazırda piyasada mevcut olan oyuncular ya da pazara yeni girecek olan oyuncular tarafından işleminden doğan rekabetçi kaygıları ortadan kaldıracak ölçüde sınırlanamayacağı”,

- “Olası fiyat artışları karşısında pazarda dengeleyici bir güç olarak alıcı gücünün bulunmadığı”

Kurul, inceleme sonrasında söz konusu işlemin, Setur’un sahibi olan Koç Holding A.Ş.’nin ilgili pazarda hâkim duruma gelmek suretiyle piyasadaki rekabetin önemli ölçüde azaltılmasına neden olacak bir işlem olduğu yönünde karar vermiş ve bu nedenle devralma işlemine izin vermemiştir.

4. Sonuç

7246 sayılı Kanun ile RKHK’da yapılan değişiklik öncesinde, RKHK’un 7. maddesi uyarınca pazarda hâkim durum yaratılması ya da mevcut hâkim durumun güçlendirilmesi ile pazarda rekabetin önemli ölçüde azaltılması sonucunu doğuracak nitelikteki yoğunlaşmalar yasak kapsamına girmekle birlikte, yasak kapsamındaki bu tür yoğunlaşmalar taraflarca Kurula sunulan yapısal-davranışsal tedbirlerle rekabet karşıtı etkilerden arındırılarak hukuki geçerlilik kazanabilmiştir. Türk rekabet hukukunda yapısal-davranışsal tedbir mekanizmasının ve bu mekanizmanın uygulamadaki etkilerinin araştırıldığı bu çalışmada, ilk olarak Türk rekabet hukuku uygulamalarında yoğunlaşmaların denetiminde yapısal-davranışsal tedbir mekanizması, Kanun değişikliği öncesindeki mevzuat çerçevesinde incelenmiştir. Yoğunlaşma denetimi kapsamında Kurul, bir yoğunlaşma işlemini yasaklayabilmekte, işleme doğrudan izin verebilmekte, ya da yapısal-davranışsal tedbir mekanizması kapsamında belirli koşullar ve/veya yükümlülükler getirerek izin verebilmektedir. Yoğunlaşma işleminin tarafı olan teşebbüslerin, rekabet karşıtı etkilere sahip bir yoğunlaşma işleminin bu etkilerini gidermek amacıyla, Kurula bildirim aşamasında, ön inceleme aşamasında ya da nihâi inceleme aşamasında (en geç ikinci yazılı savunma ile birlikte) tedbir önerileri sunabilecekleri değişiklik öncesindeki mevzuatta düzenlenmiştir.

Araştırma kapsamında, Kurulun 1998-2019 döneminde gerçekleşen nihâi inceleme kararlarının tamamı incelenmiştir. 2008 yılına kadar olan dönemde, alınan yapısal-davranışsal tedbir kararlarının Kurul tarafından işlem taraflarına belirli koşulların getirilmesi ya da daha önce Komisyona sunulan taahhütlerin Kurul tarafından da benimsenmesi şeklinde alındığı görülmektedir. Kurulun bu yöndeki uygulaması, 2008 yılında, *Doğan-Bağımsız Gazeteciler ve Kemer Yayıncılık* kararından itibaren değişmiştir. Bahse konu kararı izleyen dönemde, yapısal-davranışsal tedbir mekanizması, işlem taraflarınca getirilen taahhütlerin Kurul tarafından değerlendirilmesi şeklinde yürütülmüş ve 2011 yılında çıkarılan Kılavuz'da da bu şekilde düzenlenmiştir.

Çalışmada incelenen 50 nihâi inceleme kararından 11'inde Kurul, başvuruya konu işlemlerin RKHK'un 7. maddesi kapsamında olmadığı yönünde karar tesis etmiştir. Kurulun rekabet karşıtı etkileri göz önünde bulundurarak, RKHK'un 7. maddesi kapsamında nihâi incelemeye aldığı 39 yoğunlaşma işleminin 19'una izin verdiği, üçüne izin vermediği, 17'sine ise yapısal-davranışsal tedbir mekanizmasını işleterek koşullu olarak izin verdiği görülmektedir. Çalışmada yer verilen yapısal-davranışsal tedbir kararları yoğunlaşma türü bakımından incelendiğinde; 17 kararın 14'ü devralma, biri birleşme, ikisi ise ortak girişim işlemlerine ilişkindir. Yapısal-davranışsal tedbir kararları, tedbir türü bakımından incelendiğinde; kararların altısı yapısal tedbirler; yedisi davranışsal tedbirler; dördü ise hem yapısal hem de davranışsal tedbirler içermektedir. Yapısal tedbirlerin dördü yatay, biri dikey, diğeri ise hem yatay hem dikey nitelikli yoğunlaşma işlemleri bakımından söz konusu olmuştur. Davranışsal tedbirlerin ise beşi dikey, biri yatay, diğeri ise hem dikey hem yatay nitelikli yoğunlaşma işlemleri bakımından uygulanmıştır. Yapısal ve/veya davranışsal tedbirler içeren nihâi inceleme kararları, yoğunlaşma işleminden kaynaklanan rekabet karşıtı etkilere göre sınıflandırıldığında, yatay tek taraflı etkilerin bulunduğu yoğunlaşmalarda ağırlıklı olarak yapısal tedbirlerin tercih edildiği; yatay olmayan (dikey veya konglomera) etkilerin söz konusu olduğu yoğunlaşmalarda ise ağırlıklı olarak davranışsal tedbirlerin tercih edildiği söylenebilecektir.

Çalışmada yapısal-davranışsal tedbir kararlarının tamamına yer verilmekle birlikte; ikisi yapısal tedbir (*Oyak-Lafarge, NIDEC Corporation-EMBRACO*), üçü davranışsal tedbir (*THY-HAVAŞ, AEH-Migros, Limar-Mardaş*), ikisi ise hem yapısal hem davranışsal tedbir kararı (*Lesaffre-Dosu Maya, Luxottica-Essilor*) olmak üzere, toplamda yedi karar detaylı olarak tahlil edilmiştir. Araştırma kapsamında incelenen kararlarda, yapısal tedbirler kapsamında ağırlıklı olarak *elden çıkarma* tedbirinin uygulandığı; davranışsal tedbirler kapsamında ise "*fiyat ve pazar paylarına ilişkin verilerin Kuruma 6 ayda bir bildirilmesi*", "*sözleşme hükümlerinin mevzuata uygun hale getirilmesi*", "*tedarik sözleşmesi akdetme*", "*münhasırlığın uygulanmaması*", "*talep edilen miktarda ürünün sağlanması*", "*imzalanacak anlaşmanın süresinin 3 yıldan uzun olması halinde Kurumun uygun görüşünün alınması*", "*3 yıl süreyle taraflardan birinin diğersinin rakiplerine*

ticari ayrımcılık yapmayacağı”, “bilgi duvarları kurulacağı”, “tarafardan birinin bünyesinde görev yapan yöneticilerin diğerinde yönetici olmayacağı”, “şirketlerin bilgi güvenliği kapsamında tamamen birbirinden ayrıştırılması” gibi tedbirlerin uygulandığı görülmektedir. Bununla birlikte çalışmada, nihâi inceleme sonucunda verilen ret kararları (*Likit Petrol Gazı, Ulusoy-UN Ro-Ro, Setur-Beta Marina*) da incelenmiştir. İncelenen üç ret kararının ikisi devralma işlemine, biri ise ortak girişim işlemine ilişkindir. Kurul söz konusu ret kararlarından devralma kapsamında olanlara *“ilgili pazarda hâkim duruma gelmesine ve böylece piyasadaki rekabetin önemli ölçüde azaltılmasına yol açacak bir işlem”* olmaları nedeniyle izin vermemiştir. Ortak girişim işlemi ise RKHK’un 7. maddesi kapsamında tam işlevsel bir ortak girişim özelliği taşımadığı için RKHK’un 4. ve 5. maddeleri kapsamında değerlendirilerek söz konusu işleme muafiyet ve izin verilmemiştir.

Sunulan bilgiler ve açıklamalar ışığında, RKHK, ilgili ikincil mevzuat ve kararlar bakımından Kurulun yapısal-davranışsal tedbir uygulamalarına ilişkin yaklaşımının olumlu yönde bir gelişim gösterdiğini söylemek yanlış olmayacaktır. Araştırma sonuçlarından da anlaşılacağı üzere, Kurul yasak kapsamında olmasına rağmen rekabet karşıtı risklerden arındırılması mümkün olan yoğunlaşma işlemlerine kabul edilebilir nitelikteki yapısal-davranışsal tedbirler çerçevesinde genellikle izin vermiştir. Nitekim nihâi inceleme aşamasında rekabetçi riskler taşıması nedeniyle yasak kapsamına giren 20 yoğunlaşma işleminin 17’sine yapısal-davranışsal tedbirlerle izin verildiği göz önüne alındığında rekabetçi endişeleri giderecek nitelikteki taahhütlerin doğrudan ya da tadil edilerek Kurulca kabul edildiği görülmektedir. Kurulun bu yöndeki kararları, Kurulun rekabetçi riskler barındıran yoğunlaşma işlemlerinde yapısal-davranışsal tedbir uygulamasına genel yaklaşımını göstermesi bakımından önem arz etmektedir. Öte yandan, 7246 sayılı Kanun ile RKHK’un 9. maddesinde yapılan değişiklikle Kurul, artık davranışsal tedbirlere öncelikli olarak başvuracak, yapısal tedbirlere ise ancak daha önce getirilen davranışsal tedbirlerin sonuç vermediği hallerde başvurabilecektir. Değişiklikle ayrıca, davranışsal tedbirlerin sonuç vermediğinin nihai kararlarla tespit edilmesi halinde, ilgili teşebbüs veya teşebbüs birliklerine yapısal tedbire uyması için en az altı ay süre verileceği de hüküm altına alınmıştır. Dolayısıyla, Kanun değişikliği ile getirilen hükümler paralelinde Kurul uygulamasının da davranışsal tedbirler lehine değişikliğe uğrayacağı değerlendirilmektedir.

Sonuç itibarıyla, teşebbüslerin genel olarak büyüme, kârlılık gibi hedefleri kapsamında planlayıp uygulamaya aldığı yoğunlaşma işlemlerinin RKHK ve ilgili mevzuata uygunluğunun gözetilmesinin teşebbüs yöneticilerinin sorumluluğunda olması nedeniyle, yöneticilerin, yoğunlaşma denetimlerinde yapısal-davranışsal tedbir mekanizması konusundaki bilgileri ve farkındalıkları, rekabetçi riskler taşıyan, bildirim tabi yoğunlaşma işlemlerinin yasak kapsamından çıkması ve hukuki geçerlilik kazanması sürecinde fayda sağlayacaktır. Son olarak, Kanun

değişikliği ile getirilen yeni hükümler paralelinde, yoğunlaşma denetimine ilişkin ikincil mevzuatta da değişikliğe gidileceği değerlendirilmektedir. Bu bakımdan, ikincil mevzuat değişiklik sürecinin de teşebbüs yöneticileri tarafından yakından takip edilmesinin yerinde ve yararlı olacağı söylenebilecektir.

Kaynakça

- Aslan, İ. Y. (2016). *Rekabet Hukuku*, Ekim Basım Yayın, Bursa.
- Bılaçlı, C. (2016). Rekabeti Kısıtlayıcı Birleşme ve Devralmalarda Davranışsal Çözümler, Uzmanlık Tezi, Rekabet Kurumu Yayın No: 0325, Ankara.
- Demirci, M. (2019). Rekabet Hukukunun İhlalinden Doğan Tazminat Sorumluluğunun Hukuki Niteliği, Yüksek Lisans Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Ezrachi, A. (2006). Behavioral remedies in EU merger control-scope and limitations, *World Competition*, No:29(3), 459-479.
- Jones, A ve Sufrin, B. (2014), *EU Competition Law: text, cases and materials*, Fifth Edition, Oxford University Press, New York.
- International Competition Network (ICN) Merger Working Group (2005), “Merger Remedies Review Report”, <https://www.internationalcompetitionnetwork.org/portfolio/merger-remedies-review-report-2005/> (Erişim Tarihi: 21.10. 2019)
- International Competition Network (ICN), (2016). Merger Remedies Guide, https://www.internationalcompetitionnetwork.org/wp-content/uploads/2018/05/MWG_RemediesGuide.pdf (Erişim Tarihi: 21.10.2019)
- Kaya, Ş. D., Madan, Z. ve Sesli, E. (2009). Yoğunlaşmalarda yapısal tedbir mekanizması ve etkinlik değerlendirmesi, *Rekabet Dergisi*. 10(2), 29-71.
- Kokkoris, I. ve Shelanski, H. (2014). *EU Merger Control: A Legal and Economic Analysis*, First Edition, Oxford University Press, New York.
- Organisation for Economic Co-operation and Development (OECD), (2007). “Private Remedies” Policy Roundtables, <http://www.oecd.org/competition/mergers/39892177.pdf> (Erişim Tarihi: 17.10.2019)
- Özkan, D. (2019). Birleşme ve Devralmaların Kontrolünde Taahhüt Mekanizması, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Bilgi Üniversitesi, İstanbul.
- Sanlı, K. C. (2000). Rekabetin Korunması Hakkındaki Kanun`da Öngörülen

Yasaklayıcı Hükümler ve Bu Hükümlere Aykırı Sözleşme ve Teşebbüs Birliği Kararlarının Geçersizliği, Rekabet Kurumu Yayını, Ankara.

Varol, N. (2009). Rekabeti Kısıtlayıcı Birleşme ve Devralmalarda Çözüm ve Taahhütler, Rekabet Kurumu Uzmanlık Tezi, Rekabet Kurumu Yayın No:0252, Ankara.

Wang, W. (2016). Merger Remedies in EU: Design under the Entire Competition Law Structure, Aalto University Publication Series, School of Business, Department of Accounting, Doctoral Dissertations 19/2016, Helsinki.

Yazar, Ö. V. (2020). Rekabeti Kısıtlayıcı Birleşme ve Devralmalarda Yapısal Çözümler, Yayınlanmamış Uzmanlık Tezi, Ankara.

Yararlanılan Mevzuat

4054 Sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanun

2010/4 sayılı Rekabet Kurulundan İzin Alınması Gereken Birleşme ve Devralmalar Hakkında Tebliğ

Birleşme ve Devralma Sayılan Haller ve Kontrol Kavramı Hakkında Kılavuz

Birleşme/Devralma İşlemlerinde Rekabet Kurumunca Kabul Edilebilir Çözümlere İlişkin Kılavuz

Yatay Birleşme ve Devralmalar Hakkında Kılavuz

Yatay Olmayan Birleşme ve Devralmalar Hakkında Kılavuz

7246 sayılı Rekabetin Korunması Hakkında Kanunda Değişiklik Yapılmasına Dair Kanun

---

Structural-Behavioral Remedy Mechanism within The Control of Concentrations in Turkish Competition Law

---

Extended Abstract

---

1. Introduction

As far as concentration transactions are concerned, executives of undertakings are expected to strike a delicate balance between two tasks. While they are supposed to attain targets like profitability and growth, they also need to ensure the compliance of the concentration transactions with the relevant legislation. Pursuant to article 7 of The Act on The Protection of Competition (No:4054), concentrations that either create a dominant position or strengthen an already existing dominant position which results in the restriction or deterioration of effective competition in the market, are prohibited. However, competition authorities, in exchange for remedies offered by the parties to a concentration, may conditionally allow a concentration transaction that is forbidden due to possible anti-competitive effects in the market. This practice, known as a remedy mechanism in the doctrine, is basically divided into two as structural remedies and behavioral remedies.

In this research, it is aimed to investigate the structural-behavioral remedy mechanism in the control of concentrations in Turkish competition law and the effects of this mechanism in practice before the amendment made by the "**The Act Amending the The Act on The Protection of Competition (Law No. 7246)**" published in the Official Gazette dated 24.06.2020 and numbered 31165. In the study, firstly, the structural-behavioral remedy mechanism in Turkish competition law practices was examined within the framework of the legislation before the law amendment. Within the scope of concentration control, Turkish Competition Authority (TCA) may prohibit a concentration transaction, directly authorize the transaction, or allow it by imposing certain conditions and/or obligations under the structural-behavioral remedy mechanism.

2. Method

Within the scope of the literature review of this research, the legislation regarding the control of concentrations in EU competition law, US antitrust law and Turkish competition law was examined. For the determination of structural/behavioral remedy decisions in Turkish competition law, all final examination decisions taken by TCA from the day it was established until the end of 2019 were examined. The decisions within this scope were determined using the decision search engine on the TCA's website. Within the scope of the study, a total of 50 final examination decisions for the period 1998-2019 were examined.

3. Results and Discussion

In the period until 2008, it is seen that the structural-behavioral injunction decisions were taken by the TCA by imposing certain conditions on the parties to the transaction or by TCA adopting the remedies previously submitted to the European Commission. The practice of TCA in this direction has changed since the decision of *Doğan-Bağımsız Gazeteciler ve Kemer Yayıncılık* in 2008. In the period following the aforementioned decision, the structural-behavioral remedy mechanism was carried out in the form of an evaluation of the remedies brought by the transaction parties by TCA. It was also arranged in this way in the Guidelines issued in 2011.

In 11 of the 50 final examination decisions analyzed in the study, TCA has decided that the transactions subject to the application are not covered by Article 7 of The Act on The Protection of

Competition (No:4054). 19 of the 39 transactions that TCA examined by considering the anti-competitive effects were directly allowed. There are 20 transactions in which violation of competition rules is detected. Three of these transactions were not allowed and 17 were conditionally allowed with structural-behavioral remedies.

When the structural-behavioral remedy decisions included in the research are classified in terms of concentration type, 14 of the 17 decisions are related to acquisition, one to merger, and two to joint venture transactions. These 17 decisions have been examined in this study; of which six include structural remedies, seven behavioral remedies, and four both structural and behavioral remedies. Four of the structural remedy decisions have horizontal characteristics, one of them is vertical and the other both have horizontal and vertical features. Of the behavioral remedies, five were applied in terms of vertical, one horizontal, and the other both vertical and horizontal concentration transactions. It is also possible to classify the final examination decisions including structural and/or behavioral remedies according to the anti-competitive effects arising from the concentration transaction. Structural remedies are preferred mainly in concentrations with horizontal unilateral effects. It can be said that behavioral remedies are predominantly preferred in concentrations with non-horizontal (vertical or conglomerate) effects.

4. Conclusion

TCA's decisions and practices about structural and behavioral remedies, examined within the scope of the research are significant in terms of showing the general approach and attitude of TCA to the implementation of structural-behavioral remedies in concentrations that involve anti-competitive risks. According to the results, before the law amendment TCA has permitted concentrations that are within the scope of the ban but can be cleared of anti-competitive risks, with acceptable structural-behavioral remedies.

It is the responsibility of the executives to supervise the compliance of the concentration transactions with the Law and the relevant legislation. In line with the new provisions introduced with the amendment of the Law, it is considered that there will be amendments in the secondary legislation on concentration control. In this respect, it can be said that it would be appropriate and beneficial to closely monitor the secondary legislation amendment process by the executives.

The Effects of Trade Liberalization and Export Diversification on Unemployment: An Empirical Analysis

Barbaros GÜNERİ

*Corresponding Author, Çankırı Karatekin University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics
barbarosguneri@karatekin.edu.tr, ORCID: 0000-0003-1341-9380*

Zeynep ERÜNLÜ

*Çankaya University, Faculty of Economics and Administrative Sciences,
Department of Economics,
zeyneperunlu@cankaya.edu.tr, ORCID: 0000-0003-0310-3403*

Abstract

This study investigates the effects of trade liberalization and export diversification on unemployment rate for a group of OECD countries for the period between 1991 and 2014. Using several liberalization and export diversification indices as well as various control variables, the results of the empirical analysis show that as countries engage more in international trade and diversify their export baskets, unemployment rate decreases. Thus, it can be argued that OECD countries should follow policies that are in favor of trade liberalization rather than protectionism. Moreover, diversification of export baskets instead of specialization is of great importance in decreasing the unemployment rate.

Keywords: Panel Data, Trade Liberalization, Trade Openness, Economic Globalization, Export Diversification, Unemployment Rate.

Jel Classification Codes: F14, F66.

**Ticaretin Serbestleştirilmesi ve İhracat Çeşitlendirmesinin İşsizlik Üzerindeki Etkileri:
Ampirik Bir Analiz**

Öz

Bu çalışma, ticaret liberalizasyonu ve ihracat çeşitlendirmesinin işsizlik üzerindeki etkisini bir grup OECD ülkesi için 1991-2014 yılları arasında incelemektedir. Liberalizasyon ve ihracat çeşitlendirmesi endekslerinin yanı sıra çok sayıda kontrol değişkeni kullanılarak yapılan ampirik analizin sonuçları, ülkelerin uluslararası ticaretlerini arttırdıkça ve ihracat sepetlerini çeşitlendirdikçe işsizlik oranlarının azaldığını göstermektedir. Dolayısıyla, OECD ülkelerinin korumacılıktan ziyade ticaretin serbestleştirilmesi lehine politikalar izlemeleri gerektiği söylenebilir. Ayrıca, ihracat sepetlerinin uzmanlaşma yerine çeşitlendirilmesi, işsizlik oranının azaltılmasında büyük önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Panel Veri, Ticaret Liberalizasyonu, Dışa Açıklık, Ekonomik Globalleşme, İhracat Çeşitlendirmesi, İşsizlik Oranı.

Jel Sınıflandırma Kodları: F14, F66.

Geliş Tarihi (Received): 18.05.2020 Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 20.12.2020

Atıfta bulunmak için/Cite this paper:

Güneri, B. ve Erünlü, Z. (2020). The effects of trade liberalization and export diversification on unemployment: An empirical analysis, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10 (2), 617-638. Doi: 10.18074/ckuiibfd.739340

1. Introduction

Globalization around the world has been growing constantly, and perhaps one of the most important components of this globalization takes place among exports and imports. Countries are engaging in trade agreements and looking for new markets to improve their economic performance. According to the World Bank data, trade openness¹ has increased from 27% to almost 60% between the years 1970 and 2014. This rapid increase in international trade has gained attention among economists and its implications on various economic variables such as economic growth, exchange rates, inflation, current account etc. has been analyzed rigorously. However, as Dutt, Mitra and Ranjan (2009) states, many trade models usually assume full employment with flexible wages, which suggest that economists mostly ignore the effects of trade liberalization on unemployment. On the other hand, in recent years, there is a rapidly growing research effort on the link between unemployment and international trade².

Among the studies between unemployment and trade liberalization, there are several papers that analyze the theoretical relationship between these two variables. For example, Davis (1998) considers the U.S. and European cases in a Heckscher Ohlin framework combined with flexible and rigid wages, and finds that free trade actually increases unemployment rate. Moore and Ranjan (2005) examine whether trade globalization affect unemployment and wage inequality by using a sectoral search model and conclude that although globalization increases inequality, its effects on unemployment is ambiguous. Felbermayr et.al (2011a) set up a model that includes symmetric countries interact on product markets, and also, they introduce search frictions and find that liberalization lowers unemployment and cause an increase in real wages as long as it generates improvements in productivity. As the abovementioned examples from the literature suggest, there are various theoretical explanations on the relationship between unemployment and liberalization. However, theoretical models have mostly found controversial results, depending on their assumptions and structure of their models. Therefore, empirical analysis gains significant importance in examining the link between unemployment and trade liberalization. There are several controversial empirical studies on the effects of the trade liberalization on unemployment. Various studies find a negative effect³ (that is, as trade liberalization increases, unemployment decreases), and some other studies find a positive effect⁴. Moreover, there are also studies that find the effect is uncertain⁵- can be both positive and negative - depending on model and econometric

---

¹ The ratio of exports plus imports to GDP

² See for example Felbermayr, Prat, and Schmerer (2011a), Dutt, Mitra and Ranjan (2009), Agénor and Aizenman (1996), Gozgor (2014), Davidson, Martin and Matusz (1999), Moore and Ranjan (2005).

³ Melitz (2003), Mitra and Ranjan (2010), Felbermayr, Prat and Schmerer (2011a,b), Gozgor (2014).

⁴ Davis (1998), , Egger and Kreickemeier (2009), Helpman and Itskhoki (2010), Nwaka, Uma and Tuna (2015).

⁵ Şener (2001), Moore and Ranjan (2005), Dutt et al. (2009), Yanikkaya (2003).

specification. In addition to trade liberalization, there are also various studies examining the link between export or import volume and unemployment rate. For example, Ruiz-Nápoles (2004) and Fu and Balasubramanyam (2005) investigate the relationship between exports and unemployment and argue that although an increase in exports positively contribute to employment levels, domestic production is found to be more important in generating new jobs.

The theoretical models about trade and unemployment relationship usually build their theory up on two frameworks: The first one is suggested by David Ricardo, who argues that countries should specialize on specific products and the second one is the Heckscher-Ohlin model, which establishes that trade is determined by endowments, so that the most important component in trade is factor accumulation (Cadot, Carrère and Strauss-Kahn, 2011). However, these arguments and many trade models analyzing the trade-employment relationship ignore an important concept, namely export diversification. Agosin, Alvarez and Bravo-Ortega (2012) state that almost all of the developed countries have a diverse set of exports, whereas developing countries' export baskets mostly concentrated on few goods. Diversifying the export basket has several benefits on the performance of an economy. For instance, Melitz (2003) argue that a rise in variety of exports could yield an increase in productivity. Also, Agosin (2007) states that as the diversification of exports goes up, the instability in export income goes down, which is directly associated with a less volatile economic growth. Furthermore, Hesse (2009) states that a strand of endogenous growth literature highlights the significance of learning by doing, and export diversification could create spillover effects through new techniques or practices, which in turn boosts growth. Furthermore, by adding new goods to their export basket, countries could gain both from domestic and foreign demand, which also contributes to economic growth and its stability.

The explanations above suggest that diversification might increase economic growth and allow countries to reach high income per capita levels. Considering the fact that countries with higher growth rates usually have lower unemployment rates, the first benefit of diversification in terms of employment is due to its positive impact on economic growth. More importantly, diversification could also directly affect unemployment. Since specializing on few goods could create volatility, diversification is a precaution against possible shocks and instabilities. Frenken, van Oort, Verburg and Boschma (2005) state that sectors with a diversified structure is expected to get less affected by a negative demand shock. Similarly, Izraeli and Murphy (2003) argue that unemployment is lower in diversified economies, since it is easier to find a new job in the case of a lay-off. Rodrik (2005) also suggest that employment inequality (Gini coefficient of unemployment) is lower in economies with a diversified setting.

Only a few papers have addressed the empirical relationship between export diversification and unemployment. On regional/industry level, Izraeli and Murphy (2003), and Malizia and Ke (1993) find a positive link, whereas Trendle and Shorney (2003) state that the positive link is dependent on the size of labor force. On the country level, Naudé and Rossouw (2011) find diversification decreases unemployment in South Africa, and UNCTAD (2018) analyze this relationship for selected African Countries and show that diversification lowers the unemployment rate.

The evidence from the literature discussed above suggests that trade openness together with export diversification might lower the unemployment rate. In this context, the aim of this paper is to examine the nexus between trade liberalization, export diversification and unemployment. For this purpose, empirical relationship between these variables is investigated for a group of OECD countries. Although there are several studies analyzing these links separately, to the best of our knowledge, this paper is the first to consider the effects of interaction between trade liberalization and diversification on the level of unemployment.

The rest of the paper is organized as follows. Second section examines the data set by analyzing the variables included into the econometric regression and describes the empirical methodology. Third section presents the empirical results and analyzes their implications. Last but not least, section four concludes and also examines the policy implications.

2. Data and Empirical Methodology

The data set consist of 26 OECD countries⁶ for the years between 1991 and 2014. The reason for choosing OECD countries is due to the reliability of the data. As Felbermayr, Prat and Schmerer (2011b) states, data reliability in terms of unemployment rates is a serious issue in non-OECD countries, therefore it is chosen to limit the sample by OECD countries only. Although the initial aim is to use all OECD countries, some of them had to be eliminated due to the data availability.

The dependent variable is unemployment rate and is taken from World Bank World Development Indicators database. The main variables of interest are the trade liberalization, export diversification and globalization indices. To capture the effects of liberalization and diversification on unemployment, various indicators have been chosen for a detailed analysis. The first indicator is the trade openness, which is the ratio of export plus imports to Gross Domestic Product (GDP). Secondly, the ratio of exports and imports to GDP are also considered separately to evaluate their effects on unemployment. Moreover, to capture the impact of trade globalization and diversification, several globalization and export

---

⁶ The list of the countries can be found in the Appendix.

diversification indices have also been introduced into the model. The first one is the KOF trade globalization index, which is calculated by using three different variables: Trade in goods, trade in services and trade partner diversification. By controlling for trade partner diversification, this index allows examining the importance of diversification in terms of export destinations. There are also additional KOF globalization variables to account for international integration. The first one is KOFECGIDF and the second one is KOFECGI. Both indexes try to measure the level of trade and financial openness and used as trade liberalization proxies by many papers such as Samimi, Ghaderi, Hosseinzadeh, and Nademi (2012) and Gozgor (2014). These indexes are obtained from Gygli, Haelg, Potrafke and Sturm (2019) and detailed information about these indices can be found in the Appendix.

Although using KOF indices allows to capture the effects of liberalization and trade partner diversification on unemployment, using partner diversification only might generate misleading results in terms of export performance of countries. Therefore, to further control for diversification, an interaction variable, which consist of trade openness data from the World Bank, and export diversification⁷ data from International Monetary Fund (IMF, 2014) is also used. Export diversification data of IMF take into account both type of goods exported and their market value. In this context, this variable is a better indicator of export basket diversification. By interacting this variable with trade openness, it is possible to control for the effect of trade openness together with export diversification. Initially, this variable is a positive number approximately fluctuates between 0 and 6, and a higher value indicates lower diversification. Therefore, when it is interacted with trade openness it could generate misleading results. Thus, firstly this variable is normalized between 0 and 1, and secondly every value is subtracted from 1 to get a positive index, where a higher value indicates higher diversification.

In addition to these indicators, several control variables that are expected to affect unemployment are also used in the empirical estimation. Among these, there are some macroeconomic variables, such as inflation rate, investment rate, population growth, foreign direct investment and logarithm of GDP per capita levels. Furthermore, there exist some labor market variables, as an indicator for country specific conditions, such as minimum wage setting, union density and coordination wage. All of the variables, their definitions and sources and summary statistics can be found in the Appendix.

To evaluate the effects of trade and diversification on unemployment, the following econometric specification is used:

---

⁷ Calculation of Export Diversification can be found in the Appendix.

$$UNE_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 TRD_{i,t} + \beta_2 X_{i,t} + \Omega_i + u_{i,t} \quad (1)$$

Where *UNE* is the unemployment rate, *TRD* is either trade liberalization index, measured by trade openness, exports to GDP ratio, or imports to GDP ratio depending on the model specification, *X* represents other control variables, Ω stands for the individual fixed effects and *u* is the error term. Following this specification, several variations of the model in the equation (1) are estimated in the following forms:

$$UNE_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 TRD * EXDIV_{i,t} + \beta_2 X_{i,t} + \Omega_i + u_{i,t} \quad (2)$$

$$UNE_{i,t} = \beta_0 + \beta_1 GLO_{i,t} + \beta_2 X_{i,t} + \Omega_i + u_{i,t} \quad (3)$$

In the equation (2), *TRD * EXDIV_{i,t}* is an interaction variable that consist of export diversification and trade openness, and in the equation (3) *GLO* is a variable that represents a globalization index. To estimate the above models, this study employs panel data estimation technique. The first step of estimating a panel data model is to check whether fixed or random effects is the suitable estimator. This can be done by Hausman test, and according to the results, random effects is the preferred technique between two models. Moreover, to avoid the heteroscedasticity and auto correlation problem, robust standard errors are used. Furthermore, to check whether cross sectional dependence exist, Pesaran test is employed and the results show no cross-sectional dependence. The results for these specification tests can be found in Appendix.

3. Estimation Results

The empirical results are divided into two parts for a clearer analysis. In Table 1, the effects of trade on unemployment are analyzed by using different trade proxies. In Table 2, the effects of export diversification, trade and economic globalization indices on unemployment are examined.

Table 1: Estimation Results with Trade Proxies

Variables	(1) UNE	(2) UNE	(3) UNE
Inflation	-0.032** (0.015)	-0.031** (0.015)	-0.032** (0.016)
Investment Rate	-0.419*** (0.071)	-0.429*** (0.074)	-0.404*** (0.069)
Log of GDP P.C.	-1.138** (0.574)	-1.167** (0.579)	-1.143** (0.566)
Pop. Growth	-1.495** (0.716)	-1.472** (0.713)	-1.519** (0.720)
Min. Wage Set.	0.017 (0.115)	0.019 (0.118)	0.016 (0.111)
Coord. Wage	-0.747*** (0.254)	-0.746*** (0.252)	-0.746*** (0.256)
FDI	-0.003 (0.014)	-0.003 (0.014)	-0.004 (0.014)
Union Density	-0.002 (0.032)	0.000 (0.032)	-0.002 (0.031)
Trade Open.	-0.024* (0.012)		
Exports to GDP		-0.041* (0.025)	
Imports to GDP			-0.051** (0.024)
Constant	34.276*** (5.793)	34.461*** (5.820)	34.108*** (5.766)
Observations	575	575	575
Number of countries	26	26	26

Robust standard errors in parentheses
*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

Table 1 shows the estimation results of the baseline model. In the first column, trade openness is used as a proxy of trade liberalization in order to determine the relationship between trade liberalization and unemployment⁸. Trade openness is significantly and negatively associated with unemployment rate, which is parallel with the findings of Mitra and Ranjan (2010), Melitz (2003), Felbermayr et.al (2011a, 2011b) and Gozgor (2014). In order to strengthen the model, various control variables are also applied. The first control variable is the investment rate and its coefficient is found to be negative and statistically significant, which is

⁸ Coe and Helpman (1995), Frankel and Romer (1999), Ades and Glaeser (1999), Alesina, Spolaore, and Wacziarg (2000), Dinopoulos and Thompson (2000), Alcalá and Ciccone (2004), Gozgor (2014) also used exports plus imports relative to nominal GDP referring to trade openness in their studies.

parallel with the expectations and also foregoing literature. As the investment rate increases in a country, there will be an increase in job opportunities and it would be easier to find a job, therefore unemployment rate is expected to decrease. The second control variable is the inflation rate. The inverse relationship between unemployment and inflation is affirmed by the model as the coefficient of inflation is negative and statistically significant, consistent with Phillips curve. Logarithm of GDP per capita is also another control variable and it is found to be negative and statistically significant, which satisfies Okun's law. Population growth is also used to control for the effect of the demographic structure among an economy and it is an important determinant of the unemployment rate and its coefficient is negative and statistically significant. The effect of population growth on unemployment rate is ambiguous in the literature. In the Neo-classical framework, as population of a country increases, unemployment rate may also increase; however new trade theories support the view that an increase in population and trade openness reduces unemployment. The estimation results support the arguments of new trade theories. Another control variable is the foreign direct investment (FDI) and its coefficient is found insignificant. To analyze the effect of labor market variables, as in Aith and Tzannatos (2008), union density, coordination of wage settings and minimum wage settings are also added to the model. The results show that coordination wage negatively affects unemployment, whereas union density and minimum wage variables do not seem to affect unemployment. These findings indicate that as wage bargaining is coordinated by the central union, government, employers' associations, authorities etc., unemployment decreases.

In the second column of the Table 1, another model is generated by using exports to GDP ratio for robustness check. The coefficient of the exports is statistically significant and negative, and its coefficient is higher than trade openness. The estimated coefficients and their significance levels of remaining control variables are almost same as the baseline regression. In the third column, imports to GDP ratio is used as a proxy of trade liberalization and its coefficient is found statistically significant and negative. These results indicate that all specifications of trade liberalization have a positive impact on unemployment rates.

Table 2: Estimation Results with Various Indices

Variables	(1) UNE	(2) UNE	(3) UNE	(4) UNE
Inflation	-0.034** (0.016)	-0.033** (0.015)	-0.037** (0.015)	-0.033** (0.015)
Investment Rate	-0.405*** (0.071)	-0.420*** (0.073)	-0.420*** (0.070)	-0.432*** (0.071)
Log of GDP P.C	-1.365*** (0.478)	-1.160** (0.562)	-1.016 (0.623)	-0.766 (0.633)
Pop. Growth	-1.585** (0.728)	-1.526** (0.721)	-1.609** (0.721)	-1.501** (0.682)
Min. Wage Set.	0.002 (0.113)	-0.000 (0.096)	0.013 (0.113)	-0.012 (0.102)
Coord. Wage	-0.692*** (0.266)	-0.663*** (0.250)	-0.682*** (0.239)	-0.655*** (0.245)
FDI	-0.008 (0.016)	-0.005 (0.015)	-0.003 (0.015)	-0.000 (0.015)
Union Density	0.004 (0.031)	0.003 (0.029)	-0.007 (0.033)	-0.008 (0.028)
EXDIV*TRD	-0.030* (0.017)			
KOFTRGLDF		-0.044** (0.020)		
KOFECGI			-0.070* (0.037)	
KOFGECGIDF				-0.065*** (0.020)
Constant	35.814*** (5.586)	34.694*** (5.777)	36.205*** (6.128)	33.081*** (5.890)
Observations	575	575	575	575
Number of countries	26	26	26	26

Robust standard errors in parentheses
*** p<0.01, ** p<0.05, * p<0.1

After analyzing the results of the baseline model, export diversification and several globalization indices are also introduced into the model. The estimation results are shown in Table 2. In the first model, to account for the impact of export diversification on unemployment rate an interaction variable that consist both export diversification and trade openness is included into the model. The coefficient of this variable is negative and statistically significant, which indicates that as a country diversify its exports and liberalize its trade, unemployment rate

will decrease. The coefficients of inflation, population growth, investment, logarithm of GDP per capita and coordination of wage settings are negative and statistically significant, whereas the coefficients of the minimum wage settings, the degree of union density and foreign direct investment are insignificant, similar with the baseline model results.

In the first model in Table 2, interaction variable measures only trade of the goods and services and their diversification. Furthermore, by taking account the destination market, trade partner diversification is also analyzed in the second model. KOF trade globalization index (de facto) (KOFTRGLDF) which includes trade in goods, services and trade partner diversification is introduced into the model and the estimation results indicate that the effect of the trade globalization index on the unemployment is negative. This finding also suggests that an increase in trade globalization reduces the unemployment rate. Moreover, this variable also includes trade partner diversification, which shows that that the more you diversify your export location, the less is your unemployment rate. In the second model, the coefficient and the significance levels of the control variables are exactly the same as in the first one, except the logarithm of GDP per capita. In the third model, KOF economic globalization index is used and the results point out that there is a statistically significant and negative relationship between economic globalization and unemployment. Trade globalization is a part of the economic globalization and the coefficient of the economic globalization is greater than the trade globalization coefficient in the second model as expected. The coefficient of the control variables and their significance levels are exactly the same as in the third model. In the fourth and the last model, KOF economic globalization index (de facto) is employed for further robustness which involves both de facto measures of trade and financial globalization. The effect of the economic globalization index is found to be negative and significant. Among the control variables; the coefficients and the significance levels are the same as the first model except the logarithm of GDP per capita again.

4. Conclusion and Policy Implications

This study aims to investigate the nexus between trade liberalization, globalization, export diversification and unemployment. In this context, the empirical relationship between these variables is investigated by using annual unbalanced panel data for 26 OECD countries for the period between 1991 and 2014. While examining the relationship, in addition to the trade, globalization and diversification indices, macroeconomic control variables as well as labor market variables are also included into to the model to account for country specific characteristics. In order to control for the trade partner diversification, KOF trade globalization index, and to check for further robustness, KOF economic globalization index which involves both de facto measures of trade and financial globalization are used.

The findings indicate that trade liberalization reduces unemployment rate which is parallel with the findings of Mitra and Ranjan (2010), Melitz (2003), Felbermayr, et.al (2011a, 2011b) and Gozgor (2014). The negative relationship continues when trade openness variable is divided into its components; exports and imports. Therefore, it can be concluded that engaging in international markets increases the job opportunities among OECD Countries.

The interaction variable that is calculated by multiplying export diversification and trade openness is also negatively affects unemployment, which means that as a country diversifies its export basket as well as liberalizes its trade, unemployment rate is expected to decrease. Although there are several studies analyzing these links separately, to the best of our knowledge, this study is the first to consider the effects of interaction between trade liberalization and diversification on the level of unemployment. The estimated coefficients of KOF trade globalization index (de facto), KOF economic globalization index (de facto) and KOF economic globalization index is found negative and statistically significant, in line with the findings of Gozgor (2014). These findings suggest that countries that are successful in diversifying their export baskets, through introducing new goods or finding new markets, are able to experience lower unemployment rates.

Interestingly, labor market variables - union density and minimum wage settings- do not have a significant effect on unemployment rate. However, Felbermayr et. al (2011b) also examined whether labor market institution variables have an impact on unemployment, and similar to the findings of the estimation results in this study, their results are also insignificant.

In addition to trade liberalization, export diversification and globalization indices, it is also evident from estimation results that inflation, investment, income level and population growth negatively affects unemployment levels. Although estimated signs of inflation, investment and income level are mostly consistent with the literature, there is an ongoing argument about the effects of population on unemployment. One strand of the literature, namely Neo-classical framework, argues that higher population represents a higher labor supply, and if it is not matched by job opportunities, unemployment might rise. On the other hand, as argued by Gozgor (2014) and Felbermayr et al. (2011b), higher population indicates a larger market size, which suggests that unemployment might decrease. The findings of this paper are mostly in favor of the second view that is along with new trade theories.

The results also emphasize that countries should increase their trade openness and diversify their exports in order to reduce their unemployment rate. These implications of export diversification and trade liberalization in terms of unemployment in this study put forward a crucial question: How it is possible to increase the diversification and/or trade liberalization? Many studies tried to

answer the former one, such as as Agosin et al. (2012), Parteka and Tamberi (2013) and Amurgo-Pacheco and Pierola (2008). Parteka and Tamberi (2013) argue that removing the barriers from trade could allow countries to improve their export performance and increase diversification, whereas Agosin et al. (2012) emphasized that countries should be careful in removing these barriers, since increase in trade openness might also lead to specialization rather than diversification. Interestingly, Amurgo-Pacheco and Pierola (2008) suggest that governments should direct its resources in export promotion activities instead of innovation. Therefore government(s) should implement active export promotion policies for a cure to unemployment and also remove the obstacles among trade openness by eliminating trade barriers, reducing tariff rates or engaging in trade agreements with other countries. At the same time, finding new markets and expanding their export locations is also an important policy in decreasing the unemployment rate.

APPENDIX 1

Table 3: List of Countries

Austria	Japan
Belgium	Korea, Rep.
Canada	Netherlands
Chile	New Zealand
Czech Republic	Norway
Denmark	Poland
Estonia	Slovak Republic
Finland	Slovenia
France	Spain
Germany	Sweden
Iceland	Switzerland
Ireland	Turkey
Italy	United Kingdom

APPENDIX 2

Table 4: Variables, Definitions and Sources

Variable	Definition	Source
Unemployment rate (UNE)	Unemployment refers to the share of the labor force that is without work but available for and seeking employment.	World Bank, World Development Indicators
Inflation (INF)	Inflation as measured by the annual growth rate of the GDP implicit deflator.	World Bank, World Development Indicators
Investment Rate (INV)	Investment rate consists of outlays on additions to the fixed assets of the economy plus net changes in the level of inventories.	World Bank, World Development Indicators
Per capita GDP, in logs (LOG GDP PC)	GDP per capita is gross domestic product divided by midyear population.	World Bank, World Development Indicators
Minimum wage setting (MWS)	A variable change between 0 and 9, where 1 indicates no statutory minimum wage, no sectoral or national agreements and 9 indicates minimum wage is set by government, without a fixed rule.	Visser, J., ICTWSS Database (2019)
Coordination wage (COORD)	A variable change between 1 and 5, where 1 indicates no coordination and 5 indicates maximum coordination in setting of wages.	Visser, J., ICTWSS Database (2019)
Foreign Direct Investment (FDI)	Foreign direct investments are the net inflows of investment to acquire a lasting management interest in an enterprise operating in an economy.	World Bank, World Development Indicators
Union Density (UD)	Net union membership as a proportion of wage and salary earners in employment	Visser, J., ICTWSS Database (2019)
Trade Openness (TRD)	Trade is the sum of exports and imports of goods and services measured as a share of gross domestic product.	World Bank, World Development Indicators
Exports (EXP)	Exports of goods and services represent the value of all goods and other market services provided to the rest of the world.	World Bank, World Development Indicators
Imports (IMP)	Imports of goods and services represent the value of all goods and other market services received from the rest of the world.	World Bank, World Development Indicators
Trade*Diversification (EXDIV*TRD)	An interaction variable between trade openness and export diversification.	Author's Calculations, based on World Bank WDI and IMF(2014)
KOF Trade Globalization (KOFTRGLDF-KOFTRGLDJ)	Measured by combining trade in goods, trade in services and trade partner diversification.	The KOF Globalisation Index (2019)
KOF Economic Globalization (KOGECGI)	Measured by combining trade globalization and financial globalization.	The KOF Globalisation Index (2019)

APPENDIX 3

Table 5: Summary Statistics

Variable	Obs	Mean	Std. Dev.	Min	Max
UNE	624	7.811989	4.042993	1.468	26.094
LOG GDP PC	617	1.983272	3.166738	-14.5599	13.08145
INF	617	5.303126	14.64901	-5.20508	208.1778
INV	616	23.81349	4.423077	13.90409	41.37406
FDI	604	4.200496	6.921543	-5.67091	86.61077
TRD	616	82.30629	36.42727	16.01388	201.9903
MWS	622	4.025723	2.700745	0	9
COORD	622	2.794212	1.402585	1	5
UD	596	34.88557	22.59188	5.5	97.2
EXP	616	42.31606	19.11777	8.971797	110.0255
IMP	616	39.99023	17.62927	6.936023	91.96485
KOFTRGLDF	620	55.31823	17.92303	18.4	89.3
KOFECGIDF	620	63.39306	15.83695	25.6	92
KOGECCI	620	71.28419	12.53841	33.6	91.8

APPENDIX 4

Table 6: Correlation between Variables

	UNE	LOG GDP/PC	INF	INV	FDI	TRD	MWS	COORD	UD	EXP	IMP	KOFTRGL DF	KOFECGI DF	KOGECGI
UNE	1													
LOG GDP PC	0.0153	1												
INF	0.005	-0.0089	1											
INV	-0.264	0.3765	0.0211	1										
FDI	-0.0461	0.1046	-0.071	0.0122	1									
TRD	0.0221	0.1391	-0.088	0.1326	0.4278	1								
MWS	0.1123	0.0237	0.0103	0.1288	0.1186	-0.0483	1							
COORD	-0.2867	-0.1415	-0.1183	-0.0516	0.104	0.1425	-0.5417	1						
UD	-0.0889	-0.0814	-0.0174	-0.2637	-0.0493	0.0119	-0.5952	0.5078	1					
EXP	-0.0038	0.1157	-0.1003	0.0821	0.4363	0.9923	-0.0775	0.188	0.0413	1				
IMP	0.0496	0.162	-0.0732	0.1848	0.4113	0.991	-0.0159	0.091	-0.02	0.9669	1			
KOFTRGLDF	-0.1204	0.1242	-0.1037	0.0978	0.3979	0.8955	-0.176	0.2535	0.1572	0.9	0.8751	1		
KOFECGIDF	-0.1266	-0.0417	-0.2691	-0.1696	0.4357	0.7521	-0.2098	0.2681	0.1419	0.7794	0.7098	0.8484	1	
KOGECGI	-0.0318	-0.0859	-0.3224	-0.2824	0.3917	0.5911	-0.2499	0.2676	0.1462	0.6201	0.5497	0.6577	0.9168	1

APPENDIX 5

Model Specification Tests:

Table 7: Hausman Test Results

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7
Chi Square Stat.	9.42	7.27	5.14	9.37	4.43	6.46	4.63
Chi Square p value	0.3990	0.6092	0.8219	0.4036	0.8809	0.6936	0.8653
Conclusion	Random Effects	Random Effects	Random Effects	Random Effects	Random Effects	Random Effects	Random Effects

Table 8: Pesaran Test Results and p Values

	Model 1	Model 2	Model 3	Model 4	Model 5	Model 6	Model 7
Cross sectional dependence p value	0.393	0.392	0.394	0.392	0.392	0.381	0.387
Conclusion	No cross sectional dependence	No cross sectional dependence	No cross sectional dependence	No cross sectional dependence	No cross sectional dependence	No cross sectional dependence	No cross sectional dependence

APPENDIX 6

Export Diversification Index:

IMF (2014) calculates three different diversification indexes. To do so, IMF (2014) first classifies products as “Traditional,” “New,” or “Non-traded.” Traditional goods have been exported since the beginning of the sample and non-traded goods are never exported for the whole sample. New goods, on the other hand, should not be exported for at least two years and then be exported by a country in at least two consecutive years. Following these explanations, IMF (2014) assigns a dummy for every product and then calculates the extensive margin as

$$EXM = \sum_n (M_n/M) (\mu_k/\mu) \ln(\mu_k/\mu),$$

Where n is a group and M_n represent total goods and μ_k/μ is the relative mean of exports in every group.

Intensive margin can be calculated as,

$$INM = \sum_k (M_n/M) (\mu_k/\mu) \left\{ (1/N_k) \sum_{i \in I_k} (x_i / \mu_k) \ln(x_i / \mu_k) \right\}$$

Where x shows export value.

Export diversification is calculated as the sum of these two measures

APPENDIX 7

Table 9: KOF Globalization Indices

Globalisation Index, de facto	Weights	Globalisation Index, de jure	Weights
<i>Economic Globalisation, de facto</i>	33.3	<i>Economic Globalisation, de jure</i>	33.3
<i>Trade Globalisation, de facto</i>	50.0	<i>Trade Globalisation, de jure</i>	50.0
Trade in goods	38.5	Trade regulations	25.8
Trade in services	45.1	Trade taxes	25.3
Trade partner diversity	16.4	Tariffs	25.4
		Trade agreements	23.5
<i>Financial Globalisation, de facto</i>	50.0	<i>Financial Globalisation, de jure</i>	50.0
Foreign direct investment	27.3	Investment restrictions	32.2
Portfolio investment	16.9	Capital account openness	38.7
International debt	25.7	International Investment Agreements	29.1
International reserves	3.2		
International income payments	26.9		

References

- Ades, A., and E.L. Glaeser. (1999). Evidence on growth, increasing returns, and the extent of the market. *Quarterly Journal of Economics* 114(3), 1025–1045.
- Agénor, P. R., and Aizenman, J. (1996). Trade liberalization and unemployment. *Journal of International Trade & Economic Development*, 5(3), 265-286.
- Agosin, M. R. (2007). Export diversification and growth in emerging economies. *Working Paper no. 233*, Departamento de Economía, Universidad de Chile.
- Agosin, M. R., Alvarez, R., and Bravo- Ortega, C. (2012). Determinants of export diversification around the world: 1962–2000. *The World Economy*, 35(3), 295-315.
- Aidt, T. S., and Tzannatos, Z. (2008). Trade unions, collective bargaining and macroeconomic performance: a review. *Industrial Relations Journal*, 39(4), 258-295.
- Alcalá, F., and Ciccone, A. (2004). Trade and productivity. *The Quarterly journal of economics*, 119(2), 613-646.
- Alesina, A., Spolaore, E., and Wacziarg, R. (2000). Economic integration and political disintegration. *American Economic Review*, 90(5), 1276-1296.
- Amurgo-Pacheco, A., and Pierola, M. D. (2008). Patterns of export diversification in developing countries: intensive and extensive margins. *World Bank Policy Research Working Paper 4473*, The World Bank.
- Cadot, O., Carrère, C., and Strauss-Kahn, V. (2011). Export diversification: what's behind the hump?. *Review of Economics and Statistics*, 93(2), 590-605.
- Coe, D. T., and Helpman, E. (1995). International r&d spillovers. *European economic review*, 39(5), 859-887.
- Davidson, C., Martin, L., and Matusz, S. (1999). Trade and search generated unemployment. *Journal of International Economics*, 48(2), 271-299.
- Davis, D. R. (1998). Does European unemployment prop up American wages? National labor markets and global trade. *American Economic Review*, 478-494.

- Dinopoulos, E., and Thompson, P. (2000). Endogenous growth in a cross-section of countries. *Journal of International Economics*, 51(2), 335-362.
- Dutt, P., Mitra, D., and Ranjan, P. (2009). International trade and unemployment: Theory and cross-national evidence. *Journal of International Economics*, 78(1), 32-44.
- Egger, H., and Kreickemeier, U. (2009). Firm heterogeneity and the labor market effects of trade liberalization. *International Economic Review*, 50(1), 187-216.
- Felbermayr, G., Prat, J., and Schmerer, H. J. (2011a). Globalization and labor market outcomes: Wage bargaining, search frictions, and firm heterogeneity. *Journal of Economic theory*, 146(1), 39-73.
- Felbermayr, G., Prat, J., and Schmerer, H. J. (2011b). Trade and unemployment: What do the data say?. *European Economic Review*, 55(6), 741-758.
- Frankel, J. A., and Romer, D. H. (1999). Does trade cause growth?. *American economic review*, 89(3), 379-399.
- Frenken, K., van Oort, F. G., Verburg, T., and Boschma, R. A. (2005). Variety and regional economic growth in the Netherlands. *Regional Studies* 41(5), 685-697.
- Fu, X., and Balasubramanyam, V. N. (2005). Exports, foreign direct investment and employment: The case of China. *World Economy*, 28(4), 607-625.
- Gozgor, G. (2014). The impact of trade openness on the unemployment rate in G7 countries. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 23(7), 1018-1037.
- Gygli, S., Haelg, F., Potrafke, N., and Sturm, J. (2019). The KOF Globalisation Index – Revisited, *Review of International Organizations*, 14(3), 543-574
- Helpman, E. and Itskhoki, O. (2010). Labor market rigidities, trade and unemployment. *Review of Economic Studies*, 77 (3), 1100-1137.
- Hesse, H. (2009). Export diversification and economic growth. *Breaking into new markets: emerging lessons for export diversification*, 55-80.
- IMF (International Monetary Fund) (2014). Sustaining long-run growth and macroeconomic stability in low-income countries—the role of structural transformation and diversification. *IMF Policy paper. International Monetary Fund, Washington, DC.*

- Izraeli, O., and Murphy K. (2003). The effect of industrial diversity on state unemployment rate and per capita income, *Annals of Regional Science*, vol. 37, iss. 1, pp. 1-14.
- Malizia, E. and Ke, S., (1993). The influence of economic diversity on employment and stability, *Journal of Regional Science*, vol 3, iss. 2, pp. 221-235.
- Melitz, M. J. (2003). The impact of trade on intra- industry reallocations and aggregate industry productivity. *Econometrica*, 71(6), 1695-1725.
- Mitra, D., and Ranjan, P. (2010). Offshoring and Unemployment: The Role of Search Frictions Labor Mobility. *Journal of International Economics* 81 (2): 219– 229.
- Moore, M. P., and Ranjan, P. (2005). Globalisation vs Skill- Biased Technological Change: Implications for Unemployment and Wage Inequality. *The Economic Journal*, 115(503), 391-422.
- Naudé, W., and Rossouw, R. (2011). Export diversification and economic performance: evidence from Brazil, China, India and South Africa. *Economic Change and Restructuring*, 44(1-2), 99-134.
- Nwaka, I. D., Uma, K. E., and Tuna, G. (2015). Trade openness and unemployment: Empirical evidence for Nigeria. *The Economic and Labour Relations Review*, 26(1), 117-136.
- Parteka, A., and Tambari, M. (2013). What determines export diversification in the development process? Empirical assessment. *The World Economy*, 36(6), 807-826.
- Rodrik, D. (2005). Policies for economic diversification. *Cepal Review* 87: 7–23
- Ruiz-Nápoles, P. (2004). Exports, growth, and employment in Mexico, 1978-2000. *Journal of Post Keynesian Economics*, 27(1), 105-124.
- Samimi, A.J., S. Ghaderi, R. Hosseinzadeh, and Y. Nademi. (2012). Openness and In- flation: New Empirical Panel Data Evidence. *Economics Letters* 117(3): 573– 577.
- Şener, F. (2001). Schumpeterian Unemployment, Trade and Wages. *Journal of International Economics*, 54 (1): 119–148.
- Trendle, B. and Shorney, G. (2003). ‘The affect of industrial diversification on regional economic performance’, *Australasian Journal of Regional Studies*, vol.9, no.3, pp. 355-369.

UNCTAD (United Nations Conference on Trade and Development) (2018). *Export Diversification and Employment in Africa*. United Nations, Geneva.

Visser, J. (2019). ICTWSS Database. version 6.1. Amsterdam: *Amsterdam Institute for Advanced Labour Studies (AIAS), University of Amsterdam*.

Yanikkaya, H. (2003). Trade openness and economic growth: a cross-country empirical investigation. *Journal of Development economics*, 72(1), 57-89.

Türkiye’de Dâhilde İşleme Rejimi Kapsamında Gerçekleştirilen İthalatın Yurtiçi Ara Malı Üretimine Etkisi: ARDL Sınır Testi Yaklaşımı

Buket ALTINÖZ

*Sorumlu Yazar, Nişantaşı Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu,
Muhasebe ve Vergi Uygulamaları Bölümü,
buket.altinoz@nisantasi.edu.tr, ORCID: 0000-0002-4276-4821*

Mehmet ALTUNTAŞ

*Nişantaşı Üniversitesi, Meslek Yüksekokulu,
Lojistik Bölümü,
mehmet.altuntas@nisantasi.edu.tr, ORCID: 0000-0003-2040-3168*

Öz

Uluslararası piyasalarda ihraç ürünlerine rekabetçi avantaj kazandıracak ticaret politikaları birçok ülke açısından uygulama alanı bulmaktadır. İhracatı desteklemeye yönelik uluslararası ticaret politikaları anlamında Türkiye’de yoğun olarak kullanılan araçların başında ekonomik etkili gümrük rejimleri gelmektedir. Bu rejimlerden biri de dâhilde işleme rejimidir. Rejim, temel olarak ithal edilen girdilerden üretilen ürünlerin ihracatına dayanmaktadır. Bu çalışmada rejim kapsamında gerçekleştirilen girdi ithalatının yurt içi ara malı üretimine olan etkisi ARDL sınır testi yaklaşımı kullanılarak araştırılmıştır. Türkiye’ye ait 2005-2019 dönemi aylık verileri kullanılarak yapılan analiz sonucunda uzun dönemde dâhilde işleme vergisi kapsamında yapılan ithalatın yurtiçi ara malı üretimi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi olmadığı tespit edilmiştir. Kısa dönemde ise söz konusu ithalat pozitif fakat oldukça küçük bir etkiye sahiptir.

Anahtar kelimeler: Dahilde işleme rejimi, ithalat, ARDL, Türkiye.

Jel sınıflandırma kodları: B17; F19; B23.

The Effect of Import in the context of Inward Processing Regime on Domestic Intermediate Good Production in Turkey: ARDL Boundary Testing Approach¹

Abstract

Trade policies that give competitive advantage to export products in international markets apply for many countries. Economically efficient custom regimes occur as an extensively used tool in Turkey for international trade policies to support export. One of these regimes is the inward processing regime. The regime is mainly based on the export of products produced from imported materials. In this study, the effect of imports under the inward processing regime on domestic intermediate production is investigated using the ARDL boundary testing approach for the period from 2005 to 2016. As a result of the analysis, it is determined that import in the context of inward processing regime have not statistically significant impact on domestic intermediate production in the long run. In the short run, the import in question has a positive but rather minor effect.

Keywords: Inward processing regime, import, ARDL, Turkey.

Jel Classification Codes: B17; F19; B23.

¹ Extended abstract is presented at the end of the article.

Geliş Tarihi (Received): 24.04.2020 Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 14.12.2020

Atıfta bulunmak için/Cite this paper:

Altınöz, B. ve Altuntaş, M. (2020). Türkiye’de dâhilde işleme rejimi kapsamında gerçekleştirilen ithalatın yurtiçi ara malı üretimine etkisi: ARDL sınır testi yaklaşımı, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10 (2), 639-656. Doi: 10.18074/ckuiibfd.726383

1. Giriş

Küresel ekonomi tarihi incelendiğinde bazı ülkelerin korumacı bazı ülkelerin de dışa açık bir uluslararası ticaret politikası uyguladığına ulaşılmaktadır. Bununla birlikte iktisadi karar birimlerinin ihtiyaçlarındaki süreklilik gösteren değişimler, bilgi ve iletişim teknolojisi altyapısındaki ilerlemeler, küreselleşme hareketleri ve üretim süreçlerindeki gelişmeler ülkelerin daha ağırlıklı olarak serbest uluslararası ticaret politikaları uygulamalarına neden olmuştur.

Ticaretin serbestleşmesi sürecine destek olan unsurlardan birisi de uluslararası iktisadi organizasyonların yaptığı girişimlerdir. Özellikle 20. yüzyılın ilk yarısının sonlarında yürürlüğe giren Gümrük Tarifeleri ve Ticaret Genel Anlaşması'nın tarifelerin indirilmesi yönündeki maddeleri uluslararası ticarete farklı bir boyut kazandırmıştır. Bu çerçevede geleneksel uluslararası ticaret teorilerinin destek oluşturduğu modern teorilerin gelişmesi hız kazanmış ve serbest ticaret uygulamaları önem kazanmaya başlamıştır.

Uluslararası ticaretin daha etkin ve verimli bir yapıda işlemesi için küresel ölçekte gümrük tarifeleri düşürülmüş ve iktisadi entegrasyonların gelişmesi ile tarife dışı araçlar da azaltılmıştır. Ancak birçok doğrudan ve dolaylı maliyet, uluslararası ticari ilişkilerin nitelik ve nicelik açısından daha hızlı gelişmesinin önünde engeller oluşturmuştur. Burada da her ülke çeşitli politikalar uygulayarak uluslararası ticaretin özendirilmesi, belirli işlemlerin sınırlandırılması ve yapılaş şekillerinin değiştirilmesi şeklinde düzenlemelerde bulunmuştur.

Diğer taraftan küresel üretim, merkez ülkelerden transplant üretim tekniği ile çevre ülkelere doğru kayma göstermektedir. Maliyetlerin gün geçtikçe daha fazla önem arz ettiği günümüz piyasalarında rekabet güçlerini korumak isteyen çok uluslu şirketler optimal maliyetle üretim yapabilecekleri ülkelerde üretim merkezi kurma yoluna yönelmişlerdir. Bu çerçevede her bir parçanın farklı bir ülkede üretilip farklı ülkelerde montaj edildiği yeni üretim sistemleri geliştirilmiştir. Burada yatırımcıyı kendi ülkesine çekmek isteyen ekonomi yönetimleri lojistik maliyetleri dikkate alarak gümrükleme süreçlerinde teşvik politikalarını uygulamaya başlamışlardır.

Türkiye'nin coğrafi konumu, sahip olduğu istihdam yapısı ve lojistik eksenli avantajları dikkate alındığında önemli bir ihracat üssü olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda ihracatın sürdürülebilir bir şekilde geliştirilmesi ve dolayısıyla döviz kazandırıcı işlemlerin artırılması noktasında teşvike dayalı birçok uluslararası ticaret politikası uygulanmaktadır. Bu politikaların önemli bir aracı da ekonomik etkili gümrük rejimleridir. Gümrük Kanunu'na göre beş farklı ekonomik etkili gümrük rejimi olsa da sağladığı ekonomik değer açısından en yoğun kullanılan rejim, dahilde işleme rejimidir. Bu

rejim, ihracata dayalı ürünlere uluslararası piyasalarda rekabet gücü kazandırmak için ihraç malının üretimi için gerekli olan ve yurt içi piyasadan temin edilemeyen girdinin gümrük muafiyeti kapsamında ithalatına izin veren bir rejimdir. Bu uygulama yerli ihracatçılara girdi temin eden üreticilerin ürettiği malların ihracat için gerekli kalite ve özelliklere sahip olmaması veya zamanında teslim edilememesi halinde ihracatçılara gereksinim duydukları malları diğer ülkelerden sağlama imkânı sunmaktadır (Başkol, 2016, s. 3). Böylesi bir kolaylık firmaların ihracat açısından uluslararası piyasalardaki rekabet yeteneğini artırırken, yerli üreticilerin de ihraç mallarına yönelik aramalı üretimini artırmaları için de bir teşvik olarak algılanabilir. Ancak daha ziyade yerli üreticilerin üretimlerine etkisi olmaksızın uygulanan bir dahilde işleme rejimi sisteminin etkin olduğu genel kabul görmektedir.

Literatür incelendiğinde dahilde işleme rejimini konu alan az sayıda çalışma olduğuna ulaşılmaktadır. Bu çalışmalardan bir kısmının uluslararası ticaret verilerinin analiz edilmesine dayandığı, bir kısmının da rejimin ihracat üzerinde oluşturduğu etkilerin analiz edilmesiyle sonuçlandırıldığı görülmektedir. Bu çalışmada ihracatın ithalata dayalı olarak gerçekleştiği dahilde işleme rejimi kapsamında yapılan ithalatın yurt içi girdi üretimi üzerindeki etkilerinin araştırılmış olması, çalışmanın diğer çalışmalardan farklı olarak literatüre sağlayacağı katkıyı ortaya koymaktadır.

Bu çerçevede çalışma giriş ve sonuç bölümleri dışında üç bölümden oluşturulmuştur. İkinci bölümde teorik perspektiften dahilde işleme rejimi ve işleyişi ele alınmıştır. Üçüncü bölümde literatür incelenmiş olup, dördüncü ve son bölümde de veri seti, ekonometrik yöntem ve ampirik bulgulara yer verilmiştir.

2. Dahilde İşleme Rejimi ve İşleyişi

Uluslararası piyasalarda zaman zaman korumacı politikalar izlense de özellikle İkinci Dünya Savaşı sonrası serbest ticareti teşvik edici çalışmalara önem verilmiştir. Bu bağlamda 1950’li ve 1960’lı yıllarda gümrük tarifelerinin düşürülmesi yönündeki çalışmalar 1980’lerle birlikte tarife dışı araçların da azaltılması noktasında yoğunlaştırılmıştır. Bunu takiben 1990’lı yıllarda uluslararası ticari işlemler için büyük önem arz eden ticari maliyetlere odaklanılmıştır (Pomfret ve Sourdin, 2009, s. 2).

Serbest ticareti benimseyen ülkeler, uluslararası ticaretin gelişmesi ve kolaylaşması noktasında özellikle ihracat eksenli çok sayıda teşvik politikasını hayata geçirmiştir. Bu çerçevede ihracat kredileri, ihracata yönelik devlet yardımları, vergi istisna ve muafiyetleri, gümrük rejimleri, sigorta ve garanti programları ihracatçı firmalara uygulanan temel desteklerdir. Türkiye özelinde de ekonomik etkili gümrük rejimleri önemli bir teşvik aracı olarak kullanılmaktadır.

Ekonomik etkili gümrük rejimleri; döviz kazandırıcı işlemleri geliştirmeye, istihdamı sürdürülebilir bir şekilde artırmaya ve sonuç olarak ekonomik büyümeyi hızlandırmaya dayalı gümrük rejimlerini kapsamaktadır. Gümrük Kanunu'na göre antrepo, dahilde işleme, gümrük kontrolü altında işleme, geçici ithalat ve hariçte işleme olmak üzere beş farklı ekonomik etkili gümrük rejimi bulunmaktadır. Sağladığı katma değer ve ekonomik büyüklükler üzerinde oluşturduğu etkiler değerlendirildiğinde en yoğun kullanılan rejimin dahilde işleme rejimi olduğu görülmektedir.

Dahilde işleme rejimi, ihracata dayalı ürünlere küresel pazarlarda rekabetçi avantaj kazandırmak amacıyla ihraç ürünlerinin üretimi için gerekli olan ve yurt içi piyasalardan temin edilemeyen hammadde, ara malı madde ve işleme tabi tutulacak ambalaj malzemesinin ithalatına ticaret politikası önlemlerine tabi olmaksızın gümrük muafiyetli olarak imkân veren ekonomik etkili bir gümrük rejimidir.

Dolayısıyla rejim, ihracatını gerçekleştirmek kaydıyla malların üretiminde kullanılacak girdilerin ithalatı sürecinde karşılaşılan tarife ve benzeri mali yükümlülüklerle muafiyet tanıyan bir ihracat teşvik sistemidir. İthalat sürecinde sağlanan muafiyetler, dünya fiyatlarından girdi temin eden ihracatçı firmalara uluslararası rekabetçi güç kazandırmaktadır. Ayrıca bu rejim ile ihracat pazarlarının geliştirilmesi, ihracata dayalı ürünlerin çeşitlendirilmesi ve sürdürülebilir ihracat artışlarının sağlanması da amaçlanmıştır.

Dahilde İşleme Rejimi Tebliği'ne göre bu rejim, dahilde işleme izni ve dahilde işleme izin belgesi olmak üzere iki yöntemle kullanılabilir. Daha küçük çaplı uluslararası ticari işlemlerde dahilde işleme izni süreci takip edilirken, büyük çaplı işlemlerde dahilde işleme izin belgesi süreci uygulanmaktadır. Dahilde işleme izni prosedürleri gümrük idarelerince yönetilirken; dahilde işleme izin belgesi prosedürleri bakanlığa bağlı İhracat Genel Müdürlüğüne takip edilmektedir.

Gümrük Kanunu'nun Dahilde İşleme Rejimi başlıklı 108. maddesinde ve Dahilde İşleme Rejimi Tebliği'nin Dahilde İşleme Tedbirleri başlıklı 4. maddesinde Şartlı Muafiyet Sistemi ve Geri Ödeme Sistemi olmak üzere rejimin iki farklı türü olduğu belirtilmiştir. Şartlı muafiyet sistemi; ihracı taahhüt edilen işlem görmüş ürünün üretiminde kullanılan ve serbest dolaşıma girmemiş ithal ham madde, yarı mamul ve mamulün ticaret politikası önlemlerine tabi tutulmaksızın, vergisi teminata bağlı olmak koşuluyla bedelli ve/veya bedelsiz olarak ithal edilmesi ve ihracat taahhüdünün gerçekleşmesini takiben alınan teminatın iade edilmesidir. Burada önemli olan girdinin serbest dolaşımında olmamasıdır.

Geri Ödeme Sistemi ise, dahilde işleme izin belgesi veya dahilde işleme izni kapsamında daha önceden serbest dolaşıma giren hammadde, yarı mamul madde, mamul ile değişmemiş eşya, ambalaj ve işletme malzemesinden elde edilen işlem

görmüş ürünün ihraç edilmesi durumunda ithalat esnasında tahsil edilen vergilerin (işletme malzemesine ilişkin katma değer vergisi ve özel tüketim vergisi hariç) geri ödenmesidir (Dal, 2015, s. 7).

Her iki sistem de gümrük tarifesi ve benzeri mali yükümlülükler eksenli teşvik mekanizmasına dayanırken uygulama süreçlerinde farklılıklar bulunmaktadır. Şartlı muafiyet sisteminde serbest dolaşımda olmayan girdinin ticaret politikası önlemleri uygulanmadan belirli orandaki bir teminatla vergi ödemesi yapılmadan ihracat taahhüt ve zorunluluğu ile ithalatı söz konusu iken; geri ödeme sisteminde herhangi bir teminat ve ihracat taahhüdü olmaksızın ticaret politikası önlemleri ile vergisi ödenerek serbest dolaşıma alınan girdi ithalatı söz konusudur (Tekin, 2017, s. 199).

Sağladığı muafiyetler ile yerleşik firmalara uluslararası piyasalarda rekabet gücü kazandırması, üretim sürecinde serbest dolaşımdaki eşdeğer eşyanın kullanımına olanak vermesi ve ödenmiş vergilerin geri alınmasına olanak sağlaması rejimin avantajlı yönlerini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte rejime kamu gelirlerinin bir kısmından vazgeçiliyor olması, yerli hammadde ve ara malı üreticilerini zor durumda bırakması gibi eleştiriler de getirilmektedir (Sayılğan ve Şenol, 2010, s. 40).

Esasında dahilde işleme rejimine yönelik temel beklenti yurtiçi üretime herhangi bir etkide bulunmaksızın bu rejimin ihracata katkı sağlamasının garanti edilmesidir. Dolayısıyla bu beklenti ile dahilde işleme rejiminden faydalanılarak aramalı ithal edildiğinde, aynı ürünü yurtiçinde üreten üreticilerin zarar görmemesi gerekir. Aksi takdirde yurtiçi aramalı üreticileri haksız rekabet koşulları altında faaliyet göstermek durumunda kalarak rekabet güçlerini kaybedebilirler (Şenol, 2008, s. 24). Bu kapsamda dahilde işleme rejiminin etkin işleyişi yurtiçi üreticilerin üretimlerine ve çıkarlarına zarar vermediği sürece geçerli olmaktadır ve bu çerçevede yurtiçi piyasadaki üretim dengesinin ve rekabetin bozulmaması amacı doğrultusunda dahilde işleme izin belgelerinin düzenlenmesi esas alınmaktadır (Takım ve Ersungur, 2010, s.295).

3. Literatür Araştırması

Ulusal ve uluslararası literatür incelendiğinde dahilde işleme rejiminin ekonomik etkilerini araştıran sınırlı sayıda çalışma olduğu ulaşılmaktadır. Bu çalışmaların bir kısmı sadece durum tespitine yönelik temel verilerin yorumlanmasına bir kısmı da rejim ile ihracat arasındaki ilişkilerin analiz edilmesine dayanmaktadır. Bununla birlikte teorik olarak bazı çalışmalarda rejimin yurt içi piyasalarda gerçekleştirilen üretimi olumsuz etkilediği de belirtilmiştir. Bu bağlamda ulusal ve uluslararası literatürde dahilde işleme rejimini konu alan ampirik çalışmalara aşağıda yer verilmiştir.

Öncelikle mevcut literatürde dahilde işleme rejimi uygulamasının dış ticaret dengesi ve cari açıkla ilişkisinin yaygın olarak incelendiği dikkat çekmektedir. Bu kapsamda Eryüzlü (2013) 1996-2013 dönemi için dâhilde işleme rejimi ve dış ticaret ilişkisini analiz etmiştir. Yapılan analize bağlı olarak rejim kapsamında gerçekleştirilen ihracat ile cari açık arasında güçlü bir nedensellik ilişkisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Mete ve Yıldız (2017) tarafından Engle-Granger eşbütünleşme testi ve hata düzeltme modeli kullanılarak gerçekleştirilmiştir. 2003:1-2016:2 dönemi için dahilde işleme rejimi kapsamındaki sektörel ihracat ve ithalatın cari dengeye etkisini araştırmışlardır. Rejim kapsamındaki sanayi ihracatı, sanayi ithalatı ve maden ihracatının cari denge üzerinde olumlu etkilerinin olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Şahin ve Tekin (2019) 1996-2017 dönemini için Türkiye’de dahilde işleme rejimi kapsamında gerçekleştirilen ihracat ve ithalatın dış ticaret dengesi üzerine olan etkisini araştırmışlardır. Johansen eşbütünleşme testi, hata düzeltme modeli ve Granger nedensellik testinin uygulandığı çalışmada rejim kapsamındaki ihracat ve ithalatın dış ticaret dengesi üzerinde etkili olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Dış ticaretin yanı sıra rekabet ve istihdama da odaklanan Gençosmanoğlu (2016) 2002–2014 dönemi için değişik ticaret endeksleri vasıtasıyla dahilde işleme rejiminin Türkiye’de dış ticaretin, istihdamın ve rekabet gücünün geliştirilmesine katkılarını incelemiştir. Çalışmada rejimin ticaret akımlarında, istihdamda ve rekabet gücünde ortalamanın üzerinde artışlara neden olmadığı ve sistemin gümrük tarifelerinden ve politika önlemlerinden muaf olmak için ihracatçı firmalarca kullanıldığı yönünde somut bulgulara rastlanmadığı sonuçlarına ulaşılmıştır. Görg (2000) seçilmiş 14 sanayi sektörü için 1988-1994 dönemine ait verilerle ABD’den dahilde işleme rejimi kapsamında yapılan ithalatın Avrupa Birliği ülkelerindeki ihracatın ithalatı karşılama oranı üzerindeki etkisini panel veri analizi yöntemiyle analiz etmiştir. Sonuç olarak ABD’de rejim kapsamında yapılan ithalatın, ihracatın ithalatı karşılama oranı üzerinde pozitif etkisinin olduğu bulgusu elde edilmiştir (aktaran Mete ve Yıldız, 2017, s. 42). Dal (2015) ise dahilde işleme rejimi kapsamındaki ihracat ile döviz kuru ilişkisini ele almıştır. 2002-2014 dönemi için dahilde işleme rejimi verilerini kullanarak işlenmiş ve işlenmemiş ürün ihracatı kapsamında Türkiye’de ihracat ve döviz kuru arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Kısa ve uzun dönemli bu ilişki analizinde Johansen eşbütünleşme testi ve vektör hata düzeltme modeli kullanılmıştır. Kurulan model ile işlenmemiş ürün ihracatının uzun dönemde işlenmiş ürün ihracatına göre döviz kuru, dış alem geliri ve sermaye stokundaki değişime daha fazla duyarlı olduğu; kısa dönemde ise işlenmiş ürün ihracatının her üç değişkene de duyarlı olduğu; ancak işlenmemiş ürün ihracatının sermaye stokundaki değişimden etkilenmediği sonuçlarına ulaşılmıştır.

Dış ticaret ve cari açığa ek olarak temel bir makroekonomik gösterge olarak kabul edilen ekonomik büyüme ile dahilde işleme rejimi arasındaki ilişki de yapılan bazı çalışmalarda ele alınmıştır. Yıldız ve Mete (2018) 2002(1)-2016(2) dönemi için

Türkiye’de dahilde işleme rejimi kapsamında gerçekleştirilen sektörel ithalat ile reel Gayri Safi Yurtiçi Hasıla (GSYH) arasındaki ilişkileri zaman serisi analizleri ile test etmişlerdir. Çalışmada tarımsal dahilde işleme rejimi kapsamında gerçekleştirilen ithalat ile ekonomik büyüme arasında bir nedensellik ilişkisi olmadığı, maden ve sanayi sektöründeki dahilde işleme rejimine bağlı olarak gerçekleştirilen ithalatın reel GSYH’deki değişimin nedeni olduğu ve dolayısıyla rejimin ithalata dayalı büyümeye sebebiyet verdiği sonucuna ulaşılmıştır. Bustillo ve Rodriguez (2011) 1995–2000 dönemi için panel veri analizi yöntemiyle Avrupa Birliği ülkelerinde ticari birleşme hareketlerinin ticaret rejimleri üzerindeki etkilerini analiz etmişlerdir. Çalışmada dahilde işleme rejimi kapsamında gerçekleşen ticaret ile ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü ve anlamlı bir ilişki olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tarımsal ürünlere üretimine yönelik olarak Duru, Konuşkan ve Parlakay (2017) tarafından bitkisel yağ üretimi ve dış ticareti yapan 26 firmaya rejimin uygulanabilirliğinin ve etkilerinin analizi için anket uygulaması yapılmıştır. Rejimi kullanan 25 firmanın yanıtlarına göre yapılan analizlerde dâhilde işleme rejiminin uygulanmaya başlamasıyla firmaların girdiyi daha kolay ve ucuza temin ettiği, kapasite kullanım oranının arttığı, piyasa payı ve ihracat değerlerinin arttığına ulaşılmıştır. Yine tarım ürünlerini esas alarak, Parlakay ve Duru (2017) dahilde işleme rejiminin uygulanmaya başladığı 1996 yılından itibaren Türkiye’nin işlenmiş tarım ürünleri dış ticaretinin gelişimini Trend Analizi yöntemiyle incelemişlerdir. İşlenmiş tarım ürünleri alanında rejimin kullanılmasının ülke ihracatı ve milli gelire katkı anlamında önemli olduğu, rejimin âtil kapasitenin değerlendirilmesi ve daha fazla kazanç sağlanması açısından fırsat oluşturduğu sonuçlarına ulaşılmıştır.

Ampirik literatür yapılan çalışmalarda dahilde işleme rejiminin ağırlıklı olarak dış ticaret göstergeleri ile ilişkisine odaklanıldığını göstermektedir. Bununla birlikte bu çalışma mevcut literatürde dikkat çeken bir eksikliğe odaklanarak dahilde işleme rejimi uygulamasının yurtiçi aramalı üretim üzerindeki etkisini analiz etmeyi amaç edinmiştir. Dolayısıyla aslında dahilde işleme rejiminin etkin işleyip işlemediğinin, yani bu uygulamamın öngörülen sorunlarından biri olarak yurtiçi aramalı üretimine zarar verip vermediğinin ortaya çıkarılması ile literatürdeki boşluk doldurulmaya çalışılmıştır.

4. Veri Seti, Metodoloji ve Ampirik Bulgular

4.1. Veri Seti ve Model

Çalışmada dâhilde işleme rejimi kapsamında yapılan ithalatın ara malı üretimi üzerindeki etkisi Türkiye’ye ait 2005-2019 dönemi için aylık veriler kullanılarak test edilmiştir. Bu amaç etrafında analize dâhil edilen temel açıklayıcı değişken niteliğindeki dâhilde işleme rejimi altında yapılan ithalat tutarları ve bağımlı değişken olarak benimsenen aramalı üretim endeksi Türkiye İstatistik Kurumu

kaynaklarından temin edilmiştir. Ayrıca faiz oranı, döviz kuru ve üretici fiyat endeksi göstergeleri ara malı üretimine olası etkileri göz önüne alınarak birer kontrol değişkeni olarak modele dâhil edilmiştir. TCMB Elektronik Veri Dağıtım Siteminden temin edilen kontrol değişkenleri sırasıyla, bir yıl ve daha uzun vadeli TL cinsinden açılan mevduatlara uygulanan faiz oranları, nominal dolar kuru ve yurtiçi üretici fiyat endeksini ifade eder. Söz konusu değişkenler ve çalışmanın amacı doğrultusunda oluşturulabilecek temel bir zaman serisi modeli şu şekilde ifade edilebilir:

$$\log\_urt_t = \alpha_i + \beta_1 \log\_ith_t + \beta_2 \log\_faiz_t + \beta_3 \log\_kur_t + \beta_4 \log\_ufe_t + \mu_t \quad (1)$$

Tüm değişkenler modele logaritmik olarak dâhil edilmiştir ve mevsimsel etkilerden arındırılmıştır. Modelde yer alan değişkenler sırasıyla yurtiçi ara malı üretimi ($\log\_urt$), ara malı ithalat tutarı ($\log\_ith$), faiz oranı ($\log\_faiz$), nominal dolar kuru ($\log\_kur$) ve üretici fiyat endeksidir ($\log\_ufe$).

Tablo 1. Tanımlayıcı İstatistikler

	Mean	Median	Max.	Min.	S.D.	Obs.
log_urt	1.916	1.930	2.078	1.741	0.099	178
log_ith	9.323	9.237	9.492	0.090	0.070	178
log_faiz	1.086	1.049	1.359	0.879	0.129	178
log_kur	0.319	0.253	0.804	0.067	0.201	178
log_ufe	2.314	2.308	2.658	2.060	0.157	178

4.2. Metodoloji

Ampirik analiz içeren çalışmalarda kullanılan değişkenlere ilişkin birim kök sınaması sonuçların güvenilirliği bakımından önem verilen bir konudur. Buna göre, bu çalışmada öncelikle serilerin durağanlığı yani birim kök içerip içermemesi Augmented Dickey Fuller (ADF) birim kök testi ile incelenmiştir. Bu test Dickey ve Fuller (1979) tarafından geliştirilmiş olup, teste ilişkin esas denklem şu şekildedir sembolize edilmektedir:

$$\Delta Y_t = \alpha + \delta Y_{t-1} + \sum_{i=1}^z \theta_i \Delta Y_{t-i} + \mu_t \quad (2)$$

Denklemden yer alan Δ , Y_t , t , μ_t ve z simgeleri sırasıyla birinci fark operatörünü, her bir seriyi, ele alınan dönemi, hata terimini, bağımlı değişkenin gecikme uzunluğunu ifade eder. Gecikme uzunluğu yaygın olarak Akaike Bilgi Kriterine göre belirlenmektedir. ADF birim kök testinde boş hipotez serilerin birim kök içerdiğini ifade ederken, alternatif hipotez ise serilerin birim kök içermediğini

ifade etmektedir. Hipotezler δ parametresine ilişkin elde edilen katsayı ve t istatistik değeri ile sınılanır. Ardından Phillips-Perron birim kök testi yardımıyla ADF testinden elde edilen sonuçların güvenilirliği artırılmıştır.

Değişkenlerin durağanlık testinin tamamlanması ile birlikte, değişkenler arasında bir eşbütünleşme ilişkisinin mevcudiyeti araştırılır ve ardından hem uzun ve kısa dönem katsayı tahmini yapılır. Ele alınan ilişkiyi analiz etmek için çalışmada Pesaran, Shin ve Smith (2001) tarafından geliştirilen Autoregressive Distributed-Lag (ARDL) sınır testi yaklaşımı uygulanmıştır. Yöntem kısa ve uzun dönem ilişkileri analiz etmeyi sağlamaktadır. Ayrıca yöntemi diğer eş bütünleşme testlerinden ayıran önemli bir özelliği serilerin farklı derecelerde durağan olmaları durumunda ve serilere önceden birim kök testi yapılmaması durumunda da uygulanabilir olmasıdır. Bu avantajlar doğrultusunda ARDL modeli şu şekilde oluşturulmaktadır:

$$\Delta \log\_urt_t = \alpha + \sum_{i=1}^z \beta_{1i} \Delta(\log\_urt)_{t-i} + \sum_{i=0}^z \beta_{2i} \Delta(\log\_ith)_{t-i} + \sum_{i=0}^z \beta_{3i} \Delta(\log\_faiz)_{t-i} + \sum_{i=0}^z \beta_{4i} \Delta(\log\_kur)_{t-i} + \sum_{i=0}^z \beta_{5i} \Delta(\log\_ufe)_{t-i} + \beta_6 \log\_urt_{t-1} + \beta_7 \log\_ith_{t-1} + \beta_8 \log\_faiz_{t-1} + \beta_9 \log\_kur_{t-1} + \beta_{10} \log\_ufe_{t-1} + \varepsilon_t \quad (3)$$

Denklemden Δ bağımlı ve açıklayıcı değişkenlerin gecikmeleri arasındaki farkı ifade eder. Bağımlı ve açıklayıcı değişkenlerdeki her bir gecikme arasındaki fark kısa dönem katsayıları gösterir. Uzun dönem katsayıları ise her bir gecikme değeri katsayısının, bağımlı değişkenin katsayısına oranlanması ile elde edilir. ARDL modeline ait hipotezler şu şekilde kurulur:

$$H_0 = \beta_6 = \beta_7 = \beta_8 = \beta_9 = \beta_{10} = 0$$

$$H_1 = \beta_i \text{ 'lerden en az biri sıfırdan farklıdır}$$

İlk hipotez eş bütünleşmenin olmadığını ifade ederken, alternatif hipotez eşbütünleşmenin varlığını gösterir. İfade edilen hipotezlerin test edilmesi için Pesaran vd. (2001) kritik değerler hesaplamışlardır. Bu kritik değerler iki kısımdan oluşmaktadır. Birincisinde tüm değişkenlerin birinci farkta entegre olduğu (I(1)), ikincisinde ise entegrasyon derecesinin sıfır olduğu (I(0)) varsayılır. I(0) ve I(1) durumları için hesaplanan kritik değerler arasında oluşan banta göre bir sonuca varılır. Buna göre hesaplanan F istatistik değeri üst sınır-I(1) değerinden yüksekse H_0 hipotezi reddedilerek eş bütünleşmenin olduğu sonucuna ulaşılır. Hesaplanan F istatistik değeri alt sınırın-I(0) altındaysa H_0 kabul edilir. H_0 'ın reddedildiği durumda bir sonraki aşamaya geçilerek Hata Düzeltme Modeli uygulanır. Bu aşamada hata düzeltme terimi kısa dönem dinamikleri elde etmek üzere şu şekilde tanımlanmaktadır:

$$\Delta \log\_urt_t = \alpha + \sum_{i=1}^z \beta_{1i} \Delta(\log\_urt)_{t-i} + \sum_{i=0}^z \beta_{2i} \Delta(\log\_ith)_{t-i} + \sum_{i=0}^z \beta_{3i} \Delta(\log\_faiz)_{t-i} + \sum_{i=0}^z \beta_{4i} \Delta(\log\_kur)_{t-i} + \sum_{i=0}^0 \beta_{5i} \Delta(\log\_ufe)_{t-i} + \beta_{6i} ECT_{t-1} + \vartheta_t \quad (4)$$

Kısa dönem için elde edilen katsayı tahmin sonuçlarının yanı sıra hata düzeltme katsayısına (ECT) ilişkin elde edilen sonuç modelin geçerliliği için değerlendirme kapsamına alınır. Buna göre ECT_{t-1} katsayısının negatif ve anlamlı olması kısa dönemde var olan dengesizliklerin uzun dönemde ortadan kalkacağı anlamına gelir.

4.3. Ampirik Sonuçlar

Tablo 2 çalışmada kullanılan değişkenlere ilişkin birim kök test sonuçlarını içermektedir. Hem ADF hem de PP birim kök testi sonuçlarına göre tüm değişkenlerin birinci farkta durağan olduğu söylenebilir.

Tablo 2: Birim Kök Testi Sonuçları

	ADF	PP
Değişken	t-Statistic(Prob.)	t-Statistic(Prob.)
log_urt	-2.142(0.517)	-2.379(0.389)
log_ith	-7.686(0.078)	-4.016(0.001)
log_faiz	-1.709(0.424)	-1.174(0.685)
log_kur	-1.863(0.669)	-1.718(0.739)
log_ufe	-0.894(0.953)	-0.836(0.959)
$\Delta \log\_urt$	-4.213(0.005)	-14.675(0.000)
$\Delta \log\_ith$	-17.916(0.000)	-21.187(0.000)
$\Delta \log\_faiz$	-3.099(0.028)	-10.217(0.000)
$\Delta \log\_kur$	-6.775(0.000)	-8.993(0.000)
$\Delta \log\_ufe$	-8.313(0.000)	-7.750(0.000)

Not: Sonuçların hesaplanmasından Akaike bilgi kriteri kullanılmıştır.

Durağanlık, yani birim kök, sınaması ile değişkenlerin I(2) olmadığı belirlendikten sonra ARDL modelinin uygulanması aşamasına geçilmiştir. Öncelikle en uygun ARDL modeli olarak ARDL(2,1,2,4,0) belirlendikten sonra modele ilişkin sonuçlar Tablo 3'te özetlenmiştir. Tablo 3'te eşbütünleşme testi, uzun dönem katsayılar ve kısa dönem hata düzeltme modeli katsayıları ile tanısal test sonuçları yer almaktadır.

Tablo 3: ARDL Uzun ve Kısa Dönem Sonuçlar (bağımlı değişken: log_urt)

Eşbütünleşme	F-istatistik	[I(0) – I(1)]	
ARDL(2,1,2,4,0)	5.651	3.29-4.37*	
Kısa dönem ECM sonuçları		Katsayı	
C	0.160		
log_urt(-1)	-0.096*		
log_ith(-1)	0.012		
log_faiz(-1)	-0.047*		
log_kur(-1)	0.063**		
log_ufe(-1)	-0.025		
d(log_urt(-1))	-0.250*		
d(log_ith)	0.044**		
d(log_faiz)	0.038		
d(log_kur)	0.023		
ECT(-1)	-0.096*		
Uzun dönem sonuçlar		Katsayı	
C	1.665		
log_ith	0.133		
log_faiz	-0.495*		
log_kur	0.661*		
log_ufe	-0.265		
Tanımsal test sonuçları		İstatistik	Olasılık
Breusch-Godfrey Serial Correlation LM Test	1.257		0.287
Heteroskedasticity Test: Breusch-Pagan-Godfrey	0.791		0.668
Jarque-Bera Normallik Testi	14.714		0.516
Ramsey-Reset Testi	0.612		0.541

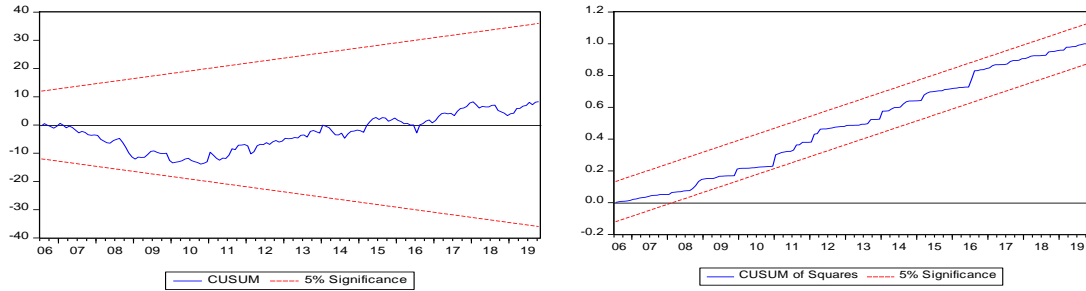
* ve ** sırasıyla %1 ve %5 istatistiksel anlamlılık düzeylerini ifade eder.

Not: ARDL modelinin belirlenmesinde Akaike Bilgi Kriterinden faydalanılmıştır.

İlk olarak uzun dönem katsayı tahmin sonuçlarına göre dâhilde işleme rejimi kapsamında yapılan ithalatın yurtiçi ara malı üretimi üzerinde istatistiksel olarak anlamlı bir etkisi yoktur. Bu sonuç esasında dahilde işleme rejimi ile Türkiye’de yerli aramalı üretimi yerine ihraç edilecek malların üretiminde kullanılan girdilerin ithal edilmesinin daha avantajlı olduğunu göstermektedir. Bu ise ihracat odaklı bir dış ticaretin dünya genelinde olduğu gibi Türkiye’de de benimsenmiş olmasının kabul edilebilir bir sonucu olarak görülebilir. Öte yandan söz konusu rejimin aşırı ithal girdi bağımlılığına ve böylece cari işlemler dengesine zarar vermesinin önüne geçilmesi hususu oldukça önem kazanmaktadır. Kısa dönem

hata düzeltme modeli sonuçları da uzun dönem sonuçlarla aynı doğrultuda olarak değerlendirilebilir. Böylece kısa dönemde dâhilde işleme vergisi kapsamındaki ithalat tutarında ortaya çıkan bir birimlik artışın yurtiçi ara malı üretimini yaklaşık yüzde 0.04 artırdığı söylenmekle birlikte, bu pozitif etkisinin önemsiz boyutlarda olması kısa ve uzun dönem sonuçların tutarlılığını artırmaktadır. Bununla birlikte kısa dönem için tespit edilen yurtiçi üretim artışı etkisinin uzun dönemde de sürdürülebilirliğinin sağlanmasına karar verilmesi yine cari açık, TL'nin değeri ve/veya ithal girdi bağımlılığının boyutu ile ilgilidir. Dolayısıyla bu noktada analiz bulgularından elde edilen sonuç ihracat odaklı ticaret ile uyumlu olarak değerlendirilse de ülkenin dış ticaret göstergeleri bakımından mevcut durumu ile farklı değerlendirmelere de açıktır.

Tablo 3'te yer alan tanısal testler ile modelin ekonometrik açıdan uygunluğu test edilmiştir. Buna göre yapılan Breusch-Godfrey serial korelasyon LM testi ile otokorelasyon, Heteroskedasticity testi sonucunda değişen varyans problemi olmadığı kanısına varılmıştır. Ayrıca modelin istikrarlı olup olmadığı CUSUM ve CUSUMQ testleri ile sınanmıştır. Sonuçlar Şekil 1'de yer almaktadır ve analize konu olan dönemde herhangi bir kırılmanın olmadığı ve modelin istikrarlı olduğu gözlenmektedir.

Şekil 1: CUSUM ve CUSUMQ Test Sonuçları

Uzun ve kısa dönem ARDL analizinin ardından değişkenler arasındaki nedensel ilişkilerin araştırılması için Hata düzeltme modeline dayalı Granger nedensellik testi uygulanmıştır. Sonuçlar yurtiçi ara malı üretiminden dahilde işleme tabi ithalata doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisini göstermektedir. ARDL sonuçları ile uyumlu olarak dahilde işlem rejimi kapsamındaki ithalat ile yurtiçi girdi üretimi arasında herhangi bir nedensel ilişkiye rastlanmamıştır. Ayrıca faiz ile yurtiçi girdi üretimi ve döviz kuru ile dahilde işleme rejimi kapsamındaki ithalat arasında çift yönlü ilişki tespit edilmiştir. Buna ek olarak döviz kurundan yurtiçi girdi üretimine, üretici fiyat endeksinden dahilde işleme rejimi kapsamındaki ithalata, DİR rejimi kapsamındaki ithalattan faiz oranına ve üretici fiyat endeksinden faiz oranlarına doğru tek yönlü nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir.

Tablo 4: VEC Granger Causality/blocexogeneity Wald Test Sonuçları

Bağımlı Değişken: d(log_urt)	Chi-sq	Prob.
d(log_ith)	1.789	0.408
d(log_faiz)	8.723**	0.012
d(log_kur)	6.574**	0.037
d(log_ufe)	1.490	0.474
Bağımlı Değişken: d(log_ith)	Chi-sq	Prob.
d(log_urt)	9.527*	0.008
d(log_faiz)	0.256	0.879
d(log_kur)	20.731*	0.000
d(log_ufe)	37.322*	0.000
Bağımlı Değişken: d(log_faiz)	Chi-sq	Prob.
d(log_urt)	6.028**	0.049
d(log_ith)	15.026*	0.000
d(log_kur)	3.654	0.160
d(log_ufe)	10.056*	0.006
Bağımlı Değişken: d(log_kur)	Chi-sq	Prob.
d(log_urt)	0.107	0.947
d(log_ith)	6.840**	0.032
d(log_faiz)	1.678	0.432
d(log_ufe)	0.513	0.773
Dependent Variable: d(log_ufe)	Chi-sq	Prob.
d(log_urt)	2.387	0.303
d(log_ith)	2.267	0.321
d(log_faiz)	1.739	0.419
d(log_kur)	21.857*	0.000

* ve ** sırasıyla %1 ve %5 istatistiksel anlamlılık düzeylerini ifade eder.

5. Sonuç

Ülkeler küresel ticaretten daha fazla pay elde etmek adına uyguladıkları ekonomi politikaları, sahip oldukları coğrafi konum, üye oldukları iktisadi entegrasyonların mevzuatları ve edindikleri deneyimler doğrultusunda uluslararası ticaret politikalarına yön verirler. Bununla birlikte tüketici ihtiyaçlarındaki farklılaşmalar, küreselleşme hareketleri ve bilgi ve iletişim teknolojisi altyapısındaki hızlı gelişmeler ülkeleri daha çok serbest ticareti ön plana çıkartan ticaret politikalarına yönlendirmiştir.

Uluslararası ticaret alanında faaliyet gösteren firmaların küresel pazarlarda söz sahibi olabilmeleri, sürdürülebilir rekabet gücü elde etmelerine bağlıdır. Bu bağlamda firmaların mevcut pazarlardaki konumlarını koruyabilmeleri, yeni pazarlara girebilmeleri, ürün çeşitlendirmesinde bulunabilmeleri ve karlılıklarını

artırabilmelerinde etkin bir teşvik sisteminin varlığı büyük öneme sahiptir. Türkiye’de de 1996 yılından itibaren uygulanmakta olan dahilde işleme rejimi, ekonomik etkili bir gümrük rejimi olarak birçok açıdan katma değer sağlamaktadır.

Ekonomik etkili gümrük rejimlerinin özellikle de dahilde işleme rejiminin birçok avantajı olmasına rağmen rejimin taahhüt edilen ihracat için büyük ölçüde ithalat gerektirmesi, yurt içindeki hammadde ve ara malı madde üreticilerini olumsuz etkilemesi, göreceli olarak vergi gelirlerini azaltması ve istismar edilebilirliğinin söz konusu olması sebepleriyle rejim eleştirilmektedir. Söz konusu bu çalışmada rejimin yurt içi ara malı üretimine olan etkilerini görebilmek adına rejim kapsamında gerçekleştirilen girdi ithalatı ile yurt içi ara malı üretimi ilişkisi 2005-2019 dönemi için ARDL sınır testi yaklaşımı ile test edilmiştir.

Analiz bulguları dahilde işleme rejiminin Türkiye’de yurtiçi girdi üretimine uzun dönemde herhangi bir etkisi olmadığını gösterirken, kısa dönemde pozitif fakat çok küçük bir etkiye sahip olduğunu göstermiştir. Sonuçlar bu rejimin aslında beklenildiği gibi ihracat sürecinde hızlı girdi temini sağlayarak ihracatı kolaylaştırdığına dair bir fikir vermektedir. Öte yandan kısa dönemdeki pozitif etkinin uzun dönemde sürdürülebilirliğine yönelik politikaların hayata geçirilmesi ülkenin ekonomik dengeleri ile yakından ilişkilidir. Zira cari açığın çok yüksek boyutlarda seyretmesi, kur riski, yerli paranın değer kaybına uğraması veya ithale olan aşırı bağımlılığın öngörülemez seviyelerde seyretmesi halinde yerli girdi üretiminin teşvik edilmesi gündeme gelmelidir. Öte yandan göstergelerin kontrol edilebilir düzeylerde seyretmesi halinde ihracatın teşvikinde dahilde işleme rejiminin yaygınlaştırılması daha doğru olacaktır.

Kaynakça

- Başkol, M. O. (2016). Türkiye ihracatının ithalata bağımlılığının dahilde işleme rejimi açısından analizi. *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 12(2), 1-18.
- Bustillo, R. ve Rodriguez, C. (2011). The influence of trade union bargaining power on EU processing trade. *Journal of Post Keynesian Economics*, 33(4), 621-644.
- Dal, S. (2015). *Dahilde işleme rejimi kapsamında Türkiye’de dış ticaret ve döviz kuru ilişkisi* (Yayımlanmamış uzmanlık tezi). Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası, Ankara.
- Dickey, D. A. ve W. A Fuller (1979). Distribution of the estimators for autoregressive time series with a unit root. *Journal of the American Statistical Association*, 74(366), 427-431.
- Duru, S., Konuşkan, D. B. ve Parlakay, O. (2017). Inward processing regime promotion system in vegetable oil industry: A case study of Turkey. *Turkish Journal of Agriculture-Food Science and Technology*, 5(4), 435-440.
- Eryüzlü, H. (2013). Dahilde işleme rejimi ve cari açık üzerindeki etkileri. *İnönü Üniversitesi Uluslararası Sosyal Bilimler Dergisi*, 2(1), 59-69.
- Gençosmanoğlu, Ö. T. (2016). Dahilde işleme rejiminin Türkiye’de dış ticaret, istihdam ve rekabet gücüne etkileri. *Business and Economics Research Journal*, 7(2), 83-102.
- Mete, E. ve Yıldız, E. B. (2017). Dahilde işleme rejimi ve cari denge: Türkiye için sektörel bir analiz. *Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Dergisi*, 2(7), 38-51.
- Parlakay, O. ve Duru, S. (2017). Türkiye’de işlenmiş tarım ürünleri dış ticaretinde dahilde işleme rejiminin etkilerinin trend analizi yöntemiyle incelenmesi. *Harran Tarım ve Gıda Bilimleri Dergisi*, 21(1), 67-72.
- Pesaran, M. H., Shin, Y. ve Smith, R.J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of long run relationship. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326.
- Pomfret, R. ve Sourdin, P. (2009). Have asian trade agreements reduced trade costs?. *Journal of Asian Economics*, 20(3), 255-256.

- Sayılğan, G. ve Şenol, C. (2010). Dahilde işleme rejimi ve Türk işletmelerinin ihracatı üzerine etkileri. *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 35(Ocak-Temmuz), 37-53.
- Şahin, B. E. ve Tekin, Ü. E. (2019). The effects of inward processing regime on foreign trade balance in Turkey (1996-2017). *Turkish Studies*, 14(3), 1411-1423.
- Şenol, C. (2008). *Dahilde işleme rejiminin ihracat üzerine etkileri ile tekstil ve hazır giyim sektörü üzerine bir değerlendirme* (Doktora tezi, Ankara Üniversitesi). Erişim adresi: https://www.tk.org.tr/APA/apa_2.pdf
- Takım, A. ve Ersungur, Ş. M. (2010). Dahilde işleme rejimi: ihracat ve ithalat üzerindeki etkisi. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 24(2), 289-305.
- Tekin, Ü. E. (2017). Dahilde işleme rejiminin ihracat ve ithalat üzerine etkileri (1996-2016). *International Journal of Academic Value Studies*, 3(16), 192-206.
- Yıldız, E. B. ve Mete, E. (2018). Türkiye dış ticaretinde ikilem: Dahilde işleme ve ithalata dayalı büyüme. *Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi*, Prof. Dr. Harun Terzi Özel Sayısı, 319-334.

The Effect of Import in the context of Inward Processing Regime on Domestic Intermediate Good Production in Turkey: ARDL Boundary Testing Approach

---

Extended Abstract

---

1. Introduction

Countries that adopt free trade have implemented many incentive policies, especially export-oriented, at the point of development and facilitation of international trade. Especially economically-effect customs regime for Turkey is being used as an important incentive tool. The inward processing regime is one of them. This regime is an incentive system that grants exemption from tariffs and similar financial obligations encountered during the import of inputs to be used in the production of goods, if they realize their exports. Also, this regime offers exporters the opportunity to provide the goods they need from other countries in case the goods produced by the producers who provide input to domestic exporters do not have the quality and features required for export or cannot be delivered on time.

When the literature is examined, it is found that there are few studies on inward processing regime. It is seen that some of these studies are based on the analysis of international trade data, and some of them are concluded with the analysis of the effects of the regime on exports. This study aimed to analyze the effect of inward processing regime on domestic intermediate production by focusing on a significant gap in the current literature. Therefore, the main aim of this paper is to investigate the impact of imports under the inward processing regime on domestic intermediate production, by using 2005-2016 monthly data period for Turkey.

2. Method

First the stationarity test is carried out by using ADF (Augmented Dickey-Fuller) and PP (Phillips-Perron) unit root tests. Then, in this study, ARDL (Autoregressive Distributed-Lag) boundary approach, which is a current method, is adopted. The most important advantage of the method is that it is suitable for analysis with series, which has different integration degrees. In order to determine the degree of integration, ADF and PP unit root tests are performed. Imports under inward processing regime as main explanatory variable and intermediate production index as the dependent variable are obtained from Turkey Statistics Institute. In addition, the indicators of interest rate, exchange rate and producer price index are included in the model as control variables, considering their possible effects on intermediate goods production.

3. Results and Discussion

According to the long run coefficient estimation results, the imports under the inward processing regime have a statistically insignificant effect on the domestic intermediate goods production. This result implies that the import of intermediate goods is the more advantageous than production of intermediate goods in Turkey. In other words, it is essential to use imported intermediate goods in export production. While this situation spreads an export-oriented international trade policy, it may lead to excessive import dependency. However, short run coefficient results suggest that imports under inward processing regime have a positive but very slightly effect. Deciding to ensure the sustainability of domestic production increase effect determined for the short run as well in the long run is related to current account deficit, the value of TL and/or the size of the import input dependency. Therefore, although the result obtained from the analysis findings at this point is evaluated in accordance with export-oriented trade, it is also open to different evaluations

in terms of the current situation of the country in terms of international trade indicators. Also, causality test results show a unidirectional causality relationship running from domestic intermediate good production to imports under inward processing regime.

4. Conclusion

The inward processing regime being implemented in Turkey since 1996 provides many economic added values. Although economically-effect customs regimes, especially the inward processing regime, have many advantages, the regime is criticized for the fact that the regime requires a large amount of imports for the committed export, negatively affects domestic producers of raw materials and intermediate goods. The results of this study give an idea that this regime facilitates export by providing rapid input in the export process as expected. On the other hand, the implementation of policies in order to sustain the positive effect observed in the short run is closely related to the economic balances of the country. Indeed, encouragement of domestic input production should come to the fore when the current account deficit is at very high levels, exchange rate risk, depreciation of the domestic currency or excessive dependency on imports is at unpredictable levels. However, if the indicators are at controllable levels, it would be more appropriate to expand the inward processing regime for export promotion.

Eğitimin Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: AB Ülkeleri İçin Panel Veri Analizi

Dilek KUTLUAY ŞAHİN

*Çankırı Karatekin Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü,
dilekkutluay@karatekin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-0118-4329*

Öz

Ekonomik büyümeyi belirleyen çok sayıda değişken vardır. Bu değişkenlerden biri de eğitimidir. Bu kapsamda çalışmanın amacı Avrupa Birliği ülkelerinde ekonomik büyüme ve eğitim arasındaki ilişkiyi tespit etmektir. 2002-2018 dönemine ait ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim diplomasına sahip olan işgücü verilerinin yıllık olarak kullanıldığı bu çalışmada öncelikle konu ile ilgili literatüre yer verilmiştir. Sonrasında Avrupa Birliği ülkelerinde eğitimin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim diplomasına sahip olan işgücü verileri kullanılarak, panel veri yöntemi ile analiz edilmiştir. Çalışmada kullanılan veriler Eurostat ve Dünya Bankası veri kaynaklarından elde edilmiştir. Çalışma sonucunda elde edilen analiz bulgularına göre bütün öğretim düzeylerinde çalışanların ekonomik büyümeyi arttırdığı sonucuna ulaşılmıştır. Dolayısıyla ekonomik büyümeye önem veren ülkeler eğitime fazla kaynak ayırmalıdır.

Anahtar Kelimeler: Eğitim, Ekonomik Büyüme, Panel Veri Analizi

Jel Sınıflandırma Kodları: C23, I21, O47

The Impacts of Education on Economic Growth: Panel Data Analysis for EU Countries¹

Abstract

Many variables determine economic growth. One of these variables is education. In this context, the study aims to reveal the relationship between education and economic growth in European Union countries. In this study, where the workforce data of the period of 2002-2018 with primary education, secondary education and higher education diplomas are used annually, firstly, the relevant literature is included. Then, the impact of education on economic growth in EU countries is analyzed using the panel data method, using labor data with primary, secondary, and higher education diplomas. The data used in the study were obtained from Eurostat and the World Bank database. According to the analysis findings obtained as a result of the study, it has been concluded that employees at all levels of education increase economic growth. Therefore, countries that attach importance to economic growth should allocate more resources to education.

Key Words: Education, Economic Growth, Panel Data Analysis

Jel Classification Codes : C23, I21, O47

¹ Extended abstract is presented at the end of the article.

Geliş Tarihi (Received): 09.04.2020 Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 16.12.2020

Atıfta bulunmak için/Cite this paper:

Kutluay Şahin, D. (2020). Eğitimin ekonomik büyüme üzerindeki etkileri: AB ülkeleri için panel veri analizi, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10 (2), 657-672. Doi: 10.18074/ckuiibfd.717393

1. Giriş

Dünyada yaşanan değişim ve gelişim sürecinde kalkınmanın temelini bilgi üretimi olduğu fark edilmiştir. Bilgi toplumunun en önemli ögesi olan bilgiye yatırım yapmayı başarabilen ülkeler, sürdürülebilir bir ekonomik büyümeyi yakalamışlardır. Eğitimin nitelikli işgücünün ülke ekonomisine yaptığı katkının artırılmasında önemli bir rolü vardır. Eğitim beşeri sermayenin en temel faktörlerinden biridir. Eğitimin emek faktörünün verimliliğini artırarak ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği söylenebilir.

Beşeri sermaye kavramı Adam Smith, J.Stuart Mill ve Alfred Marshall gibi klasik iktisatçılara uzanmakla birlikte 1960'lı yıllarda Schultz (1961), Denison (1962) ve Becker (1964) gibi iktisatçılar Smith'in görüşlerinden yola çıkarak ilk defa formel olarak ortaya konulan beşeri sermaye teorisini geliştirmişlerdir. Denison (1962), analiz sonucunda işgücünün eğitim düzeyindeki artışın ekonomik büyümeyi arttırdığını ortaya koymuştur. Harbison (1971), eğitimin ekonomik büyümede temel bir etken olduğunu vurgulamıştır.

Solow (1956), makalesi ekonomik büyüme kavramının temellerini ortaya koyması açısından önemlidir. Solow modeline göre ekonomik büyümeyi, daha çok yatırım ve işgücü artış hızı belirlemektedir. Ayrıca modele göre teknolojik gelişme de büyümeyi etkileyen önemli bir faktördür. Mankiw, Romer ve Weil (1992), Solow büyüme modeline beşeri sermaye değişkenini ekleyerek beşeri sermayenin ekonomik büyüme üzerinde önemli bir rolü olduğunu vurgulamışlardır. Ayrıca Romer (1990), beşeri sermayenin ekonomik büyümenin önemli belirleyicilerinden biri olduğunu vurgulamıştır.

Günümüzde eğitimin ekonomik büyümeyi önemli düzeyde etkilediği kabul edilmektedir. İktisat teorisinde ekonomik büyüme üzerinde eğitimin etkisini anlayabilmek için yapılan çalışmalar geniş bir literatür oluşturmaktadır.

İçsel büyüme teorisi ile beşeri sermaye faktörü, büyüme literatürüne eklenmiştir. Dolayısıyla beşeri sermaye, ekonomik büyüme için gerekli bir unsur olup bu da insana yatırımı zorunlu hale getirmektedir. Eğitim de insana yapılacak yatırımın unsurlarından biridir ve beşeri sermayenin geliştirilmesindeki en temel etkindir (Afşar, 2009, s. 86). Eğitimli işgücü kaynağı içsel büyümenin temel öğelerinden biridir. Eğitim olanaklarının artması işgücü verimliliğini arttırmaktadır (Yardımcıoğlu, Gürdal ve Altundemir, 2014, s. 1).

Ülke ekonomilerinin kalkınmasında eğitimin rolü büyüktür. Eğitim hem kalkınmada gerekli olan nitelikli işgücünün teminine imkân sağlamakta hem de ülkelerin üretim tekniklerinin geliştirilmesine ve üretim aşamasında kullanılmasına fırsat sunmaktadır. Eğitim düzeyi yükseldikçe işgücü verimliliği artmakta; ülkelerin verimliliği bu durumdan pozitif yönlü etkilenmektedir. Bu durum ülkelerin dışa açılmalarını daha kolay hale getirmektedir. Gelişmiş ve

gelişmekte olan piyasa ekonomileri performans açısından değerlendirildiğinde aradaki farklılığın temel sebeplerinden birinin eğitim düzeylerindeki farklılık olduğu anlaşılmıştır (Çalışkan, Karabacak ve Meçik, 2013, s. 30). Bir ülke ekonomisinin gelişmiş olması o ülke bireylerinin iyi bir eğitim almalarına ve bu eğitim neticesinde kazandıkları bilgi ve beceri ile ekonomik büyümeye katkı yapmalarına bağlıdır. Lucas (1988, s. 3) çalışmasında eğitimin beşeri sermayenin en önemli ögesi olduğunu ve sürdürülebilir ekonomik kalkınmanın beşeri sermayenin bir neticesi olduğunu belirtmiştir.

Çalışma; kullanılan veriler, analiz edilen yıl aralığı ve ülke örnekleri açısından diğer çalışmalardan farklıdır. Bu farklılık çalışmanın özgün değerini oluşturmaktadır. Çalışmanın amacı Avrupa Birliği (AB)'ndeki ekonomik büyüme ve eğitim arasındaki ilişkiyi araştırmaktır. Bu amaç doğrultusunda çalışmada öncelikle literatürde ekonomik büyüme ve eğitim arasındaki ilişkiyi ampirik ve teorik düzeyde araştıran çalışmalara yer verilmiştir. Sonraki aşamalarda veri kaynakları, yöntem hakkında bilgi verildikten sonra eğitim ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki, 2002-2018 dönemi için Avrupa Birliği ülke örnekleri bağlamında panel veri analizi uygulanarak incelenmiştir. Son aşama olan sonuç bölümünde ise ekonometrik analizin sonuçları doğrultusunda eğitim ile ekonomik büyüme arasındaki ilişki değerlendirilip, politika yapıcılara önerilerde bulunulmuştur.

2. Literatür Taraması

İktisat literatüründe ekonomik büyüme ve eğitim arasındaki ilişkiyi inceleyen teorik ve ampirik çalışmalar yoğun ilgi çekmektedir. Eğitimin ekonomik büyümeyi belirleyen temel değişkenlerden biri olduğu literatürde kabul görmektedir. Bu bağlamda eğitim ile ekonomik büyüme ilişkisini tespit etmeye yönelik teorik ve ampirik düzeyde yapılmış bazı araştırmalar aşağıda belirtilmiştir.

Barro (1991), 98 ülke için 1960-1985 dönemi verilerini kullanarak, kişi başına düşen reel GSYİH (Gayri Safi Yurtiçi Hasıla) büyüme oranı ile ilköğretime ve ortaöğretime kayıt oranı arasındaki ilişkiyi panel veri yöntemini uygulayarak analiz etmiştir. Çalışmaya göre kişi başına düşen reel GSYİH ile ilköğretime kayıt oranı arasında benzer bir ilişki bulunmaktadır.

Levine ve Renelt (1992), 1960-1989 dönemi için 119 ülkenin verilerini kullanarak, büyüme oranı ile GSYİH içerisindeki kamu eğitim harcamalarının payı ile ilk ve ortaöğretime katılım oranı arasındaki ilişkiyi analiz etmişlerdir. Levine ve Renelt'e göre ekonomik büyüme oranı ile kamu eğitim harcamalarının ulusal gelir içindeki oranı arasında güçlü bir ilişki vardır.

Zhang ve Casagrande (1998), 69 ülke için 1970-1985 dönemine ait veriler ile yapmış oldukları panel veri analizinde eğitime sağlanan sübvansiyonların ekonomik büyüme üzerinde pozitif etkisinin olduğu sonucuna ulaşmışlardır.

Lin (2003), çalışmasında Tayvan için 1965-2000 dönemine ilişkin olarak reel sermaye stoku, reel GSYİH ve beşeri sermaye göstergesi olarak çalıştırılan işgücü başına düşen eğitim senelerinin ortalamasını kullanarak yapmış olduğu panel veri analizine göre eğitim ve ekonomik büyüme arasında pozitif yönlü bir ilişki vardır.

Self ve Grabowski (2003), çalışmalarında Japonya’da 1888-1940 ve 1947-1989 olmak üzere iki ayrı dönemi incelemişlerdir. Kişi başı GSYİH, ilköğretim, ortaöğretim, yükseköğretim ve mesleki eğitimde ortalama eğitim yılı değişkenlerini kullanmışlardır. Yapılan vektör hata düzeltme modeli analizi sonucunda iktisadi büyüme ile ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim arasında nedensellik olduğu tespit edilmiştir. Mesleki eğitimin ise ekonomik büyümeyi dolaylı etkilediği sonucuna ulaşmışlardır.

Musila ve Belassi (2004), Uganda için 1965-1999 dönemi için yapmış oldukları çalışmalarında devletin vatandaşları için yaptığı eğitim harcamaları ile reel GSYİH arasındaki ilişkiyi incelemişlerdir. Çalışma sonucunda işgücü başına düşen eğitim harcamalarının artması hem uzun hem de kısa dönemde ekonomik büyümeyi pozitif olarak etkilemektedir.

Self ve Grabowski (2004), 1966-1996 döneminde Hindistan’ı inceledikleri çalışmalarında, kişi başı reel GSYİH, ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim seviyelerinde kaydolma oranlarının yanında, kadınların ve erkeklerin ayrı ayrı eğitim seviyelerinin (ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim) datalarını kullanmışlardır. Yapılan Granger nedensellik testine göre ilk, orta ve yüksek düzeydeki kadın eğitimi ekonomik büyümeyi olumlu etkilemektedir. Erkeklerde ise yalnızca ilköğretim seviyesindeki eğitimin büyüme üzerinde nedensel bir etkisinin olduğu saptanmıştır.

Loening (2005), çalışmasında 1951-2002 dönemi verilerini kullanarak Guatemala için analiz yapmıştır. Çalışmada ilk ve ortaokul eğitimine kayıt oranı ile GSYİH değişkenleri kullanılmıştır. Analiz sonucunda beşeri sermayenin uzun vadeli büyüme üzerinde oldukça önemli ve olumlu bir etkisinin olduğu görülmüştür. Öyle ki beşeri sermaye değişkenleri üretim artışının %50’sinden fazlasını açıklamaktadır. Ayrıca ortaokul eğitiminin büyümenin baskın belirleyicisi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Brempong, Paddison ve Mitiku (2006), çalışmalarında 1960-2000 döneminde Afrika ülkelerinde yüksek eğitimin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Yapılan dinamik panel veri analizine göre kişi başına reel GSYİH büyüme oranı üzerinde yüksek eğitim düzeyi de dâhil tüm eğitim seviyelerinin pozitif ve istatistiki olarak anlamlı etkiye sahip olduğu neticesine varılmıştır.

Afşar (2009), Türkiye’de eğitime yapılan yatırımlar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi tespit etmek amacıyla, 1963-2005 dönemi verilerini kullandığı çalışmasında Granger nedensellik analizi yapmıştır. Afşar’a göre Türkiye’de

eğitim yatırımları ve ekonomik büyüme arasında tek taraflı bir nedensellik vardır. Türkiye'deki eğitim yatırımları ile ekonomik büyüme arasındaki nedenselliğin yönü eğitim yatırımlarından ekonomik büyümeye doğrudur.

Telatar ve Terzi (2010), 1968-2006 dönemini kapsayan çalışmalarında Türkiye ekonomisinde nüfus, eğitim ve iktisadi büyüme arasındaki ilişkileri araştırmak amacıyla Granger nedensellik testi ve VAR analizi yapmışlardır. Analiz sonucunda iktisadi büyümeden yükseköğretim mezunları yönünde pozitif, nüfus yönünde ise negatif bir nedensellik ilişkisi tespit edilmiştir. Bunun yanında meslek lisesi mezunlarından iktisadi büyüme yönünde pozitif bir nedensellik olduğu anlaşılmıştır.

Çalışkan vd. (2013), Türkiye'de 1923-2011 döneminde eğitimin iktisadi büyümeye etkisini ortaya koyabilmek için yapmış oldukları ekonometrik analizde özellikle lise ve yükseköğretim başta olmak üzere eğitime daha çok kaynak ayrılmasının Türkiye'nin ekonomik gelişimine önemli ölçüde katkısının olacağı sonucuna ulaşmışlardır.

Akçacı (2013), çalışmasında, ekonomik büyüme ile eğitime yapılan harcamalar arasındaki ilişkiyi araştırmıştır. 1998Q1-2012Q3 dönemi için yapılan Toda-Yamamoto nedensellik testinin sonucuna göre eğitim yatırımlarından ekonomik büyüme yönünde tek taraflı bir nedenselliğin olduğu tespit edilmiştir.

Pamuk ve Bektaş (2014), çalışmalarında 1998:01-2013:02 döneminde Türkiye'de eğitim harcamalarının iktisadi büyüme üzerindeki etkisini araştırmışlardır. Bu amaç doğrultusunda yapmış oldukları analizler sonucunda eğitim yatırımları ile iktisadi büyüme arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığı sonucuna ulaşmışlardır. Ancak yapmış oldukları Granger nedensellik testi doğrultusunda Türkiye'deki eğitim harcamaları ile iktisadi büyüme arasında tek yönlü nedensellik ilişkisinin olduğunu görülmüştür.

Yardımcıoğlu, Gürdal ve Altundemir (2014) çalışmalarında 1980-2008 dönemi için 25 OECD (The Organisation for Economic Co-operation and Development - Ekonomik Kalkınma ve İşbirliği Örgütü) ülkesinde iktisadi büyüme ile eğitim arasındaki uzun dönemli ilişkiyi analiz etmişlerdir. Yapılan analiz sonucunda eğitim yatırımları ile iktisadi büyüme arasında uzun dönemde anlamlı ve çift taraflı ilişkinin varlığı anlaşılmıştır.

Yenisu (2018), çalışmasında Türkiye için 1960-2013 yıllık verilerini kullanarak, iktisadi büyüme ile eğitim düzeyleri arasındaki ilişkiyi analiz etmiştir. Analiz neticesinde uzun dönemde GSYİH ile ilköğretim, meslek lisesi ve üniversite öğrenci sayısı arasında bir ilişki olduğu bulunmuştur. Kısa dönemde ise; ilköğretim, lise ve üniversite öğrenci sayısından GSYİH yönünde, tek taraflı Granger nedensellik olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Karış (2019), çalışmasında, Türkiye ekonomisi için 2003:Q1-2018:Q2 döneminde ekonomik büyüme ile eğitim harcamaları arasında nedensellik ve eşbütünleşme ilişkisini incelemiştir. Eşbütünleşme analizi sonucunda ekonomik büyüme ile eğitim harcamaları arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu anlaşılmış, nedensellik analizine göre ise kısa ve uzun dönemde ekonomik büyümenin eğitim harcamalarının nedeni olmadığı sonucuna ulaşılmıştır. Ayrıca, sadece uzun dönemde eğitim harcamalarının ekonomik büyümenin nedeni olduğu tespit edilmiştir.

3. Veri Seti ve Kaynakları

Çalışmada 27 Avrupa Birliği (AB) ülkesine ait veriler kullanılmıştır. Çalışmanın amacı eğitimin ekonomik büyüme üzerindeki etkisini AB ülkeleri kapsamında analiz etmektir. Çalışmada verileri kullanılan AB ülkeleri; Almanya, Avusturya, Belçika, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, Hırvatistan, Hollanda, İrlanda, İspanya, İsveç, İtalya, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Macaristan, Malta, Polonya, Portekiz, Romanya, Slovakya, Slovenya ve Yunanistan'dır. Çalışmada kullanılan veriler 2002-2018 dönemini kapsamaktadır. Çalışmada yıllık veriler kullanılmıştır. AB ülkelerine ait GSYİH verisi Dünya Bankası'ndan ve ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim diplomasına sahip olan işgücü verileri Eurostat veri kaynağından alınmıştır.

4. Yöntem ve Model

Panel veri analiz yöntemi; ülkeler, firmalar, hanehalkları gibi kesit gözlemlerinin belirli bir dönemde bir araya gelmesidir. Bu yöntem; ülkelerin verilerini karşılıklı kullanarak büyümenin yakınsaması, inovasyon, uluslararası Ar-Ge yayılımı ve satınalma gücü paritesi gibi alanlarda çoğunlukla kullanılmaktadır (Hsiao, 2003, s.3; Baltagi, 2005, s. 237).

Ayrıca ülke örneğinin fazla olması, verilerde sıkıntı ve zaman aralığının geniş olması problemlerini ortadan kaldırabilmesi sebebiyle bu yöntem kullanışlı duruma gelmektedir (Baltagi, 2005, s. 237).

Panel veri analizinin dengesiz ve dengeli olmak üzere iki tane türü vardır. Dengeli analizde verilerin tüm kesitlerde eşit uzunluğa sahip zaman serisi kapsamı gerekirken, dengesiz panel veride, zaman serisinin uzunluğunun tüm kesitlerde değişiklik göstermesi gerekmektedir (Uncu, 2009, s. 30). Panel veri regresyonu; eğitim katsayısı, sabit katsayı, hata terimi varsayımlarına dayanarak değişik şekillerde tahmin edilebilmektedir (Gujarati, 2006).

Panel veri modelleri; sabit etkiler ve rassal etkiler modeli olarak ayrılmaktadır. Birimlerin rassal olarak seçildiği rassal etkiler modelinde birimler arasındaki farklılıklar da rassal olmakta ve sabit etkiler modelinde görülen serbestlik derecesi

sorunu oluşmamaktadır. Genel bir panel veri modeli şu şekildedir (Baldemir ve Keskiner, 2004, s. 47-48):

$$y_{it} = \beta_{1it} + \beta_{2it} X_{2it} + \beta_{3it} X_{3it} + e_{it} \quad i = 1, 2, \dots, n \text{ ve } t = 1, 2, \dots \quad (1)$$

$\beta_{1it} = \beta_1$ $\beta_{2it} = \beta_2$ $\beta_{3it} = \beta_3$ olduğu varsayılmaktadır. Bu modelde tek değişen sabit parametredir. Sabit terimdeki söz konusu farklılık kesite göre olup, hem zaman hem de kesiti değerlendirildiğinde model şu şekilde yazılmaktadır:

$$y_i = X_{1i} \beta_{1j} + X_{Ni} \beta_s + e \quad (2)$$

Rassal etkiler modeli ise örnekleme sürecinin sonucu olup bu süreç aşağıdaki şekilde işlemektedir (Gujarati, 2006):

$$Y_{it} = \beta_{1i} + \beta_2 X_{2it} + \beta_3 X_{3it} + u_{it} \quad (3)$$

β_{1i} 'yi sabit değil de, rassal değişken şeklinde modele katıldığında, model şu şekilde yazılmaktadır:

$$\beta_{1i} = \beta_1 + \varepsilon_i \quad i: 1, 2, \dots, N \quad (4)$$

$$Y_{it} = \beta_1 + \beta_2 X_{2it} + \beta_3 X_{3it} + \varepsilon_{it} + u_{it} \quad (5)$$

$$Y_{it} = \beta_1 + \beta_2 X_{2it} + \beta_3 X_{3it} + w_{it} \quad (6)$$

Burada $w_{it} = \varepsilon_{it} + u_{it}$ ' dir. Ayrıca u_{it} , yatay kesit ile zaman serisinin birleşmesi nedeniyle oluşan spesifik hata terimi iken, ε_{it} ise yatay kesite özgü hata bileşenini temsil etmektedir. w_{it} , iki bileşenden oluşan hata bileşenidir.

Panel veri analizlerinde rassal etkiler ya da sabit etkiler modelinin seçilmesinde verilerin önemli rolü vardır. Rassal etkiler modelinin en büyük dezavantajı, açıklayıcı değişkenler ile spesifik etkiler arasında herhangi bir korelasyon olmadığı varsayımından kaynaklanmaktadır. Sabit etkiler modelinin dezavantajı ise serbestlik derecesinden kaynaklanmaktadır (Yalçın, 2005, s. 47). Ayrıca hangi modelin seçileceğine karar verilirken Hausman testi de kullanılmaktadır. Bu test yapılarak X açıklayıcı değişkenler ile yatay kesite özgü etkiler ε_{it} arasındaki korelasyona bakılmaktadır. Hausman testine göre spesifik etki rassal varsayılmaktadır. Modelin hipotezleri: $H_0 = E(\varepsilon_{it} | X_{it}) = 0$ ise korelasyon yoktur. Ayrıca zaman serisi ve kesit verisi etkileri rassaldır. $H_1 = E(\varepsilon_{it} | X_{it}) \neq 0$ ise korelasyon vardır. Zaman serisi ve kesit verisi etkileri sabit olup; burada eğer sıfır hipotezi kabul edilirse rassal etkiler, reddedilir ise sabit etkiler modeli tercih edilmektedir (Park, 2010, s. 2).

Seçilen ülke örnekleminin fazla olması nedeniyle çalışmada panel veri yöntemi seçilmiştir. Panel veri yöntemi ile ilgili literatürde verilen bilgiler de çalışmada bu yöntemin kullanılmasını destekler niteliktedir.

Analizde, 2002-2018 döneminde ekonomik büyüme ve eğitim arasındaki ilişkiyi tespit etmek için aşağıdaki model oluşturulmuştur.

$$fg_{it} = \alpha + \beta_1 fi_{it} + \beta_2 fo_{it} + \beta_3 fy_{it} + \varepsilon_{it} + u_{it} \quad (7)$$

Modelde kullanılan değişkenler şunlardır:

fg: Ekonomik büyüme,
fi: İlköğretim diplomasına sahip işgücü,
fo: Ortaöğretim diplomasına sahip işgücü,
fy: Yükseköğretim diplomasına sahip işgücü.

5. Ekonometrik Bulgular

Çalışmada panel veri analizi 27 AB ülkesini (Almanya, Avusturya, Belçika, Bulgaristan, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, Estonya, Finlandiya, Fransa, Güney Kıbrıs Rum Yönetimi, Hırvatistan, Hollanda, İrlanda, İspanya, İsveç, İtalya, Letonya, Litvanya, Lüksemburg, Macaristan, Malta, Polonya, Portekiz, Romanya, Slovakya, Slovenya ve Yunanistan) kapsamaktadır.

Çalışmada bağımlı değişken olan “fg” ekonomik büyümeyi temsil etmektedir. Bağımsız değişkenlerden “fi” ilköğretim diplomasına sahip olan işgücünü ifade ederken, “fo” değişkeni ise ortaöğretim diplomasına sahip olan işgücünü göstermektedir. Ayrıca “fy”, değişkeni yükseköğretim diplomasına sahip olan işgücünü temsil etmektedir. 2002-2018 yıllarını kapsayan çalışmada fg, fi, fo ve fy değişkenlerine ait ikincil veriler Eurostat ve Dünya Bankası veri tabanlarından alınmıştır. Ayrıca panel veri analizi bağımsız değişkenlerin ve bağımlı değişkenin birincil farklı değerleri ile yapılmıştır.

Tablo 1: Birim Kök Testlerinin Sonuçları

Testler Değişkenler	Harris-Tzavalis		Breitung		Im-Pesaran-Shin	
	Katsayı	P-Değeri	Katsayı	P-Değeri	Katsayı	P-Değeri
lng	0.7469	0.9989	1.8280	0.9662	-1.1120	0.1331
fg	0.5128 *	0.0735	-5.5151 **	<0.0001	-5.4043 **	<0.0001
lni	0.6707	0.9211	0.3506	0.6370	-1.9326	0.0266
fi	0.1345 **	<0.0001	-6.8160 **	<0.0001	-7.4606 **	<0.0001
lno	0.6620	0.8897	0.9273	0.8231	-1.8622	0.0313
fo	0.3465 **	<0.0001	-5.6901 **	0.0000	-7.3795 **	<0.0001
lny	0.5100	0.0199	-0.8566	0.1958	-4.7829	<0.0001
fy	-0.0661 **	<0.0001	-7.2334 **	<0.0001	-9.9266 **	<0.0001

** : İstatistiksel olarak %5 düzeyinde anlamlıdır.

* : İstatistiksel olarak %10 düzeyinde anlamlıdır.

Çalışmada yapılan birim kök testleri Breitung, Im-Pesaran-Shin ve Harris-Tzavalis'tir. lng bağımlı değişkeni ile bağımsız değişkenler lni, lno ve lny'nin bütün birim kök testlerinde düzeyde durağan olmamaları nedeniyle, bağımlı değişken lng ve bağımsız değişkenler lni, lno ve lny'nin birincil farkları alınarak, elde edilen fg, fi, fo ve fy değişkenlerinin yapılan birim kök testleri sonuçlarına göre fg, fi, fo, fy değişkenleri %5 anlamlılık düzeyinde durağandır (Tablo 1). Ayrıca analiz için sabit etkiler modelinin daha uygun olduğu Hausman testi yapılarak tespit edilmiştir. Çünkü yapılan bu test neticesinde "Prob>chi2 = 0.0000" sonucu elde edilmiştir.

Tablo 2: Hausman Testi Sonucu

Bağımlı Değişken	fg
Prob>chi2	<0.0001
Sonuç	Sabit

Hausman testi, panel veri analizlerinde sabit etkiler ya da rassal etkiler modellerinden birinin seçiminde kullanılmaktadır. Ayrıca Hausman testi bağımsız değişkenler ve bireysel etkiler arasında ilişki olup olmadığını tespit etmek için de kullanılmaktadır. Hausman testinde H_0 hipotezi (rassal etki hâkim) onaylanmazsa sabit etkiler, onaylanırsa rassal etkiler modeli tercih edilmektedir (Clark ve Linzer, 2012, s. 11). Tablo 2'de Hausman testi p-değeri "0,000" olup, $p < 0.05$ olduğu için H_0 (rassal etki hâkim) hipotezi reddedilerek, sabit etkiler modeli tercih edilmiştir.

Tablo 3: Diagnostik Testlerinin Sonuçları

Heteroskedasite		Otokorelasyon		Birimlerarası Korelasyon	
Prob>chi2	<0.001	Bhargava et al. Durbin-Watson	1.65615	Pr	<0.0001
		Baltagi-Wu LBI	1.7206758		
Sonuç	Heteroskedasite Var	Sonuç	Otokorelasyon Var	Sonuç	Birimlerarası Korelasyon Var

Analizin güvenilirliğini tespit etmek amacıyla heteroskedasite, otokorelasyon ve birimlerarası korelasyon testleri yapılarak, heteroskedasitenin, otokorelasyonun ve birimlerarası korelasyonun varlığı tespit edilmiştir. Çünkü heteroskedasiteyi belirlemek için uygulanan değiştirilmiş wald testinin prob>chi2 sonucu “0.000” çıkararak, heteroskedasitenin varlığı anlaşılmıştır. Ayrıca otokorelasyonu tespit etmek amacıyla uygulanan testlerin sonuçlarının kritik değer 2’den küçük olması otokorelasyonun olduğunu göstermektedir. Bununla birlikte birimlerarası korelasyonun olup olmadığını anlamak için uygulanan Breusch Pagan testinin pr değerinin kritik değer 0.05’ten küçük olması ile birimlerarası korelasyon sorunu tespit edilmiştir (Tablo 3). Bu problemleri gidermek amacıyla robust panel veri analizi yapılmıştır.

Tablo 4: Panel Veri Testi Sonuçları

Bağımlı değişken fg			
Değişkenler	Coef.	P> z	[95% Conf. Interval]
fi	0.1705741 **	<0.001	0.161836 0.17931
fo	0.2806356 **	<0.001	0.25504 0.306229
fy	0.1422064 **	<0.001	0.122600 0.161812
cons	0.0194951	<0.001	0.017250 0.021740

** : İstatistiksel olarak %5 seviyesinde anlamlıdır.

fi bağımsız değişkeni, fg bağımlı değişkenini öngörüleceği gibi pozitif yönde etkilemektedir. Çünkü fi %1 arttığında, fg %0,17 artmaktadır. Bununla birlikte fo bağımsız değişkeni, fg bağımlı değişkenini pozitif yönde etkilemektedir. Sebebi fo’da %1’lik bir artış olduğunda, fg’yi %0,28 artırmaktadır. Ayrıca bağımsız değişken fy, bağımlı değişken fg’yi pozitif olarak etkilemektedir. Çünkü fy’de %1’lik artış olduğunda, fg %0,14 artmaktadır (Tablo 4).

6. Sonuç

Gelişmiş ülke ekonomilerinin en büyük avantajlarından biri de iyi eğitilmiş, nitelikli işgücüne sahip olmalarıdır. Bir ülkede eğitim seviyesinin yükselmesi işgücünün verimliliğini arttırmakta, bu da ekonomik büyüme üzerinde olumlu etki yaratmaktadır. Ülkedeki eğitim düzeyi, ülke ekonomisinin kalkınma sürecine dinamizm katmaktadır.

Bu çalışmada, eğitim ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi tespit edebilmek amacıyla 2002-2018 dönemini kapsayan yıllık verilerle AB ülkeleri için analiz yapılmıştır. AB ülkeleri ile yapılan panel veri analizi sonucuna göre ilköğretim, ortaöğretim ve yükseköğretim diplomasına sahip olan işgücünün ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği tespit edilmiştir. Farklı eğitim düzeyinde çalışan işgücü sayısı ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi belirtmek için yapılan analiz sonucunda elde edilen sonuç literatürdeki ekonomik büyüme ile eğitim arasında pozitif yönlü bir ilişki bulunduğunu ifade eden genel kanıyı desteklemektedir.

Ortaöğretim diplomasına sahip olan işgücünün ekonomik büyümeyi olumlu yönde etkilemesi aslında mesleki eğitim veren okulları da kapsadığı için mesleki açıdan teknik bilgi ve beceriye sahip olan kişilerin iş hayatında ekonomik büyümeye katkı sağladıkları da anlaşılmaktadır. Dolayısıyla mesleki eğitimin öneminin farkına varılarak kalite ve etkinliğinin artırılması önem arz etmektedir. Bu sonuç da literatürdeki mesleki eğitimin ekonomik büyüme üzerinde etkili olduğunu savunan görüşleri destekler niteliktedir.

Çalışma, AB ülkelerinde eğitimin ekonomik büyümeyi arttırdığını göstermektedir. Bu bağlamda çalışmada elde edilen bulgular neticesinde politika yapıcılara sürdürülebilir iktisadi büyümeyi yakalamaları için eğitime daha çok kaynak ayrılmaları önerilmektedir.

Kaynakça

- Afşar, M. (2009). Türkiye’de eğitim yatırımları ve ekonomik büyüme ilişkisi. *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 9(1), 85-98.
- Akçacı, T. (2013). Eğitim harcamalarının iktisadi büyümeye etkisi. *KAU İİBF Dergisi*, 4(5), 65-79.
- Baldemir, E. ve Keskiner, A. (2004). Devalüasyon, para, reel gelir değişkenlerinin dış ticaret üzerine etkisinin panel data yöntemiyle Türkiye için incelenmesi. *Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 6(4).
- Baltagi, B. H. (2005). *Econometric analysis of panel data*. West Sussex: John Wiley & Sons Ltd.
- Barro, R. J. (1991). Economic growth in a cross section of countries. *The Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 407-443.
- Becker, G. (1964). Human capital: A theoretical and empirical analysis with special reference to education. Columbia University Press, New York.
- Brempong, K. G., Paddison, O. ve Mitiku, W. (2006). Higher education and economic growth in Africa. *Journal of Development Studies*, 42(3), 509-529.
- Clark, S.T. ve Linzer, D. A. (2012). Should I Use Fixed or Random Effects? <http://polmeth.wustl.edu/media/Paper/ClarkLinzerREFEMar2012.pdf>(Erişim Tarihi: 14 Haziran 2020)
- Çalışkan, Ş., Karabacak, M. ve Meçik, O. (2013). Türkiye’de eğitim-ekonomik büyüme ilişkisi: 1923-2011 (kantitatif bir yaklaşım). *Yönetim Bilimleri Dergisi*, 11(21), 29-48.
- Denison, E. F. (1962). Education, economic growth, and gaps in information. *Journal of Political Economy*, 70(5), 124-128.
- Gujarati, D. N. (2006). *Temel ekonometri*. (Ü. Şenesen ve G.G. Şenesen, Çev.). İstanbul: Literatür Yayıncılık.
- Harbison, F. H. (1971). Human resources as the wealth of nations. *American Philosophical Society*, 115(6), 426-431.
- Hsiao, C. (2003). *Analysis of panel data*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Karış, Ç. (2019). Eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme üzerine bir nedensellik analizi: Türkiye örneği. *Bingöl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 9(18), 1067-1088.
- Levine, R. ve Renelt, D. (1992). A sensitivity analysis of cross-country growth regressions. *The American Economic Review*, 82(4), 942-963.
- Lin, T. C. (2003). Education, technical progress, and economic growth: The case of Taiwan. *Economics of Education Review*, 22(2), 213-220.
- Loening, J. L. (2005). Effects of primary, secondary and tertiary education on economic growth evidence from Guatemala. *World Bank Policy Research Working Paper*, Rapor No: WPS3610.
- Lucas, R. E. (1988). On the mechanics of economic development. *Journal of Monetary Economics*, 22, 3-42.
- Mankiw, N. G., Romer, D., Weil, D. N. (1992). A Contribution to the empirics of economic growth, *The Quarterly Journal of Economics*, 107(2), 407-437.
- Musila, J.W. ve Belassi, W. (2004). The impact of education expenditures on economic growth in Uganda: Evidence from time series data. *The Journal of Developing Areas*, 38(1), 123-133.
- Pamuk, M. ve Bektaş, H. (2014). Türkiye’de eğitim harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: ARDL sınır testi yaklaşımı. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(2), 77-90.
- Park, H. M. (2010). Practical Guides to Panel Data Analysis. http://www.iuj.ac.jp/faculty/kucc625/writing/panel_guidelines.pdf (Erişim Tarihi: 07 Kasım 2019)
- Romer, P. M. (1990). Endogenous technological change. *Journal of Political Economy*, 98(5), 71-102.
- Schultz, T. (1961). Investment in human capital. *The American Economic Review*, 51(1), 1-17.
- Self, S. ve Grabowski, R. (2003). Education and long-run development in Japan. *Journal of Asian Economics*, 14(4), 565-580.
- Self, S. ve Grabowski, R. (2004). Does education at all levels cause growth? India, a case study. *Economics of Education Review*, 23(1), 47-55.

- Solow, R. (1956). A contribution to the theory of economic growth. *The Quarterly Journal of Economics*, 70(1), 65-94.
- Telatar, O. M. ve Terzi, H. (2010). Nüfus ve eğitimin ekonomik büyümeye etkisi: Türkiye üzerine bir inceleme. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 24(2), 197-214.
- Uncu, F. (2009). *Doğrudan yabancı yatırımlarla ilgili panel veri araştırması* (Yayımlanmamış yüksek lisans tezi). İnönü üniversitesi sosyal bilimler enstitüsü, Malatya.
- Yalçın, E. (2005). *İktisadi büyüme ve dış krediler: Ampirik bir çalışma* (Yayımlanmamış uzmanlık tezi). Türkiye cumhuriyet merkez bankası dış ilişkiler genel müdürlüğü, Ankara.
- Yardımcıoğlu, F., Gürdal, T. ve Altundemir, M. E. (2014). Eğitim ve ekonomik büyüme ilişkisi: OECD ülkelerine ilişkin panel eşbütünleşme analizi (1980-2008). *Eğitim ve Bilim*, 39(173), 1-12.
- Yenisu, E. (2018). Türkiye’de eğitim düzeylerinin ekonomik büyümeye etkisi. *Doğu Anadolu Sosyal Bilimlerde Eğilimler Dergisi*, 2(1), 27-44.
- Zhang, J. ve Casagrande, R. (1998). Fertility, growth and flat-rate taxation for education subsidies. *Economics Letters*, 60(2), 209-216.

The Impacts of Education on Economic Growth: Panel Data Analysis for EU Countries

---

Extended Abstract

---

1. Introduction

The concept of human capital trace to classical economists such as Adam Smith, J. Stuart Mill and Alfred Marshall. In the 1960s, economists such as Schultz (1961), Denison (1962) and Becker (1964) developed the human capital theory, which was put forward formally for the first time, based on Smith's views. Denison (1962) revealed that the increase in the education level of the workforce increases economic growth as a result of the analysis. Harbison (1971) emphasized that education is a fundamental factor in economic growth.

Solow (1956) is important in terms of reveal the foundations of the concept of economic growth. According to the Solow model, economic growth is determined by more investment and labor force growth rate. Also, according to the model, technological development is an important factor affecting growth. Mankiw, Romer, and Weil (1992) emphasized that human capital has an important role in economic growth by adding the human capital variable to the Solow growth model. In addition, Romer (1990) indicated that human capital is one of the important determinants of economic growth.

Today it is accepted that education significantly affects economic growth. Studies conducted to understand the effect of education on economic growth in economic theory constitute a large literature. The study differs from other studies in terms of data used, year range analyzed and country samples. This difference constitutes the original value of the study. The aim of the study is to investigate the relationship between economic growth and education in the European Union (EU). In line with this purpose, the study primarily includes studies in the literature that investigate the relationship between economic growth and education at an empirical and theoretical level. In the next stages, after giving information about the data sources and the method, the relationship between education and economic growth was examined by applying panel data analysis in the context of the European Union country examples for the period 2002-2018. In conclusion, the relationship between education and economic growth is evaluated in line with the results of the econometric analysis, and recommendations have been made to policy makers.

2. Method

Data from 27 European Union (EU) countries were used in the study. The aim of the study is to analyze the impact of education on economic growth within the EU countries. EU countries whose data are used in the study; Germany, Austria, Belgium, Bulgaria, Czech Republic, Denmark, Estonia, Finland, France, Greek Cypriot Administration of Southern Cyprus, Croatia, Netherlands, Ireland, Spain, Sweden, Italy, Latvia, Lithuania, Luxembourg, Hungary, Malta, Poland, Portugal, Romania, Slovakia, Slovenia and Greece. The data used in the study cover the period 2002-2018. Annual data were used in the study. GDP data of EU countries are taken from the World Bank, and labor force data with primary, secondary and higher education diplomas are taken from Eurostat data source. Panel data method was chosen in the study due to the large sample size of the selected country. The information given in the literature about the panel data method also supports the use of this method in the study.

The dependent variable "fg" in the study represents economic growth. While "fi", one of the independent variables, expresses the workforce with a primary education diploma, the variable

“fo” indicates the workforce with a secondary education diploma. In addition, "fy" variable represents the workforce with higher education diploma. Panel data analysis was performed with primary different values of independent variables and dependent variable.

3. Results and Discussion

Unit root tests performed in the study are Breitung, Im-Pesaran-Shin and Harris-Tzavalis. Since the dependent variable lng and the independent variables lni, lno, and lny are not stationary at the level in all unit root tests, the primary differences of the dependent variables lng and the independent variables lni, lno and lny are taken and the obtained variables fg, fi, fo and fy. According to the results of the unit root tests, variables fg, fi, fo, fy are stationary at 5% significance level. In addition, it was determined that the fixed effects model was more suitable for analysis by using the Hausman test.

In order to determine the reliability of the analysis, heteroscedasticity, autocorrelation and inter-unit correlation tests were performed, and the existence of heteroscedasticity, autocorrelation and inter-unit correlation was determined. Robust panel data analysis has been performed in order to eliminate these problems.

The fi independent variable positively affects the fg dependent variable as predicted. Because when fi increases by 1%, fg increases by 0.17%. However, the fo independent variable positively affects the fg dependent variable. Because when there is a 1% increase in fo, it increases fg by 0.28%. In addition, the independent variable fy positively affects the dependent variable fg. Because when there is a 1% increase in fy, fg increases by 0.14%.

4. Conclusion

According to the results of the panel data analysis conducted with EU countries, it was determined that the workforce with primary, secondary and higher education diplomas positively affected economic growth. The result obtained in the analysis made to indicate the relationship between the number of workforce working at different educational levels and economic growth supports the general opinion in the literature that there is a positive relationship between economic growth and education. The study indicates that education increases economic growth in EU countries. In this context, as a result of the findings of the study, it is recommended that policy makers allocate more resources for education in order to achieve sustainable economic growth.

Testing Nonlinear Effect of Volume on Price: Evidence from Textile Sector Stocks in BIST

Gürkan BOZMA

*Corresponding Author, Iğdır University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics,
gurkan.bozma@igdir.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4047-9012*

Selim BAŞAR

*Anadolu University, Faculty of Economics and Administration Sciences,
Department of Economics,
selim@anadolu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7055-8240*

Abstract:

This paper examines the nonlinear relationship between volume and price for Textile sector stocks trading in BIST over the period 2011-2016 using daily data. The reason for the selection of the textile sector is that it is a pioneering sector in the exports of Turkey in the post-1980 period. We use Nonlinear Autoregressive Distributed Lags (NARDL) model to test the asymmetric impact of volume on price. The result from the bound test indicates that the null of the cointegration hypothesis rejects for Ateks, Bossa, and Mndrs stocks. We find a significant long-run asymmetric effect of volume on the price for Ateks while not for other stocks. It is also found that volume affects price asymmetrically in the short-run for Ateks, Bossa, and Mndrs.

Keywords: Stock Market, Volume, Price, NARDL, Textile Sector

Jel Code: C01, F65, G17, G40

Hacmin Fiyat Üzerindeki Doğrusal Olmayan Etkisinin Test Edilmesi: BIST Tekstil Sektörü Hisse Senetleri Örneği

Özet:

Bu çalışma, 2011-2016 döneminde BIST'te işlem gören Tekstil sektörü hisse senetleri için hacim ve fiyat arasındaki doğrusal olmayan ilişkiyi günlük verileri kullanarak incelemektedir. Tekstil sektörünün seçilmesinin nedeni, 1980 sonrası dönemde Türkiye ihracatında öncü bir sektör olmasıdır. Hacmin fiyat üzerindeki asimetrik etkisini test etmek için Doğrusal Olmayan Gecikmesi Dağıtılmış Otoregresif (NARDL) modeli kullanılmıştır. Sınır testinden elde edilen sonuca göre, Ateks, Bossa ve Mndrs hisse senetleri için fiyat ve hacim arasında eşbütünleşik ilişki olduğu tespit edilmiştir. Diğer hisse senetleri için olmasa da, Ateks hisse senedinde hacmin fiyat üzerinde uzun dönemde asimetrik bir etkisi olduğunu görülmüştür. Ateks, Bossa ve Mndr hisse senetlerinde kısa dönemde hacmin fiyatı asimetrik olarak etkilediği ortaya koyulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Hisse Senedi Piyasası, Hacim, Fiyat, NARDL, Tekstil Sektörü

Jel Kodları: C01, F65, G17, G40

Geliş Tarihi (Received): 27.03.2020, Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 16.12.2020

Atıfta bulunmak için/Cite this paper:

Bozma, G. ve Başar, S. (2020). Testing nonlinear effect of volume on price: Evidence from textile sector stocks in BIST, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10 (2), 673-689. Doi: 10.18074/ckuiibfd.710113

1. Introduction

The most important instrument of capital markets, which is one of the main financial and economic units for the world economies, undoubtedly stocks. They are financial instruments that create shareholding status between the issuer and the buyer and give the issuer the right to use the funds until the day of liquidation. Stock markets also have economic functions such as providing liquidity and movement to savings, creating a single price in the market, spreading ownership, securing investors, becoming an important indicator in the economy, giving mobility to the capital, and making structural changes in the industry.

In this study, the relationship between volumes and prices of textile sector shares traded in Borsa Istanbul (BIST) is discussed. The study is different from other studies as it is done for a single country and a single sector. The reason for the selection of the textile sector is that it is a pioneering sector in the exports of Turkey in the post-1980 period when the liberal economy began to be implemented. In the second part of the study, some theoretical and empirical studies about the determinants of stock prices are summarized. In this context, after explaining the discussions about some macro-economic factors such as inflation rate, interest rate, exchange rate, and money supply; the effect of the transaction volume, which is the main movement point of the study, on the price has been explained. In the last part, the relationship between volumes and prices of the stocks of the textile sector traded in BIST has been empirically analyzed. Various econometric methods have been used in this context and findings have been reported. The study concludes with results and evaluations made under the light of the application (analyses) results.

2. Determinants of Stock Prices

Several factors affect the formation of stock prices. Some of these are related to the commercial performance of the companies. Apart from this, the performances of countries and the world economy, as well as political factors and anticipations, can affect prices. Various studies have been carried out in the literature regarding the prices of stocks and their determinations.

As the findings on the effect of *inflation* on stocks have been investigated, it has been found that inflation has increased share stock returns (Abdullah and Hayworth, 1993; Boudoukh and Richardson, 1993; Fosback, 1992; Spyrou, 2004; Zügül and Şahin, 2009). On the other hand, some studies have been found inflation has decreased stock returns (Adrangi, Chatrath, and Raffiee, 1999; Chopin and Zhong, 2000; Fama, 1981; Geske and Roll, 1983; Mandelker and Tandon, 1985; Wongbangpo and Sharma, 2002).

Some studies have focused on the relationship between stock prices and the *exchange rate*. Aggarwal (1981), Sadeghi (1992), Erdem, Arslan, and Sema

Erdem (2005), Kurihara (2006) have found a positive relationship between the exchange rate and stock prices. In contrast, Soenen and Hennigar (1988), Ajayi and Mougoué (1996), Maysami and Koh (2000), Hondroyiannis and Papapetrou (2001), Yurdakul and Akçoraoğlu (2006), Kim (2003), Dizdarlar and Derindere (2008), Albayrak, Öztürk, and Tüylüoğlu (2012) have found a negative relationship between the exchange rates and stock prices. Gay Jr (2008) argues that there is no relationship between exchange rates and prices for BRIC countries.

The relationship between the prices of stocks and the returns and the *interest rates* has also been the subject of various studies. Many of the studies suggest that stock prices are adversely affected by interest rates (Aydemir, Demirtaş, and Demirhan, 2009; Büyükşalvarcı, 2010; Cook and Hahn, 1988; Flannery and James, 1984; Hondroyiannis and Papapetrou, 2001; Kim, 2003; Mukherjee and Naka, 1995; Mumcu, 2005; Zügül and Şahin, 2009). On the other hand, there are some findings that there is no correlation between these variables (Dizdarlar and Derindere, 2008; Gençtürk, 2009; Kurihara, 2006; Laopodis, 2011).

The claim that the *money supply* will affect stock prices is also discussed in the literature. Sprinkel (1964) and Palmer (1970) reached findings confirming this claim. In some of these studies, it was concluded that the money supply in some cases negatively affects the stock prices (Altıntaş and Tombak, 2011; Sohail and Zakir, 2011; Zügül and Şahin, 2009) while some studies found a positive effect of this relationship (Atan, Boztosun, and Kayacan, 2005; Aydemir et al., 2009; Büyükşalvarcı, 2010; Gençtürk, 2009; Kaya, Çömlekçi, and Kara, 2013; Mukherjee and Naka, 1995; Omağ, 2009; Özer, Kaya, and Özer, 2013; Shiblee, 2009; Sohail and Hussain, 2012).

Recently, prices of stocks and the relationship between returns and volume are being discussed extensively. Granger and Morgenstern (1963) and Abdullahi, Kouhy, and Muhammad (2014) have suggested that there is no relationship between these variables. The relationship between volume and prices can be stated to be the forefront of causality analysis. Some of these studies have found that there is a two-way causality between transaction volume and stock prices (Akar, 2008; Başci, Özyildirim, and Aydoğan, 1996; Chen, Firth, and Rui, 2001; Lee and Rui, 2002; Moosa and Al-Loughani, 1995; Silvapulle and Choi, 1999; Yörük, Erdem, and Erdem, 2006).

However, there are also studies suggesting that volumes affect stock prices. Saatcioglu and Starks (1998) used data from the 1986-1995 period in their studies on stocks traded on Argentina, Brazil, Chile, Colombia, Mexico, and Venezuela stock exchange markets. According to the results of the study, there is a direct correlation between transaction volume and prices in Brazil, Colombia, Mexico, and Venezuela stock exchanges. Ahmed, Hassan, and Nasir (2005) have concluded that the volume is also influential on the volatility of stocks brought for

the Kuala Lumpur Stock Exchange. Baklaci and Kasman (2006) estimated 25 stocks traded in BIST using the daily data for the period 1998-2005 and found that the volumes affect the return volatility of the corresponding stocks. Floros and Vougas (2007) have found in their work that on the Greek Stock Exchange, the volume is influenced by the prices of 20 stocks. Mahajan and Singh (2008) used daily data for the Mumbai Stock Exchange and concluded the increase in the volume of their stocks increased price volatility. Similar researches for India was carried out by Kumar, Singh, and Pandey (2009) and their finding was that the volume is affected by income. Chandrapala (2011) reached past period volume negatively affected existing prices in the study of 266 stocks traded in Colombo stock exchange. Başar (2014) applied a dynamic panel regression estimation on the stocks of logistics and civil aviation companies on BIST and reached the result that stock prices were negatively and significantly affected by the volume. Al Samman and Al-Jafari (2015) argued that the volume for the Omani stock exchange is the reason for stock returns. Findings related to the relationship between price and volumes have been obtained in studies conducted on BIST (Akar, 2008; Baklaci and Kasman, 2006; Başci et al., 1996; Kayalidere, Kargın, and Aktaş, 2009; Umutlu, 2008; Yörük et al., 2006). Chaudhuri and Kumar (2015) stated that stock price is weakly exogenous only in the high volatility regime. Garcia et al. (2014) suggested that there is a bidirectional causal relation from volume to price returns not only in the mean but also in the variance. Carvalhal et al. (2013) indicated a positive and significant relation between stock price changes and high-volume trades. Moreover, Rashid (2007) suggested that the linear Granger causality from volume change to stock price change depends on the direction of the stock price movement. Wand et al. (2020) analyzed China's stock market behavior and subsequent price-volume equation and they found that significant time-breaking effects exist and that the high-low volatility effects are substantial. Gebka and Wohar (2013) analyzed the causality between past trading volume and index returns in the Pacific Basin countries. They found that OLS results indicate no causal link between volume and returns. However, the quantile regression method reveals strong nonlinear causality: positive for high return quantiles and negative for low ones. Ozdemir (2020) analyzed that volatility spillover between stock prices and trading volume is examined within the framework of the mixed distributions hypothesis in Turkish capital markets. The results from the study indicated that the existence of bidirectional volatility spillovers between stock price and trading volume in the pre-and post-crisis periods. Moreover, there is a unidirectional volatility spillover from stock prices to trading volume in the crisis period. Zhang et al. (2017) found a strong relationship between stock price volatility and volume. Chen et.al (2018) found that the stock market volume information is helpful to the prediction of the volatility of the stock price.

3. An Application on the Relations Between Transaction Prices and Prices of Stocks of the Textile Sector Traded in Stock Exchange Istanbul

3.1. Methodology

The NARDL (Non-Linear Autoregressive Distributed Lags) method proposed by Shin, Yu, and Greenwood-Nimmo (2014) is used to determine the existence of an asymmetric relationship between price and volume in the stock market. The NARDL model is often used in recent empirical studies as a useful method for determining the asymmetric relationship. The following equation (1) is used to reveal that asymmetric relationship.

$$y_t = \beta^+ x_t^+ + \beta^- x_t^- + u_t \quad \text{and} \quad x_t = x_0 + x_t^+ + x_t^- \quad (1)$$

where the y and x dependent and independent variables are stationary I(1) level respectively and x_t^+ and x_t^- indicate the sum of the positive and negative residuals of x . Positive and negative residuals are obtained as in the following equation (2).

$$x_t^+ = \sum_{j=1}^t \Delta x_t^+ = \sum_{j=1}^t \max(\Delta x_j, 0), x_t^- = \sum_{j=1}^t \Delta x_t^- = \sum_{j=1}^t \min(\Delta x_j, 0) \quad (2)$$

The NARDL model is similar to the ARDL model developed by Pesaran et al. (2001). Therefore, the series should also be stationary at I (0) or I (1) levels. The NARDL model adapted to equation (3) is given below.

$$\begin{aligned} \Delta Lnp_{i,t} = & \\ \alpha_0 + \beta Lnp_{i,t-1} + \theta^+ Lnv_{i,t-1}^+ + \theta^- Lnv_{i,t-1}^- + & \\ \sum_{i=1}^{p-1} \varphi_i \Delta Lnp_{i,t-i} + \sum_{i=0}^{q-1} \pi_i^- \Delta Lnv_{i,t-i}^- + \sum_{i=0}^{q-1} \pi_i^+ \Delta Lnv_{i,t-i}^+ + \varepsilon_t & \end{aligned} \quad (3)$$

Equation (3) shows Lnv and Lnp the volume and price of i stock respectively and ε is error terms without autocorrelation. The information criterion (Akaike, Schwarz, Hannan-Quinn, FPE) could be used in the NARDL model as well as in the ARDL model, besides the general to the specific approach. General to the specific approach, starts from the maximum lag length, and the model is estimated again by discarding statistically insignificant variables. This process continues until there is no meaningful variable in the model and thus the optimal model is tried to be obtained. Following the determination of the optimal model, null hypotheses are tested for whether the series are cointegrated or not $t_{BDM}: \beta = 0$ and $F_{PSS}: \beta = \theta^+ = \theta^- = 0$. The test statistics obtained from the tests are compared with the table values given in Pesaran, Shin, and Smith (2001) to determine whether the series are cointegrated. The hypothesis $W_{LR}: -\frac{\theta^+}{\beta} = -\frac{\theta^-}{\beta}$ is tested for the existence of a long-run symmetrical relationship. At the same time, the hypothesis $W_{SR}: \sum_{i=0}^q \pi_i^- = \sum_{i=0}^q \pi_i^+$ is tested for a short-run symmetrical relationship.

3.2. Data Set

10 Textile stocks (Arsan, Ateks, Bilici, Bossa, Dagi, Kords, Mndrs, Sktas, Yatas, and Yunsa) traded at BIST to test the existence of an asymmetric relationship between the price of the stock market and the volume using the daily data set for the period 2011-2016 is discussed. The data of 10 Textile stocks prices are taken from www.investing.com. Estimates were made by taking the natural logarithm of the data sets used in the study. Table 1 presents descriptive statistics for the series.

Table 1: Descriptive Statistics

Statistics		Mean	Median	Max.	Min.	Std. Dev.	Skew.	Kurto.	JB	Obs.
Arsan	Lnv	13.445	13.437	17.229	10.504	1.024	0.205	3.052	10.875*	1517
	Lnp	0.578	0.548	1.241	0.131	0.222	0.263	2.131	65.210*	1517
Ateks	Lnv	11.46	11.374	14.746	8.588	1.083	0.3	2.878	22.931*	1461
	Lnp	1.746	1.7439	2.496	1.169	0.306	0.149	2.299	35.277*	1461
Bilici	Lnv	12.481	12.461	16.031	9.242	1.107	0.158	3.097	6.242*	1364
	Lnp	0.433	0.255	1.430	-0.051	0.369	0.829	2.335	181.294*	1364
Bossa	Lnv	12.89	12.807	17.255	9.254	1.123	0.41	3.299	46.598*	1461
	Lnp	0.76	0.751	1.536	0.398	0.186	0.742	3.859	179.196*	1461
Dagi	Lnv	12.79	12.741	16.532	8.835	1.181	0.12	3.206	5.716**	1357
	Lnp	0.39	0.357	1.308	-0.415	0.389	0.3	2.665	26.716*	1357
Kords	Lnv	12.296	12.103	17.449	7.8716	1.549	0.195	2.541	22.061*	1461
	Lnp	1.419	1.383	2.021	1.004	0.205	0.636	3.181	100.737*	1461
Mndrs	Lnv	14.815	14.815	18.275	11.780	0.978	0.079	2.953	1.665	1461
	Lnp	-0.430	-0.494	0.166	-0.942	0.260	0.369	2.141	78.114*	1461
Sktas	Lnv	11.391	11.319	15.452	8.397	1.076	0.402	3.437	51.028	1461
	Lnp	1.318	1.151	2.868	0.631	0.544	1.062	3.384	283.690	1461
Yatas	Lnv	13.194	13.223	16.853	7.879	1.162	-0.093	3.144	3.373	1461
	Lnp	0.434	0.278	1.475	-0.261	0.453	0.465	1.877	129.358*	1461
Yunsa	Lnv	11.424	11.377	14.883	7.688	1.336	0.002	2.451	18.326	1461
	Lnp	1.388	1.435	1.911	0.718	0.293	-0.356	1.910	103.114	1461

Note: *,** and *** indicate null hypothesis rejected at a significance level of 1%, 5%, and 10%, respectively.

As seen in Table 1, on average, Mndrs has the highest volume in the stocks (14.815). This stock is followed by Arsan (13.445) and Yatas (13.194), respectively. The lowest volume belongs to Sktas stock. When we look at stock prices, Ateks appears as the highest bid (1.746). Yunsa (1.388) and Sktas (1.318) follow Ateks respectively. If we look at the standard deviation, which is a decent indicator, the price is the highest for Sktas (0.544) and the lowest for Bossa (0.186). When we look at the kurtosis coefficients, it is expressed that the coefficients have a distribution of fat tail when the coefficients are larger than 0. The Jarque-Bera coefficients show that the volume of Mndrs stock, the volume and price of Sktas stock, and all the series except Yatas and Yunsa's volume are not normally distributed. Other statistics of the series can be seen in Table 1. On the other hand, when we see over at the stationary of the series (Table 2), the

volumes of all stocks are at 1% significance level (I (0)) and the price series are at the 1% significance level (I (1)).

Table 2: ADF Unit Root Test Results

Variables	Lnv_t	ΔLnv_t	Lnp_t	ΔLnp_t
<i>Arsan</i>	-10,330(2)*	-	-2.794 (0)	-36.795 (0)*
<i>Ateks</i>	-10.017(3)*	-	-2.655(0)	-38.011(0)*
<i>Bilici</i>	-7.466(4)*	-	-2.185(0)	-34.893(0)*
<i>Bossa</i>	-7.843(1)**	-	-3.095(1)	-35.361(0)*
<i>Dagi</i>	-11.139(2)*	-	-1.440(1)	-32.073(0)*
<i>Kords</i>	-4.916(6)*	-	-1.848(0)	-36.858(0)*
<i>Mndrs</i>	-6.093(7)*	-	-2.116(1)	-41.388(0)*
<i>Sktas</i>	-8.813(4)*	-	-2.522(0)	-35.983(0)*
<i>Yatas</i>	-5.831(5)*	-	-1.291(0)	-36.867(0)*
<i>Yunsa</i>	-4.523(6)*	-	-1.602(0)	-35.813(0)*

Note: *, **, and *** respectively 1%, 5%, and 10% the null hypothesis at the level of significance is rejected.

Normally, there are 12 textile stocks in BIST. These are excluded from the study because the volume and price series values of Derim and Hateks are stationary at the level I(0). Since none of the listed series is at level I (2), the NARDL method can be used to determine the asymmetric relationship between volume and price in stocks.

3.3. Estimation Results

As a result of the ADF unit root test, short and long-term asymmetric relations between the prices and volumes of stocks are examined by the NARDL method followed by Shin et al. (2014) because none of the series is stationary at I (2) level. To determine the optimal lag length, general to specific approach is used and the NARDL model is tried to be constructed starting by lag lengths $p = 12$ and $q = 12$. As seen in Table 3, only a long-run period of asymmetric relationship exists between prices and stocks in Ateks, Bossa, and Mndrs ($F_{PSS} > I (1)$). On the other hand, it can be said that there is no cointegrated relationship between the asymmetric structure of volume and price for 7 stocks. In this context, between the volumes and prices of stocks, Saatcioglu and Starks (1998), Moosa and Al-Loughani (1995), Başıci et al. (1996), Silvapulle and Choi (1999) and Yörük et al. (2006) suggest symmetrical relations may exist.

Table 3: NARDL Model Results

	Arsan	Ateks	Bilici	Bossa	Dagi
<i>Constant</i>	0.000 (0.035)	<i>Constant</i> 0.016 (2.714)	<i>Constant</i> 0.003 (0.792)	<i>Constant</i> 0.004 (1.203)	<i>Constant</i> 0.002 (0.727)
lnp_{t-1}	-0.009 (-1.816)	lnp_{t-1} -0.012 (-3.518)	lnp_{t-1} -0.006 (-1.321)	lnp_{t-1} -0.011 (-2.121)	lnp_{t-1} -0.003 (-1.699)
lnv_{t-1}^+	-0.001 (-1.075)	lnv_{t-1}^+ 0.002 (2.661)	lnv_{t-1}^+ 0.000 (0.333)	lnv_{t-1}^+ 0.002 (2.028)	lnv_{t-1}^+ 0.000 (0.870)
lnv_{t-1}^-	-0.001 (-1.074)	lnv_{t-1}^- 0.002 (2.652)	lnv_{t-1}^- 0.000 (0.346)	lnv_{t-1}^- 0.002 (2.025)	lnv_{t-1}^- 0.000 (0.869)
Δlnv^+	0.015 (7.432)	Δlnp_{t-3} 0.076* (2.781)	Δlnp_{t-1} 0.061 (0.888)	Δlnv^+ 0.019* (11.264)	Δlnp_{t-1} 0.131* (2.391)
Δlnv_{t-2}^+	0.005* (3.274)	Δlnv^+ 0.022* (7.838)	Δlnp_{t-12} 0.081 (1.549)	Δlnv_{t-2}^+ 0.003** (2.207)	Δlnp_{t-3} 0.084*** (1.880)
Δlnv_{t-3}^+	-0.004** (-2.220)	Δlnv_{t-2}^+ 0.004* (2.437)	Δlnv^+ 0.012 (1.549)	Δlnv_{t-10}^+ -0.003*** (-1.726)	Δlnp_{t-10} 0.058* (2.276)
Δlnv_{t-1}^-	0.004* (3.073)	Δlnv_{t-10}^+ 0.003* (2.543)	Δlnv_{t-1}^- 0.004* (2.815)	Δlnv^- 0.004* (2.590)	Δlnv^+ 0.009* (4.288)
Δlnv_{t-2}^-	-0.004** (-2.338)	Δlnv^- 0.005* (3.281)		Δlnv_{t-1}^- 0.006* (3.625)	Δlnv^- 0.002*** (1.853)
Δlnv_{t-3}^-	0.006* (3.114)	Δlnv_{t-1}^- 0.005* (2.727)			Δlnv_{t-1}^- 0.005* (3.438)
		Δlnv_{t-3}^- 0.004* (2.694)			
L_{rkur}^+	-0.135 (-1.274)	0.216* (3.479)	0.057 (0.314)	0.188 (1.252)	0.284 (0.851)
L_{rkur}^-	-0.135 (-1.271)	0.214* (3.454)	0.059 (0.325)	0.187 (1.250)	0.282 (0.849)
χ^2_{SC}	1.233 [0.26]	0.001 [0.96]	0.014 [0.90]	2.00 [0.15]	0.231 [0.63]
χ^2_{HET}	329.124 [0.00]	319.08 [0.07]	125.01 [0.00]	270.93 [0.00]	320.17 [0.00]
χ^2_{FF}	1.080 [0.298]	57.977 [0.00]	7.38 [0.00]	13.032 [0.00]	1.215 [0.270]
W_{LR}	0.610 [0.43]	16.022 [0.00]	7.737 [0.00]	1.147 [0.28]	22.462 [0.00]
W_{SR}	4.949 [0.02]	9.491 [0.00]	7.54 [0.00]	7.542 [0.00]	107.087 [0.000]
F_{PSS}	3.24	4.21***	0.70	4.63***	1.06
t_{BDM}	-1.81	-3.51***	-1.32	-2.12	-1.69

Note: *, **, and *** respectively 1%, 5%, and 10% the null hypothesis at the level of significance is rejected. The first difference of Δ symbol variables; Figure in the parentheses are the t-statistics and the brackets are probability values. χ^2_{SC} , χ^2_{HET} , and χ^2_{FF} indicate the LM, White, and Ramsey-Reset tests respectively. Newey-West standard error correction has been used because the models have heteroscedasticity and autocorrelation problem.

The Wald test was used to determine long-run and short-run asymmetric relationships for the stocks and obtained results are presented in Table 3. According to the findings ($W_{LR} = 16.02 [0.00]$) in the long term, only the volume of Ateks affects the price asymmetrically. Accordingly, an increase or a decrease in the volume of the stock causes differences in the price. A positive 1% increase in volume for Ateks will increase the stock price by 0.216%, while a 1% decrease in volume will decrease the price by 0.214%. This result indicates that the price of the stock is more sensitive to positive volume increases. When we look at short-term asymmetric results ($W_{SR} = 9.49 [0.00]$), increases and decreases in volume affect the price differently. Ateks stock price increases in the

short term are caused by volume increases. In this context, it can be stated that the volume increases in Ateks stock are in the direction of buying and therefore raising the prices.

Table 3 (Continued)

Kords		Mndrs		Sktas		Yatas		Yunsa	
<i>Constant</i>	0.014 (2.291)	<i>Constant</i>	-0.002 (-1.291)	<i>Constant</i>	0.014 (1.186)	<i>Constant</i>	-0.005 (-2.608)	<i>Constant</i>	0.003 (1.114)
<i>lnp_{t-1}</i>	-0.010 (-2.599)	<i>lnp_{t-1}</i>	-0.009 (-2.672)	<i>lnp_{t-1}</i>	-0.006 (-1.134)	<i>lnp_{t-1}</i>	-0.002 (-1.201)	<i>lnp_{t-1}</i>	-0.002 (-0.925)
<i>lnv_{t-1}⁺</i>	0.001 (2.595)	<i>lnv_{t-1}⁺</i>	0.002 (2.732)	<i>lnv_{t-1}⁺</i>	0.002 (2.430)	<i>lnv_{t-1}⁺</i>	0.001 (2.586)	<i>lnv_{t-1}⁺</i>	0.000 (0.671)
<i>lnv_{t-1}⁻</i>	0.001 (-2.586)	<i>lnv_{t-1}⁻</i>	0.002 (2.736)	<i>lnv_{t-1}⁻</i>	0.002 (2.443)	<i>lnv_{t-1}⁻</i>	0.001 (2.576)	<i>lnv_{t-1}⁻</i>	0.000 (0.682)
<i>Δlnp_{t-3}</i>	0.061*** (1.770)	<i>Δlnp_{t-1}</i>	-0.085* (-2.487)	<i>Δlnp_{t-8}</i>	0.075*** (1.695)	<i>Δlnv⁺</i>	0.011* (5.185)	<i>Δlnp_{t-1}</i>	0.080*** (1.766)
<i>Δlnp_{t-9}</i>	-0.070* (-2.836)	<i>Δlnp_{t-3}</i>	0.060** (2.054)	<i>Δlnv⁺</i>	0.013* (7.633)	<i>Δlnv_{t-8}⁺</i>	0.002** (2.255)	<i>Δlnp_{t-5}</i>	-0.050 (-1.559)
<i>Δlnv⁺</i>	0.010* (4.663)	<i>Δlnp_{t-9}</i>	-0.057*** (-1.759)	<i>Δlnv_{t-5}⁺</i>	-0.004** (-2.143)	<i>Δlnv⁻</i>	0.003* (2.729)	<i>Δlnp⁺</i>	0.011* (5.263)
<i>Δlnv_{t-2}⁺</i>	0.002* (2.436)	<i>Δlnv⁺</i>	0.009* (3.167)	<i>Δlnv_{t-6}⁺</i>	-0.005* (-3.546)	<i>Δlnv_{t-1}⁻</i>	0.004* (2.885)	<i>Δlnp_{t-1}⁺</i>	-0.002** (-2.066)
<i>Δlnv⁻</i>	0.004* (3.787)	<i>Δlnv_{t-10}⁻</i>	0.003* (2.758)	<i>Δlnv_{t-8}⁺</i>	-0.005** (-2.293)			<i>Δlnp_{t-2}⁺</i>	0.003* (2.458)
<i>Δlnv_{t-1}⁻</i>	0.005* (3.986)			<i>Δlnp_{t-7}⁻</i>	-0.004*** (-1.908)			<i>Δlnp_{t-1}⁻</i>	0.005* (3.452)
<i>L_{rkur}⁺</i>	0.154* (2.941)		0.277*** (1.986)		0.358 (1.043)		0.827 (1.388)		0.172 (0.428)
<i>L_{rkur}⁻</i>	0.154* (2.928)		0.278*** (1.992)		0.360 (1.049)		0.819 (1.384)		0.175 (0.432)
<i>χ²_{SC}</i>	0.197 [0.65]		4.556 [0.03]		4.057 [0.04]		0.635 [0.425]		0.567 [0.451]
<i>χ²_{HET}</i>	261.56 [0.00]		380.69 [0.00]		150.53 [0.00]		100.89 [0.00]		367.85 [0.00]
<i>χ²_{FF}</i>	16.262 [0.00]		22.868 [0.00]		40.977 [0.00]		32.226 [0.00]		52.980 [0.00]
<i>W_{LR}</i>	0.011 [0.91]		0.948 [0.33]		8.425 [0.02]		2.466 [0.11]		0.629 [0.42]
<i>W_{SR}</i>	0.985 [0.32]		3.495 [0.06]		0.427 [0.51]		4.298 [0.03]		4.285 [0.03]
<i>F_{PSS}</i>	3.05		4.83**		2.352		3.09		1.95
<i>t_{BDM}</i>	-2.59		-2.67		-1.13		-1.20		-0.92

Note: *, ** and *** respectively 1%, 5%, and 10% the null hypothesis at the level of significance is rejected. The first difference of Δ symbol variables; the figure in the parentheses are the t-statistics and the brackets are probability values. χ^2_{SC} , χ^2_{HET} , and χ^2_{FF} indicate the LM, White, and Ramsey-Reset tests respectively. Newey-West standard error correction has been used because the models have heteroscedasticity and autocorrelation problem.

On the other hand, although there is a long-run relationship between volume and prices in Bossa ($W_{LR} = 1.14 [0.28]$) and Mndrs ($W_{LR} = 0.94 [0.33]$), increases and decreases in the volume have similar effects on price. This may be due to the long-term symmetrical relationship between volume and price, not asymmetric, as Moosa and Al-Loughani (1995), Başci et al. (1996), and Silvapulle and Choi (1999) suggest. On the other hand, the positive and negative increases in volume for Bossa ($W_{SR} = 7.54 [0.00]$) and Mndrs ($W_{SR} = 3.49 [0.06]$) affect the price difference. In the short term, the rise in volume for

Bossa increases the price of the stock. In this context, it can be said that the volume increase for Bossa is in the direction of buying, while it is in the direction of selling for Mndrs.

4. Conclusion

It is of great importance for investors that the stock prices are affected by which variables and at what level. Because a high amount of investment requires a high amount of information. Particularly after the 2008 financial crisis, researchers tried to intensely determine the determinants of stock prices. The studies focused mainly on symmetrical models. Asymmetric models have been used in recent years (Fujihara and Mougou, 1997; Hiemstra and Jones, 1994; Silvapulle and Choi, 1999; Lee and Rui, 2002; Rashid, 2007). Asymmetric relations between volume and price have been identified, and bidirectional asymmetric relationships have been found throughout the studies. These results obtained from the studies show that the volume will have an asymmetrical effect on the price and it should be measured. In this study, the existence of an asymmetrical relationship between the volume and price of the stock was tried to be determined by applying the NARDL method to 10 textile stocks traded in BIST in the 2011-2016 period. As a result of the findings obtained from the empirical method, only in the long term in Ateks stock, the volume affects the price of the stock asymmetrically. In the short term, the volumes of Ateks, Bossa, and Mndrs stocks have an asymmetrical effect on their prices. These results are considered to be of great importance for the investor. BIST stands out among the developing country stock market with its high transaction volume. Investors buy stocks in sectors with high-profit maximization. Therefore, investors who buy and sell stocks use some financial indicators, and investments can be made by looking at the stock volume. If this situation is compared with the findings obtained from the study, it obliges investors to consider the volume of stocks both in the long and short term. Moreover, the findings show that investors are advised to maximize profit for stocks such as Ateks, Bossa and Mndrs, and to examine the volume of the stock, such as financial statement analysis (price-earnings, current ratio, acid-test ratio, etc.) that affect the stock. On the other hand, the focus of the study on the mean equation reveals the necessity of examining the price-volume relationship in case of uncertainty (analysis of variance). Finally, in future studies, it is suggested to the researchers to examine the asymmetric effect of the price on the volume.

References

- Abdullah, D. A., and Hayworth, S. C. (1993). Macroeconometrics of stock price fluctuations. *Quarterly Journal of Business and Economics*, 32(1), 50-67. Retrieved from <http://www.jstor.org/stable/40473075>
- Abdullahi, S. A., Kouhy, R., and Muhammad, Z. (2014). Trading volume and return relationship in the crude oil futures markets. *Studies in Economics and Finance*, 31(4), 426-438. doi:10.1108/SEF-08-2012-0092
- Adrangi, B., Chatrath, A., and Raffiee, K. (1999). Inflation, output, and stock prices: Evidence from two major emerging markets. *Journal of Economics and Finance*, 23(3), 266-278. doi:10.1007/bf02757711
- Aggarwal, R. (1981). Exchange Rates and Stock Prices: A study of U. S. capital market under floating exchange rates. *Akron Business and Economic Review*, 12, 7-12.
- Ahmed, H. J. A., Hassan, A., and Nasir, A. M. (2005). The relationship between trading volume, volatility and stock market returns: A test of Mixed Distribution Hypothesis for a Pre and Post crisis on Kuala Lumpur Stock Exchange. *Investment Management and Financial Innovations*, 3(3), 146-158.
- Ajayi, R. A., and Mougoué, M. (1996). On the dynamic relation between stock prices and exchange rates. *Journal of Financial Research*, 19(2), 193-207. doi:10.1111/j.1475-6803.1996.tb00593.x
- Akar, C. (2008). Hisse senedi fiyatlarıyla yabancı işlem hacmi arasında nedensellik: Toda-Yamamoto Yaklaşımı. *Muhasebe ve Finansman Dergisi*(37).
- Al Samman, H., and Al-Jafari, M. K. (2015). Trading volume and stock returns volatility: evidence from industrial firms of Oman. *Asian Social Science*, 11(24), 139.
- Albayrak, A. S., Öztürk, N., and Tüylüoğlu, Ş. (2012). Makroekonomik değişkenler ile sermaye hareketlerinin İMKB-100 endeksi üzerindeki etkisinin incelenmesi. *AİBÜ-İİBF Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*.
- Altıntaş, H., and Tombak, F. (2011). Türkiye’de hisse senedi fiyatları ve makro ekonomik değişkenler arasındaki ilişkinin ekonometrik analizi: 1987-2008. *Anadolu Üniversitesi Ekonomi Kongresi II*, 1-21.

- Atan, M., Boztosun, D., and Kayacan, M. (2005). Arbitraj fiyatlama modeli yaklaşımın İMKB’de test edilmesi. *9. Ulusal Finans Sempozyumu Stratejik Finans*.
- Aydemir, O., Demirtaş, G., and Demirhan, B. (2009). Hisse senedi piyasasının gelişiminde makro ekonomik değişkenlerin rolü: panel veri analizi. *13. Ulusal Finans Sempozyumu*.
- Baklaci, H., and Kasman, A. (2006). An empirical analysis of trading volume and return volatility relationship in the Turkish Stock Market. *Ege Academic Review*, 6(2), 115-125.
- Başar, S. İ. (2014). Hisse Senetlerinin fiyatları ile işlem hacimleri arasındaki ilişki: lojistik ve sivil havacılık sektörleri üzerine bir uygulama. *Kafkas Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi*.
- Başçi, E., Özyildirim, S., and Aydoğan, K. (1996). A note on price-volume dynamics in an emerging stock market. *Journal of Banking & Finance*, 20(2), 389-400.
- Boudoukh, J., and Richardson, M. (1993). Stock returns and inflation: A long-horizon perspective. *The American Economic Review*, 83(5), 1346-1355.
- Büyükşalvarcı, A. (2010). The Effects of Macroeconomics Variables on Stock Returns: Evidence from Turkey. *European Journal of Social Sciences*, 14(3/4), 404.
- Carvalho, A., Martins, C., & Figueiredo, O. (2013). High volume trades and stock price changes in Brazil. *Corporate Ownership & Control*, 11(1), 92-101. <http://dx.doi.org/10.22495/cocv11i1art8>
- Chandrapala, P. (2011). The relationship between trading volume and stock returns. *Journal of Competitiveness*, 3(3).
- Chaudhuri, K., & Kumar, A. (2015). A Markov-switching model for Indian stock price and volume. *Journal of Emerging Market Finance*, 14(3), 239-257.
- Chen, G. m., Firth, M., and Rui, O. M. (2001). The dynamic relation between stock returns, trading volume, and volatility. *Financial Review*, 36(3), 153-174.
- Chen, S., Sun, Y. L., & Liu, Y. (2018). Forecast of stock price fluctuation based on the perspective of volume information in stock and exchange market. *China Finance Review International*.

- Chopin, M., and Zhong, M. (2000). Stock returns, inflation and macroeconomy: the long-and short-run dynamics.
- Cook, T., and Hahn, T. (1988). The information content of discount rate announcements and their effect on market interest rates. *Journal of Money, Credit and Banking*, 20(2), 167-180.
- Dizdarlar, H. I., and Derindere, S. (2008). Hisse senedi endeksini etkileyen faktörler: İMKB 100 Endeksini etkileyen makroekonomik göstergeler üzerine bir araştırma. *Yönetim Dergisi*, 19(61), 113-124.
- Erdem, C., Arslan, C. K., and Sema Erdem, M. (2005). Effects of macroeconomic variables on Istanbul stock exchange indexes. *Applied Financial Economics*, 15(14), 987-994.
- Fama, E. F. (1981). Stock returns, real activity, inflation, and money. *The American economic review*, 71(4), 545-565.
- Flannery, M. J., and James, C. M. (1984). The effect of interest rate changes on the common stock returns of financial institutions. *The Journal of finance*, 39(4), 1141-1153.
- Floros, C., and Vougas, D. (2007). Trading volume and returns relationship in Greek stock index futures market: GARCH vs. GMM. *International Research Journal of Finance and Economics*(12), 98-115.
- Fosback, N. G. (1992). Stock market logic.
- Fujihara, R. A., and Mougoué, M. (1997). An examination of linear and nonlinear causal relationships between price variability and volume in petroleum futures markets. *Journal of Futures Markets*, 17(4), 385-416.
- Gay Jr, R. D. (2008). *Effect of macroeconomic variables on stock market returns for four emerging economies: A vector regression model for Brazil, Russia, India, and China*: Nova Southeastern University.
- Gebka, B., & Wohar, M. E. (2013). Causality between trading volume and returns: Evidence from quantile regressions. *International Review of Economics & Finance*, 27, 144-159.
- Gençtürk, M. (2009). finansal kriz dönemlerinde makroekonomik faktörlerin hisse senedi fiyatlarına etkisi. *Suleyman Demirel University Journal of Faculty of Economics & Administrative Sciences*, 14(1).
- Geske, R., and Roll, R. (1983). The fiscal and monetary linkage between stock returns and inflation. *The Journal of finance*, 38(1), 1-33.

- Granger, C. W., and Morgenstern, O. (1963). Spectral analysis of New York stock market prices. *Kyklos*, 16(1), 1-27.
- Hiemstra, C., and Jones, J. D. (1994). Testing for linear and nonlinear granger causality in the stock price- volume relation. *The Journal of finance*, 49(5), 1639-1664. doi:10.2307/2329266
- Hondroyannis, G., and Papapetrou, E. (2001). Macroeconomic influences on the stock market. *Journal of Economics and Finance*, 25(1), 33-49.
- Kaya, V., Çömlekçi, İ., and Kara, O. (2013). Hisse senedi getirilerini etkileyen makroekonomik değişkenler 2002-2012 Türkiye Örneği. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 35, 167-176.
- Kayalidere, K., Kargın, S., and Aktaş, R. (2009). İMKB’de fiyat ve hacim arasındaki nedensellik ilişkisi. *Celal Bayar Üniversitesi SBE Sosyal Bilimler Dergisi*, 7, 115-124.
- Kim, K.-h. (2003). Dollar exchange rate and stock price: evidence from multivariate cointegration and error correction model. *Review of Financial Economics*, 12(3), 301-313.
- Kumar, B., Singh, P., and Pandey, A. (2009). The dynamic relationship between price and trading volume: Evidence from Indian stock market.
- Kurihara, Y. (2006). The relationship between exchange rate and stock prices during the quantitative easing policy in Japan. *International Journal of Business*, 11(4), 375.
- Laopodis, N. T. (2011). Equity prices and macroeconomic fundamentals: International evidence. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 21(2), 247-276.
- Lee, B.-S., and Rui, O. M. (2002). The dynamic relationship between stock returns and trading volume: Domestic and cross-country evidence. *Journal of Banking & Finance*, 26(1), 51-78.
- Mahajan, S., and Singh, B. (2008). An empirical analysis of stock price-volume relationship in Indian stock market. *Vision: The Journal of Business Perspective*, 12(3), 1-13.
- Mandelker, G., and Tandon, K. (1985). Common stock returns, real activity, money, and inflation: Some international evidence. *Journal of International Money and Finance*, 4(2), 267-286.

- Matilla-García, M., Marín, M. R., & Dore, M. I. (2014). A permutation entropy based test for causality: The volume–stock price relation. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 398, 280-288.
- Maysami, R. C., and Koh, T. S. (2000). A vector error correction model of the Singapore stock market. *International Review of Economics & Finance*, 9(1), 79-96.
- Moosa, I. A., and Al-Loughani, N. E. (1995). Testing the price-volume relation in emerging Asian stock markets. *Journal of Asian Economics*, 6(3), 407-422.
- Mukherjee, T. K., and Naka, A. (1995). Dynamic relations between macroeconomic variables and the Japanese stock market: an application of a vector error correction model. *Journal of Financial Research*, 18(2), 223-237.
- Mumcu, F. (2005). Hisse senedi fiyatlarını etkileyen makroekonomik faktörler: İmkb üzerine bir uygulama. *Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi*.
- Omağ, A. (2009). Türkiye’de 1991-2006 döneminde makroekonomik değişkenlerin hisse senedi fiyatlarına etkisi. *Öneri Dergisi*, 8(32), 283-288.
- Ozdemir, L. (2019). Volatility spillover between stock prices and trading volume: evidence from the pre-, in-and post global financial crisis periods. *Frontiers in Applied Mathematics and Statistics*, 5, 65.
- Özer, A., Kaya, A., and Özer, N. (2013). Hisse senedi fiyatları ile makroekonomik değişkenlerin etkileşimi. *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 26(1).
- Palmer, M. (1970). Money supply, portfolio adjustments and stock prices. *Financial Analysts Journal*, 19-22.
- Pesaran, M. H., Shin, Y., and Smith, R. J. (2001). Bounds testing approaches to the analysis of level relationships. *Journal of Applied Econometrics*, 16(3), 289-326. doi:10.1002/jae.616
- Rashid, A. (2007). Stock prices and trading volume: An assessment for linear and nonlinear Granger causality. *Journal of Asian Economics*, 18(4), 595-612.
- Rashid, A. (2007). Stock prices and trading volume: An assessment for linear and nonlinear Granger causality. *Journal of Asian Economics*, 18(4), 595-612.

- Saatcioglu, K., and Starks, L. T. (1998). The stock price–volume relationship in emerging stock markets: the case of Latin America. *International Journal of forecasting*, 14(2), 215-225.
- Sadeghi, M. (1992). Stock market response to unexpected macroeconomic news: the Australian evidence.
- Shiblee, L. S. (2009). The Impact of Inflation, GDP, Unemployment, and Money Supply on Stock Prices.
- Shin, Y., Yu, B., and Greenwood-Nimmo, M. (2014). Modelling asymmetric cointegration and dynamic multipliers in a nonlinear ARDL framework. In *Festschrift in Honor of Peter Schmidt* (pp. 281-314): Springer.
- Silvapulle, P., and Choi, J.-S. (1999). Testing for linear and nonlinear Granger causality in the stock price-volume relation: Korean evidence. *The Quarterly Review of Economics and Finance*, 39(1), 59-76.
- Soenen, L. A., and Hennigar, E. S. (1988). An analysis of exchange-rates and stock-prices-the united-states experience between 1980 and 1986. *Akron Business and Economic Review*, 19(4), 7-16.
- Sohail, N., and Hussain, Z. (2012). Macroeconomic policies and stock returns in Pakistan: a comparative analysis of three stock exchanges. *Interdisciplinary Journal of Contemporary Research in Business*, 3(10), 905-918.
- Sohail, N., and Zakir, H. (2011). The Macroeconomic variables and stock returns in Pakistan: The case of Kse100 Index. *Journal of Applied Research in Finance Bi-Annually*, 3(1), 76-84.
- Sprinkel, B. W. (1964). *Money and stock prices*: Homewood, Ill: RD Irwin.
- Spyrou, S. I. (2004). Are stocks a good hedge against inflation? Evidence from emerging markets. *Applied Economics*, 36(1), 41-48.
- Umutlu, G. (2008). İşlem hacmi ve fiyat değişimleri arasındaki nedensellik ve dinamik ilişkiler: İMKB’de bir ampirik inceleme. *Gazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 10(1), 231-246.
- Wang, P., Ho, T., & Li, Y. (2020). The price-volume relationship of the shanghai stock index: structural change and the threshold effect of volatility. *Sustainability*, 12(8), 3322.

- Wongbangpo, P., and Sharma, S. C. (2002). Stock market and macroeconomic fundamental dynamic interactions: ASEAN-5 countries. *Journal of Asian Economics*, 13(1), 27-51.
- Yörük, N., Erdem, C., and Erdem, M. S. (2006). Testing for linear and nonlinear Granger Causality in the stock price–volume relation: Turkish banking firms' evidence. *Applied Financial Economics Letters*, 2(3), 165-171.
- Yurdakul, F., and Akçoraoğlu, A. (2006). Global factors stock returns: empirical evidence from the Turkish economy. *Ise Review*, 6(21), 1-18.
- Zhang, W., Bi, Z.Z. and Shen, D.H. (2017). Investor structure and the price–volume relationship in a continuous double auction market: an agent-based modeling perspective. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, 467, 345-355.
- Zügül, M., and Şahin, C. (2009). İmkb 100 endeksi ile bazı makroekonomik değişkenler arasındaki ilişkiyi incelemeye yönelik bir uygulama. *Akademik Bakış*, 16, 1-16.

Ekonomik Özgürlüğe Etki Eden Faktörler: Yükselen Piyasa Ekonomileri İçin Panel Veri Analizi

Mesut YÜCESAN

Sorumlu Yazar, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi Lapseki Meslek
Yüksekokulu, Finans, Bankacılık ve Sigortacılık Bölümü,
mesutyucesan@comu.edu.tr, ORCID: 0000-0001-9893-5020

Onur YAĞIŞ

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, İktisat Bölümü,
onuryagis@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-3457-6570

Öz

Bu çalışma seçilmiş 15 yükselen piyasa ekonomisi üzerinde ekonomik özgürlüğe etki eden faktörlerin belirlenmesi amacı ile yapılmıştır. 2000-2017 yılları arasında yıllık veriler kullanılarak yatay kesit bağımlılığını göz önünde bulunduran panel veri analizi yöntemi kullanılmıştır. Kurulan modelde bağımlı değişken olarak ekonomik özgürlük değişkeni kullanılırken bağımsız değişkenler ise ekonomik büyüme, enflasyon, yurtiçi tasarruf, devlet harcamaları ve ticaret özgürlüğü olarak belirlenmiştir. Ekonomik özgürlük, devlet harcamaları ve ticaret özgürlüğü verileri Fraser Institute veri tabanından elde edilirken ekonomik büyüme, enflasyon ve yurtiçi tasarruf değişkenleri Dünya Bankası veri tabanından temin edilmiştir. Serilerin durağanlığı, yatay kesit bağımlılığını ve ortak faktörleri göz önünde bulunduran ikinci kuşak birim kök testlerinden Hadri-Kurozumi (2012) testiyle incelenirken eşbütünleşme ilişkisinin varlığı ise Westerlund (2008) tarafından geliştirilen Durbin-H (Durbin-Hausman) testi ile analiz edilmiştir. Sonuçlara göre ekonomik büyümenin, devlet harcamalarının ve ticaret özgürlüğünün ekonomik özgürlük üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve pozitif etkiler yarattığı görülmektedir. Söz konusu pozitif ilişki literatürdeki çalışmaların büyük bir kısmına uyumluluk göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Ekonomik özgürlük, ekonomik büyüme, enflasyon, yurtiçi tasarruf, devlet harcamaları.

Jel Sınıflandırma Kodları: C33, O11, O43

Effects on the Freedom of Economic: Panel Data Analysis For Rising Market Economie¹s

Abstract

This study was conducted to determine the factors affecting economic freedom on 15 selected emerging market economies. Analysis was performed between 2000 and 2017 by using panel data analysis method considering horizontal cross-sectional dependence. The established model, the economic freedom was used as the dependent variable while the independent variables were determined as economic growth, inflation, domestic savings, government expenditures and trade freedom. The data of the variables used in the model were obtained from Fraser Institute and World Bank databases. Stability of series; Horizontal cross-sectional dependence and common factors taking into account the second generation unit root test Hadri-Kurozumi (2012) test was examined. The existence of cointegration relationship was analyzed by Durbin-H (Durbin-Hausman) test developed by Westerlund (2008). It is seen that economic growth, government expenditures and freedom of trade have statistically significant and positive effects on economic freedom. This positive relationship is compatible with most of the studies in the literature.

Keywords: *Economic freedom*, economic growth, inflation, domestic savings, government spending.

Jel Classification Codes: C33, O11, O43

¹ Extended abstract is presented at the end of the article.

Geliş Tarihi (Received): 18.08.2019 Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 21.12.2020

Atıfta bulunmak için/Cite this paper:

Yücesan, M. ve Yağış, O. (2020). Ekonomik özgürlüğe etki eden faktörler: Yükselen piyasa ekonomileri için panel veri analizi, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10 (2), 691-711. Doi: 10.18074/ckuiibfd.606047.

1. Giriş

Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve SSCB arasındaki soğuk savaşın sona ermesi ile birçok dünya ülkesinin serbest piyasa ekonomisine entegre olmaya başladığı bilinmektedir. Özellikle 1980'lerden sonra ülkelerin serbest piyasa ekonomisi lehine yaptıkları bu tercihin sıklıkla sorgulandığı görülmektedir. Gelişmiş ülkeler ve diğer dünya ülkeleri arasında var olan iktisadi gelişmişlik farkının zaman içerisinde serbest piyasa ekonomisi ve serbest dış ticaret uygulamaları ile ortadan kalkacağı yönündeki hâkim görüş birçok iktisat düşünürü tarafından eleştirilmektedir. 1990'lı yıllardan itibaren ülkeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarının en önemli nedenlerinden birisi olarak ekonomik özgürlük kavramı gösterilmektedir. Gelişmiş ülkelerde ekonomik özgürlüğün yüksek, gelişmekte olan ülkeler ve az gelişmiş ülkelerde ise ekonomik özgürlüğün düşük olması ülkeler arasındaki farklılıkların temel nedenlerinden birisi olarak kabul edilmektedir. Ancak ekonomik özgürlük kavramı gerek tanımlanması gerekse de ölçülmesi oldukça zor bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Ülkeler arasında bir karşılaştırma yapılabilmesi için ekonomik özgürlüğün ölçülebilmesi ve net bir şekilde tanımlanabiliyor olması gerekmektedir.

Dünya genelinde ekonomik özgürlük endeksinin oluşturulması fikri ilk kez 1983 yılında Freedom House vakfı tarafından ortaya atılmıştır. İlerleyen dönemde Liberty Fund Inc. tarafından desteklenen ve sonrasında Fraser Institute tarafından gerçekleştirilmiş olan bir dizi konferans sonunda başta Milton Friedman olmak üzere Douglass North, Gary Becker, William Niskanen ve Gordon Tullock gibi iktisatçıların katılımıyla Dünya Ekonomik Özgürlüğü" (Economic Freedom of the World: EFW) Raporu hazırlanmış ve bu sayede temellerinde Adam Smith'in Ulusların Zenginliği" adlı eserindeki teorileri içeren ekonomik özgürlük endeksi oluşturulmuştur (Fraser Institute, 2018).

Günümüzde uluslararası alanda geçerliliği bulunan üç farklı ekonomik özgürlük endeksi kullanılmaktadır. Bu endekslerden birincisi, Kanada kökenli Fraser Institute adlı uluslararası sivil toplum kuruluşunun yayınladığı, "Dünya Ekonomik Özgürlüğü" (Economic Freedom of the World: EFW) adlı endekstir. İkincisi ise, ABD kökenli Heritage Foundation'ın Wall Street Journal ile hazırladığı, "Ekonomik Özgürlük Endeksi"dir. Bunlara ek olarak üçüncü bir kuruluş da Freedom House Vakfı'dır. Freedom House özgürlük endeksinin içinde bir alt başlık olarak ekonomik özgürlük verileri yayınlamaktadır (Acar, 2010, s.11).

Bu çalışmada Fraser Institute tarafından 2000 yılına kadar 5 yılda bir, daha sonraları yıllık olarak yayınlanan EFW Endeksi baz alınmıştır. Fraser Institute tarafından yapılan ekonomik özgürlük tanımlaması içerisinde dört unsur içermektedir. Bunlar; kişisel seçim, piyasa tarafından organize edilen ticari faaliyetler, yeni pazarlara giriş ve rekabet etme, kişiler ve mülklerinin güvence altında olması olarak özetlenmektedir. Ancak EFW Endeksi hesaplanırken

aşağıdaki beş kategoriden toplanan veriler kullanılmaktadır; (Fraser Institute, 2018).

- Devletin Büyüklüğü
- Hukuk Sistemi ve Mülkiyet Hakkı
- Sağlam Para
- Dış Ticaret Özgürlüğü
- Regülasyonlar

Ülkelere ait yukarıdaki kategorilerde toplanan veriler ışığında Fraser Institute tarafından ülkeler en özgür ülkeler, özgür ülkeler, az özgür ülkeler ve özgür olmayan ülkeler olmak üzere sınıflandırılmaktadır. 2016 yılı verileri esas alınarak hazırlanan EFW Endeksi sonuçlarına göre Türkiye 162 ülke içerisinde 86. sırada yer almaktadır. Listede ilk beş basamakta ise sırası ile Hong Kong, Singapur, Yeni Zelanda, İsviçre ve İrlanda yer almaktadır.

2. Literatür Taraması

Başlangıçta soyut bir kavram olarak kabul edilen ekonomik özgürlük, Freedom House, Fraser Institute ve Heritage Foundation gibi kurumların yaptıkları çalışmalar sayesinde ölçülebilen bir kavram haline gelmiştir. Bu sayede iktisat düşünürleri ekonomik özgürlük değişkenini analizlerine dahil edebilmiş ve konuya ilişkin geniş bir iktisat literatürünün oluşmasına yol açmıştır. İktisat literatürünün geneli göz önüne alındığında birçok çalışmanın ekonomik özgürlük ile ekonomik büyüme, kalkınma ve refah gibi değişkenler arasındaki ilişkinin tespitine yönelik olduğu görülmektedir. Ulaşılan sonuçların çok büyük bir kısmı ekonomik özgürlük ile söz konusu değişkenler arasında pozitif yönlü bir ilişkinin var olduğu sonucuna ulaşmaktadır. Ancak bazı çalışmalarda kullanılan değişkenlerin ve elde edilen sonuçların farklılık gösterdiği görülmektedir. Bu çalışmada da ekonomik özgürlük değişkeni ile büyüme, enflasyon, yurtdışı tasarruf, devlet harcamaları, ticaret özgürlüğü değişkenleri arasındaki ilişkinin tespit edilmesi amaçlanmıştır. Ulaşılan sonuçların literatürle paralellik gösterdiği görülmektedir. Aşağıda söz konusu literatüre ilişkin seçilmiş bazı güncel çalışmalara yer verilmiştir.

Ashby ve Sobel (2008), çalışmalarında ekonomik özgürlüğün gelir dağılımında adalet ve büyüme üzerindeki etkilerini panel veri analizi yöntemi ile incelemiştir. ABD Ekonomisi üzerinde 1980-2003 dönemini kapsayan çalışmanın sonucunda ekonomik özgürlük ile gelir dağılımı adaleti arasında doğrusal ve güçlü bir ilişkinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Justesen (2008), çalışmasında 72 ülke üzerinde ekonomik özgürlük bileşenlerinden olan kamu hacmi ve regülasyonların ekonomik büyüme ve yatırımlar üzerindeki etkilerini araştırmıştır. 1970-1999 dönemindeki verileri

kullanarak gerçekleştirdiği panel analiz sonucunda ekonomik özgürlüğün yatırımları ve büyümeyi pozitif yönde etkilediğini tespit etmiştir.

Başkaya ve Manan (2009) Türkiye ekonomisi özelinde ekonomik özgürlük ve ekonomik performans arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. 1970-2005 zaman aralığında gerçekleştirilen analiz sonucunda ekonomik özgürlük ve iktisadi performans değişkenleri arasında pozitif yönlü bir ilişkinin varlığı tespit edilmiştir.

Yenipazarlı (2009) çalışmasında Türkiye ekonomisi özelinde ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyüme üzerinde yarattığı etkileri araştırmıştır. ARDL ve Johansen eşbütünleşme yöntemleri ile 1970-2006 yılları arasındaki zaman dilimindeki veriler ile gerçekleştirilen analiz sonucunda hem kısa ve hem de uzun dönemde ekonomik özgürlükler ile ekonomik büyüme arasında pozitif ve istatistiki olarak anlamlı bir ilişki tespit edilmiştir.

Mahmood vd. (2010) çalışmalarında Güney Asya Bölgesel İşbirliği Teşkilatı (SAARC) içerisinde yer alan 5 ülke üzerinde ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyüme üzerinde yarattığı etkileri incelemiştir. 1995-2007 zaman aralığında ARDL yöntemi ile yapılan analiz sonucunda ekonomik özgürlüklerin büyümeyi pozitif yönde etkilediği ortaya konulmuştur.

Williamson ve Mathers (2011) çalışmalarında 141 ülke için 1970-2004 zaman aralığında panel veri analiz yöntemi gerçekleştirmişlerdir. Yazarlar ülkelerin sahip oldukları kültür düzeyleri ve ekonomik özgürlük düzeylerinin ekonomik büyümeyi nasıl ve ne yönde etkilediğini araştırmışlardır. Sonuçlara göre kültür düzeyi ve ekonomik özgürlük değişkenleri ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilediği ortaya konulmuştur.

Tunçsiper ve Biçen (2014), çalışmalarında dokuz yükselen piyasa ekonomisi özelinde ekonomik özgürlük ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. 2000-2012 yılları arasındaki veriler kullanılarak gerçekleştirilen panel analiz sonucunda genel ekonomik özgürlüğün ekonomik büyüme üzerinde istatistiki olarak anlamlı bir etkisinin olmadığı ortaya konulmuştur.

Akıncı vd. (2014) çalışmalarında ekonomik özgürlük ve büyüme arasındaki ilişkiyi seçilmiş 144 ülke özelinde incelemiştir. 1995-2012 zaman aralığındaki veriler ile gerçekleştirilen analiz sonuçlarına göre ekonomik özgürlük düzeyinin iktisadi büyümeyi hızlandırdığı sonucuna ulaşmışlardır.

Panahi vd. (2014), çalışmalarında seçilmiş Orta Doğu ve Kuzey Afrika ülkelerinden oluşan 13 ülke üzerinde ekonomik özgürlüklerin ekonomik büyüme üzerindeki etkilerini araştırmışlardır. 2000-2009 zaman aralığındaki veriler kullanılarak gerçekleştirilen panel analiz sonucunda değişkenler arasında doğrusal yönlü bir ilişki tespit etmişlerdir.

Çetanak ve Işık (2016) çalışmalarında yüksek gelirli 32 ülke özelinde ekonomik özgürlükler ve büyüme arasındaki ilişkiyi araştırmışlardır. Genel ekonomik özgürlük endeksi içerisinde yer alan 10 alt endeksin kullanıldığı panel analiz sonuçlarına göre ticari, mali ve parasal özgürlük düzeylerindeki artışların büyümeyi artırdığı sonucuna ulaşmışlardır.

Güney (2017) çalışmasında Türkiye ve BRICS ülkeleri üzerinde ekonomik özgürlükler ve büyüme arasındaki ilişkiyi incelemiştir. 1990-2014 zaman aralığındaki veriler kullanılarak gerçekleştirilen panel analiz sonucunda ele alınan ülke grubunda ekonomik özgürlük düzeyinin yükselmesi, kişi başına düşen milli geliri dolayısı ile ekonomik büyümeyi pozitif yönde etkilemektedir.

Sucu (2017) çalışmasında seçilmiş yükselen piyasa ekonomilerinde ekonomik özgürlüklerin iktisadi büyüme ve kalkınma üzerindeki etkilerini incelemiştir. 2000-2013 dönemine ait verilerin kullanıldığı çalışmada ekonometrik yöntem olarak panel veri analizi tercih edilmiştir. Ulaşılan sonuçlara göre kamu hacminin küçültülmesi, hukuki yapının ve mülkiyet hakkının güçlendirilmesi ve istikrarlı bir para politikası sağlanmasının büyüme üzerinde pozitif etkiler yaratmaktadır.

3. Veri Seti ve Ekonometrik Uygulama

Yükselen piyasa ekonomileri üzerinde ekonomik özgürlük düzeyine etki eden faktörlerin belirlenmesi amacı ile yapılan bu çalışmada panel veri analizi gerçekleştirilmiştir. Ekonometrik modele dahil edilen serilerin durağanlığını tespit etmek için ise yatay kesit bağımlılığı ve ortak faktörleri içeren yeni nesil birim kök testlerinden biri olan Hadri-Kurozumi (2012) testi kullanılmıştır. Kullanılan değişkenler arasında var olan eşbütünlüşme ilişkilerinin tespiti için ise Westerlund (2008) tarafından geliştirilen Durbin-H (Durbin-Hausman) testi kullanılmıştır.

3.1. Veri Seti

Çalışmada panel veri analizi kullanılarak IMF sıralamasına göre yükselen piyasa ekonomisi 15 ülke; Hindistan, Arjantin, Polonya, Brezilya, Çin, Güney Afrika, Kolombiya, Letonya, Macaristan, Ukrayna, Malezya, Meksika, Rusya, Tayland ve Türkiye için ekonomik büyüme, enflasyon, yurtiçi tasarruf, devlet harcamaları ve ticaret özgürlüğünün ekonomik özgürlük üzerindeki etkisi 2000-2017 dönemine ait yıllık veriler kullanılmıştır. Uygulamada kullanılan ekonomik özgürlük, devlet harcamaları ve ticaret özgürlüğü Fraser Institute veri tabanından; ekonomik büyüme, enflasyon ve yurtiçi tasarruf değişkenleri World Bank Grup veri tabanından alınmıştır. Ayrıca çalışmadaki değişkenlerden ekonomik büyümeye ait veri setinin logaritmik formu kullanılmıştır.

3.2. Model

Yükselen piyasa ekonomileri üzerinde ekonomik özgürlüğe etki eden faktörlerin belirlenmesine yönelik kurulan ekonometrik model ve modelde kullanılan kısaltmaların temsil ettiği değişkenler aşağıdaki gibidir;

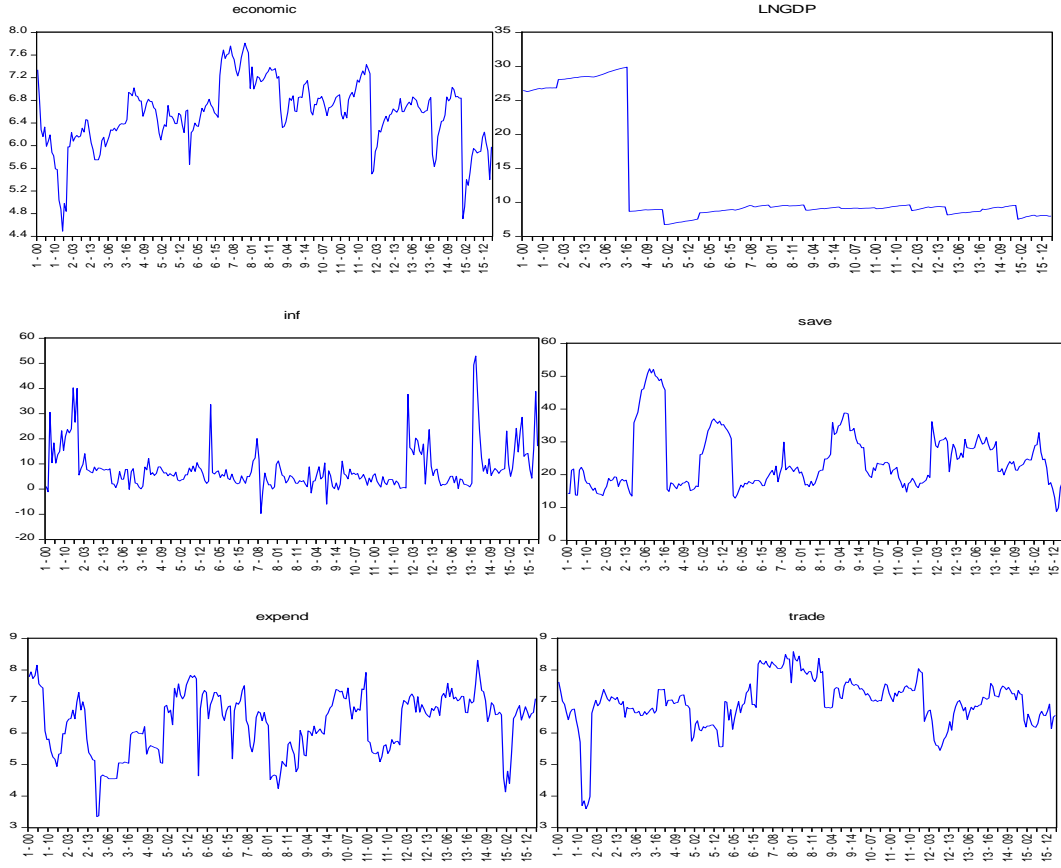
$$\text{economic}_{it} = d_0 + d_1 \text{lngdp}_t + d_2 \text{inf}_t + d_3 \text{save}_t + d_4 \text{expend}_t + d_5 \text{trade}_t + u_{it} \quad (1)$$

economic :ekonomik özgürlük
lngdp :ekonomik büyüme
inf :enflasyon
save :yurtiçi tasarruf düzeyi
expend :devlet harcamaları
trade :ticaret özgürlüğü

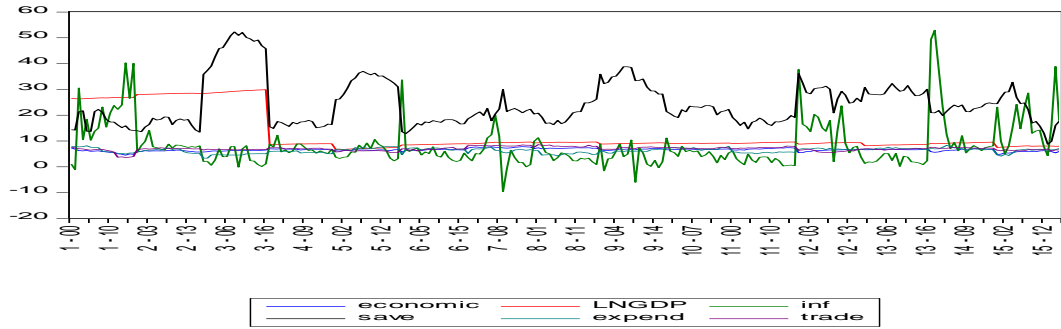
Tablo 1: Tanımlayıcı İstatistikler

	economic	lngdp	inf	save	expend	trade
Mean	6.554588	12.66098	8.039136	24.20593	6.297451	6.976706
Median	6.600000	9.147687	5.968191	21.69801	6.560000	7.000000
Maksimum	7.810000	29.88286	52.92357	52.27694	8.310000	8.580000
Minimum	4.490000	6.720653	-9.679661	8.734584	3.350000	3.600000
Std. Dev.	0.574762	7.751205	8.502624	8.823431	0.963464	0.783394
Observation	255	255	255	255	255	255

Yukarıdaki Tablo 1' de kullanılan değişkenlere ait tanımlayıcı istatistikler yer almaktadır. Kesit boyutu 15 birim ve zaman boyutu 17 yıldır. Toplamda, tüm değişkenler için 255 gözlem vardır.

Şekil 1: Değişkenlere Ait Eğilimler

Şekil 2: Değişkenlere Ait Topluşturulmuş Eğilimler

Yukarıdaki Şekil 1 ve Şekil 2’ de yükselen piyasa ekonomi ülkelerine ait ekonomik büyüme, enflasyon, yurtiçi tasarruf, devlet harcamaları ve ticaret kapasitelerinin ekonomik özgürlük üzerindeki etkileri hem ayrı ayrı hem de birlikte gösterilmiştir.

3.3. Metodoloji ve Ampirik Sonuçlar

Oluşturulan panel veri setinde yatay kesit bağımlılığının varlığının tespiti için Pesaran vd. (2008) CDLMadj (Adjusted Cross-Sectional Dependence Lagrange Multiplier) testi gerçekleştirilmiştir. Kurulan ekonometrik modelde kullanılan serilerin durağanlığının test edilmesi için Hadri-Kurozumi (2012) testi tercih edilmiştir. Yatay kesit bağımlılığının ve birim kök testlerinin sonrasında değişkenler arasındaki eş bütünleşme ilişkisinin var olup olmadığı Westerlund (2008) tarafından geliştirilen Durbin-H (Durbin-Hausman) panel eş bütünleşme testi ile analiz edilmiştir. Eşbütünleşme analizinden sonra uzun dönem katsayılarını tahmin etmek için AMG (Arttırılmış Ortalama Grup tahmincisi, Augmented Mean Group estimator) yöntemi uygulanmıştır (Göçer, 2013, s.218). Bu yöntem; değişkenlerdeki ortak faktörleri ve ortak dinamik etkileri dikkate almasının yanı sıra her bir yatay kesite ait farklı bir katsayı hesaplayabilmektedir. Yani bu yöntem panelin heterojen olması durumunda kullanılmakta ayrıca bireysel katsayıları ve bu katsayıların ağırlaştırılmış ortalamalarından grup ortalamasını hesaplamaktadır (Kılıç ve Balan 2014, s.166).

3.3.1. Eğim Katsayılarının Homojenliğinin Test Edilmesi

Ekonometrik uygulama sırasında panel veri analizine geçmeden önce verilerin homojenlik/heterojenik varsayımı altında test edilmesi gerekmektedir. Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen delta testleri sayesinde hem sabit terimin hem de eğim katsayıları kullanılarak kullanılan verilerin homojen ya da heterojen olduklarına dair tespitler yapabilmek olanağı sunmaktadır. Eğim katsayılarının homejenliğinin test edilmesi için değişkenlere ilk olarak Pesaran ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen Delta testi uygulanmıştır. Delta testi istatistikleri aşağıdaki 2 ve 3 numaralı denklemlerde belirtildiği gibi hesaplanmaktadır (Pesaran ve Yamagata, 2008, s.56).

$$\tilde{\Delta} = \sqrt{N}\pi \frac{N^{-1} \tilde{S}-k}{\sqrt{2k}} \quad (2)$$

$$\widetilde{\Delta}_{adj} = \frac{\sqrt{NN^{-1} \tilde{S}-k}}{\sqrt{\text{Var}(T,k)}} \quad (3)$$

Yukarıda yer alan ifadelerden $\tilde{\Delta}$: Küçük örneklem için delta test istatistiğini, $\widetilde{\Delta}_{adj}$: Büyük örneklem için uyarlanmış delta test istatistiğini ifade etmektedir. Ayrıca denklemlerde gözlem sayısı N ile gösterilmektedir. Swamy test istatistiki değeri ise S harfi ile ifade edilmiştir. Ayrıca (k) açıklayıcı değişkeni temsil ederken ve $\text{Var}(T, k)$ ifadesi ise varyansı göstermektedir. Aşağıda Delta testine ait alternatif ve boş hipotezler yer almaktadır. (Pesaran ve Yamagata, 2008, s. 57).

$$H_0: \beta_1 = \beta_2 = \dots = \beta_n = \beta \text{ (tüm } \beta_i \text{'ler için)}$$

$H1: \beta_1 = \beta_2 = \dots \neq \beta_n = \beta$ (en az bir i için)

Tablo 2: Pesaran ve Yamagata (2008) Homojenlik Testi

Değişken	Test istatistiği	Olasılık Değeri
Delta_tilde	1.228	0.061*
Düzeltilmiş_delta_tilde	1.353	0.088*

* sıfır hipotezi %10 anlamlılık düzeyinde reddedildiğini göstermektedir.

Tablo 2’de yer alan sonuçlara bakıldığında delta ve düzeltilmiş delta test istatistik değerleri 0.10 anlamlılık düzeyinde 0,061 ve 0,088 olarak tespit edilmiştir. Bu nedenle H_0 hipotezinin reddedilmesi diğer bir ifade ile modelin hetorejen olduğu sonucuna ulaşılmaktadır.

3.3.2. Yatay Kesit Bağımlılığının Kontrol Edilmesi

Seriler arasındaki yatay kesit bağımlılığını gözeterek yapılan analiz işlemleri istatistiki olarak daha güvenilir sonuçlara ulaşılması için oldukça önemlidir. (Breusch ve Pagan, 1980; Pesaran, 2004). Bundan dolayı ilk önce seriler denklemleri arasında yatay kesit bağımlılığının varlığının tespiti gerekmektedir. Yapılması planlanan birim kök ve nedensellik testleri tercih edilirken bu durumun dikkate alınması gerekmektedir. Aksi takdirde yapılan analizler yanlış sonuçların ortaya çıkmasına neden olabilir. Bu bağlamda panel veri analizi öncesi serilerde yatay kesit bağımlılığı veya bağımsızlığının test edilmesinin önemi büyüktür. Kullanılan serilerde eğer ($T > N$) ise diğer bir ifade ile T (zaman boyutu), N (yatay kesit boyutu)’ndan çok daha büyük ise Breusch-Pagan (1980) LM testi kullanılmaktadır. Pesaran (2004) testi ise söz konusu iki boyut arasındaki farkın küçük olduğu durumlarda kullanılmaktadır. (Breusch ve Pagan, 1980). LM (Breusch Pagan) istatistikleri şu şekilde hesaplanmaktadır (Kılıç ve Balan, 2018, s. 85).

$$LM_{BP} = T \cdot \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N \tilde{P}_{i,j}^2 \sim X_{N \cdot (N-1)/2}^2 \quad (4)$$

LM(Pesaran) istatistiği şu şekilde hesaplanmaktadır:

$$CD_{LM} = \sqrt{\frac{1}{N \cdot (N-1)}} \sum_{i=1}^{N-1} \sum_{j=i+1}^N (T \tilde{P}_{i,j}^2 - 1) \sim N((0,1)) \quad (5)$$

Yukarıdaki 4 ve 5 numaralı denklemlerde yer alan $\hat{p}_{ij}$, En küçük kareler yöntemi ile her bir regresyondan elde edilen kalıntılar arasındaki korelasyon düzeyini ifade etmektedir. LM Testine ait boş ve alternatif hipotezler aşağıdaki gibidir;

H_0 : Yatay kesit bağımlılığı yoktur.

H_1 : Yatay kesit bağımlılığı vardır.

Tablo 3: Yatay Kesit Bağımlılığı Testi Sonuçları

CD Testi	Değişken	Test İstatistiği	Olasılık Değeri
LM (Breusch Pagan)	economic	164.392***	<0.0001
LM (Pesaran)	economic	4.098 ***	<0.0001
LM (Breusch Pagan)	lngdp	143.079***	0.008
LM (Pesaran)	lngdp	2.628***	0.004
LM (Breusch Pagan)	inf	204.687***	<0.0001
LM (Pesaran)	inf	6.879***	<0.0001
LM (Breusch Pagan)	save	163.017***	<0.0001
LM (Pesaran)	save	4.004***	<0.0001
LM (Breusch Pagan)	expend	159.053***	0.001
LM (Pesaran)	expend	3.730***	<0.0001
LM (Breusch Pagan)	trade	224.398***	<0.0001
LM (Pesaran)	trade	8.239***	<0.0001

Yukarıdaki Tablo 3'te Breusch Pagan ve Pesaran testlerine ait sonuçlar gösterilmektedir. Yatay kesit bağımlılığının araştırıldığı tüm testlerde %1 anlamlılık seviyesinde boş hipotez reddedilmektedir. Daha basit bir ifade ile paneli oluşturan tüm kesitler arasında yatay kesit bağımlılığı bulunmaktadır. Yani ekonomik büyüme, enflasyon, yurtiçi tasarruf, devlet harcamaları ve ticaret özgürlüğünde meydana gelebilecek şokların ekonomik özgürlüğü etkileyebileceği sonucuna ulaşılmaktadır.

3.3.3. Panel Birim Kök Testi

İkinci kuşak birim kök testlerinden birisi olan Hadri-Kuruzomi birim kök testi; Pesaran (2007)'den ilham alınarak KPSS birim kök testinin panel veri setlerinde uygulanabilen bir versiyonu olarak kabul edilmektedir. Bu versiyonda KPSS testinde kullanılan boş ve alternatif hipotezlerin sıralamaları değişmektedir. Bu test için iki farklı test istatistiği hesaplanmaktadır. Bunlar Z_A^{SPC} ve Z_A^{LA} 'dir. Her ikisinin de sonsuza yakınsarken normal dağılıma sahip oldukları tahmin edildiğinden dolayı $CADF$ 'nin zayıf kaldığı durumlarda sahte birim köke sebebiyet verilmemesi için bir bakıma sağlama niteliğinde olan bir testtir. (Hadri & Kurozumi, 2012, s.31): Z_A^{spc} , uzun dönem varyansın; Sul ve diğerleri (2005) tarafından geliştirilen yöntemle hesaplanan panel genişletilmiş KPSS testi istatistiğidir. Z_A^{la} , uzun dönem varyansın Choi (1993) ile Toda ve Yamamoto (1995) yöntemiyle hesaplandığı panel genişletilmiş KPSS test istatistiğidir (Sağlam, Egeli ve Egeli, 2017, s.158).

$$Y_{it} = z_t \delta_i + f_t y_i + \varepsilon_{i,t} \quad \varepsilon_{i,t} = \theta_{i,p} + \dots + \theta_{i,p} \varepsilon_{it-p} + v_{it} \quad (6)$$

$i = 1, \dots, N$ ve $t = 1, \dots, T$ iken z_t deterministiktir, hesaplanabilir ve bağımlı değişkendeki değişimi açıklayabilmektedir. Testin ortaya koyduğu boş hipotez, birinci nesil birim kök testlerinin aksine serinin durağan olmadığını ortaya koymaktadır. (Hadri & Kurozumi, 2012, 32). Bu aşamadan sonra Hadri-Kruzomi test istatistikleri hesaplanmaktadır.

$$Z_A^{SPC} = \frac{1}{\delta_{iSPC}^2 T^2} \sum_{t=1}^T (S_{it}^w)^2 \quad (7)$$

$$Z_A^{LA} = \frac{1}{\delta_{iLA}^2 T^2} \sum_{t=1}^T (S_{it}^w)^2 \quad (8)$$

Hadri-Kruzomi testine ait boş ve alternatif hipotez aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir (Hadri ve Kruzomi, 2012, s. 32).

H0: $\theta_i \neq 0 \forall i$

H1: $\theta_i = 0$ bazı i 'ler için.

Tablo 4: Hadri-Kurozumi Panel Birim Kök Testi Sonuçları

Değişkenler	economic		lngdp	
	ZA_spc	ZA_la	ZA_spc	ZA_la
(seviye)				
Sabit	-1.9680 [0.9755]	-0.4982 [0.6908]	-0.7144 [0.7625]	-2.4122 [0.9921]
Sabit ve trend	-1.4175 [0.9218]	-1.9266 [0.9730]	-1.8774 [0.9698]	-0.2067 [0.5819]
Değişkenler	economic		lngdp	
(Birinci Fark)				
Sabit	-0.4585 [0.6767]	-0.2319 [0.5917]	-0.1424 [0.5566]	2.0223 [0.0216]**
Sabit ve trend	4.4624 [<0.0001]***	4.2517 [<0.0001]***	2.0906 [0.0183]**	4.4317 [<0.0001]***
Değişkenler	inf		save	
(seviye)				
Sabit	-1.5340 [0.9375]	-1.7154 [0.9569]	1.6193 [0.0527]*	3.7540 [0.0001]***
Sabit ve trend	1.0595 [0.1447]	1.6494 [0.0495]	-3.3710 [0.9996]	-2.4184 [0.9922]

Tablo 4: Hadri-Kurozumi Panel Birim Kök Testi Sonuçları (Devamı)

Değişkenler (Birinci Fark)	inf		save	
	ZA_spc	ZA_la	ZA_spc	ZA_la
Sabit	-0.3279 [0.6285]	-0.7646 [0.7778]	0.1101 [0.4562]	0.7541 [0.2254]
Sabit ve trend	2.9854 [0.0014]***	2.3124 [0.0104]**	2.9235 [0.0017]***	3.3369 [0.0004]***
Değişkenler (seviye)	expend		trade	
	ZA_spc	ZA_la	ZA_spc	ZA_la
sabit	0.1533 [0.4391]	7.6389 [0.0000]***	-1.9384 [0.9737]	-1.9560 [0.9748]
Sabit ve trend	-1.2140 [0.8876]	-0.6481 [0.7415]	0.0698 [0.4722]	0.0262 [0.4895]
Değişkenler (Birinci fark)	expend		trade	
	ZA_spc	ZA_la	ZA_spc	ZA_la
sabit	1.0067 [0.1570]	0.9208 [0.1786]	-0.4411 [0.6258]	-0.3207 [0.6258]
Sabit ve trend	5.8147 [0.0000]***	6.5852 [0.0000]***	0.9107 [0.6258]	1.0750 [0.6258]

***, **, * %1, % 5 ve %10 seviyelerinde istatistiksel anlamlılığı göstermektedir.

Tablo 4'ten hareketle bağımlı değişken ekonomik özgürlük, enflasyon, ekonomik büyüme, ticaret kapasitesi, birinci dereceden farkları alındığında durağan hale gelmişlerdir. Devlet harcamaları ve yurtiçi tasarruf düzeyi ise seviyelerinde durağan hale gelmişlerdir. Bu sonuca dayanarak araştırmaya konu edilen ekonomik büyüme, enflasyon, yurtiçi tasarruf, devlet harcamaları ve ticaret özgürlüğü ile ekonomik özgürlük değişkenleri arasında uzun süreli bir ilişki bulunmaktadır.

3.3.4. Durbin-H Panel Eşbütünlüşme Testi

Panel veri analizlerinde değişkenler arasındaki uzun dönemli ilişkinin test edilmesinde birçok eşbütünlüşme testi (Kao, 1999; Pedroni, 1999; Pedroni, 2004; Westerlund, 2005; Westerlund, 2006; Westerlund and Edgerton, 2007; Westerlund, 2008; Maki, 2012) kullanılmaktadır. Fakat kullanılacak testin seçiminde yatay kesit bağımlılık sonuçlarının göre karar verilmelidir. Çalışmada oluşturulan modellerde kullanılan ekonomik özgürlük, ekonomik büyüme, enflasyon, yurtiçi tasarruf, devlet harcamaları ve ticaret kapasitesi serilerinde eşbütünlüşme denklemlerinde yatay kesit bağımlılığı tespit edildiği için seriler

arasındaki eşbütünleşme ilişkisi Westerlund (2008) tarafından geliştirilen ve yatay kesit bağımlılığını dikkate alan Durbin-Hausman testi ile analiz edilecektir. Westerlund (2008) Durbin-H eşbütünleşme testi, bağımlı değişkenin düzeyde durağan olmaması bir başka ifadeyle birinci farkında durağan olma koşulu ile bağımsız değişkenlerin düzeyde durağan olması $I(0)$ veya olmaması $I(1)$ durumunda eşbütünleşme ilişkisinin analiz edilmesine olanak sağlamaktadır (Westerlund, 2008, s.212). Durbin-H panel ve grup testleri (9) ve (10) nolu eşitliklerde gösterilmektedir.

$$DH_p = \hat{S}_n(\hat{\theta} - \theta)^2 \sum_{i=1}^n \sum_{t=2}^T \hat{e}_{it-1}^2 \quad (9)$$

$$DH_g = \sum_{i=1}^n \hat{S}_i(\hat{\theta} - \theta)^2 \sum_{t=2}^T \hat{e}_{it-1}^2 \quad (10)$$

DH_p panel testi, n bireysel terimleri birlikte çarpmadan önce toplanması ile oluşturulurken DH_g grup testi ise farklı terimlerin önce çarpılıp sonra toplanması ile oluşturulur. Durbin-H panel eşbütünleşme testinde panel ve grup boyutu için hipotezler şu şekilde oluşturulur:

Panel istatistiği için (DH_p);

$H^0_p: \theta_i = 1$ eşbütünleşme ilişkisi yoktur.

$H^1_p: \theta_i = \theta_i < 1$ eşbütünleşme ilişkisi vardır.

Grup istatistiği için (DH_g);

$H^0_g: \theta_i = 1$ eşbütünleşme ilişkisi yoktur.

$H^1_g: \theta_i < 1$ eşbütünleşme ilişkisi vardır.

DH_p panel eşbütünleşme testinde otoregresif parametrelerin tüm yatay kesitler için aynı olmasından dolayı bu testte boş hipotez reddedildiğinde tüm yatay kesitler için eşbütünleşme ilişkisinin varlığı kabul edilmektedir. Aksine DH_g testinde ise otoregresif parametreler yatay kesitler arasında farklılaştığı için boş hipotez reddedildiğinde en azından bazı yatay kesit birimleri için eşbütünleşme ilişkisinin varlığı kabul edilmektedir (Westerlund, 2008, s.203).

Tablo 5. Durbin-H Panel Eşbütünleşme Test Sonuçları

Test İstatistiği		Olasılık Değeri
dh_g	3.791	0.001***
dh_p	1.250	0.000***

*** %1 seviyesinde istatistiksel anlamlılığı göstermektedir.

Westerlund (2008) Durbin-H eşbütünleşme test sonuçlarının yer aldığı Tablo 5'e göre her iki model için elde edilen grup ve panel istatistik olasılık değerleri 0,01'ten küçük olduğu için seriler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olmadığını gösteren H0 hipotezi reddedilmekte ve paneldeki tüm ülkeler için, ekonomik büyüme, enflasyon, yurtiçi tasarruf, devlet harcamaları ve ticaret özgürlüğü ile ekonomik özgürlük değişkenleri arasında eşbütünleşme ilişkisinin varlığı kanıtlanmaktadır. Bu durumda seriler uzun dönemde birlikte hareket etmektedir ve bu serilerin düzey değerleriyle yapılacak analizlerde sahte regresyon problemiyle karşılaşmayacaktır.

3.4.Uzun Dönem Eş-Bütünleşme Katsayılarının Tahmin Edilmesi

Analize dahil edilen veri setleri arasında uzun dönem eş bütünleşme katsayıları tahmin edilirken Eberthard ve Bond (2009)'a ait olan AMG (Arttırılmış Ortalama Gurup Etkisi) yöntemi kullanılmıştır. Bu yöntem kesitler arası bağımlılığı dikkate almaktadır. AMG tahmincisi serilerin birinci düzey farklarının durağan olması durumunda panelin geneline ilişkin eş bütünleşme katsayısının belirlenmesi için kullanılır. AMG, panel analizinin bütünü için geçerli olacak olan uzun dönem eş-bütünleşme katsayısını, yatay kesitlere (ülkelere) ait uzun dönem eş-bütünleşme katsayılarının aritmetik ortalamasını ağırlıklandırarak hesaplamaktadır. Bu yönüyle AMG tahmincisinin Pesaran (2006) tarafından geliştirilen CCE (Common Corelated Effects: Ortak Grup Etkisi) tahmincisinden daha güvenilir olduğu kabul edilmektedir. (Altıntaş ve Mercan, 2015, s.368). Panel AMG tahmincisinin diğer bir özelliği ise değişkenlerdeki ortak faktörleri ve dinamik etkileri göz ardı etmemesidir. Ayrıca dengesiz panel analizlerinde ve hata teriminden kaynaklanan içsellik problemiyle karşılaşılması halinde güvenilir sonuçlar ortaya koyabilmektedir (Eberhardt ve Bond, 2009). AMG tahmincisine ait değişkenler aşağıdaki gibi gösterilmektedir.

$$Y_{it} = \beta_j^i X_{it} + u_{it} \cdot u_{it} = a_i + \lambda_t^i f_t + \varepsilon_{it} \quad (i = 1 \dots N, t = 1 \dots N, m = 1 \dots k) \quad (11)$$

$$x_{mit} = \pi_{mi} + \delta_{mi}^2 g_{mt} + p_{1mi} f_{1mt} + \dots + p_{nmi} f_{nmt} + v_{it} \quad (12)$$

$$f_t = t^2 f_{t-1} + \varepsilon_{it} \text{ ve } g_t = \psi^2 g_{t-1} + \Omega_{it} \quad (13)$$

Yukarıdaki 11,12 ve 13 numaralı denklemlerde ortak değişken vektörü X_{it} ile gösterilirken gözlemlenemeyen ortak faktörler ise f_t ve g_t ile gösterilmektedir. λ_i

ise kesitlere yani ülkelere ait faktör yüklerini göstermektedir. (Eberhardt ve Bond, 2009). Paneli oluşturan ülkelere ve panelin geneline ait eş-bütünleşme katsayıları aşağıdaki model (14) üzerinden AMG tahmincisi ile el edilmiştir. Sonuçlar aşağıdaki Tablo 5'te gösterilmektedir.

$$Y_{it} = a_0 + \beta_L(L_{it}) + a_K(K_{it}) + a_R(R_{it}) + u_{it} \quad (14)$$

Tablo 6: Uzun Dönem Eş-Bütünleşme Katsayıları

Ülkeler	lngdp	inf	save	expend	Trade
Arjantin	-0.344212 (0.616)	-0.0137672 (0.081)*	-0.0297484 (0.153)	0.0697809 (0.593)	0.3259578 (0.001)***
Brezilya	1.255062 (<0.0001)***	0.0213603 (0.069)*	-0.0143739 (0.448)	0.1305349 (0.016)**	0.1478583 (0.394)
Çin	-0.008983 (0.957)	-0.0052726 (0.493)	0.0132722 (0.041)**	0.1811131 (0.006)***	-0.2164772 (0.413)
Güney Afrika	-0.3790478 (0.146)	-0.0325318 (<0.0001)***	0.0099452 (0.556)	0.2135189 (0.001)***	0.3402797 (<0.0001)***
Hindistan	0.8858056 (0.008)***	-0.0488505 (0.054)*	0.0227704 (0.200)	0.1559659 (0.185)	0.1096508 (0.567)
Kolombiya	0.7654619 (0.002)***	-0.0100775 (<0.0001)***	0.0391407 (0.003)***	0.1990209 (<0.0001)***	0.2576714 (<0.0001)***
Letonya	0.2445949 (0.208)	-0.0028071 (0.603)	-0.0100556 (0.326)	0.1941576 (<0.0001)***	0.4491905 (0.030)**
Macaristan	0.4003223 (0.493)	-0.0412377 (0.003)***	-0.0163447 (0.222)	0.2598696 (0.000)***	0.3025353 (0.000)***
Malezya	0.1930761 (0.717)	0.0053377 (0.475)	-0.0036744 (0.750)	0.2653498 (0.006)***	0.4298173 (0.003)***
Meksika	3.144448 (0.003)***	-0.0451429 (0.022)**	0.0190764 (0.542)	0.1705825 (0.024)**	0.2066073 (0.323)
Polonya	1.791249 (<0.0001)***	-0.0111484 (0.585)	-0.0252427 (0.179)	0.2282728 (0.097)*	0.2713524 (0.089)*
Rusya	2.340151 (0.000)***	-0.0023874 (0.672)	-0.0082373 (0.514)	0.2274319 (0.050)*	0.2202073 (0.003)***
Tayland	-0.4082372 (0.228)	0.0047122 (0.845)	0.0284468 (0.134)	-0.006396 (0.955)	-0.4676226 (0.059)*
Türkiye	2.021073 (0.002)***	-0.0142451 (0.001)***	-0.0671021 (0.151)	-0.176494 (0.100)	0.0638316 (0.832)
Ukrayna	0.9834341 (0.000)***	-0.0206076 (<0.0001)***	0.0048085 (0.289)	0.3154958 (0.000)***	0.0082365 (0.926)
PANEL	0.8589465 (0.001)***	-0.0144444 (0.005)***	-0.0024879 (0.720)	0.1618803 (<0.0001)***	0.1632731 (0.010)**

t istatistiğinin hesaplanmasında; Newey-West değişen varyans standart hatası kullanılmıştır. ***, **, * ifadeleri sırasıyla %1, %5 ve %10 anlamlılık düzeyini göstermektedir.

Tablo 6'da ekonomik büyüme, enflasyon, yurtiçi tasarruf, devlet harcamaları ve ticaret özgürlüğü değişkenlerinin ekonomik özgürlük üzerindeki etkilerine bakıldığında ekonomik büyümenin, devlet harcamalarının ve ticaret kapasitesinin pozitif, enflasyonun ise negatif istatistiki olarak anlamlı etkilerinin oldukları görülmektedir. Panel için tahmin edilen eşbütünleşme katsayıları incelendiğinde

Ülkelerin ekonomik büyümelerindeki %1'lik artış ekonomik özgürlüğü %0.85 arttırmaktadır. Devlet harcamalarının etkilerine bakıldığında ise; devlet harcamalarında meydana gelen %1'lik artış ekonomik özgürlüğü %0.16 arttırmaktadır. Yine ticaret özgürlüğü etkilerine bakıldığında; ticaret özgürlüğünde meydana gelen %5'lik artış ekonomik özgürlüğü %0.16 kadar arttırmaktadır. Enflasyonun etkilerine bakıldığında; enflasyonda meydana gelen %1'lik artış ekonomik özgürlüğü diğer açıklayıcı değişkenlerin aksine %0.01 kadar azaltmaktadır. Tablo 5'teki sonuçlar ülkeler bazında incelendiğinde; Brezilya, Hindistan, Kolombiya, Meksika, Polonya, Rusya, Türkiye ve Ukrayna'da ekonomik büyümedeki artışların ekonomik özgürlük üzerinde pozitif bir etkiye sahip olduğu görülmektedir. Enflasyonun ekonomik özgürlük üzerindeki etkileri incelendiğinde; Arjantin, Brezilya ve Hindistan'da enflasyon oranlarında meydana gelen %10'luk artış, Güney Afrika, Kolombiya, Macaristan, Türkiye ve Ukrayna'da ise %1'lik artış, Meksika'da ise meydana gelen %5'lik artış ekonomik özgürlük üzerinde negatif bir etki yaratmıştır. Yurt içi tasarrufların ekonomik özgürlük üzerindeki etkileri incelendiğinde; Çin'de %5'lik ve Kolombiya'da %1'lik yurt içi tasarruf oranlarındaki artış ekonomik özgürlüğü artırıcı bir etki yaratmıştır. Devlet harcamalarının ekonomik özgürlük üzerindeki etkileri incelendiğinde; Çin, Güney Afrika, Kolombiya, Letonya, Macaristan, Malezya ve Ukrayna'da devlet harcamalarında meydana gelen %1'lik artış, Brezilya ve Meksika'da meydana gelen %5'lik artış, Polonya ve Rusya'da %10'luk artış ekonomik özgürlük üzerinde artırıcı bir etki ortaya koymuştur. Ticaret özgürlüğünün ekonomik özgürlük üzerindeki etkileri incelendiğinde; Arjantin, Güney Afrika, Kolombiya, Macaristan, Malezya ve Tayland'da ticaret kapasitesinde meydana gelen %1'lik artış, Letonya'da meydana gelen %5'lik artış, Polonya ve Tayland'da meydana gelen %10'luk artış ekonomik özgürlük üzerinde pozitif bir etkiye neden olmuştur.

4. Sonuç

Özellikle 1990'lı yıllardan sonra ekonomik özgürlük kavramı ülkeler arasındaki gelişmişlik farklılıklarını açıklayan en önemli nedenlerden birisi olarak gösterilmektedir. Birçok iktisat düşünürü tarafından gelişmiş ülkeler ile gelişmekte olan ülkeler arasındaki temel ayrım olarak ekonomik özgürlük seviyesindeki farklılık görülmektedir. Gelişmekte olan ülkeler ekonomik özgürlük düzeylerini yükselttikleri takdirde gelişmiş ülkelerin ekonomik seviyelerine ulaşabilecekleri konusunda bir fikir birliği bulunmaktadır. Ekonomik özgürlük kavramının tanımlanması ve ölçülmesinin önündeki engeller 1980'li yılların sonundan itibaren başlayan çalışmalarla ortadan kaldırılmıştır. Günümüzde Freedom House, Fraser Institute ve Heritage Foundation gibi kurumlar ülkelerin ekonomik özgürlük düzeyini geliştirdikleri endeksler ile hesaplamaktadır.

Modele dahil edilen ekonomik büyüme, enflasyon, yurtiçi tasarruf, devlet harcamaları ve ticaret özgürlüğü değişkenlerinin ekonomik özgürlük üzerindeki

etkileri incelendiğinde ekonomik büyümenin, devlet harcamalarının ve ticaret özgürlüğünün pozitif, enflasyonun ise negatif ve istatistiki olarak anlamlı etkilerinin olduğu görülmektedir. Panel için tahmin edilen eşbütünleşme katsayıları incelendiğinde Ülkelerin ekonomik büyümelerindeki %1'lik artışın ekonomik özgürlüğü %0,85 kadar arttırdığı görülmektedir. Devlet harcamalarında meydana gelen %1'lik artış ekonomik özgürlüğü %0.16 artırmaktadır. Ticaret kapasitesinde meydana gelen %5'lik artış ekonomik özgürlüğü %0.16 kadar artırmaktadır. Enflasyonun etkilerine bakıldığında; enflasyonda meydana gelen %1'lik artışın ekonomik özgürlüğü diğer açıklayıcı değişkenlerin aksine %0.01 kadar azalttığı sonucuna ulaşılmıştır. Elde edilen sonuçlar değerlendirildiğinde modele dahil edilen değişkenlerden ekonomik büyüme, yurt içi tasarruf düzeyi, devlet harcamaları ve ticaret özgürlüğü ile ekonomik özgürlük arasında istatistiki olarak anlamlı ve pozitif yönlü bir ilişki tespit edilirken, enflasyon ile ekonomik özgürlük arasında istatistiki olarak anlamlı ve negatif yönlü bir ilişkinin var olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Kaynakça

- Acar, M., (2010). Serbest ticaret, ekonomik özgürlükler ve refah. *Türk Dünyası Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 53, 1-28.
- Akıncı, M., Yüce, G. ve Yılmaz, Ö (2014). Ekonomik özgürlüklerin iktisadi büyüme üzerindeki etkileri: Bir panel veri analizi, *Anadolu Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Cilt 14, Sayı 2.
- Altıntaş, H. Ve Mercan, M., (2015). AR-GE harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisi: OECD ülkeleri üzerine yatay kesit bağımlılığı altında panel eşbütünleşme analizi. *Ankara Üniversitesi SBF Dergisi*, Cilt: 70, No: 2, 345-376.
- Ashby, N. J., & Sobel, R. S. (2008). Income inequality and economic freedom in the U.S. States. *Public Choice*, 134(3-4), 329-346.
- Başkaya, A. ve Ö. Manan, (2009). Ekonomik özgürlükler ve demokrasi ile ekonomik performans arasındaki ilişkinin zaman serileri ile analizi: Türkiye örneği, *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi*, 5(10), 47-76.
- Breusch, Trevor; Pagan, Adrian (1980). The lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *Review of Economic Studies*, 47 (1), 239-253.

- Çetanak, Ö, Özlem ve Işık, Mine (2016). Ekonomik özgürlükler ile ekonomik büyüme arasındaki nedensellik ilişkisi: OECD ülkeleri üzerine bir uygulama. *Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi SBE Dergisi*, 6 (1),1-16.
- Eberhardt, Markus ve Stephen Bond (2009). Cross-section dependence in nonstationary panel models: A novel estimator, MPRA (Munich Personal RePEc Archive), Paper No: 17692. <http://mpra.ub.uni-muenchen.de/17692/> (16.04.2019).
- Fraser Institute (2019) “Understanding Economic Freedom” (<https://www.fraserinstitute.org/economic-freedom/history-of-free-the-world>,Erişim Tarihi: 10.06.2019).
- Göçer, İ. (2013). Ar-Ge harcamalarının yüksek teknolojili ürün ihracatı, dış ticaret dengesi ve ekonomik büyüme üzerindeki etkileri. *Maliye Dergisi*, (165), 215-240.
- Güney, Taner (2017). Türkiye ve BRICS ülkelerinde ekonomik özgürlüğün ekonomik büyüme üzerindeki etkisi. *International Review of Economics And Management*, Volume 5, Number 2, 30-47.
- Hadri, K., & Kurozumi, E. (2012). A simple panel stationarity tests in the presence of cross-sectional dependence. *Economics Letters*, 115(1), 31–34.
- Justesen, M. K. (2008). The effect of economic freedom on growth revisited: New Evidence on causality from a panel of countries 1970-1999. *European Journal of Political Economy*, 24(3), 642-660.
- Kılıç, Cüneyt & Balan, Feyza (2014). Economic freedom, inflation rate and their impact on economic growth: A panel data analysis. *Romanian Journal of Economic Forecasting XVII* (1), 160-176.
- Kılıç, Cüneyt & Balan, Feyza (2018). Is There an environmental kuznets inverted-u shaped curve?. *Panoeconomicus*, Vol. 65, Issue 1, 79-94.
- Mahmood, K., Azid, T., Chaudhry, I. S., Faridi, M. Z. (2010). Impact of economic freedom on economic growth: The case of some selected SAARC member countries. *International Research Journal of Finance and Economics*, 52, 7-16.
- Panahi, H., Assadzadeh, A., & Refaei, R. (2014). Economic freedom and economic growth in mena countries. *Asian Economic and Financial Review*, 4(1), 105.

- Pesaran, H.M.; T. Yamagata (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142, 50-93.
- Sağlam, Y., Egeli, A, H ve Egeli, P. (2017). Gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde ar&ge harcamaları ve ekonomik büyüme arasındaki ilişki: Panel veri analizi. *Sosyoekonomi*, Vol. 25(31), 149-165.
- Sucu, B, Muhammed (2017). Yükselen piyasa ekonomilerinde ekonomik özgürlük, büyüme ve kalkınma ilişkisi: Bir panel veri analizi. *Bulletin of Economic Theory and Analysis*, Volume II, Issue 2, 135-167.
- Tunçsiper, B., & Biçen, Ö. F. (2014). Ekonomik özgürlükler ve ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin panel regresyon yöntemiyle incelenmesi. *Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 9(2), 25-46.
- World Bank (WB), (2019), “World Development Indicators”, <http://databank.worldbank.org/data/source/world-development-indicators>, Erişim Tarihi: 20.05.2019
- Westerlund, Joakim (2008). Panel cointegration tests of the fisher effect. *Journal of Applied Econometrics*, 23(2), pp.193-233.
- Williamson, Claudia R. ve Rachel L. Mathers (2011), Economic freedom, culture and growth, *Public Choice*, 148(3-4), 313-335.

Effects on The Freedom of Economic: Panel Data Analysis for Rising Market Economies

Extended Abstract

1. Introduction

It is known that with the end of the cold war between the United States of America (USA) and Russia, many world countries have begun to integrate into the free market economy. Especially after the 1980s, it is seen that this choice of countries in favor of the free market economy is frequently questioned. The dominant view that the economic development difference between developed countries and other world countries will disappear with free market economy and free foreign trade practices has been criticized by many economic thinkers.

Initially regarded as an abstract concept, economic freedom has become a concept that can be measured thanks to the studies of institutions such as Freedom House, Fraser Institute and Heritage Foundation. In this way, economics thinkers were able to include the economic freedom variable in their analysis and led to the formation of a large economics literature on the subject. Considering the general economics literature, it is seen that many studies are aimed at determining the relationship between economic freedom and variables such as economic growth, development and welfare. Most of the results reached conclude that there is a positive relationship between economic freedom and the mentioned variables.

2. Methodology

Panel data analysis has been carried out in this study, which aims to determine the factors affecting the level of economic freedom in emerging market economies. Hadri-Kurozumi (2012) test, one of the new generation unit root tests including cross section dependency and common factors, was used to determine the stationarity of the series included in the econometric model. The Durbin-H (Durbin-Hausman) test developed by Westerlund (2008) was used to determine the cointegration relations among the variables used. In the study, using panel data analysis, the emerging market economy of the 15 countries according to the IMF, India, Argentina, Poland, Brazil, China, South Africa, Colombia, Latvia, Hungary, Ukraine, Malaysia, Mexico, Russia, Thailand and Turkey, for economic growth, inflation, domestic savings, government expenditures and economic freedom the impact on freedom of trade, annual data were used from the period 2000-2017

The econometric model established to determine the factors affecting economic freedom on emerging market economies and the variables which are used in the model represented by the abbreviations used in the model are as follows::

$$\text{economic}_{it} = d_0 + d_1 \text{lngdp}_t + d_2 \text{inf}_t + d_3 \text{save}_t + d_4 \text{expend}_t + d_5 \text{trade}_t + u_{it}$$

economic: economic freedom

lngdp: economic growth

inf: inflation

save: domestic savings level

expend: government expenditures

trade: freedom of trade

3. Results and Discussion

Analyses performed by considering the cross-sectional dependency between the series are very important to reach statistically more reliable results (Breusch & Pagan, 1980; Pesaran, 2004). Therefore, it is necessary to first determine the presence of cross-sectional dependency between the series equations. Table 3 shows the results of Breusch Pagan and Pesaran tests. In all tests investigating cross-sectional dependency, the null hypothesis is rejected at the 1% significance level. In simpler terms, there is a cross sectional dependency between all sections that make up the panel. In other words, it comes to the conclusion that shocks that may occur in economic growth, inflation, domestic savings, government expenditures and freedom of trade can affect economic freedom.

Hadri-Kuruzomi unit root test, which is one of the second generation unit root tests; Inspired by Pesaran (2007), it is accepted as a version of KPSS unit root test that can be applied in panel data sets. In this version, the order of null and alternative hypotheses used in the KPSS test changes. The dependent variables have become stable when their first degree differences are taken. Government expenditures and domestic savings level have become stable in their levels. Based on this result, there is a long-term relationship between economic growth, inflation, domestic savings, government expenditures, freedom of trade, and economic freedom variables. AMG (Augmented Mean Group Effect) method, which belongs to Eberthard and Bond (2009), was used. This method takes into account the cross-sectional dependency. Another feature of the panel AMG estimator is that it does not ignore common factors and dynamic effects in variables. In addition, in unbalanced panel analysis and in case of an endogeneity problem arising from the error term, it can produce reliable results (Eberhardt & Bond, 2009). When the cointegration coefficients estimated for the panel are analyzed on the basis of Table 6, a 1% increase in the economic growth of the countries increases the economic freedom by 0.85%. Looking at the effects of government expenditures; 1% increase in government expenditures increases economic freedom by 0.16%. Looking at the effects of freedom of trade; The 5% increase in freedom of trade increases economic freedom by 0.16%. Looking at the effects of inflation; 1% increase in inflation reduces economic freedom by 0.01%, unlike other explanatory variables.

4. Conclusion

India, Argentina, Poland, Brazil, China, South Africa, Colombia, Latvia, Hungary, Ukraine, Malaysia, Mexico, Russia, Thailand and Turkey, countries, carried out on panel data analysis of the theoretical results obtained from the results appear to be significant in the expected direction and statistically. It is seen that economic growth, government expenditures and freedom of trade have positive and statistically significant effects on inflation negative. When the cointegration coefficients estimated for the panel are examined, it is seen that a 1% increase in the economic growth of the countries increases the economic freedom by 0.85%. A 1% increase in government expenditures increases economic freedom by 0.16%. The 5% increase in the trade capacity increases the economic freedom by 0.16%. Looking at the effects of inflation; It has been concluded that a 1% increase in inflation reduces economic freedom by 0.01%, unlike other explanatory variables. It has been concluded that when the results are evaluated, a statistically significant and positive relationship is determined between economic growth, domestic savings level, government expenditures, freedom of trade, and economic freedom, while there is a statistically significant and negative relationship between inflation and economic freedom.

Testing Kaldor's Growth Laws for Turkey: New Evidence from Symmetric and Asymmetric Causality Methods¹

Uğur Korkut PATA

Corresponding Author, Osmaniye Korkut Ata University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Economics, korkutpata@osmaniye.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2853-4106

Hilmi ZENGİN

Karadeniz Technical University, Faculty of Economics and Administrative Sciences, Department of Econometrics, zengin@ktu.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7996-1247

Abstract

Nicholas Kaldor's main contribution to economic theory was his work on the industry-based growth model. Kaldor's laws examine the relationship between the industrial sector, economic growth, and labor productivity. This paper aims to test the validity of Kaldor's first and second (Kaldor-Verdoorn's) law for Turkey covering the period of 1980-2014 by using symmetric and asymmetric causality methods. According to the results of the symmetric causality tests, Kaldor's first and second laws are valid for Turkey. In this regard, industry value-added has a positive effect on growth and labor productivity in the industrial sector. The asymmetric causality test results indicate that Kaldor's first law holds in Turkey; however, Kaldor-Verdoorn's law is invalid. In other words, while the industry sector supports economic growth, it does not contribute to labor productivity. As a result, the findings indicate that the validity of Kaldor's laws may vary depending on the method used.

Keywords: Asymmetric Causality Test, Industrialization, Kaldor's Laws, Productivity

Jel Classification Codes: C22, L60, O14

Kaldor Yasalarının Türkiye için Testi: Simetrik ve Asimetrik Nedensellik Yöntemleri ile Yeni Bulgular

Öz

Nikolas Kaldor'un iktisat teorisine temel katkısı sanayiye dayalı büyüme modelidir. Kaldor yasaları sanayi sektörü, ekonomik büyüme ve işgücü verimliliği arasındaki ilişkileri incelemektedir. Bu çalışma Türkiye için 1980-2014 döneminde Kaldor'un birinci ve ikinci (Kaldor-Verdoorn) yasasının geçerliliğini, simetrik ve asimetrik nedensellik yöntemleri kullanarak test etmeyi amaçlamaktadır. Simetrik nedensellik testlerinin sonuçlarına göre Kaldor'un birinci ve ikinci yasası Türkiye için geçerlidir. Bu bağlamda sanayi sektöründe yaratılan katma değer hem ekonomik büyüme hem de sanayi sektöründeki işgücü verimliliği üzerinde pozitif bir etkiye sahiptir. Asimetrik nedensellik testinin bulguları ise Kaldor'un ilk yasasının geçerli olduğunu ancak ikinci yasasının geçerli olmadığını belirtmektedir. Diğer bir ifadeyle sanayi sektörü ekonomik büyümeyi desteklerken işgücü verimliliğine katkı sağlamamaktadır. Sonuç olarak, bulgular Kaldor kanunlarının geçerliliğinin kullanılan yöntemle göre değişebildiğini göstermektedir.

Anahtar Kelimeler: Asimetrik Nedensellik Testi, Sanayileşme, Kaldor Yasaları, Verimlilik

Jel Sınıflandırma Kodları: C22, L60, O14

¹ This article is derived from the unpublished master thesis in econometrics titled as "Kaldor's Contribution to Economics and Analysis of Kaldor's Law by Symmetric and Asymmetric Causality Tests in Turkey submitted by Uğur Korkut PATA in 2017 under the supervision of Prof. Hilmi ZENGİN in the Institute of Social Sciences of Karadeniz Technical University, Trabzon.

Geliş Tarihi (Received): 27.09.2019, Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 16.08.2020

Atıfta bulunmak için/Cite this paper:

Pata, U. K. ve Zengin, H. (2020). Testing Kaldor's growth laws for Turkey: new evidence from symmetric and asymmetric causality methods, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10 (2), 713-729. Doi: 10.18074/ckuiibfd.625455.

1. Introduction

The industrial sector involves the whole process of manufacturing high-value-added products from raw materials and intermediate inputs using information and high technology. Technological advancement and new inventions often play an important role in economic development. The invention of the steam engine in the United Kingdom and improvement in the textile industry led to the Industrial Revolution, which then spread worldwide and paved the way for important economic reforms in many countries. The rapidly developing industrial sector gradually eclipsed the agricultural sector in economic importance by contributing to the development of other sectors such as transportation, service, and construction.

The Industrial Revolution, which began in England toward the end of the 18th century, resulted in different economic growth rates that divided the world into rich and poor areas (Kaldor, 1977). Before the Industrial Revolution, economic growth in most countries was quite slow, and the differences in living standards in different areas were comparatively small. With the Industrial Revolution, large-scale enterprises operating in the manufacturing industry achieved rapidly increasing growth rates. Countries that came to serve as large industrial centers became richly endowed with capital, machinery, increased education levels, and a qualified workforce.

Identifying industry disruption as the reason for post-WWII economic stagnation in the United Kingdom, Kaldor (1966) referred to the industrial sector as an engine of growth. Contrary to endogenous growth theories, Kaldor emphasized the importance of demand and external factors that affect demand by arguing that the industrial sector offers increasing returns to scale. In particular, the notion of increasing returns to scale is not valid in the agricultural sector, and the industrial sector provides capital, machinery, and high-tech products the agricultural sector requires.

Kaldor (1957) indicated that economic growth could be achieved by increased technical progress function, a concept he introduced to economics research. The establishment of industrial plants increases the rate of technical progress, which in turn led to the production of new intermediate and capital goods, improved production techniques, and increased labor productivity. Moreover, the plants provide transformation to a labor-saving production process that resulted in the continuous manufacture of new and better products. A country's industrial sector revives both domestic and external demand, thus, contributes to economic growth and development. Like Keynesian economists, Kaldor argued that effective demand is an important determinant of economic growth.

This study investigates the validity of Kaldor laws in Turkey is composed of six sections. Following the introduction, Section 2 refers to the development of the

industrial sector in Turkey. Section 3 presents the relevant literature review; Section 4 includes the data set; Section 5 describes the methodology and empirical results. Finally, Section 6 presents the study's conclusions.

2. The Development of the Industrial Sector in Turkey

Turkey's industrialization process can be examined in terms of three stages (Tekeli, 2010). The primary goal of the first period, from 1929 to 1950, was to reduce dependency on imports by producing basic consumer goods through state economic enterprises. The primary goal of the second period, from 1950 to 1960, was to promote private investments in the industrial sector and produce investment goods in addition to basic consumer needs. The primary goal of the third period, from 1963 to 1976, was to improve the industrial sector directly by implementing growth and development plans. The government first aimed to develop the industrial sector through government grants during the implementation of the first 5-year development plan. With the state economic enterprises (SEEs), the production of raw materials and investment goods was achieved even at a loss. Industrialism was encouraged by providing low-interest loans and raw materials to the private sector. Newly established small enterprises were protected against the foreign competition through the means of import prohibitions. During the same period, the private sector played an important role in the development of industry in Europe. In Turkey, government grants were provided for a while, and then in the next stage, the intention was to help private sector entrepreneurs gain importance in the industrial sector by developing the necessary infrastructure. Such policies, based on the import substitution industrialization strategy, restricted foreign trade, thus leading to a foreign exchange bottleneck.

Moreover, the state did not achieve economic efficiency because of the lack of foreign companies with which local firms could compete. To solve this problem, the government replaced the fixed exchange rate system with the flexible exchange rate system due to the decisions made on January 24, 1980. With the liberalization of imports and exports, competition arose between local and foreign companies, and thus efficiency and effectiveness were achieved in production.

The industrial sector is an important employment area for individuals. In 2013, 25.524 million people were employed in Turkey, of whom 105,000 were employed in the industrial sector, mining, and quarrying; 4.632 million were employed in the manufacturing sector; and 218,000 were employed by utilities — electricity, gas and steam, and sewer (Turkstat, 2014). The total number of people working in the manufacturing industry was 2.06 million in 1980. As of today, this figure has increased by more than 50%. Table 1 shows the shares of the three sectors in Turkey's GDP over 30 years. The agricultural sector's share in the GDP decreased to a considerable extent during the liberalization period. On the other hand, the shares of the industrial and tertiary sectors increased. Between 2010 and

2014, the three sectors were balanced, and no significant change was observed in their shares in the GDP. During this period, the GDP shares of the industrial and service sectors increased, whereas those of the agricultural sector decreased globally.

Table 1: Proportions of Economic Sectors in Turkey's GDP (%)

Sector	1980	1990	2000	2010	2011	2012	2013	2014	(%)
Agriculture	26.5	18.00	11.31	9.45	9.00	8.84	8.33	8.00	-69
Industry	23.8	32.15	31.33	26.39	27.47	26.66	26.60	27.10	14
Service	49.68	49.75	57.34	64.15	63.52	64.48	65.05	64.89	31

Source: World Development Indicators at <http://data.worldbank.org/country/turkey>

In the industrial sector, technological intensity and exports are of high importance. Table 2 shows the production rates calculated based on the prices of 2010, excluding exports and gold. According to these rates, a transformation has occurred in the Turkish industrial sector in recent years regarding medium-high-technology.

Table 2: Production and Export Structure of Industry in Turkey

Technological density	Production			Export		
	2007	2012	2013	2007	2012	2013
High	3.4	3.5	3.4	4.5	3.7	3.5
Medium-high	23.2	24.1	24.7	32.8	31.4	32.3
Medium-low	34.8	33.3	32.9	29.7	31.5	29.0
Low	38.7	39.1	39.0	33.0	33.5	35.3

Source: Republic of Turkey Ministry of Development, 2014.

The reason for the increase in high-technology production and export was the improvements in the automotive industry financed by foreign funds. The technological intensity of the exports shows production rates decreased, but export rates increased from 2007 to 2013 only for low-tech products. Although the production of goods requiring medium-high-technology intensity increased, their export did not. Medium-low- and low-technology products make up 64.3% of Turkish industrial exports. Almost all of Turkey's exported goods are industrial goods. The industrial sector is of crucial importance both for Turkey and other countries worldwide for its contribution to the national economy through domestic and foreign demand. Thus, the relationship between economic growth and the industrial sector has become a research subject.

3. Literature Review

Kaldor's first growth law, which states manufacturing is the engine of economic growth, and Kaldor's second law, which states increasing manufacturing output also increases sector productivity (Kaldor-Verdoorn's law) were tested by Kaldor

(1966) for 12 countries. He found that the industrial sector positively affects economic growth and labor productivity. According to Rowthorn (1975), the results of Cripps and Tarling (1973), which supported Kaldor's work for the same period and same country group, were inappropriate because they included Japan in the 12 countries studied. Rowthorn excluded Japan from the cross-sectional group and conducted the analysis by regressing productivity concerning employment and production increase in the industrial sector. He found no significant relationship between the industrial sector and productivity in this sector and argued that Kaldor's model is inappropriate.

The studies conducted using the ordinary least squares (OLS) method by Stoneman (1979) in the United Kingdom, by McCombin and De Ridder (1983) in the United States, by Drakopoulos and Theodossiou (1991) in Greece, by Atesoglu (1993) in the United States, by Wells and Thirlwall (2003) in 45 African countries, and by Millin and Nichola (2005) in South Africa confirmed the validity of Kaldor's first law. Five studies, except for Stoneman's (1979), validated Kaldor-Verdoorn's law. Relatively new studies such as Keho (2018) used the ARDL bounds testing approach for 11 Economic Community of West African States countries, and Opoku and Yan (2019) performed GMM on 34 African countries. Both confirmed the validity of Kaldor's first law. McCausland and Theodossiou (2012) and Almosabbeh and Almoree (2018) also verified the validity of Kaldor's first and second laws.

For Turkey, Bairam (1991), using OLS, also verified the validity of Kaldor's law. Necmi (1999) utilized cross-section data for 45 countries, including Turkey, and confirmed the validity of both Kaldor's laws. Terzi and Oltulular (2004) used Hsiao's Granger-causality and the Engle-Granger cointegration tests and found bidirectional causality between the index of industrial production and economic growth. Cetin (2009) used OLS on 14 EU member states and Turkey and found that the increase in industrial production index had a positive impact on the GDP in Turkey and 10 EU member states (except for Romania, Ireland, and France). Doruk et al. (2013) conducted a study in Turkey using OLS and concluded that growth in the manufacturing sector increased economic growth more than growth in the agricultural sector. Marconi et al. (2016) conducted tests using dynamic panel data analysis for 63 middle- and high-income countries, including Turkey and confirmed the validity of both Kaldor's laws.

Six studies in the literature review were conducted for Turkey or a sample of countries, including Turkey. Terzi and Oltulular's (2004) study on Turkey and Cetin's (2009) study on several other countries reported bidirectional causality between the industrial sector and GDP. Both studies used the industrial production index as an indicator for the industrial sector. Among these studies, only Stoneman's (1979) research does not support Kaldor-Verdoorn's law. No study in the literature separates positive shocks from negative ones.

Our study contributes to the existing literature in two ways. First, to the best of our knowledge, there is no study that tests the Kaldor's laws with asymmetric causality test. Second, this is the first study using industrial value-added growth rate minus the total growth rate of the agricultural and service sectors as an indicator of the industry as proposed by Thirlwall (1983) for Turkey.

4. Data and Model

We obtained the data from the World Bank Development Indicators (WDI) and the Turkish Statistical Institute database. Since the decisions of January 24, 1980, in which Turkey abandoned the import substitution strategy and adopted an export-oriented industrial strategy, the country's industrial sector has experienced significant structural changes. Therefore, this study takes the period of 1980–2014.

Kaldor's first law states that GDP increases through the industrial sector. In Equation 1, GDP indicates the gross domestic product (constant 2010 US Dollars), IND indicates the production in the industrial sector (constant 2010 US Dollars), and u_t indicates the error term. The equation can also be expressed as the growth rate of the variables. In Equation 2, GDPR indicates the gross domestic product growth rate, and INDR indicates the industrial production or value-added growth rate.

$$GDP = \beta_0 + \beta_1 IND + u_t \quad (1)$$

$$GDPR = \alpha_0 + \alpha_1 INDR + e_t \quad (2)$$

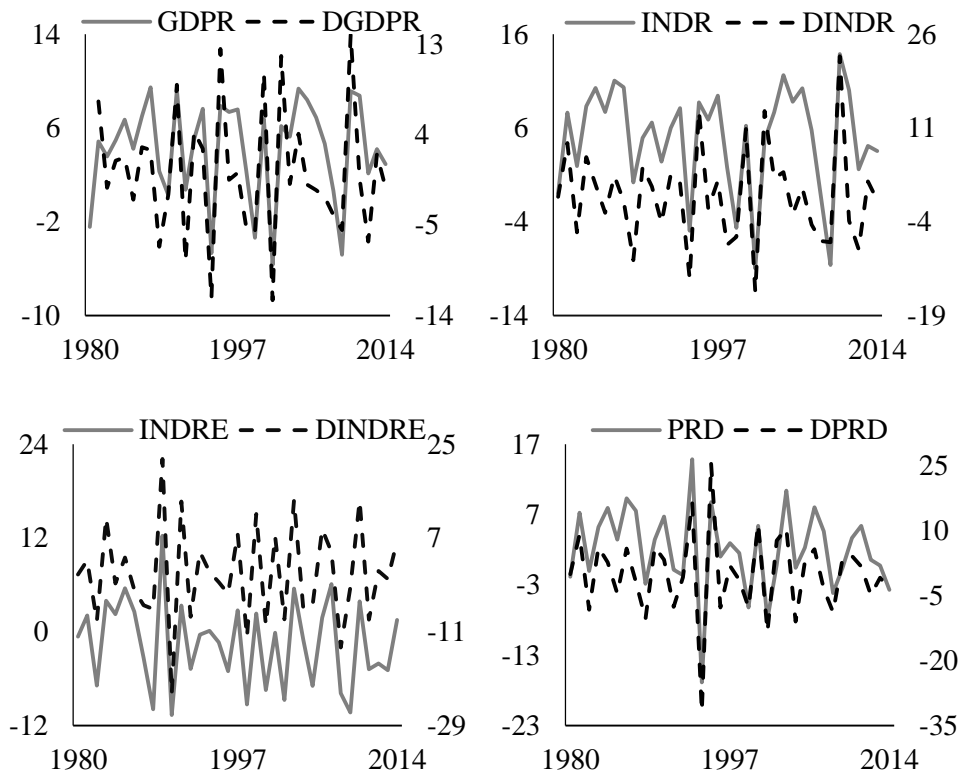
Kaldor (1966) indicated that a positive correlation might exist between the two variables because the manufacturing sector has a share of 25% to 40% in the GDP. According to Thirlwall (1983), a spurious regression problem may arise because GDPR included the growth of manufacturing and non-manufacturing sectors in the second equation. Thus, estimators may not be effective and reliable. Revising Kaldor's first law, as in Equation 3 solves this problem.

$$GDPR = \delta_0 + \delta_1 INDRE + \varepsilon_t \quad (3)$$

In Equation 3, INDRE indicates the industrial value-added growth rate minus the total growth rate of the agricultural and service sectors. The first two equations were not used in the study due to the mentioned problems. Equations 3 and 4 were analyzed for testing Kaldor's first and second laws.

$$PRD = \mu_0 + \mu_1 INDR + z_t \quad (4)$$

Kaldor's second law, known as Kaldor-Verdoorn's law, states that technical progress, division of labor, and specialization in the industrial sector bring increasing returns; thus, labor productivity increases with industrial production. Equation 4 is the representation of Kaldor's second law, where PRD indicates the labor productivity calculated by subtracting the growth rate of industrial labor from the industrial value-added growth rate ($INDR - INDEMP$). According to Kaldor's second law (1975), labor productivity and industrial employment are endogenous, whereas the exogenous growth of Keynesian demand determines industrial output growth.

Figure 1. Level and First Differenced Variables

In Figure 1, it is seen that the series do not have an increase or decrease trend in both level values and first differences. In addition, some descriptive statistics of the variables are shown in Table 3.

Table 3: Descriptive Statistics

Variables	GDPR	INDR	INDRE	PRD
Mean	4.16	4.89	-1.49	2.06
Median	4.97	6.23	-0.61	2.31
Maximum	9.48	13.87	12.28	14.88
Minimum	-5.69	-8.98	-10.64	-16.84
Std. Dev	4.33	5.63	5.60	5.99
Observation	35	35	35	35

5. Methodology and Empirical Results

5.1. Unit Root Tests

During the analysis of the developing countries, the tests that do not include structural breaks in the models may give misleading results. Equations 5, 6, and 7 show the three models built for the Zivot-Andrews (ZA) unit root test, which allows for one endogenous structural break (Zivot and Andrews, 1992). The null hypothesis ($H_0: \alpha = 0$) states that the series have a unit root, whereas the alternative hypothesis ($H_{\text{alternative}}: \alpha \neq 0$) states that the series are stationary with structural breaks.

$$\Delta x_t = \delta + \beta t + \alpha x_{t-1} + \mu_1 DU(\lambda)_t + \sum_{i=1}^m n_i \Delta x_{t-i} + \varepsilon_t \quad \text{Model A} \quad (5)$$

$$\Delta x_t = \delta + \beta t + \alpha x_{t-1} + \mu_2 DT(\lambda)_t + \sum_{i=1}^m n_i \Delta x_{t-i} + \varepsilon_t \quad \text{Model B} \quad (6)$$

$$\Delta x_t = \delta + \beta t + \alpha x_{t-1} + \mu_1 DU(\lambda)_t + \mu_2 DT(\lambda)_t + \sum_{i=1}^m n_i \Delta x_{t-i} + \varepsilon_t \quad \text{Model C} \quad (7)$$

Lumsdaine and Papell (1997) (LP) introduced another unit root test that allows for two structural breaks by improving the ZA (1992) unit root test. Equations 8, and 9 indicate the two models built for the LP unit root test.

$$\Delta x_t = \delta + \beta t + \alpha x_{t-1} + \mu_1 DU1_t + \mu_2 DT1_t + \sum_{i=1}^m n_i \Delta x_{t-i} + \varepsilon_t \quad \text{Model AA} \quad (8)$$

$$\Delta x_t = \delta + \beta t + \alpha x_{t-1} + \mu_1 DU1_t + \mu_2 DT1_t + \mu_2 DU2_t + \mu_2 DT2_t + \sum_{i=1}^m n_i \Delta x_{t-i} + \varepsilon_t \quad \text{Model CC} \quad (9)$$

In these equations, Δ is the difference operator, ε_t represents the normally distributed white noise error terms, and Δx_{t-i} shows the lagged values of the variable. $DU1_t$, $DU2_t$, $DT1_t$, and $DT2_t$ are the dummy variables that give the first and second break dates of the series in the intercept and trend. In Model AA and Model CC, when T_{b1} is the first break date, T_{b2} is the second break date, if $t > T_{b1(b2)}$, the dummy variables $DU1_t$ ($DU2_t$) take the value 1; otherwise, 0. If $t >$

$T_{b1(b2)}$, the dummy variables $DT1_t$ ($DT2_t$) take the value $t - T_{b1(b2)}$; otherwise, 0. In the LP unit root test, the null hypothesis ($H_0: \alpha = 0$) means the series have a unit root without any structural break, whereas the alternative hypothesis ($H_{\text{alternative}}: \alpha \neq 0$) means the series are stationary with two structural breaks. The results of the LP and ZA unit root tests are given in Table 4.

Table 4: ZA and LP Unit Root Test Results

k=9 Variables	ZA		LP	
	Model A	Model C	Model AA	Model CC
INDR	-6.43 (0)*** [2003]	-6.34 (0)*** [2003]	-6.61 (0)** [1998;2002]	-7.11 (0)*** [2002;2009]
PRD	-7.23 (1)*** [2003]	-6.97 (1)*** [2003]	-10.45 (0)*** [1984;2002]	-10.85 (0)*** [1987;2002]
GDPR	-7.01 (0)*** [2003]	-6.96 (0)*** [2003]	-5.65 (0) [2003;2007]	-6.79 (3)** [2000;2007]
INDRE	-7.01 (2)*** [2003]	-6.96 (2)*** [2003]	-10.34 (0)*** [1986;2007]	-10.77 (0)*** [1986;2008]
Δ INDR	—	—	—	—
Δ PRD	—	—	—	—
Δ GDPR	—	—	—	—
Δ INDRE	—	—	—	—

Notes: *** and ** denote significant at 1% and 5% level, respectively. ( ) are the optimal lag lengths determined by AIC for both unit root tests by allowing for a maximum of nine lags.

According to Table 3, the INDR, PRD, GDPR, and INDRE series were found to be stationary at level $I(0)$ with one and two structural breaks, respectively. Therefore, d_{max} was not used in models 3 and 4

5.2. Symmetric Causality Tests

The TY causality test (1995) incorporates variables into the analysis at their level irrespective of the order of integration properties, thus solving the problem of the long-term information loss in the Granger (1969) causality test. Because some of the variables included in a VAR model are nonstationary, the Wald test statistic applied to test linear restrictions on the parameters does not follow its usual asymptotic χ^2 distribution under the null hypothesis. Therefore, Toda and Yamamoto (1995) stated that the Wald test statistic applied to a VAR model by adding lags to the lag length p to the extent of the maximum order of integration of the variables (d_{max}) would follow the χ^2 distribution. If all series included in the TY Granger causality analysis are found to be stationary at level, no additional lag length is added because $d_{\text{max}} = 0$ and the results obtained are similar to those obtained from the unrestricted VAR analysis.

$$Y_t = \delta_{10} + \sum_{i=1}^p \beta_{1i} Y_{t-i} + \sum_{i=p+1}^{p+d_{\text{max}}} \phi_{1i} Y_{t-i} + \sum_{i=1}^p \theta_{1i} X_{t-i} + \sum_{i=p+1}^{p+d_{\text{max}}} \partial_{1i} X_{t-i} + u_{1t} \quad (10)$$

$$X_t = \delta_{20} + \sum_{i=1}^p \alpha_{2i} X_{t-i} + \sum_{i=p+1}^{p+d_{\max}} \theta_{2i} X_{t-i} + \sum_{i=1}^p \mu_{2i} Y_{t-i} + \sum_{i=p+1}^{p+d_{\max}} \omega_{2i} Y_{t-i} + u_{2t} \quad (11)$$

Equations 10 and 11 applied the Wald test to the sum of the lag length p to test two null hypotheses (i.e., $H_0: \theta_{1i} = 0$ and $H_0: \mu_{2i} = 0$). If both coefficients are different from zero, a bidirectional causality exists between two variables.

Table 5: VAR Granger Causality Results

Models	Causality [Coefficient]	SUR-Wald Test (p)	p+d _{max}	
GDPR=f(INDRE)	INDRE→GDPR[+0.31]	$\chi^2=6.95$ (0.01)***	1+0=1	
INDRE=f(GDPR)	-			
PRD= f(INDR)	INDR→PRD[+0.57]	$\chi^2=6.33$ (0.01)***	1+0=1	
INDR= f(PRD)	-			
Diagnostic Tests	AR Roots max; min	LM stat.	Normality	White χ^2
Model 3	0.50; 0.06	>2.66 (0.62)	2.14 (0.71)	7.22 (0.84)
Model 4	0.58; 0.04	>5.11 (0.28)	3.81 (0.43)	15.69(0.21)

Notes: [ ] is the total value of both lags for Model 1 and 2. ( ) are the probability values. *** and ** denote significant at 1% and 5% level, respectively.

Table 5 shows the findings obtained from the TY-VAR analysis conducted to examine the relationship between the industrial sector and economic growth and productivity. Because we found both variables added to Model 3 and 4 to be stationary at their levels, we performed unrestricted VAR analysis. At the end of the VAR causality analysis conducted using the SUR procedure, we confirmed the validity of Kaldor's first and second laws for the Turkish economy. The industrial sector increases both economic growth and labor productivity. The diagnostic tests, White χ^2 values, and LM statistics for the estimated four VAR models do not indicate the presence of heteroscedasticity autocorrelation and problems. Normality test results indicate that the error terms of the models are normally distributed.

The CUSUM and CUSUMSQ tests developed by Brown et al. (1975) and applied to consecutive error terms and squares of consecutive error terms help determine whether the estimated coefficients are stable. These tests statistics in Table 6 show that the coefficients in the VAR models are stable.

Table 6: CUSUM and CUSUMSQ Test Results

Models	CUSUM Statistics	P-values	CUSUMSQ Statistics	P-values
GDPR=f(INDRE)	0.23	0.99	0.23	0.20
PRD= f(INDR)	0.65	0.33	0.11	0.99

The Hacker-Hatemi-J (2006) (HH) causality test obtains appropriate table critical values using the bootstrap simulation approach introduced by Efron (1979). If the estimated TY-VAR ($p + d_{\max}$) is expressed $X = \widehat{D}Z + \widehat{\delta}$, the expressions are $X = (x_1, x_2, x_3, \dots, x_T)(n \times T)$ matrix, $\widehat{D} = (\widehat{\alpha}, \widehat{A}_1, \widehat{A}_2, \widehat{A}_p, \dots, \widehat{A}_{p+d_{\max}})(n \times (1 + n(p + d_{\max}))$ matrix;

$$Z_t = \begin{bmatrix} 1 \\ x_t \\ x_{t-1} \\ \cdot \\ \cdot \\ \cdot \\ x_{t-p-d_{\max}+1} \end{bmatrix} \left((1+n(p+d_{\max})) \times 1 \right) \text{matrix, } t=1, \dots, T,$$

$Z = (Z_0, Z_1, Z_2, \dots, Z_{T-1})((1 + n(p + d_{\max})) \times T)$ matrix, and $\delta = (\widehat{u}_1, \widehat{u}_2, \widehat{u}_3, \dots, \widehat{u}_T) (n \times T)$ matrix. Equation 12 shows the modified Wald (Mwald) test.

$$MWald = (C\widehat{\beta})' \left[C \left((Z'Z)^{-1} \otimes S_u \right) C' \right]^{-1} (C\widehat{\beta}) \tag{12}$$

In the HH causality test, the main hypothesis indicating that no causality exists is tested as $H_0: C\beta = 0$. In addition, Hatemi-J (2003) recommended the Hatemi-J information criterion (HJC) involving Schwarz's information criterion (SIC) and Hannan-Quinn information criterion (HQ) in equation 13.

$$HJC = \ln(|\widehat{\Omega}|) + j \left(\frac{n^2 \ln T + 2n^2 \ln(\ln T)}{2T} \right), \quad j=0, \dots, k, \tag{13}$$

According to Table 7, which presents the results of the HH causality analysis, the test statistics found to be greater than the bootstrap table critical values confirm the validity of Kaldor's first and second laws.

Table 7: Hacker-Hatemi-J Bootstrap Causality Results

Null Hypothesis (H0)	Test Statistics	1%	5%	10%	Optimal Lag
INDR $\neq$ > GDPR	7.32**	8.75	5.14	3.59	1
GDPR $\neq$ > INDR	4.08*	7.47	4.09	2.79	1
INDRE $\neq$ > GDPR	6.34**	7.37	4.06	2.76	1
GDPR $\neq$ > INDRE	0.10	7.58	4.05	2.84	1
INDR $\neq$ > PRD	5.77**	7.11	4.14	2.82	1
PRD $\neq$ > INDR	1.62	7.00	3.83	2.63	1

Notes: Optimal lag length is selected by HJC. Number of bootstrap replications is 10000. ** and * means significant at 5% and 10% level, respectively.

5.3. Asymmetric Causality Test

Hatemi-J (2012) made improvements on Granger and Yoon's (2002) hidden cointegration approach for the TY causality test. This method takes account of the effects of positive and negative shocks separately.

$$\begin{aligned} INDR_t &= INDR_{t-1} + \varepsilon_{1t} = INDR_{1,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i} \\ GDPR_t &= GDPR_{t-1} + \varepsilon_{2t} = GDPR_{2,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i} \end{aligned} \quad (14)$$

In Equation 14, $INDR_{1,0}$, and $GDPR_{2,0}$ are initial values (constant terms); ε_{1i} and ε_{2i} are stationary error terms. $\varepsilon_{1i}^+ = \max(\varepsilon_{1i}, 0)$, and $\varepsilon_{2i}^+ = \max(\varepsilon_{2i}, 0)$; and $\varepsilon_{1i}^- = \min(\varepsilon_{1i}, 0)$, $\varepsilon_{2i}^- = \min(\varepsilon_{2i}, 0)$ are positive and negative shocks. They are described $\varepsilon_{1i} = \varepsilon_{1i}^+ + \varepsilon_{1i}^-$ and $\varepsilon_{2i} = \varepsilon_{2i}^+ + \varepsilon_{2i}^-$ as a whole. The case as indicated in Equations 15 and 16 following the decomposition.

$$INDR_t = INDR_{t-1} + \varepsilon_{1t} = INDR_{1,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^+ + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{1i}^- \quad (15)$$

$$GDPR_t = GDPR_{t-1} + \varepsilon_{2t} = GDPR_{2,0} + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^+ + \sum_{i=1}^t \varepsilon_{2i}^- \quad (16)$$

Equation 17 estimates the causality test for the VAR model with k lag length, which has positive shocks. For negative shocks, the same operations are repeated by turning plus (+) into minus (-):

$$X_t^+ = \alpha + A_1 X_{t-1}^+ + \dots + A_k X_{t-k}^+ + u_t^+ \quad (17)$$

where X_t^+ is a variable vector of 2x1 size, and A is a parameter matrix $\begin{bmatrix} b_{11}^1 & b_{12}^1 \\ b_{21}^1 & b_{22}^1 \end{bmatrix}$ of 2x2 size. r (r = 1, ..., k) is the lag length for the A_r matrix. After the appropriate lag length is determined using the HJC criteria, the VAR model for the analysis of the null hypothesis is defined as $X = DZ + \delta$. The expressions in the equation are as follows, respectively:

$$Z_t = \begin{bmatrix} 1 \\ x_t^+ \\ x_{t-1}^+ \\ \cdot \\ \cdot \\ x_{t-k+1}^+ \end{bmatrix} \quad ((1+nk) \times 1) \text{ matrix, } t=1, \dots, T, \quad Z = (Z_0, Z_1, Z_2, \dots, Z_{T-1}) \quad ((1 + nk) \times T) \text{ matrix, and}$$

$\delta = (u_1^+, u_2^+, u_3^+, \dots, u_T^+)(n \times T)$ matrix. In this case, the null hypothesis $H_0 = C\beta = 0$ indicates, using Equation 19, that no causality is tested:

$$\text{Wald} = (C\beta)' \left[C \left((Z'Z)^{-1} \otimes S_u \right) C' \right]^{-1} (C\beta) \quad (19)$$

Following this estimation, we estimate the equation $X^* = \widehat{D}Z + \delta^*$. Bootstrap error terms (δ^*) are adjusted such that each one is bootstrapped (i.e., with error terms having zero mean). If the Wald test value, performed at the last stage, is larger than the bootstrap table critical value, the null hypothesis of no causality is rejected.

Table 8 shows the results of the Hatemi-J asymmetric causality test conducted by the positive and negative shocks of six variables included in four models tested by the TY-VAR and HH bootstrap causality tests. We included $d_{\max}$ lag length, added to the optimum lag length by means of the TY-VAR procedure, in the models based on the degrees of integration obtained by applying unit root tests. We found positive and negative shocks of GDPR and INDRE stationary at their levels, and we found the other variables stationary at the first difference. The findings showed causality from the positive (negative) shocks of the industrial value-added growth rate minus the growth rate of other sectors to the positive (negative) shocks of the GDPR.

Table 8: Asymmetric Causality Test Results

Null Hypothesis (H_0)	Test Statistics	1%	5%	10%	Optimal Lag
INDR ⁻ ≠> GDPR ⁻	0.53	8.24	4.18	2.93	2
INDR ⁺ ≠> GDPR ⁺	0.08	9.79	4.44	2.89	2
GDPR ⁻ ≠> INDR ⁻	1.37	11.20	5.14	3.38	2
GDPR ⁺ ≠> INDR ⁺	0.10	10.52	4.95	3.02	2
INDRE ⁻ ≠> GDPR ⁻	12.32***	9.01	4.42	2.95	2
INDRE ⁺ ≠> GDPR ⁺	13.73***	10.10	5.72	3.94	1
GDPR ⁻ ≠> INDRE ⁻	0.21	7.98	4.30	2.90	2
GDPR ⁺ ≠> INDRE ⁺	4.30*	8.71	4.65	3.23	1
INDR ⁻ ≠> PRD ⁻	0.22	9.17	4.25	2.85	2
INDR ⁺ ≠> PRD ⁺	0.06	9.91	4.30	2.85	2
PRD ⁻ ≠> INDR ⁻	0.17	9.26	4.80	3.00	2
PRD ⁺ ≠> INDR ⁺	0.01	12.28	5.40	3.31	2

Notes: Optimal lag length is selected by HJC. Number of bootstrap replications is 10000. ***, ** and * means significant at 1%, 5% and 10% level, respectively.

6. Conclusion

In Turkey, the decisions made on January 24, 1980, achieved considerable progress in economic growth and development. Since then, export-oriented policies have replaced the import-substitution industrialization strategy. The

decisions of 1980 reshaped both the foreign trade and industrial sectors, and the government-initiated production activities oriented to both foreign and domestic markets. This study used annual data for the liberalization period from 1980 to 2014 to examine whether Kaldor's two laws are valid for the Turkish economy. The findings obtained from the VAR causality test using model 3 revealed that Kaldor's first law is valid for the Turkish economy. In the third model, the industrial added value was within the gross domestic product; thus, we obtained the independent variable by subtracting the value-added growth rate of the other two sectors from the industrial value-added growth rate and determined that this variable had a positive and significant effect on the gross domestic product. Kaldor-Verdoorn's law states that an increase in industrial output also increases industrial productivity. The results of the TY-VAR analysis also support Kaldor's second law. The findings obtained from the Hacker-Hatemi-J (2006) bootstrap process-based causality analysis confirmed to those of the VAR causality analysis. Finally, we used the Hatemi-J (2012) asymmetric causality test to divide the variables into positive and negative shocks and found Kaldor's first law valid, but Kaldor-Verdoorn's law invalid. The findings of the asymmetric causality test are more reliable than those of the other two tests.

In terms of the first law, the results of the study are in line with the findings of Terzi and Oltulular (2004), Cetin (2009), Doruk et al. (2013), and Marconi et al. (2016). However, in terms of the Kaldor-Verdoorn law, the findings of this study contrast with most studies in the literature. According to the results of our study, Turkish industrial growth does not contribute to labor productivity. This is an indicator that the income from the industrial sector cannot be used effectively for employment. To increase labor productivity in the industrial sector, Turkey should increase the share of education spending in national income.

In light of the findings obtained for the first law, the industrial sector is vital for achieving sustainable economic growth in Turkey. Therefore, firms working in the industrial sector should be encouraged to increase production. The industrial sector is responsible for almost all exports. Turkey's exports must be shaped by technical advancements and knowledge in the industrial sector. The countries aim mainly to produce high-value-added goods and export products with high-technology intensity. In Turkey, the export of goods with high-technology intensity amounts to only 3% of all exports. As Turkey aims to become one of the world's top 10 economies, it is of great importance to move investments in the industrial sector to productive fields, to increase labor productivity, to produce high-value-added products, and to export these products to the existing markets.

References

- Almosabbeh, I.A. and Almoree, M.A. (2018). The relationship between manufacturing production and economic growth in the Kingdom of Saudi Arabia. *Journal of Economic Studies*, 45(4), 674–690.
- Atesoglu, H.S. (1993). Manufacturing and Economic Growth in the United States. *Applied Economics*, 25(1), 67–69.
- Bairam, E. (1991). Economic growth and Kaldor's law: The case of Turkey, 1925–78. *Applied Economics*, 23(8), 1277–1280.
- Brown, R. L., Durbin, J. and Evans, J. M. (1975). Techniques for testing the constancy of regression relationships over time. *Journal of the Royal Statistical Society*, 37(2), 149–192.
- Cripps, T. F. and Tarling, R. J. (1973). *Growth in Advanced Capitalist Economies 1950–1970*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Cetin, M. (2009). Kaldor buyume yasasinin ampirik analizi: Turkiye ve AB ulkeleri ornegi (1981-2007). *Afyon Kocatepe Universitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 11(1), 355–373.
- Drakopoulos, S. A. and Theodossiou, I. (1991). Kaldorian approach to Greek economic growth. *Applied Economics*, 23(10), 1683–1689.
- Doruk, Ö. T, Kardaşlar, A. and Kandır E. D. (2013). Turkish economy's great transformation: Industry, agriculture and economic growth in the process after 1980: A Review from the Perspective of Kaldor's First Growth Law. *The Empirical Economics Letters*, 12(6), 587–592.
- Efron, B. (1979). Bootstrap methods: Another look at the Jackknife. *Annals of Statistics*, 7(1), 1–26.
- Granger, C. W. (1969). Investigating causal relations by econometric models and cross-spectral methods. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 37(3), 424–438.
- Granger, C. W. and Yoon G. (2002). Hidden cointegration, U of California, Economics Working Paper (2002-02). https://papers.ssrn.com/sol3/papers.cfm?abstract_id=313831 (Accessed date: 20.09.2019).
- Hacker, R. S. and Hatemi-J, A. (2006). Tests for causality between integrated variables using asymptotic and bootstrap distributions: Theory and application. *Applied Economics*, 38(13), 1489–1500.

- Hatemi-J, A. (2003). A New method to choose optimal lag order in stable and unstable VAR models. *Applied Economics Letters*, 10(3), 135–137.
- Hatemi-J, A. (2012). Asymmetric causality tests with an application. *Empirical Economics*, 43(1), 447–456.
- McCombie, J. S. and De Ridder, J. R. (1983). Kaldor's growth laws: increasing returns, productivity, and output growth, the case of the United States. *Journal of Post Keynesian Economics*, 5(3), 373–388.
- Millin, M. and Nichola, T. (2005). Explaining economic growth in South Africa: A Kaldorian approach. *International Journal of Technology Management & Sustainable Development*, 4(1), 47–62.
- Kaldor, N. (1957). A Model of economic growth. *The Economic Journal*, 67(268), 591–624.
- Kaldor, N. (1966). *Causes of the Slow Rate of Economic Growth of the United Kingdom: An Inaugural Lecture*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Kaldor, N. (1975). Economic growth and the Verdoorn Law--A comment on Mr Rowthorn's article. *The Economic Journal*, 85(340), 891–896.
- Kaldor, N. (1977). Capitalism and industrial development: Some lessons from Britain's experience. *Cambridge Journal of Economics*, 1(2), 193–204.
- Republic of Turkey Ministry of Development (2014). *Decision on the Approval of the Tenth Development Plan (2014-2018)*. Ankara: Ministry of Development.
- Keho, Y. (2018). Manufacturing and economic growth in ECOWAS countries: A test of Kaldor's first law. *Modern Economy*, 9(5), 897–906.
- Lumsdaine, R. L. and Papell, D. H. (1997). Multiple trend breaks and the unit-root hypothesis. *Review of Economics and Statistics*, 79(2), 212–218.
- Marconi, N., de Borja Reis, C. F. and de Araújo, E. C. (2016). Manufacturing and economic development: the actuality of Kaldor's first and second laws. *Structural Change and Economic Dynamics*, 37, 75–89.
- McCausland, W. D. and Theodossiou, I. (2012). Is manufacturing still the engine of growth?. *Journal of Post Keynesian Economics*, 35(1), 79–92.
- Necmi, S. (1999). Kaldor's growth analysis revisited. *Applied Economics*, 31(5), 653–660.

- Opoku, E. E. O. and Yan, I. K. M. (2019). Industrialization as driver of sustainable economic growth in Africa. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 28(1), 30–56.
- Rowthorn, R. E. (1975). What Remains of Kaldor's Law?. *The Economic Journal*, 85(337), 10–19.
- Stoneman, P. (1979). Kaldor's law and British economic growth: 1800–1970. *Applied Economics*, 11(3), 309–319.
- Tekeli, I. (2010). *Sanayi Toplumu İcin Sanayi Yazilari*. Istanbul: Tarih Vakfi Yurt Yayinlari.
- Terzi, H. and Oltulular, S. (2004). Causal relationship between industrialization and economic growth in Turkey. *Dogus University Journal*, 5(2), 219–226.
- Thirlwall, A. P. (1983). A plain man's guide to Kaldor's growth laws. *Journal of Post Keynesian Economics*, 5(3), 345–358.
- Toda, H. Y. and Yamamoto, T. (1995). Statistical inferences in vector autoregressions with possibly integrated processes. *Journal of Econometrics*, 66(1), 225–250.
- TurkStat, (2014). *Statistical Indicators 1923-2013*. Ankara: Turkish Statistical Institute.
- Wells, H. and Thirlwall, A. P. (2003). Testing Kaldor's growth laws across the countries of Africa. *African Development Review*, 15(2), 89–105.
- Zivot, E. and Andrews, D. (1992). Further evidence of great crash, the oil price shock and unit root hypothesis, *Journal of Business and Economic Statistics*, 10(3), 251–270.

Türkiye’de Kurumsal Teori Alanında Çalışan Akademisyenlerin Küçük Dünya Varsayımı¹

Aydın BERAHA

*Sorumlu Yazar, Çankırı Karatekin Üniversitesi, İİBF,
Uluslararası Ticaret ve Finansman Bölümü,
aydinberaha@karatekin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-5083-4228*

Ela ÖZKAN CANBOLAT

*Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF İşletme Bölümü,
elaozkan@karatekin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-7786-3486*

Emine ÇELİKSOY

*Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF
Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Bölümü,
eceliksoy@karatekin.edu.tr, ORCID: 0000-0001-8175-8611*

Abdullah BAŞ

*Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF İşletme Bölümü
abdullahbas@karatekin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-2817-5887*

Öz

Dünyanın bir sosyal ilişkiler ağı olarak düşünülmesi küçük dünya olgusunu ortaya çıkartmıştır. Geçmişte yapılan araştırmalar küçük dünya kavramını zamanla akademik bir olguya dönüştürmüştür. Bu çalışma bilim dünyasında sosyal ağ düzeneklerinin küçük dünya olgusu ile uyumunu ortaya koyması bakımından önem taşımaktadır. Çalışmanın amacı yönetim bilimleri alanında kurumsal teori çalışan akademisyenlerin ağ düzeneklerinin küçük dünya olgusuna uygun olup olmadığının belirlenmesidir. Bu çerçevede analize dâhil edilen akademisyenlerin çalıştıkları kurumlar, doktora derecelerini aldıkları üniversiteler ve beraber yayın yaptıkları kişileri göz önünde bulundurularak ilişki bağları derecelendirilmiştir. Bu çalışmanın temel sorunsalı Türkiye’de yönetim- organizasyon ve yönetim bilimleri alanlarında kurumsal teori konusunda çalışan ve en çok yayın yapan akademisyenlerin aralarında bir ağ düzeneği olup olmadığı ve varsa bu ağın küçük dünya olgusu ile örtüşüp örtüşmediğidir. Elde edilen bulgulara göre Türkiye’de kurumsal teori alanında çalışan akademisyenler arasında küçük dünya olgusunu destekleyici nitelikte bir ağ düzeneği bulunmuştur.

Anahtar Kelimeler: Ağ düzenekleri, küçük dünya olgusu.

Jel Sınıflandırma Kodları: M10, L14

Small-World Assumption for Academicians Studying Institutional Theory in Turkey²

Abstract

Considering the world as a network of social relations has revealed the small world phenomenon. Past research has transformed the small world concept into an academic phenomenon over time. This study is important in terms of revealing the harmony of social network mechanisms in the scientific world with the small world phenomenon. The aim of the study is to determine whether the network setups of academicians who study institutional theory in the field of management sciences are suitable for the small world phenomenon. In this framework, the relationship ties of the academicians included in the analysis were rated by taking into account the institutions where they worked, the universities they received their PhD degrees and the people they publish with. The basic question of this study is to determine whether a network among the most publishing academicians studying institutional theory in the field of management-organization and management sciences in Turkey and to determine whether this network overlaps with the small-world phenomenon. According to the findings of the small-world phenomenon it has found a supportive network mechanism between academics studying institutional theory in Turkey.

Key Words: Organizational networks, small world phenomenon.

Jel Classification Codes: M10, L14

¹ Bu çalışma 21. Yönetim ve Organizasyon Kongresi’nde (2012) bildiri olarak sunulmuş ve bildiriler kitabında yer alan “Türkiye’de Kurumsal Teori Alanında Çalışan Akademisyenlerin Küçük Dünya Problemi” adlı çalışmanın geliştirilmiş ve güncellenmiş halidir.

² Extended abstract is presented at the end of the article

Geliş Tarihi (Received): 02.03.2020, Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 22.12.2020

Atıfta bulunmak için/Cite this paper:

Beraha, A., Özkan Canbolat, E., Çeliksoy, E. ve Baş, A. (2020). Türkiye’de kurumsal teori alanında çalışan akademisyenlerin küçük dünya varsayımı, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10 (2), 731-750. Doi: 10.18074/ckuifbd.697469

1. Giriş

Biriyle ilk tanışmada “Nerelisin? Kimlerdensin? Bu kişiyi tanır mısın? “ gibi sorulara sıkça başvururuz. Bazen de herhangi bir ziyaretimizde tesadüfen tanıştığımız birisiyle ortak arkadaşlarımız olduğunu görürüz. Burada bilimsel anlamda merak uyandıran nokta, dünyanın öbür ucunda hiç tanımadığımız birisine, tanıdığının tanıdığı vasıtası ile ulaşabilme ihtimalimiz olup olmadığı ve bu ihtimalin kaç basamakta gerçekleştiğidir.

Sosyal ilişkilere bakıldığında yerleşik, birbiri içine geçmiş ilişkilere rastlanmaktadır. Granovetter (1985) *yerleşiklik* kavramı ile zaman içinde oluşan arkadaşlık, dostluk ilişkilerini kastetmektedir. Sosyal nitelik olarak benzerlik gösteren örgütler aynı bilgiyi paylaşmakta ve bu bağlamda grup normları oluşturmaktadır. Bu da onların aynı tarz inanışları paylaşmasına ya da benzer örgüt pratiklerini benimsemesine neden olmaktadır (Festinger, 1954). Homojen sosyal gruplarda yapılan çalışmalar, bu anlamda ilgili zamana ait benzerliği ve çeşitliliği açıklamada önemlidir (Burt, 1987; Galaskiewicz ve Burt, 1991; Greve, 1996; Di Fatta vd., 2016; Tanimoto, 2016). Sosyal ilişkiler ve örgütsel alandaki farklılıklar söz konusu olduğunda ise, tek başına aktör ya da örgüt yerine örgüt topluluklarını ya da profesyonel grupları, sosyal hareketin odak noktası olarak kabul etmek gerekmektedir (Scott, 1995). Sosyal ilişkilerdeki bu hareket ve faaliyetler, alanda heterojenlik ve uyuşmazlık söz konusu olduğunda, meydana gelen sosyal değişimi izah etmekte dikkat çeken bir unsurdur (Strang ve Soule, 1998; Moore, 1999). Galaskiewicz ve Burt (1991), Minneapolis-St. Paul’de bulunan yardım memurlarının topladıkları bağış miktarının değişkenliğine dikkat çekmektedir. Bu farklılığa, profesyonel alanda paylaşılan sosyal statünün neden olduğu belirtilmektedir. Bu bağlamda, aktörlerin davranışlarının çoğunun bireylerarası ilişki ağlarında yerleşmiş, iç içe girmiş olması (Granovetter, 1985) bu aktörlerin bağlı bulunduğu örgütsel alanda benzerliklere ve değişikliklere neden olmaktadır.

Dünyanın büyük bir ağ düzeneğine dönüşmesi (Milgram, 1967; Travers ve Milgram, 1969) ve kamu ile özel örgütlerde meydana gelen değişimler (Adler, 2001), sosyal bilimler alanındaki akademisyenleri de ilk defa ilişki temelli düşünmeye yöneltmiştir. Bu durum geleneksel yöntemlerden oldukça farklı bir analiz olan ağ düzeneği analizinin doğmasına yol açmıştır. Bir ağ düzeneğini meydana getiren üç ana unsur: aktörler, aktörlerin birbirleriyle olan ilişkileri yani bağlar ve bu ilişkiler yumağının ortaya çıkardığı yapı olarak sıralanabilir (Kastelle ve Steen, 2010; Grannis, 2010). Çalışma konusuna göre, aktörler, ilişkiler ve ilişkiler yumağı değişiklik göstermektedir. Örgütlü ağ düzenekleri bir aktörler topluluğudur (nodes). Bu aktörler arasındaki ilişkiler de bağlarla (edges) açıklanmaktadır.

Birbirleriyle bağlantılı bireyler ağ şebekesinde yoğunlaşmış bir bölge oluşturuyorsa buna küme (cluster) denilmektedir. Ağın bir bölgesinde yer alan

kümeler aslında ağ içinde yer alan alt gruplar hakkında bilgi vermektedir. Milgram (1967) sosyal ilişkilerden oluşan çevrede zaman zaman özellikli küçük alt gruplar-küçük dünyalar olduğuna dikkat çekmiştir.

Örgütsel ağ düzeneği, bağımsız aktörler sisteminin oluşturduğu ilişkilerle şekillenen (Wellman, 1988), örgütün faaliyet alanında politikalar üreten ve bu alanı yapılandıran örgüt topluluklarıdır (DiMaggio, 1991). Örgütsel ağ düzenekleri, bir mal ve hizmet üretebilmek için iş faaliyetlerini tek elden idare etmemekte, gerekli kaynakların tek elde toplanması yerine farklı işletmelere dağıtılması yolunu seçmektedir. Bir bakıma dikey ayrışmanın sonucu olarak bir işbirliği ve dış kaynaklardan yararlanma (outsourcing) şeklindedir. Büyük ve küçük işletmelerin bulunduğu bu düzeneklerde hiyerarşik düzen yerine yatay ilişkiler söz konusudur. Örgütsel ağ düzeneğini oluşturan sosyal yapı, resmi olarak kaldırılabilir örgütler faaliyetlerini kendi aralarında var olan sosyal yapıya uyumlu hale getirebilmektedir. Yeni Kurumsalcılara göre kaynakların ve anlamların ürettiği sosyal yapılar, kültüre dayalı kurallar ve ilişki bileşenleri vasıtasıyla örgütleri, saha-düzeyinde yapıları ve davranışları etkilemektedir (Lounsbury ve Ventresca, 2002). Sosyal yapı içerisindeki bireylerin fikirleri hem diğer bireyleri etkilemekte hem de onlardan etkilenmektedir. Sosyal yapıların devamlılığı, yani yerleşiklik bireylerin mevcut sosyal yapı ve işlevlerin sağladığı değer ve faydaları onaylamasına dayalıdır (Adler ve Kwon, 2002). Bu noktada sosyal ağları, topluluk içinde yer alan diğer aktörlerle biçimsel olmayan (informal) ilişkiler olarak ifade etmek yanlış olmayacaktır (Özen ve Aslan, 2006).

Aldrich (1999), örgütsel teoriye ağ teorisi düşüncesini aşılıyarak alana “birbirleri ile uyumlu kavramlar” bakış açısı yerine “karşılıklı ilişkileri olan örgüt kavramını” getirmiştir. Bu anlamda örgüt çalışmalarındaki aktör ya da kaynak temelli varsayımlar, alandaki ilişkileri tek başına ifade etmekte yetersiz kalmaktadır (Dyer ve Singh, 1998). Daha sonra bu varsayımlar, sosyal yerleşiklik ve sosyal sermaye gibi kavramlarla beraber ifade edilmeye başlanmıştır. Örgütsel alandaki karşılıklı ilişkileri ifade etmede sıkça kullanılan sosyal yerleşiklik kavramı sosyal sermaye potansiyeli, sosyal yapı ve ağ düzeneği kavramları ile yakından ilgilidir (Chen ve Jaw, 2014). Örgütsel ağ düzeneğinde örgütler, sosyal yapıyı devam ettirebilirlerse sosyal yerleşiklik sağlayabilmektedirler. Örgütlerin faaliyetlerinin devamlılığı buldukları toplumdaki mevcut sosyal yapı ile uyumları ve faydalarının onaylanmasıyla gerçekleşmektedir.

Türkiye’de sosyal yapı ve bunun sağlamlığını normlar ve değerler perspektifinden değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Sosyal yapı içerisinde hiç kuşkusuz her bir bireyin fikirleri diğer bireylerin fikirlerini etkilerken aynı zamanda onlardan etkilenmektedir. Bu karşılıklı etkileşim içerisinde bireyler, kültürleri doğrultusunda sosyal sermayelerini düzenlemektedir (West vd., 1999; Crossley, 2008; Chen ve Jaw, 2014).

Bu makalenin temel sorunsalı tam bu noktaya dikkat çekmektedir. İktisadi ve idari bilimler fakültelerinde (İ.İ.B.F.) çalışan bir grup akademisyen, ilişkileri bağlamında değerlendirildiğinde bir sosyal ağ düzeneği olarak ifade edilebilir mi?

Bu makalenin diğer bir sorunsalı ise ilk sorunsalı ile ilişkilidir ve akademik aktörler için sosyal ağın “koca bir dünya” mı yoksa “küçük bir dünya” mı olduğudur. Daha spesifik olarak bu çalışma, Türkiye’de yönetim- organizasyon ve yönetim bilimleri alanlarında kurumsal teori konusunda çalışan ve en çok yayın yapan akademisyenlerin aralarında bir ağ düzeneği olup olmadığının belirlenmesi ve varsa söz konusu ağ düzeneğinin küçük dünya olgusu ile örtüşüp örtüşmediğinin belirlenmesini amaçlamaktadır.

2. Küçük Dünya Olgusu

Sosyal-psikolog Stanley Milgram (1967) küçük dünya olgusu (small world phenomenon) adlı çalışmasında tam olarak şu soruyu sormuştur: “*Sosyal ağ düzeneklerinde yer alan aktörler aralarındaki bağlantıları kullanarak hedefleriyle çok kısa mesafelerde bağlantı kurabilmekte midir?*” Örneğin A ile B, B ile C kendi aralarında ilişkilidir ya da tanışıktır. A ile C tanışmıyordur ama birbirleri ile ilişkiye girmeleri çok kolaydır (ikisi de B’yi tanıyor). C de aynı şekilde D’yi tanıyordur ve bu tanışıklık zinciri bu şekilde devam eder. Dünyada rastgele herhangi bir A kişisi ile E kişisi böyle bir zincirle birbirlerine ulaşabilir mi? Ulaşabiliyorsa ortalama kaç basamakta bu gerçekleşir? Başka bir ifade ile bazı özellikli ağ düzeneklerinde aktörler birbiriyle şaşırtıcı şekilde kısa bir tanıdıklar zinciri ile birbirlerine bağlıdır. Oysa *olasılık hesaplarına göre* herkesin olası çevresi ve çevresinin çevresi şeklinde bir hesaplama ile tesadüfen seçilen herhangi iki bireyin bu şekilde kısa tanıdıklar zinciriyle bağlantısının olması olasılığı *sıfıra yakındır* (Milgram, 1967).

Milgram (1967) çalışmasında Omaha ve Wichita’dan rastgele seçilen 60 kadar aktörden Boston’daki hedef bir aktöre (kişiye) bir paket göndermesini istemişti. Hedef gösterilen kişi paket gönderilecek kadar yakından tanınmıyor ise paketi doğrudan bu kişiye değil de, bu kişiyi tanıma olasılığı olduğunu düşündükleri tanıdıkları başka bir kişiye, ya da şahsen tanıyan birini tanıma olasılığı olan bir kişiye göndermelerini istemişti. Basamakların takip edilebilmesi ve doğrulanabilmesi için de bir karttaki tabloya kendi kişisel bilgilerini yazıp araştırmacılara göndermeleri talep edilmişti. Sonuçta 3 paketin hedefe ulaştığı görüldü. Yaklaşık ortalama 6 basamakta (5,5 kişi) herhangi iki kişi arasında bağlantı kurmanın mümkün olabildiği gösterildi (bu şehirler arasında). Kısaca birbirini tanımayan 2 aktörün birbiri ile ilişki kurabilmesi sadece 6 basamaktı.

Küçük dünya olgusu aynı zamanda “Altı Derece Teoremi” olarak adlandırılmaktadır. Altı Derece Teoremini bugüne Stanley Milgram’ın (1967) meşhur çalışması getirmiş olsa da, ağ düzeneği mantığına dayanan formülün arkasında pek çok farklı çalışma bulunmaktadır. Teorinin başlangıcı sayılan

“küçük dünya” olgusunun, ilk kez Macar yazar Frigyes Karinthy tarafından ortaya atıldığı görülmektedir. Karinty “Zincirler” (1929) başlıklı kısa hikâyesinde, modern dünyanın iletişimin gelişimi ile giderek daraldığını ifade etmekle kalmaz dünyanın farklı köşelerinde yaşayan ve birbirini hiç tanımayan iki bireyin tesadüfi olarak ortak araçları kullanarak 5 adımda birbirine ulaşabileceğini ifade etmiştir. 1961 yılında Massachusetts Institute of Technology’de doktorasını yapan Micheal Gurevich benzer varsayımlar ortaya etmiştir. Onu aynı dönemde sosyal ağ düzenekleri üzerine araştırmalar yapan matematikçi Manfred Kochen (1978-1979) izlemiştir. Kochen’e göre Amerika Birleşik Devletleri sınırları içerisinde, birbirinden habersiz iki kişi, en az 2 en çok 6 tanıtık aracılığı ile bir araya gelebilirdi. Kavramı popüler hale getiren Milgram (1967), Harvard Üniversitesi’nde Gurevich’in (1961) deneylerini devralır ve çalışmaları geliştirir.

Milgram’ın 1967 yılında yaptığı çalışmadan sonra tekrarlanan benzer bir deneyde 217 paket yola çıkmış ve 64 ü hedefe ulaşmıştır. 1970 te yapılan deneyde sadece coğrafi uzaklıkları değil, etnik sınırlar da gözetilmiştir. Gönderilen 270 paketten % 13’ü Afro-Amerikalı bir hedef kişiye ulaşırken, % 33’ü beyaz bir hedefe ulaşabilmişti. Daha önceki çalışmalarda dünyanın aslında küçük olduğu kabul edilirken yeni çalışmalar ile bazı özelliklere sahip ağ düzeneklerinde bu varsayımın geçerli olduğu görüldü (Korte ve Milgram, 1970). Benzer bir deney 1976’da Kanada’da telefon yoluyla yapılmış ve % 85 başarıyla sonuçlanmıştır (Shotland, 1976).

Küçük dünya olgusu üzerine yapılan güncel çalışmalarda, firmaların oluşturduğu gruplar ve bu grupların örüntüsüyle ortaya çıkan sosyal ağlar ve firmalar arası yeni işbirliklerinin geliştirilmesi (Tanimoto, 2016), bilgi akışı ve inovasyon (Kastelle ve Steen, 2010) gibi faaliyetlerde küçük dünya olgusuna uygun sosyal ağ düzenekleri oluşturdukları gözlemlenmiştir.

Sosyal ağ düzeneklerinde kullanılan matematik varsayımları (özellikle grafik-çizge metodu) küçük dünya olgusunun anlaşılmasında da kullanılmaya başlandı. Bu alanda yapılan bir diğer önemli çalışma ise Erdös sayısının hesaplanmasına yönelik yapılan çalışmadır. Erdös sayısı çizge kuramına göre birlikte yayın yapan kişilerin Paul Erdös’e uzaklığını veren sayıdır. Erdös ile aynı alanda yayın yapan kişiler düğüm, onunla birlikte yayın yaptıkları kişiler de kenar olarak tanımlanır ve gösterilir (Goffman, 1969). Erdös matematiğin birçok alanında yayın yapmış ve 500 civarında başka matematikçiyle ortak yayınları olan bir akademisyendir. Tanım gereği Paul Erdös’ün kendi “Erdös sayısı” 0’dır. Onunla birlikte aynı yayında ismi geçen çalışma arkadaşlarının sayısı 1’dir. Paul Erdös ile birlikte değil de, onunla ortak yayın yapmış diğerleriyle ortak yayını olanların Erdös sayısı ise 2’dir ve bu basamak zinciri bu şekilde devam eder. Bu şekilde Paul Erdös ile hiç bir şekilde bağlantı kurulamayan bir yazarın Erdös sayısı matematiksel olarak sonsuz olarak ifade edilmiştir. Erdös sayısı sonsuz olarak

saptanmayanların Paul Erdös'e yakınlıkları ortalamada 4,65 olarak bulunmuştur (The Erdös Number Project, 2015).

Bacon Sayısı küçük dünya olgusunun çalışıldığı bir diğer araştırmadır. Kevin Bacon bir aktördür. Bacon sayısı ise aynı filmde oynayan oyuncuların Kevin Bacon'a olan en kısa bağlantısının uzunluğunu veren sayıdır (Fass, Turtle ve Ginelli, 1996). Kevin Bacon' un kendi sayısı 0'dır. Onunla bir filmde oynamış oyuncuların tümünün Bacon Sayısı ise 1'dir. Bu oyuncuların biriyle bir filmde rol almış ama Kevin Bacon ile aynı filmde rol almamış oyuncuların Bacon sayısı ise 2 olarak belirlenmiştir bu basamak zinciri, bu şekilde devam ettirilmiştir (Fass, Turtle ve Ginelli, 1996). Matematiksel olarak sürekli artan oyuncu sayısı ve aynı filmlerde alınan rollerdeki artış beraber değerlendirildiğinde Bacon sayısının sürekli küçülme eğiliminde olduğu görülür. Aktörlerden biri vefat etse ya da mesleği bıraksa bile bu sayı büyümeye ve küçülme eğiliminde olmaya devam eder.

Altı Derece Teoremi (Guare, 1990) ilk defa bir oyun metninde ifade edilmeye başlansa da farklı denemeler ve özel hesaplamalar bu varsayımı zamanla akademik bir olguya dönüştürmüştür. Newmann, Strogatz ve Watts (2001) yılında yapılan bir çalışma ile aynı varsayımın geçerliliğinin günümüzde de sağlandığı gösterilmiştir. Yazarlar özel bir e-postayı "paket" olarak kullanıp, 157 ülkede, 48.000 gönderici ile bir deney gerçekleştirmiştir. 19 kişinin hedeflendiği bu çalışmada, e-postanın ortalama 6 aracı ile amaçlanan bireylere ulaştığı bulunmuştur. İnternet odaklı bu araştırmayı, 2007 yılında Jure Leskovec ve Eric Horvitz'in 240 milyon kişi ve 30 milyar diyalog endeksli Microsoft Messenger testi takip etmiştir. Farklı insanları birbirine bağlayan kişi sayısı şaşırtıcı bir şekilde yine ortalamada 6 bulunmuştur (Leskovec ve Horvitz, 2007). Herhangi bir alanda araştırma yapıp, birlikte yayın yapan kişilerin birbirleriyle uzaklıklarını da yayın dünyasında aynı şekilde takip etmek bu varsayım bağlamında mümkün hale gelmiştir.

3. Araştırma Yöntemi

Sosyal ağ düzeneği analizleri, terminolojisinin büyük bir kısmını grafik teorisinden almaktadır. Bu analizler ilk defa sosyal psikoloji alanında sosyal grup çalışması yapan araştırmacılar tarafından kullanılmıştır. Sosyal ağ düzeneği araştırmalarının (Barabasi ve Albert, 1999; Newman, Strogatz ve Watts, 2001; Maslov, Sneppen ve Zalizyak, 2004 vb.) çalışma alanı, orta düzeyde sistematik ya da alt grupta sistematik olabilecek iletişim gruplarının özellikleridir. Geniş açılımlı topoloji ve nicel açıklayıcılara bağlı olan bu iletişim gruplarının yapısını bireyler, kurumlar ya da ekonomik ilişkiler oluşturmaktadır. Diğer bir ifade ile sosyal ağ düzeneği analiz gruplarındaki iletişim yapısı grubun ilişkilerini ifade ederken, aynı zamanda ağdaki performans verimliliğini, ahlaki tatmini ve ağ içinde lider pozisyona gelme derece ve şansını ifade etmeye çalışmaktadır. Bir sosyal ağı incelerken iki türden veri seti gerekmektedir. İlki, ağı oluşturan

bileşenler (aktörler) hakkındaki konvansiyonel (cinsiyet, eğitim, yaş gibi) verilerdir. Diğeri ise ilişkisel verilerdir.

Bu araştırmanın analiz düzeyi, ağ analizindeki aktörleri ve / veya düğümleri oluşturan bireylerdir. Aktörler (bu çalışmada akademisyenler), bir ağ içindeki düğümler topluluğudur ve kenarlar, aktörler arasındaki ilişkiyi temsil eder. Kenarlar, aynı üniversitelerden doktora derecelerini alan akademisyenler, aynı üniversitelerde çalışmaları ve beraber yapılan çalışmalardır. Ağ analizleri çoğunlukla kantitatif grafik analizlerdir. Bu çalışmada, "tam ağ yöntemi" veri toplama yöntemi olarak kullanılmıştır ve UCINET ağ analizini bilgisayar programı ile Türkiye'de kurumsal teori alanında çalışan akademisyenler arasında küçük dünya olgusunu destekleyici nitelikte bir ağ düzeneği olup olmadığı araştırılmıştır.

Bu programın kullanımının altında yatan amaç, düğümler arası ilişkiler açısından sosyal ağın temel ve alt özelliklerini belirlemektir. Bu program, ağ topolojisinin belirleyicileri olan kümeleme katsayıları ve ortalama küçük yol uzunluğu gibi temel örgütsel ağ özelliklerini belirler. Araştırmada ilişkisel veriler derecelendirilerek küçük dünya olgusunu destekleyici nitelikte bir ağ düzeneği olup olmadığına bakılmıştır. Bu bağlamda ilişkinin olmadığı durum (akademisyenlerin doktora derecelerini aldıkları üniversitelere, çalıştıkları örgütler, beraber yapılan çalışmalar) 0 değeri alırken; ilişki olan durum 1 veya ağırlıklı ilişki ortalaması şeklinde derecelendirilmiştir.

Türkiye'deki üniversitelerde (vakıf ve devlet üniversiteleri) İ.İ.B.F.'de görev yapan, yönetim-organizasyon ve yönetim bilimleri alanlarında kurumsal teori konusunda çalışan ve en çok yayın yapan ilk 46 akademisyen bu çalışmanın örneklemini oluşturmaktadır. Bu noktada örneklem, ağ düzeneklerinde veri toplama yöntemi olarak çok sık kullanılan iki yöntemden biri olan listeleme veri toplama yöntemi yolu ile toplanmıştır. Bu listeleme yönteminde örnekleme oluşturan aktörlerin demografik özelliklerine bakılmaksızın oluşturdukları ağ düzeneği içinden ulaşılabilen ve kurumsal teori alanında en çok yayın sahibi aktörlere ulaşarak yapılmaktadır.

3.1. Veri Toplama Aracı

Bir sosyal ağ düzeneğinden bahsedildiğinde "belirli bir sosyal ilişki" biçimine ilişkin ilişkilerin tümü ifade edilmektedir. Örneğin bir grup arasındaki ticari ilişkiler, arkadaşlık ilişkileri veya iş ortaklığı ilişkileri ifade edilebilir. Bu ilişkilerden sadece biri seçilerek bir sosyal ağ tanımlanabilmektedir ki bu şekilde, iş ilişkilerinden oluşan sosyal ağın hemşerilik ilişkilerinden oluşan sosyal ağa etkisi veya benzeşmesinden (ya da tam tersinden) söz etmek anlamlı olacaktır. Bu araştırmanın analiz düzeyi aktörler bireylerdir. Bu noktada Türkiye'de bulunan İktisadi ve İdari Bilimler Fakültelerindeki (İ.İ.B.F.) yönetim-organizasyon ve yönetim bilimleri alanlarında kurumsal teori konusunda yapılan çalışmaların

yazarları örnekleme oluşturmuştur. Ampirik bir çalışma söz konusu olduğundan sosyal ilişkinin varlığı/yokluğu ve şiddeti (gücü) bilgisi toplanmıştır.

Bu çalışma aynı zamanda, örgütsel ağ düzeneğindeki bireyler arası birincil ve ikincil ilişkilere dayalı bağlantıların özelliklerini anlamak adına yapılmıştır. Öncelikli olarak Türkiye'deki İ.İ.B.F.'de bulunan yönetim-organizasyon ve yönetim bilimleri alanlarında kurumsal teori konusunda çalışan ve en çok yayın yapan ilk 46 akademisyenin aralarında bir ağ düzeneğinin varlığı araştırılmıştır. Bu çalışmada tam ağ metodu (full network method) veri toplama aracı olarak kullanılmış ve ağ düzeneğinde yer alan her bir aktörün diğer aktörlerle tüm bağlarına bakılmıştır. Bu bağlamda alanda çalışan akademisyenlerin doktora derecelerini aldıkları üniversitelere, çalıştıkları örgütlere, beraber yapılan çalışmalara bakılmıştır. Akademisyenler yukarıda belirlenen üç temel özelliğe göre 1 puan olarak değerlendirilmiştir. Eğer aktörlerin birbirleri ile dolaylı bağları varsa, örneğin doktora aldığı üniversite ile çalıştığı üniversite aynı ise 0,5 puan verilerek değerlendirilmiştir.

Bu çalışmada birden fazla ilişkiyi tek bir ilişki örüntüsü gibi incelemek yerine ilişki şekilleri ve şiddeti ayrı ayrı veri setine dâhil edilerek hem nesnellik sağlanmış hem de nesnelliğin güvenilirliğine katkı yapılmıştır.

3.2. Verilerin Analizi

Bu çalışmada ağ düzeneği belirlenirken sosyal ağ düzeneği analizlerinde kullanılan UCINET bilgisayar programından yararlanılarak ikili-sosyo matris oluşturulmuştur (binary-socio matrix). Ağ düzeneğinin büyüklüğüne (size), yoğunluğuna (density), geçişkenliğine (transitivity) ve kümelenme (cluster) düzeylerine bakılmıştır. Grafik teorisine göre büyüklük (size) ilişkilerin veya bağların sayısına işaret etmektedir. Kümelenme (clustering) ve geçişkenlik (transitivity) ise komşularını da birbirine bağlama potansiyeli olan iki sosyal aktörün artan ölçüde benzeşmesine işaret etmektedir (Grannis, 2010).

4. Bulgular

Yapılan analizler sonucunda Türkiye'de yönetim-organizasyon ve yönetim bilimleri alanında kurumsal teori konusunda çalışan akademisyenlerin arasında bir ağ düzeneği bulunmuştur. Örgüt ağ düzeneğindeki aktörler topluluğu (nodes) içindeki ilişkiler bağlarla (edges) açıklanmaktadır. Bir ağın büyüklüğü (size) o ağın aktör sayısı ile açıklanmaktadır. Bu çalışmada toplam 46 aktör ağ düzeneği içinde bulunduğu için büyüklüğü de 46 olarak ifade edilmektedir.

Ağ düzeneğinde jeodezik mesafe (geodesic distance), iki aktör-bağ (node) arasındaki olası en kısa yoldur. Bu yolun uzaklığı onu oluşturan bağ (edge) sayısı ile ifade edilmektedir. Jeodezik mesafe bir aktörden diğer aktöre en kısa olası mesafedeki bağlantı sayısı olarak ifade edilirken, tüm doğrudan ve dolaylı

bağlantıları kapsamaktadır (Hanneman ve Riddle, 2005). Bu mesafe sosyal ağ düzeneğinde en uygun ve en verimli mesafe olarak görülmektedir. Bu çalışmada ağ düzeneği analizleri hesaplanırken ilişkilerin ağırlıklı oranlar üzerinden değerlendirildiği göz önünde bulundurulursa, bu mesafeyi en zayıf yolların güçlü olanı olarak ifade edebiliriz. Ağ düzeneği analizlerinde temel kavramlardan biri olan jeodezik mesafe, birçok istatistiksel kavramın hesaplanmasında temel ölçüt olarak kullanılmaktadır.

Örgütsel ağ düzeneği bakış açısında örgütlerin özelliğini anlatan birçok kavram bulunmaktadır. Yoğunluk (density) ve merkezilik (centrality) bu kavramlardan önemli kabul edilen iki tanesidir. Aynı örgütsel birimdeki farklı örgüt ağ düzeneklerini ya da örgütsel birimler arasındaki karşı ağ düzeneği farklılıklarını belirlemeye yarayan bu kavramlar, örgütsel ağ düzeneği derece kavramları olarak da ifade edilmektedir (Kilduff ve Tsai, 2003: 30–33). Örgütsel ağ düzenekleri bireylerden yola çıkarak kurumsal alanı ifade ederken, aynı zamanda örgütsel bağlamın, sosyal bağların yoğunluğu olduğunu da göstermektedir (Alba, 1982). Bireyler arasındaki davranışlardan ortaya çıkan yoğunluk, sosyal özellikler bireylerin davranışlarının yorumlanmasında kullanılmaktadır. Bir ağ düzeneğindeki yoğunluk; ağdaki bağların sayısının toplamının olası tüm bağ sayılarına oranıdır. Yoğunluk ağ düzeneği analizlerinde doğrudan ve dolaylı bağlardaki yoğunluk olarak ayrı ayrı hesaplanabilmektedir ve aşağıdaki formüllerle gösterilir.

$$D = \frac{L}{g(g-1)} \text{ formülü ile doğrudan bağlardaki yoğunluk ifade edilirken; } \quad (1)$$

$$D = \frac{2L}{g(g-1)} \text{ formülü ile dolaylı bağlardaki yoğunluk ifade edilmektedir ... } \quad (2)$$

Bu formülde D, doğrudan/dolaylı bağlardaki yoğunluğu, L, rastgele seçilen iki düğüm arasındaki tipik mesafe -gerekli adım sayısını ve g, ağdaki bağ sayısını ifade etmektedir.

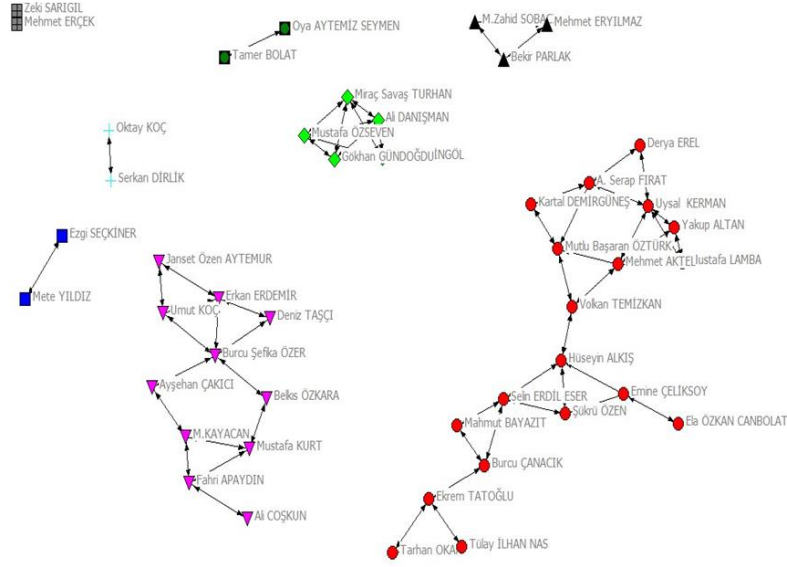
Tüm ağa dair yoğunluk ölçümü aslında nadiren bilgilendiricidir. Eğer aynı sosyal grup bağlarının yoğunluğunu farklı zamanlarda ölçüyorsak yoğunluktaki değişim bize ilişkilerin sıkılaşmış sıkılaşmadığını gösterebilir. Farklı iki sosyal alt grubu karşılaştırırken bağların yoğunluk ölçüsü büyük ölçüde grubun bileşen sayısına bağlı olduğu için geçerli bir fikir veremez. Yani farklı büyüklükte gruplar arasında karşılaştırma yapmaya imkân tanımaz. Başka bir ifade ile bağların yoğunluk ölçümü "ölçekten bağımsız" (scale-free) değildir. Bu bağlamda ağdaki bireysel ağ yoğunluklarını incelemek daha bilgilendirici olabilir. Örgütsel ağ analizlerindeki aktörler arasındaki etkileşim, ilişkisel ve ağırlıklı (ilişkisel) olarak değerlendirilebilmektedir. Ağ düzeneğinde ilişkisel yoğunluk ölçümleri yukarıda ifade edilen şekilde hesaplanırken ağırlıklı yoğunluk ise; ağdaki tüm bağ değerlerinin toplamının ağdaki tüm olası bağ sayısına oranı olarak hesaplanmaktadır.

$$D = \frac{L}{g(g-1)} * \sum_{i=1, j=1}^g x_{ij} \quad (3)$$

Böyle bir ölçüm bir bireyi çevreleyen yakın sosyal çevresinin birbiriyle ne kadar sıkı ilişki içinde olduğunu gösterir. Sıkı örülmüş bir ilişkiler ağı sosyal kuralların da sıklığını getirir. Ayrıca bu tür ağlar bireyi destekleyici olabilir. Bu çalışmada bulunan ağ düzeneğinin ağırlıklı yoğunluk ortalaması 1,557 olarak bulunmuştur. Bir aktörün en fazla “3” puanlık ağ bağlantısı olabileceği düşünülürse ağırlıklı yoğunluk ortalamasının ortalama değerin üzerinde olduğu görülmektedir. Bunu daha iyi anlayabilmek için Wellman’ın 1988 yılındaki çalışmasına bakmak yararlı olacaktır. Wellman (1988), banliyölerdeki ailelerin ilişkisi üzerine yaptığı ve 845 yetişkini kapsayan araştırmasında ağırlıklı yoğunluk ortalaması (bireysel ağ yoğunluğu) hesaplamıştır. Bireysel ağ yoğunlukları fazla olan aktörlerin bu ağlarının çoğunlukla onların akrabalarından oluştuğunu gösteriyordu. Ortalama bireysel ağ yoğunluğunun 0.33 gibi beklenenden daha düşük çıktığı araştırmasında Wellman çalışma bölgesindeki ilişkilerin sanıldığı kadar "yerel" olmadığını, ilişkilerin birbiriyle tanışık olmayan gruplara uzandığı sonucuna ulaşmıştır. Burada dikkat çekilen husus bireysel ağları yoğun olan ve olmayanların niye farklılaştığıdır. Örneğin çalışan anneler ile ev hanımı anneler arasındaki farklılıklar ya da yoğun bireysel ağlarda hemşerilik, akrabalık, aynı okul mezuniyeti gibi ilişkilerin bulunması dikkat çekicidir. Dolayısıyla bireysel ağ yoğunluklarının karşılaştırılması bileşen verileri ile beraber daha anlamlı olmaktadır. Bu çalışmada bulunan 1,557’lik yoğunluk grubun tamamına bakıldığında bu ağda ilişkilerin “yerel” olduğuna dair bir izlenim oluşturmuştur. Yani bu akademisyenler arasındaki ilişkilerin akrabalık ya da hemşerilik gibi daha birincil ilişkilere dayalı ve yerel sürdürüldüğünü göstermektedir. Benzer şekilde farklı sosyal grupların bireysel ağ yoğunluk ortalama ve dağılımlarını karşılaştırmakta ağın genel örüntüsüyle ilgili ipuçları verebilir.

Örgütsel ağ düzeneği analizleri, sosyal yapıyı anlamamızda yeni bir bakış açısı getirerek ağdaki örgütlerin hangi örgütlerle kendilerini kıyasladığına, hangisinin görüşünü daha çok benimsediğine ya da hangisinden daha çok etkilendiğine dair bilgiler vermektedir (Kilduff ve Tsai, 2003: 13–23). Aktörlerin iletişimlerini sağlamak adına ya bağlantı (liaison) rolünü ya da bağlı buldukları grupla iletişim kurmak istedikleri grup arasında bulunmak kaydı ile köprü (bridge) rolünü üstlenmektedirler (Kilduff ve Tsai, 2003: 28–30). Aktörler birbirleriyle ilişkisi olmayan iki kliği (click) -birbirine kapalı bağlarla bağlı olan aktörler alt grubu- bağlamada bağlantı rolü oynamakta ya da diğer bir gruba bağımlı olan bir grupla köprü oluşturmaktadır (Watts ve Strogatz, 1998). Bu alanda yapılan çalışmalarda özellikle kliklerde (dış çevreye karşı izole edici sınırlara sahip aktörler alt grupları) birbirleri ile sıkça işbirliği yapan, güven duyan ve güçlü arkadaşlık bağlarına sahip aktörlerin birbirinden etkilendikleri gözlenmiştir (Dyer ve Singh, 1998; West vd., 1999; Gu, Luo ve Liu, 2019).

Şekil 1: Kurumsal Teori Alanında Çalışan Akademisyenlerin Sosyal Ağ Düzenekleri(Ağ bağları)

Bu çalışmada 6 alt grup ve 11 tane klik (birbirine daha yakın ilişkide kişilerin oluşturduğu küçük ağ öbeği) bulunmuştur. Bu alt gruplarda bulunan örgütlerin standart tavır ve davranışları sürdürdükleri, geliştirdikleri ve güçlendirdikleri ifade edilmektedir. Ağ düzeneği bakış açısı, bu alt grupta yer alan iki üyeyi alt grup tarafından yapısal olarak sınırlandırıldığı için bağlı görmektedir. Bu iki aktör arasında bağlılık alt gruptan tüm ağ düzeneğine doğru genişleyebilmektedir (Friedkin, 1998: 69- 70).

Kalabalık sistemlerde parçaların karşılıklı uyumlu değişiklikler geçirip evrilmesi her zaman karşılaşılan bir durum değildir. Bu sistemlerde bazen kendi aralarında yoğun ilişkileri olan, belirli bir işlevde uzmanlaşmış gruplar görülür. Örneğin profesyonel camialarda bireyler ilgi alanlarına göre uzmanlaşır. Bir sektörde firmalar faaliyet alanlarına göre gruplaşırlar ve birinin ürettiğini başka bir şekilde katma değere dönüştürerek uzmanlaşmış bir sisteme evrilirler. Bu sık görülen örüntüye "küçük dünya" olgusu adı verilmektedir (Watts ve Strogatz, 1998).

Küresel olarak büyük sayabileceğimiz değişikliklerin yerel çok belirgin olmayan ağ düzeneği değişikliklerine neden olacağını savunan Watts ve Strogatz (1998), bu özellikli küçük ağ düzeneklerinin 2 temel özelliğinden bahsetmektedir. İlk olarak bu küçük dünya varsayımının temelinde bağlı olduğu ağın çok büyük olması vardır. İkinci olarak bu parçanın kendi içinde bağlantılarının kapalı tüm ağ ile daha gevşek şekilde bulunması gerekmektedir. Küçük dünya olgusunun çok merkezileşmemiş ve yüksek derecede kendi içinde bağlantıları bulunması gerekmektedir. Başka bir ifade ile bu küçük parça içinde tüm aktörler birbirlerini bilir ya da arkadaşlarının arkadaşları aynı zamanda benim de arkadaşımıdır

diyebilmektedir. Bu bağlamda küçük dünya olgusunu kabul etmek için gözlemlenen grupların kümelenme katsayısının (clustering coefficient) büyük ve ortalama bağlantı yol uzunluğunun (average path length-APL) küçük olmasından söz edilir (Watts ve Strogatz, 1998;). Küçük-dünya varsayımı ile örtüşen ağ düzeneği bu bağlamda rasgele bir ağ düzeneğinin de sahip olduğu gibi düşük bir ortalama bağlantı yol uzunluğuna (APL) sahip ancak rasgele ağ düzeneğinden farklı olarak yüksek kümelenme katsayısına (CC) sahip olmalıdır.

$$APL \approx APL_r \text{ ve } CC \gg CC_r. \quad (4)$$

Watts ve Strogatz (1998), çalışmasında ağ düzeneğinin küçük-dünya varsayımı ile örtüşüp örtüşmediğini aynı kriterleri kullanarak belirlemiştir. “Küçük dünya” olgusu ile ifade ettiğimiz ağ düzeneklerinde kendi içinde sıkı bağlı gruplar arasında grubun bir-iki üyesi üzerinden kurulmuş seyrek ilişkilerden söz edilir. Bu ilişkiler sayesinde bir yandan grubun içinde mikro-dinamikler çalışırken, gruplar arasında da mezo-dinamikler (orta düzeyde-dinamikler) çalışmış olur. Bu bağlamda her ilişki grubu bir bileşendir ve bu bileşenler de orta düzeyde dinamikler ile kendi aralarında gruplaşarak benzer bir örüntüyü devam ettirir.

Rastgele bir ağ düzeneğinin APL ve CC değerleri şu şekilde hesaplanır:

$$APL_r = \ln(n)/\ln(k) \quad (5)$$

$CC_r = k/n$, burada n ağ düzeneğindeki aktörlerin sayısı ve k ortalama dışsal bağ derecesidir (out degree) (daha detaylı matematik modelleme için Newman, 2003 bakılabilir).

Bu örneklem rastgele bir ağ düzeneği olsa idi;

$$APL_r = \ln(49)/\ln(12,662) = 3,891/2,538 = 1,533 \quad (6)$$

$$CC_r = 12,662/49 = 0,258 \text{ bulunurdu.} \quad (7)$$

Tablo 1: Akademik Ağ Düzeneği ve Onun Rastgele Eşdeğerliği için APL ve CC Değerleri

	APL	CC
Akademisyen ağ düzeneği	1,345	0,809
Teorik rastgele ağ düzeneği (aynı aktör ve bağ sayısı)	1,533	0,258
Akademisyen ve teorik rastgele ağ düzeni oranı	0,877	3,13

Bu çalışmada alt gruba ait ortalama bağlantı yol uzunluğunun (average path length) 1,345 olduğu bulunmuştur. Bu bulgu akademisyenlerin birbirine ulaşması için ortalama olarak 5'den az aktöre ihtiyaç duyduklarını göstermektedir. Bu değer tüm grupta rastgele bir ağ düzeneği olduğu varsayılınca 1,533 olarak hesaplanmıştır. Grubun kümelenme katsayısının (clustering coefficient) 0,809 olduğu bulunmuştur ve rastgele bir ağ düzeneğinin yaklaşık 3 katıdır (Tablo 1). Bu bağlamda elde edilen değerler, alt grubun "küçük dünya" olgusu ile örtüştüğünü göstermektedir.

5. Tartışma, Sonuç ve Öneriler

Sosyal bilimler genelinde yönetim- organizasyon ve yönetim bilimleri anabilim dalları özelinde ağ düzeneği analizi ile yapılan çalışmaların sayısı artmaktadır. Ancak Türkiye'de yönetim- organizasyon ve yönetim bilimleri alanında kurumsal teori konusunda çalışan akademisyenlerin arasında bir ağ düzeneğinin olup olmadığına ilişkin bir çalışma yapılmamıştır. Çalışmanın bu noktada literatüre katkı yapması beklenmektedir. Önceki bölümlerde sosyal ağ yapısının daha çok yerel özelliklerine, bireysel ağın yoğunluğu gibi ölçütlere değinilmiştir. Ayrıca tüm ağa dair bir yoğunluk ölçümünden bahsedilmiştir. Bu ölçütlerden genel yoğunluk bize ağın "ne kadar bağlı" olduğunu, bireysel yoğunluk ise bakılan bireyin/bileşenin sosyal çevresinin ne kadar bağına sahip olduğunu göstermiştir. Bu çalışma için iki değer hem birbiri ile uyumlu hem de yüksek yoğunluk değerleri olarak ifade edilmiştir.

Bu çalışma, İİBF'de çalışan akademisyenler arasında bir ağ düzeneği olduğunu açıklamakla kalmamış aynı zamanda bu ağın küçük dünya olgusu varsayımı ile örtülebileceğini istatistiksel metotlar (ağ düzeneği analizleri) ile ifade etmiştir. Yine bu çalışma sisteme yeni giren akademisyenlerin kendilerini güçlü olan ya da görülen akademisyenler ile nasıl ilişkilendirebildiklerini göstermek bağlamında katkı sağlamaktadır. Buradaki ilişki şekli küçük dünya adı verilen olgu ile anlatılırken aslında İİBF'ler arasında oluşturulabilecek bu özellikteki bir ağın tüm bilgi akışının hızını artırmadaki etkisine dikkat çekmektedir.

Milgram'ın (1967) ifade ettiği gibi yeryüzü soyut olarak küçülmektedir. Küçülen dünya arkadaşlıkları, aşkları, aile ilişkilerini, iş ilişkilerini ve gündelik alışkanlıkları değiştirmekte ve iletişim ağına dikkat çekmektedir. Bir sosyal ağ düzeneğini incelerken dikkat etmemiz gereken nokta aslında bu ağdaki yapının diğerlerinden nasıl farklılaştığıdır. Başka bir ifadeyle İİBF'de lisans ya da lisansüstü eğitim alanında bulunan aktörler birbirlerine görece daha rahat ulaşabiliyor olmalarına rağmen neden bunu grubun tamamına yayamamaktadır. Bu aktörler (akademisyenler) birbirleri ile bağlantı kurup, bilgi alışverişinde bulunuyor ya da yayın yapıyorken, aktörlerin ağdaki konumu verimliliklerini ve etkinliklerini nasıl etkilemektedir? Bu bağlamda gelecekte yapılacak ağ düzeneği çalışmaları ağ düzeneğinin tümünü araştıran topoloji çalışmalarına daha fazla öncelik verebilir.

Sosyal ağ kavramı ve sosyal ağ analizi için yapılan çalışmalar sosyal olanın bir bütün olarak anlaşılmasına önemli bir katkı sağlamaktadır. Bu katkı tam da bütünün, bileşenlerin toplamı olduğunun reddinden kaynaklanmaktadır.

Kaynakça

- Adler, P. S. (2001). Market, hierarchy, and trust: The knowledge economy and the future of capitalism. *Organization Science*, 12(2), 215-234.
- Adler, P. S. ve Kwon, S-W. 2002. Social capital: Prospects for a new concept, *Academy of Management Review*, 27 (1), 17-40.
- Alba, R D. (1982). Taking stock of network analysis: A decade results, *Research in the Sociology of Organizations*, (1), 39-74.
- Aldrich, H. E. (1999). *Organizations Evolving*. London: Sage.
- Barabási, A. L., ve Albert, R. (1999). Emergence of scaling in random networks. *Science*, 286(5439), 509-512.
- Brust, M. R., ve Rothkugel, S. (2007). Small worlds: Strong clustering in wireless networks. *arXiv preprint arXiv:0706.1063*.
- Burt, R. S. (1987). Social contagion and innovation: Cohesion versus structural equivalence. *American Journal of Sociology*, (92), 1287–1335.
- Chen, Y. Y., ve Jaw, Y. L. (2014). How do business groups' small world networks effect diversification, innovation, and internationalization?. *Asia Pacific Journal of Management*, 31(4), 1019-1044.
- Crossley, N. (2008). Small-world networks, complex systems and sociology. *Sociology*, 42(2), 261-277.
- Di Fatta, D., Caputo, F., Evangelista, F., ve Dominici, G. (2016). Small world theory and the World Wide Web: linking small world properties and website centrality. *International Journal of Markets and Business Systems*, 2(2), 126-140.
- DiMaggio, P. J. (1991). Constructing an organizational field as a professional project: U.S. Art Museums, 1920-1940. Powell, W.W., ve P.J. DiMaggio (Der.) *The New Institutionalism in Organizational Analysis*: 267-292. Chicago: University of Chicago Press.
- Dyer, J. H., ve Singh, H. (1998). The relational view: Cooperative strategy and sources of interorganizational competitive advantage. *Academy of Management Review*, 23(4), 660-679.

- Fass, C., Turtle, B., ve Ginelli, M. (1996). *Six Degrees of Kevin Bacon*. New York City: Plume.
- Festinger, L. (1954). A Theory of social comparison processes. *Human Relations*, (7), 114–140.
- Friedkin, N. E. (2006). *A structural theory of social influence* (Vol. 13). Cambridge University Press.
- Galaskiewicz, J. ve Burt, R. S. (1991). Interorganizational contagion in corporate philanthropy. *Administrative Science Quarterly*, (36), 88-105.
- Goffman, C. (1969). And what is your Erdös number? *American Mathematical Monthly*, (76), 791.
- Grannis, R. (2010). Six degrees of “who cares?”. *American Journal of Sociology*, 115(4), 991-1017.
- Granovetter, M. (1985). Economic action and social structure: The problem of embeddedness. *American Journal of Sociology*, 91(3), 481-510.
- Greve, H. R. (1996). Patterns of competition: The diffusion of a market position in radio broadcasting. *Administrative Science Quarterly*, (41), 29-60.
- Gu, W., ve Liu, J. (2019). Exploring small-world network with an elite-clique: Bringing embeddedness theory into the dynamic evolution of a venture capital network. *Social Networks*, (57), 70-81.
- Guare, John (1990). *Six degrees of separation: A play*. New York: Random House.
- Gurevich, M. (1961). *The Social Structure of Acquaintanceship Networks*, Cambridge, MA: MIT Press.
- Hanneman ve Riddle, (2005). *Introduction to social network methods*. Riverside, CA: University of California.
- Karinty, F. (1929). Chain-links. *Everything is different*.
- Kastelle, T. ve Steen, J. (2010). Are small world networks always best for innovation?. *Innovation*, 12(1), 75-87.
- Kilduff, M. ve Tsai, W. (2003). *Social networks and organizations*. London, UK: Sage Publications.
- Kochen, M. (1978–1979). Contacts and Influence. *Social Networks*, 1(1), 5–51.

- Korte, C. ve Milgram, S. (1970). Acquaintance links between White and Negro populations: Application of the small world method. *Journal of Personality and Social Psychology*, 15(2), 101-108.
- Leskovec, J., & Horvitz, E. (2007). *Worldwide buzz: Planetary-scale views on an instant-messaging network*. Technical report, Microsoft Research, (60).
- Lounsbury, M. ve Ventresca, M. J. (Der.). (2002). *Social structure and organizations revisited*, (19): 3-38. JAI.
- Maslov, S., Sneppen, K., ve Zaliznyak, A. (2004). Detection of topological patterns in complex networks: correlation profile of the internet. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, (333), 529-540.
- Milgram, S. (1967). The Small World Problem, *Psychology Today*, (2), 60-67.
- Moore, K. (1999). Political protest and institutional change: The anti-Vietnam War movement and American science. M. Giugni, D. McAdam, and C. Tilly (Der.), *How Social Movements Matter*. 97-118. Minneapolis, MN: University of Minnesota Press.
- Newman, M. E. J., Strogatz, S. H. ve Watts, D. J. (2001). Random graphs with arbitrary degree distributions and their applications. *Physical Review E*. 64(2), 26-118.
- Özen, Ş. ve Aslan, Z. (2006). İçsel ve dışsal sosyal sermaye yaklaşımları açısından Türk toplumunun sosyal sermaye potansiyeli: Ortadoğu Sanayi ve Ticaret Merkezi (OSTİM) örneği, *Akdeniz Üniversitesi İ.İ.B.F. Dergisi*, 12(2), 130-161.
- Scott, W. R. (1995). *Institutions and organizations*. Thousand Oaks, CA: Sage.
- Shotland, R. L. (1976). *University communication networks: The small world method*. New York: Wiley.
- Strang, D., ve Soule, S. A. (1998). Diffusion in organizations and social movements: From hybrid corn to poison pills. *Annual Review of Sociology*, 24(1), 265-290.
- Tanimoto, J. (2016). A multi-community homogeneous small-world network and its fundamental characteristics. *Physica A: Statistical Mechanics and its Applications*, (460), 88-97.
- The Erdös Number Project. Some famous people with finite Erdös numbers. <http://wwwp.oakland.edu/enp/> (Erişim tarihi: 1 Haziran 2015)

- Travers, J. ve Milgram, S. (1969). An Experimental study of the small world problem, *Sociometry*, 32(4), 425–443
- Watts, D.J. ve Strogatz, S.H. (1998). Collective dynamics of 'small-world' networks. *Nature*, 393(6684), 409–10.
- Wellman, B. (1988). Structural Analysis: From method and metaphor to theory and substance. Wellman, B. ve Berkowitz, S. D. (Der.), *Social Structures: A Network Approach*. New York: Cambridge University Press.
- West, E., Barron, D. N., Dowsett, J., ve Newton, J. N. (1999). Hierarchies and cliques in the social networks of health care professionals: implications for the design of dissemination strategies. *Social Science & Medicine*, 48(5), 633-646.

Small-World Assumption for Academicians Studying Institutional Theory in Turkey

Extended Abstract

1. Introduction

Our world is based on a network of relationships. Understanding of the network of relationships has led to the emergence of network analysis, which is an analysis quite different from traditional methods. The three main elements that make up a network can be listed as the *actors*, the *relations* of the actors with each other, that is, the *ties* and the *structure* created by this web of relations (Milgram, 1967; Travers and Milgram, 1969; Kastelle and Steen, 2010; Grannis, 2010). According to the subject of study, actors, relationships, and the web of relationships can vary.

Organized networks are a community of actors called *nodes*. Relationships between these actors are also explained by the *edges*. If the interconnected individuals form a concentrated region in the network, it is called a *cluster*. Clusters in a region of the network actually provide information about subgroups in the network.

The purpose of this paper is to determine whether the network between academicians who study and have most publications on institutional theory in the field of management-organization and management sciences in Turkey overlaps with the small-world phenomenon.

2. Method

In the framework of this study, the relationship ties of the academicians included in the analysis were rated by taking into account (I) the institutions where they worked, (II) the universities they received their doctorate degrees, and (III) the people they publish with. Academicians were evaluated with 1 point according to the three basic characteristics determined above. If the actors have indirect ties with each other, for example, if the university where she/he received her/his PhD degree and the university he worked for is the same, it is evaluated by giving 0.5 points.

The first 46 academicians, who work at the faculty of economics and administrative sciences at universities in Turkey (both foundation and state universities included), and study on institutional theory in the fields of management-organization and management sciences and publish the most papers constitute the sample of this study.

The analysis level of this research is the individuals who form the actors and / or nodes in the network analysis. Actors (academicians in this study) are a collection of nodes within a network, and edges represent the relationship between actors. Edges are relationships of academicians who have received their doctorate degrees from the same universities, working at the same universities and studying together. In this research, "full network method" was used as data collection method. Since it is an empirical study, data about the presence / absence and strength of the social relationship has been collected.

In this study, a *binary-socio matrix* was created by using UCINET computer program used in social network analysis while determining the network mechanism. The *size*, *density*, *transitivity* and *cluster levels of the network* were examined. According to graph theory, size

refers to the number of relationships or bonds. On the other hand, clustering and transitivity indicate the increasing similarity of two social actors that have the potential to connect their neighbors each other.

3. Result and Discussion

Density in a network is the ratio of the total number of ties in the network to all possible bindings. Density can be calculated separately as the density in direct and indirect bonds in network analysis and is shown with the following formulas.

$$(1) D = \frac{L}{g(g-1)} \text{ indicates the density in direct bonds,}$$
$$(2) D = \frac{2L}{g(g-1)} \text{ indicates the density in indirect bonds.}$$

In this formula, D is the density in direct/indirect bonds, L is the typical distance between two randomly selected nodes -the number of steps required-, and g is the number of bonds in the network.

The weighted density is calculated as the ratio of the sum of all bond values in the network to the number of all possible bonds in the network and is shown as follows.

$$(3) D = \frac{L}{g(g-1)} * \sum_{i=1, j=1}^g x_{ij}$$

The weighted density average of the network in this study was found to be 1,557. Considering that an actor can have a network connection with a maximum of "3" points, it is seen that the weighted density average is above the average value. This value also gives the impression that the relations in this network are "local" when looking at the whole group.

The network, which coincides with the small-world assumption, in this context should have a low average link path length (APL) as a random network has, but a high coefficient of clustering (CC) unlike the random network.

$$(4) APL \approx APL_r \text{ ve } CC \gg CC_r.$$

In this study, 6 subgroups and 11 clicks (a small network of people in closer relationships) were found. The average path length of the subgroups was found to be 1,345. This finding indicates that academics need less than 5 actors on average to reach each other. This value is calculated as 1.533, assuming a random network arrangement in the whole group. The clustering coefficient of the group was found to be 0.809, approximately 3 times that of a random network. The values obtained in this context show that the subgroup overlaps with the small-world phenomenon.

As a result this study not only explains that there is a network among academicians, but also states that this network can coincide with the assumption of the small-world phenomenon.

4. Conclusion

In this study, a density measurement for the whole network is mentioned. From these criteria, the general density shows us how "connected" the network is, and the individual density shows how much the social environment of the individual/component looked at has. For this study, the two values are expressed as both compatible with each other and high intensity values.

Social network analysis makes an important contribution to understanding the social issues as a whole. This contribution arises precisely from the denial that the whole is the sum of the components. When actors connect with each other, exchange information or publish papers? How does the actors' position in the network affect their productivity and efficiency? In this context, future studies may give more priority to topology studies investigating the entire network.

Fisher Hipotezinin Geçerliliğinin OECD Ülkeleri için Sınanması

Nuran COŞKUN

*Sorumlu Yazar, Mersin Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü,
ncoskun@mersin.edu.tr, ORCID: 0000-0002-7803-7968*

Esra BALLI

*Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi, İİBF, İktisat Bölümü,
esra.balli@erzincan.edu.tr, ORCID:0000-0001-6993-9268*

Öz

Bu çalışmada Fisher hipotezinin geçerliliği 15 OECD ve Avrupa Birliği (19 ülke) ülkesi için 2002-2017 aralığı esas alınarak sınanmıştır. Nominal faiz oranı ve tüketici fiyat endeksi ile hesaplanan beklenen enflasyon oranı serilerinin durağanlığı yatay kesit bağımlılığı dikkate alan Bai ve Ng (2004) birim kök testi ile sınanmıştır. Daha sonra seriler arasındaki eşbütünleşme ilişkisi Westerlund (2008) tarafından önerilen test ile araştırılmıştır. Analiz sonuçlarına göre ele alınan dönem ve ülkeler için serilerin eşbütünleşik olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Son olarak beklenen enflasyon ve nominal faiz oranı arasındaki ilişki AMG (Augmented Mean Group) tahmincisi ile test edilmiştir. Elde edilen sonuçlara göre birden daha düşük bir katsayı elde edildiğinden zayıf Fisher hipotezinin geçerli olduğunu sonucuna ulaşılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Fisher Hipotezi, OECD, Kırılmalı Birim Kök Testleri, Panel Veri Analizi, Para Politikası, Nominal Faiz Oranı, Beklenen Enflasyon Oranı

Jel Sınıflandırma Kodları: C23, E43, E50

Testing the Validity of Fisher Hypothesis in OECD Countries *

Abstract

This study examines the validity of the Fisher hypothesis for 15 OECD and European Union (19 countries) countries during the period of 2002-2017. The stationarity of the expected inflation rate series, measured by nominal interest rate and consumer price index, utilized by Bai and Ng (2004) unit root test which takes into account the cross-sectional dependence. Then, the cointegration relationship between the series was investigated with Westerlund (2008) cointegration test. The empirical findings indicate that there is a long run relationship between the series for countries under investigation. Finally, AMG (Augmented Mean Group) test employed to test the relationship between expected inflation and nominal interest rate. According to the results, the magnitude of the coefficient is lower than one, indicating that, the weak Fisher hypothesis is valid.

Keywords: Fisher hypothesis; OECD, Unit Root Test with Structural Break, Panel Data Analysis, Monetary Policy, Expected Inflation Rate, Nominal Interest Rate

Jel Classifications Codes: C23, E43, E50

* Extended abstract is presented at the end of the article

Geliş Tarihi (Received): 22.01.2020, Kabul Edilme Tarihi (Accepted): 14.12.2020

Atıfta bulunmak için/Cite this paper:

Coşkun, N. ve Ballı, E. (2020). Fisher hipotezinin geçerliliğinin OECD ülkeleri için sınanması, *Çankırı Karatekin Üniversitesi İİBF Dergisi*, 10 (2), 751-768. Doi: 10.18074/ckuiibfd.678883.

1.Giriş

Gelişmekte olan ülkelerin merkez bankalarının temel politika amacı fiyat istikrarının sağlanması (enflasyon hedeflemesi) iken, gelişmiş ülkelerin merkez bankalarının aktif para politikasıyla istikrarlı, güvenli parasal ve finansal sistemi sağlamayı amaçladığı görülmektedir. Bu farklı amaçlara rağmen gelişmiş ve gelişmekte olan ülkelerde kısa dönemli faiz oranları merkez bankaları tarafından kullanılan temel politika aracıdır. Faiz oranları, enflasyonla mücadelede ve ulusal paranın değerini korumada merkez bankaları tarafından sıklıkla kullanılan bir araç olarak öne çıksa da piyasalarda faiz oranının reel sektördeki yatırım kararları üzerinde etkili olması, Fisher hipotezinin geçerliliği hem gelişmiş ülkelerin hem de gelişmekte olan ülkelerin politika yapıcılarının açısından önem arz etmektedir. Bu nedenle bu çalışmada Fisher hipotezinin OECD ülkelerinde geçerli olup olmadığı panel veri analiz yöntemleriyle araştırılmıştır.

Fisher hipotezine göre, beklenen enflasyon oranındaki artış, nominal faiz oranlarına birebir yansımaktadır. Bir başka ifadeyle, reel faiz oranının zamanla değişmediği varsayımıyla, beklenen enflasyon ile nominal faiz oranı arasında bire bir ilişki vardır (Mankiw, 2005:95; Şimşek ve Kadılar, 2006:99; Coşkun, 2013:7). Fisher (1930) bu hipotezi sınamak amacıyla ABD ve İngiltere için 1820-1924 dönemini kapsayan çalışmada fiyat değişimleri ve nominal faiz oranları arasındaki ilişkiyi incelemiştir. Sonuç olarak anlamlı bir ilişki bulamamıştır. Ancak, beklenen enflasyon verilerini hesaplayarak analizleri tekrarladığında, İngiltere ve ABD için faiz oranı ve beklenen enflasyon arasında anlamlı bir ilişki bulabilmiştir. Fisher hipotezinin sınanmasında ilk zamanlarda beklenen enflasyon geçmiş değerlerden hesaplanmaktadır. Ancak Muth (1961)'un Rasyonel Beklentiler Teorisinin ileri sürülmesiyle, beklenen enflasyon oranı bir sonraki dönem gerçekleşen enflasyon olarak hesaplanmıştır. Mankiw (2005:97) nominal faiz oranlarının hiçbir zaman gerçekleşen enflasyonlar ile aynı anda hareket edemeyeceğini çünkü enflasyon gerçekleşirken, bu oranın bilinmediğini ancak enflasyon bilgisine ulaşıldıktan sonra uyumlanmanın gerçekleştiğini belirtmiştir. Buna göre Fisher hipotezi t zaman ve e_t sıfır ortalamalı bağımsız stokastik değişken olmak üzere denklem (1)'deki gibi olacaktır.

$$i_t = r_t + \pi_{t+1} + e_t \quad (1)$$

Burada i nominal faiz oranı, r reel faiz oranı ve π enflasyon oranı olmak üzere, beklenen enflasyon ve rasyonel beklentiler teorisi gereği, π_{t+1} ifadesi t dönemindeki beklenen enflasyonu ifade etmektedir. Eğer ki reel faiz oranı reel faktörler tarafından belirleniyorsa, yani para arzındaki değişimler tamamen fiyatlar genel düzeyine yansiyorsa Fisher Hipotezi denklem (2)'deki gibi ifade edilebilir (Coşkun, 2013: 3-9).

$$i_t = \pi_{t+1} + e_t \quad (2)$$

Her ne kadar denklem (2) gereği, teorik olarak beklenen enflasyon oranındaki artışın, nominal faiz oranlarına birebir yansımaya gerektiği sonucuna ulaşılsa da birebir ilişkinin varlığını sınavan literatürdeki çalışmalar ampirik olarak çok farklı bulgular içermektedir. Mitchell-Innes (2006), enflasyon hedeflemesinde güvenilirlik sorunu olması durumunda birebir ilişkiden daha zayıf bir ilişki bulunabileceğini iddia etmiştir. Diğer yandan birebir ilişkiden daha zayıf bir ilişki bulunmasını Mundell (1963) ve Tobin (1965) Keynesyen bakış açısıyla enflasyonist sürece bağlamaktadır.

2. Literatür Taraması

Literatürde Fisher hipotezi çok sayıda çalışma tarafından sınamıştır. Bu sınamalar sonucunda farklı ülkeler ve farklı dönemler için birbirinden çok farklı ampirik bulgulara ulaşılmıştır. Literatürdeki bu farklı bulgular Fisher hipotezinden sapmaların nedenlerinin tartışılmasına neden olmuştur. Fisher hipotezinden sapmanın nedenini Shome, Smith ve Pinkerton (1988) riskten kaçınma etkisiyle açıklarken, Nielson (1981) faiz gelirlerinden vergi alınmasının Fisher hipotezinde iddia edilen 1-1 ilişkiyi bozduğunu iddia etmiştir. Mundell (1963) ve Tobin (1965) ise Fisher etkisinden sapmaların nedenini servet etkisiyle açıklarken, Carmichael ve Stebbing (1983) reel faiz oranları ve beklenen enflasyon arasındaki ilişkiyi odaklanarak Ters Fisher Etkisi üzerinde durmuştur (Coşkun, 2013).

Kousta ve Serletis (1999) Fisher hipotezinin geçerliliğini Belçika, Kanada, Danimarka, Fransa, Almanya, Yunanistan, İrlanda, Japonya, Hollanda, İngiltere ve Amerika Birleşik Devletleri için King ve Watson (1997) metodolojisini uygulayarak inceledikleri çalışmada Fisher hipotezinin geçerli olmadığı sonucuna ulaşmışlardır.

Berument ve Jelassi (2002) Fisher hipotezinin, nominal faiz oranları ile yatırım oranları arasındaki uzun vadeli ilişkiyi faiz oranlarının kısa vadeli dinamiklerini dikkate alarak 26 ülke için geçerli olup olmadığını test ettikleri çalışmada, Fisher hipotezinin güçlü versiyonu, gelişmiş 12 ülkenin 9'unda ve gelişmekte olan 14 ülkenin 7'sinde reddedilememiştir. Güriş ve Yaşgöl (2015) G7 ülkelerinde Fisher hipotezinin 1990-2012 dönemi için Li ve Lee (2010) tarafından önerilen eşikli eşbütünleşme için gecikmesi dağıtılmış otoregresif süreç (ADL) testi ile inceledikleri çalışmada elde edilen sonuçlar Fisher hipotezinin Kanada, Almanya, İtalya ve Japonya için geçerli iken Fransa, İngiltere ve ABD için geçerli olmadığını göstermiştir.

Köse, Emirmahmutoglu ve Aksoy (2012), 2002:01-2009:04 dönemini kapsayan verilerle Türkiye için nominal faiz oranları ve beklenen enflasyon arasındaki ilişkiyi Inoue (1999) süreciyle test etmişlerdir. Çalışmadan elde ettikleri bulgular, uzun dönem faiz oranlarının para politikasından etkilendiğini ve zayıf Fisher etkisinin zayıf geçerli olduğunu göstermektedir.

Küçükaksoy ve Akalın (2017) OECD ülkeleri için Fisher hipotezinin geçerliliğini 1995:Q1-2014:Q4 dönemlerini esas alarak dinamik panel veri analizi ile test ettikleri çalışmada Fisher hipotezini destekleyen sonuçlara ulaşmışlardır.

Sjölander, Månsson ve Shukur (2017) seçilmiş Asya ülkeleri için Şubat 1973:02-2007:04 dönemini esas alarak deki bir grup Asya ülkesi için nominal faiz oranları ile enflasyon arasındaki ilişkiyi lojistik yumuşak geçişli otoregresif regresyon (LSTAR) tipi doğrusal olmayan analizle inceledikleri çalışmada Fisher hipotezinin geçerli olduğu yönünde kanıtlara ulaşılmıştır.

Köksel ve Destek (2015) Türkiye üzerine Fisher hipotezinin geçerliliğini 2002:01-2014:12 dönemlerini esas alarak yapmış oldukları çalışmada Türkiye’de Fisher hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Akıncı ve Yılmaz (2016) Türkiye için altı kontrol değişkeninin (enflasyon oranı, cari işlemler dengesi, dış borç servisi, para arzı, döviz kuru ve ekonomik büyüme) faiz oranı üzerine etkisini 1980-2012 yıllarını esas alarak Dinamik Olağan En Küçük Kareler (DOLS) analizi ile inceledikleri çalışmada Türkiye’de ele alınan dönemde Genelleştirilmiş Fisher Etkisi’nin geçerli olduğu yönünde kanıtlara ulaşmışlardır. Tıraşoğlu (2018) MINT ülkeleri için nominal faiz oranı ile beklenen enflasyon arasındaki ilişkiyi 1990,01- 2017-12 dönemi boyunca eşik değerli otoregresif gecikmesi dağıtılmış (ARDL) eşbütünleşme testi ile incelediği çalışmada Fisher hipotezinin MINT ülkeleri için geçerli olduğunu bulmuştur.

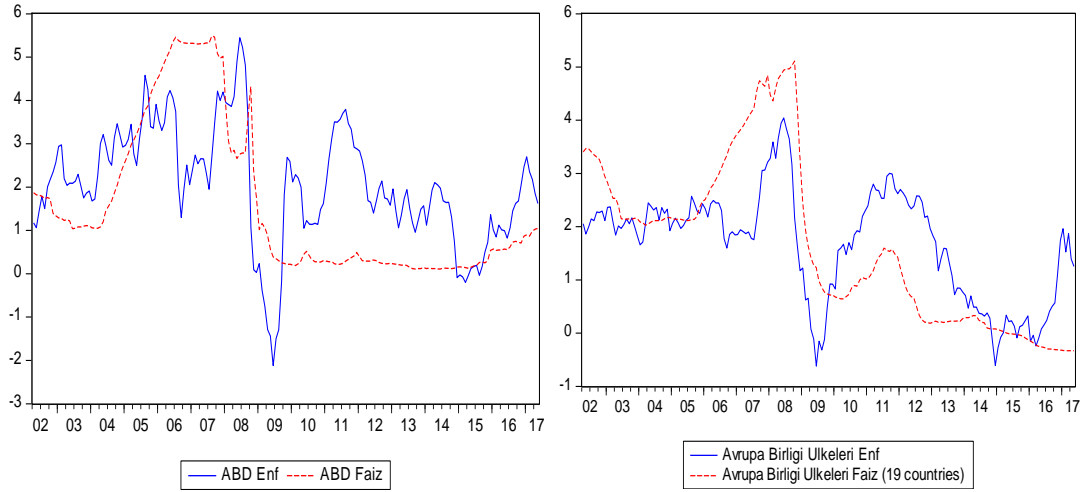
Omay, Yuksel ve Yuksel (2015) 21 gelişmiş, 19 gelişmekte olan ve 12 diğer ülkeler şeklinde oluşturmuş oldukları veri setleri ile toplam 52 ülkeyi enflasyon oranlarına göre 3 farklı grupta toplulaştırdıkları panellere göre Fisher hipotezini 1997,01-2007,12 yılları arası için test ettikleri çalışmada tüm panellerde Fisher hipotezinin geçerli olduğu yönünde kanıtlara ulaşmışlardır. Omay, Hasanov, Yüksel ve Yüksel (2016), Omay vd. (2015)’teki veri setini takip ederek 21 gelişmiş, 19 gelişmekte olan ve 12 diğer olarak toplam 52 ülke için 1997,01-2007,12 yıllarını esas alarak yatay kesit bağımlılığını ve kırılmaları dikkate alan Omay, Hasanov ve Shin (2013) panel birim kök testi ile inceledikleri çalışmada tüm ülke gruplarında Fisher hipotezinin geçerli olduğu bulmuşlardır.

Şen, Kaya, Kaptan ve Cömert (2020) Fisher hipotezinin geçerliliğini beş kırılğan gelişmekte olan ülke ekonomisi için (Brezilya, Hindistan, Endonezya, Güney Afrika ve Türkiye) Li ve Lee (2010) tarafından geliştirilen eşikli eşbütünleşme için gecikmesi dağıtılmış otoregresif süreç (ADL) testi ile 2013,01 - 2018,12 yıllarını esas alarak yapmış oldukları çalışmada Fisher hipotezinin geçerli olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Tsong ve Hachicha (2014) Endonezya, Malezya, Rusya ve Güney Afrika için Fisher hipotezini Xiao (2009) 'un geliştirdiği quantile eşbütünleşme testini kullanarak 1995:01-2011:06 yıllarını esas alarak yapmış oldukları çalışmada faiz oranı ile enflasyon arasında uzun vadeli bir denge ilişkisinin olduğunu bulmuşlardır. Lopcu, Coşkun ve Değirmen (2013) yılında Atkins ve Coe (2002) takip ederek, nominal faiz oranlarına uygulanan vergiyi de

modele dahil etmişlerdir. 1990:1-2011:11 dönemi Türkiye için nominal faiz oranı için iki farklı seri ile Fisher Hipotezini test etmişlerdir. İlk seri vergi uyarlaması yapılmış nominal faiz oranı diğer seri ise vergi uyarlaması yapılmamış nominal faiz oranıdır. 3 aylık mevduat faiz oranlarını kullanarak yaptıkları çalışmada, vergi oranının beklenen enflasyon ve faiz oranı arasındaki ilişkiyi olduğundan yüksek gösterdiğini ve vergi oranı dikkate alınan nominal faiz ve beklenen enflasyon arasındaki katsayının vergi oranı dikkate alınmadığında elde edilen katsayıdan daha küçük olduğu sonucu elde edilmiştir.

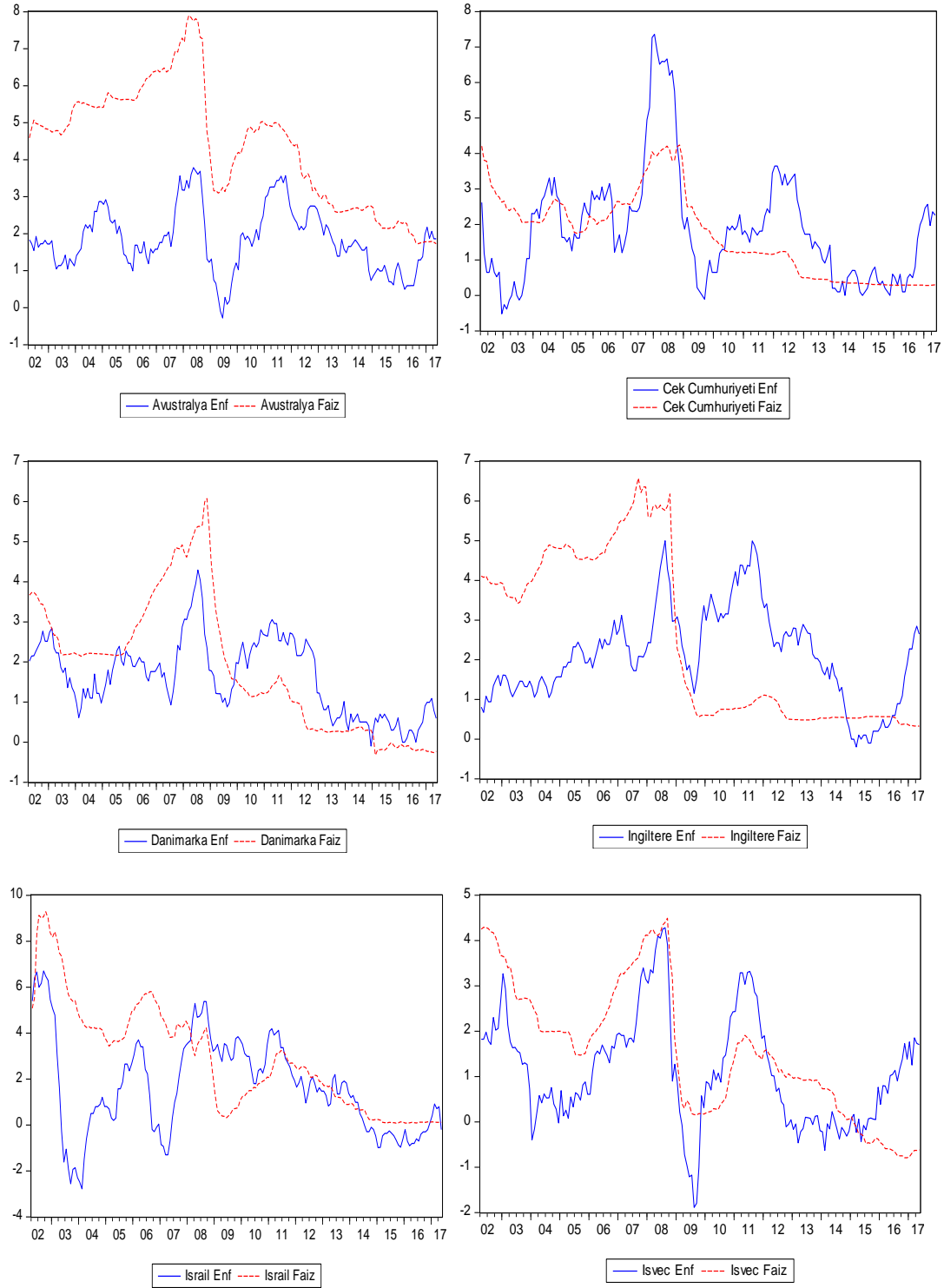
2. Veri Seti

Bu çalışmada OECD ülkelerinde Fisher etkisinin geçerliliğinin araştırılmasında, 2002:04-2017:05 dönemine ait kısa dönemli faiz oranı ve beklenen enflasyon oranı verileri kullanılmıştır. Çalışmada kullanılan kısa vadeli faiz oranı ve beklenen enflasyonun hesaplanmasında kullanılan Tüketici Fiyat endeksleri (TÜFE) OECD, Aylık Parasal ve Finansal İstatistiği ve Fiyat ve Satın Alma Gücü Pariteleri veri tabanından elde edilmiştir. 16 OECD ülkesi (Avustralya, Kanada, Çekya, Danimarka, İzlanda, İsrail, Japonya, Kore, Meksika, Polonya, İsveç, İsviçre, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Avrupa Birliği ülkeleri (19)) için Fisher hipotezi 2002:M4-2017:M5 döneminde test edilmiştir. Ünelere ait beklenen enflasyon ve kısa dönemli faiz oranı Şekil 1’de incelendiğinde serilerin birlikte hareket ettikleri görülmektedir.

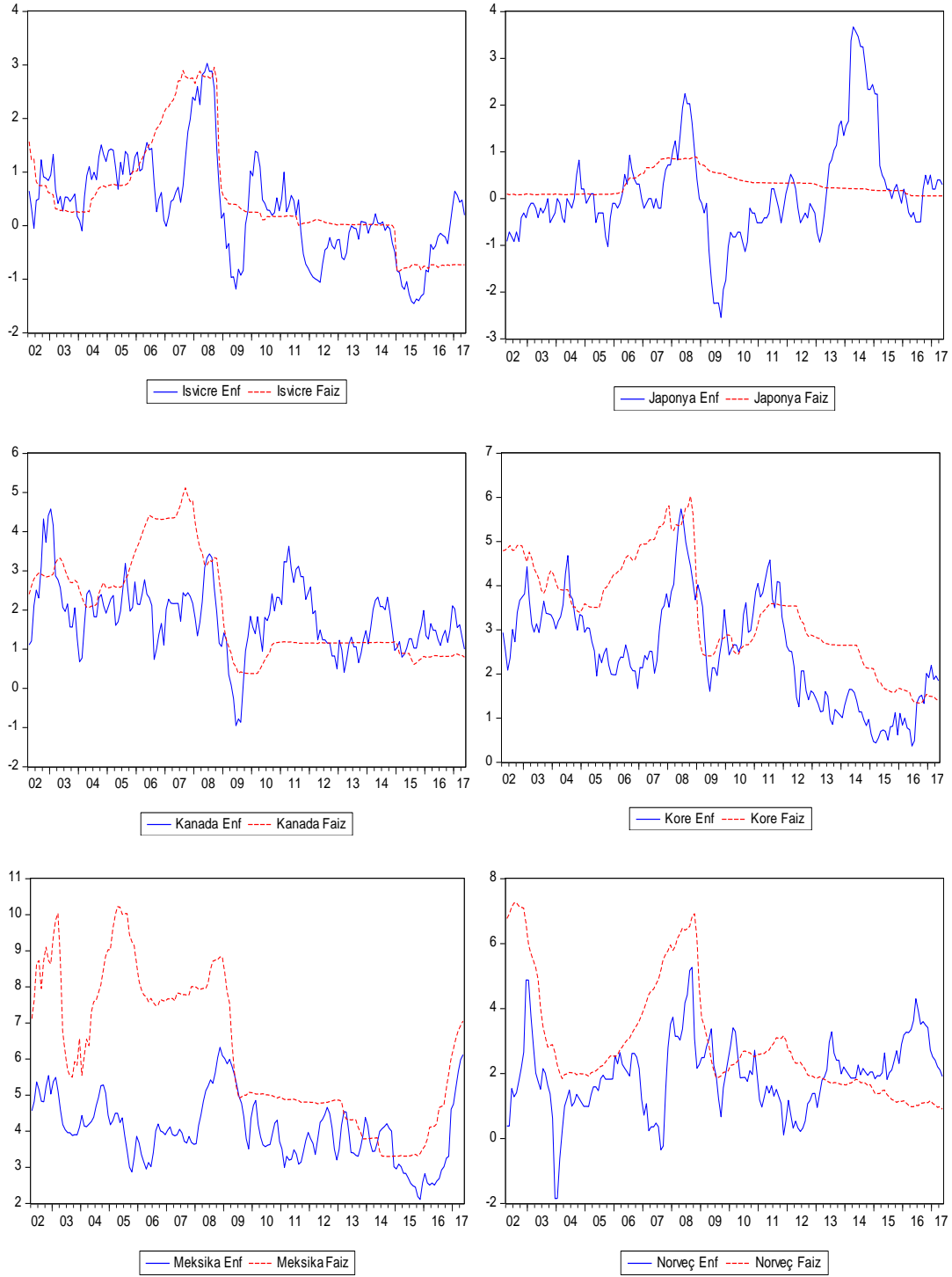

Şekil 1: Faiz Oranı ve Beklenen Enflasyon Oranı Grafiği

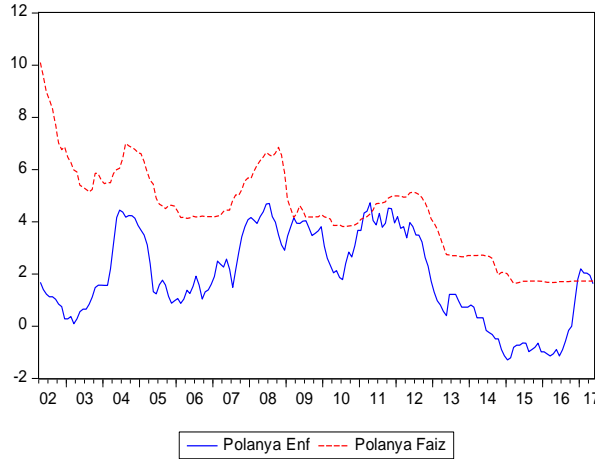

Şekil 1: Faiz Oranı ve Beklenen Enflasyon Oranı Grafiği (Devam)

Şekil 1: Faiz Oranı ve Beklenen Enflasyon Oranı Grafiği (Devam)

Şekil 1: Faiz Oranı ve Beklenen Enflasyon Oranı Grafiği (Devam)

3. Analiz

Çalışmada ilk olarak serilerdeki yatay kesit bağımlılığı ve serilerin heterojen bir yapıya sahip olup olmadığı araştırılmıştır. Bu nedenle, yatay kesit bağımlılığını ve heterojen yapıyı dikkate alan Bai ve Ng (2004) PANIC birim kök testi ile serilerin durağanlığı araştırılmıştır. Serilerin seviyede durağan olmadığı sonucu elde edilmiştir. Seriler seviyede durağan olmadığı için Fisher hipotezinin test edilmesinde son olarak eşbütünleşme ilişkisinin varlığı araştırılmıştır.

Yatay kesit bağımlılığını araştıran CD (Cross-sectional Dependency) test sonuçları Tablo 1’de yer almaktadır. Çalışmada Breusch ve Pagan (1980), Pesaran (2004), Pesaran, Ullah ve Yamagata (2008) tarafından geliştirilen testlere yer verilmiştir. CD testinde boş hipotez panelde yatay kesit bağımlılığı yoktur, alternatif hipotez yatay kesit bağımlılığı vardır şeklindedir. Tablo 1’den elde edilen sonuçlara göre hem beklenen enflasyon oranı hem de nominal faiz oranı serilerinde yatay kesit bağımlılığı yoktur boş hipotezi %5 önem düzeyinde reddedilmektedir. Dolayısıyla her iki seride de yatay kesit bağımlılığı söz konusudur.

Tablo 1: CD Test Sonuçları

Test		Beklenen Enflasyon		Nominal Faiz Oranı	
		Test İstatistiği	Olasılık	Test İstatistiği	Olasılık
LM	(Breusch ve Pagan 1980)	275.275	0	674.629	0
CD _{LM}	(Pesaran 2004)	10.023	0	35.801	0
CD	(Pesaran 2004)	-8.672	0	-2.429	0.008
LMadj	(PUY, 2008)	49.66	0	39.844	0

Peseran ve Yamagata (2008) Delta testlerinde ise eğim katsayılarının homojenliği sınanmaktadır. Tablo 2’de yer alan test sonuçlarına göre, eğim katsayılarının homojen olduğu yönündeki boş hipotez %5 önem düzeyinde reddedilmektedir. Dolayısıyla serilerde heterojen yapı söz konusudur.

Yatay kesit bağımlılığını dikkate alan birim kök testleri, bağımlılığa neden olan ortak faktörlerin durağan olduğu varsayımına dayanmaktadır. Bai ve Ng (2004) tarafından geliştirilen PANIC testinde yatay kesit bağımlılığına neden olan ortak faktör hata teriminin içerisinde değerlendirdiği için faktör birleşenlerinin durağan olmama durumu da analize dahil edilmiş oluyor. Gözlemlenemeyen ortak faktörlerin durağanlık koşulu olmaması, bu testin durağan olmayan faktörler tarafından etkilenen ülke gruplarında da güvenilir sonuçlar vermesini sağlamaktadır.

Tablo 2: Delta Test Sonuçları

Test	Test İstatistiği	Olasılık	Test İstatistiği	Olasılık
$\tilde{\Delta}$	5.55	0	5.326	0
$\tilde{\Delta}_{adj}$	5.597	0	5.371	0

Tablo 3, beklenen enflasyon ve faiz oranı serileri için PANIC birim kök test sonuçlarını içermektedir. Birim kök olduğu yönündeki boş hipotez %5 önem düzeyinde her iki seri için de reddedilememektedir. Dolayısıyla her iki seri de seviyede durağan değildir.

Tablo 3: Bai ve Ng (2004) PANIC Birim Kök Test Sonuçları

		Sabitli model		Trendli model	
		İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
Beklenen Enflasyon	PCe_Choi	0.7471	0.2275	-0.684	0.753
	PCe_MW	37.9767	0.2156	26.5282	0.7398
Nominal Faiz Oranı	PCe_Choi	-0.8576	0.8044	-2.0451	0.9796
	PCe_MW	25.1396	0.8003	15.6391	0.9933

Faiz ve beklenen enflasyon serileri seviyede durağan olmadıkları için aralarındaki ilişkiyi eşbütünleşme analizi ile incelemek ihtiyacı doğmuştur. Eşbütünleşme ilişkisini incelemeyen önce tahmin edilecek model için yatay kesit bağımlılığı ve eğim katsayılarının homojenliğini test etmek gerekmektedir. Tablo 4 modelin CD ve Delta test sonuçlarını içermektedir. Elde edilen CD test sonuçlarına göre, yatay kesit bağımlılığının olmadığı yönündeki boş hipotez %5 önem düzeyinde reddedildiğinden, modelde yatay kesit bağımlılığı söz konusudur.

Diğer yandan, eğim katsayılarının homojenliğini test eden Delta test sonuçlarına göre, boş hipotez %5 önem düzeyinde reddedilmektedir. Dolayısıyla, Fisher hipotezinin varlığını test etmede kullanılan model yatay kesit bağımlılığına sahip ve heterojendir.

Tablo 4: Model için CD ve Delta Test Sonuçları

CD Tests	Stat	Olasılık
<i>LM</i> (Breusch, Pagan 1980)	2492.622	0
<i>CD_{LM}</i> (Pesaran 2004)	153.152	0
<i>CD</i> (Pesaran 2004)	37.254	0
<i>LM_{adj}</i> (PUY, 2008)	50.017	0
$\tilde{\Delta}$	34.355	0
$\tilde{\Delta}_{adj}$	34.637	0

Model heterojen olduğu için grup istatistiklerine bakılmıştır. Tablo 5’de yer alan sonuçlara göre, eşbütünleşmenin olduğu yönündeki boş hipotez %5 önem düzeyinde reddedilememektedir.

Tablo 5: Westerlund (2008) Eşbütünleşme Sonuçları

	Sabitli model		Sabit ve trend modeli	
	İstatistik	Olasılık	İstatistik	Olasılık
dh_g	0.572	0.716	0.665	0.747
dh_p	7.42	1	7.628	1

Eberhardt ve Bond (2009) ve Eberhardt ve Teal (2010) tarafından geliştirilen AMG tahmincisi, panellerdeki yatay kesit bağımlılığını ve heterojen yapıyı dikkate almaktadır. Tablo 6 nominal faiz oranı ve beklenen enflasyon arasındaki ilişkinin AMG ile tahmin sonuçlarını göstermektedir.

Tablo 6: AMG Tahmin Sonuçları

Bağımlı d.	Faiz	Katsayı	St hata	Z istat	P> z	%95 güven aralığı
enf		0.16078	0.053631	3	0.003	0.055664 0.265895
c.d.p		0.931946	0.080778	11.54	0	0.773624 1.090267
cons		4.084199	0.459648	8.89	0	3.183306 4.985093

Bu sonuçlara göre beklenen enflasyonun katsayısı yaklaşık 0.16’dır. Fisher hipotezi beklenen enflasyon ve nominal faiz oranı arasında birebir bir ilişki

olduğunu iddia etmektedir. Ancak %95 güven aralığı 0.05-0.26 arasında olup bu durum nominal faiz oranı ve beklenen enflasyon arasındaki birebir ilişkinin varlığını desteklememektedir. Diğer yandan c.d.p ortak faktör olup anlamlıdır.

4. Sonuç

Fisher hipotezi 16 OECD ülkesi (Avustralya, Kanada, Çek Cumhuriyeti, Danimarka, İzlanda, İsrail, Japonya, Kore, Meksika, Polonya, İsveç, İsviçre, İngiltere, Amerika Birleşik Devletleri (ABD) ve Avrupa Birliği ülkeleri (19) için 2002:04-2017:05 dönemini kapsayan veri seti ile Bai ve Ng (2004) PANIC birim kök testi ve Westerlund (2008) eşbütünleşme testi ile incelenmiştir. Ardından AMG tahmincisi ile beklenen enflasyon ve faiz oranı arasındaki ilişkinin büyüklüğü hesaplanmıştır.

Bai ve Ng (2004) PANIC birim kök testi sonuçlarına göre çalışmada kullanılan kısa vadeli faiz oranı ve beklenen enflasyon oranı serileri birinci seviyede durağan olduğu sonucuna varılmıştır. Bunun sonucunda, beklenen enflasyon oranı ve nominal faiz oranı arasındaki eşbütünleşme ilişkisi Westerlund (2008) eşbütünleşme testi ile sınanmıştır. Serilerin eşbütünleşik olduğu sonucu elde edildikten sonra, serilerdeki yatay kesit bağımlılığını dikkate alan AMG tahmincisi ile beklenen enflasyonun katsayısı elde edilmiştir.

Delta test sonuçlarına göre, nominal faiz oranı ve beklenen enflasyon arasındaki ilişkiyi incelediğimiz modelin OECD ülkeleri için heterojen bir model olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Nominal faiz oranı, beklenen enflasyon ve reel faiz oranının toplamı şeklinde ifade edilmektedir. Fisher hipotezi ise reel faiz oranının uzun dönemde değişmediği varsayımıyla beklenen enflasyon ve nominal faiz oranı arasındaki ilişkinin birebir olması gerektiğini ifade etmektedir. Ancak, enflasyon oranı yüksek olan ve makro ekonomik göstergeleri nedeniyle ekonomik istikrarı sağlamakta zorlanan yüksek riskli gelişmekte olan ülkelerde reel faiz oranının uzun dönemde sabit olduğu varsayımı geçerliliğini yitirebilmektedir. Bu durumda kullanılan modelde örneklemin heterojen olması, Fisher hipotezinin geçerliliğini etkilemektedir. Nitekim, çalışmada elde edilen nokta tahmini ve bu tahmine ait %95 güven aralığı faiz oranı ve beklenen enflasyon arasında birebir ilişkinin varlığını desteklememektedir. Beklenen enflasyon ve nominal faiz oranı arasında beklenenden daha zayıf bir ilişki söz konusudur. Dolayısıyla, çalışmadan elde edilen sonuca göre ele alınan dönem ve kullanılan ekonometrik metodolojiye göre OECD ülkeleri için incelenen dönemde zayıf Fisher hipotezi geçerlidir. Bu çalışmada elde edilen bulgular, Köse, Emirmahmutoglu ve Aksoy (2012), çalışmasında olduğu gibi Türkiye için zayıf Fisher etkisinin geçerli olduğu yönündedir. Bu durumda bu ülkelerde politika yapıcıların uyguladıkları para politikasına yönelik uygulamalar uzun dönemde reel faiz oranını etkilemektedir. Ayrıca, Türkiye'nin yaşadığı enflasyonist süreç ve enflasyon hedeflemesinin güvenilirlik sorunu faiz oranı ve beklenen enflasyon arasındaki ilişkiyi zayıflatmaktadır.

Kaynakça

- Akıncı, M., & Yılmaz, Ö. (2016). Enflasyon-faiz oranı takası: Fisher hipotezi bağlamında Türkiye ekonomisi için dinamik en küçük kareler yöntemi. *Sosyoekonomi*, 24(27), 33.
- Atkins, F. J., & Coe, P. J. (2002). An ARDL bounds test of the long-run Fisher effect in the United States and Canada. *Journal of Macroeconomics*, 24(2), 255-266.
- Bai, J., & Ng, S. (2004). A PANIC attack on unit roots and cointegration. *Econometrica*, 72(4), 1127-1177.
- Berument, H., & Jelassi, M. M. (2002). The Fisher hypothesis: a multi-country analysis. *Applied Economics*, 34(13), 1645-1655.
- Breusch, T. S., & Pagan, A. R. (1980). The Lagrange multiplier test and its applications to model specification in econometrics. *The review of economic studies*, 47(1), 239-253.
- Carmichael, J., & Stebbing, P. W. (1983). Fisher's Paradox and the Theory of Interest. *The American Economic Review*, 73(4), 619-630.
- Coşkun N. (2013). Vergi Uyarlamalı Fisher Etkisi, Ekonometrik bir Uygulama. Yüksek lisans Tezi Mersin Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Mersin.
- Eberhardt, M., & Bond, S. (2009). Cross-section Dependence in Nonstationary Panel Models: A Novel Estimator, MPRA (Munich Personal RePEc Archive), Paper No: 17692.
- Eberhardt, M., & Teal, F. (2010). Productivity Analysis in Global Manufacturing Production. (Vol. 515).
- Fisher, I. (1930). The theory of interest Macmillan. *New York*.
- Güriş, B., & Yaşgöl, Y. S. (2015). Does the Fisher hypothesis hold for the G7 countries? Evidence from ADL threshold cointegration test. *Quality & Quantity*, 49(6), 2549-2557.
- Innes M.H. (2006), The Relationship between Interest Rates and Inflation in South Africa: Revisiting Fisher's Hypothesis, A thesis submitted in partial fulfillment of requirements of the degree of Masters of Commerce in Financial Markets of Rhodes University.

- Inoue, A. (1999). Testsofcointegratingrankwithatrend-break. *Journal of Econometrics*, 90, 215–237.
- King, R., & Watson, M. W. (1992). *Testing long run neutrality* (No. w4156). National Bureau of Economic Research.
- Koustaş, Z., & Serletis, A. (1999). On the Fisher effect. *Journal of Monetary Economics*, 44(1), 105-130.
- Köksel, B., & Destek, M. A. (2015). Türkiye ekonomisinde Fisher hipotezinin test edilmesi, 2002-2014 dönemi üzerine bir ampirik analiz. *Journal of International Social Research*, 8(41), 1247-1253.
- Köse N. Emirmahmutoglu F. & Aksoy S. (2012). The interest rate- inflation relationship under an inflation targeting regime: The case of Turkey. *Journal of Asian Economics*, 23(4), 476-485.
- Küçükaksoy, İ., & Akalın, G. (2017). Fisher Hipotezi'nin panel veri analizi ile test edilmesi: OECD ülkeleri uygulaması. *Hacettepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 35(1), 19-40.
- Li, J., & Lee, J. (2010). ADL tests for threshold cointegration. *Journal of Time Series Analysis*, 31(4), 241-254.
- Lopcu, K., Coşkun, N., & Değirmen, S. (2013). Do Tax Implications Change the Fisher Effect for the Turkish Economy?. *Topics in Middle Eastern and North African Economies*, 15.
- Mankiw, N. G. (2005). *Macroeconomics*. Seventh Edition, USA:Harvard University.
- Mundell, R. (1963). Inflation and real interest. *Journal of Political Economy*, 71(3), 280-283.
- Muth, J. F. (1961). Rational expectations and the theory of price movements. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 315-335.
- Nielsen, N. C. (1981). Inflation and taxation: Nominal and real rates of return. *Journal of Monetary Economics*, 7(2), 261-270.
- Omay, T. Hasanov, M., & Shin, Y. (2013). Testing unit root in panels with gradual structural breaks and cross section dependence. Cross section dependency conference held in Cambridge University.

- Omay, T., Hasanov, M., Yüksel, A., & Yüksel, A. (2016). A note on the examination of the fisher hypothesis by using panel co-integration tests with break. *Romanian Journal Of Economic Forecasting*, 19(2), 13–26.
- Omay, T., Yuksel, A., & Yuksel, A. (2015). An empirical examination of the generalized Fisher effect using cross-sectional correlation robust tests for panel cointegration. *Journal of International Financial Markets, Institutions and Money*, 35, 18-29.
- Pesaran, M. H. (2004). General Diagnostic Tests for Cross Section Dependence in Panels. Institute for the Study of Labor (IZA).
- Pesaran, M. H., & Yamagata, T. (2008). Testing slope homogeneity in large panels. *Journal of Econometrics*, 142(1), 50-93.
- Pesaran, M. H., Ullah, A., & Yamagata, T. (2008). A bias-adjusted LM test of error cross-section independence. *The Econometrics Journal*, 11(1), 105-127.
- Shome, D. K., Smith, S. D., & Pinkerton, J. M. (1988). The purchasing power of money and nominal interest rates: A re-examination. *The Journal of Finance*, 43(5), 1113-1125.
- Sjölander, P., Månsson, K., & Shukur, G. (2017). Testing for panel cointegration in an error-correction framework with an application to the Fisher hypothesis. *Communications in Statistics-Simulation and Computation*, 46(3), 1735-1745.
- Şen, H., Kaya, A., Kaptan, S., & Cömert, M. (2020). Interest rates, inflation, and exchange rates in fragile EMEs: A fresh look at the long-run interrelationships. *The Journal of International Trade & Economic Development*, 29(3), 289-318.
- T.C.M.B. (2006). Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası Bilançosu Açıklamalar Rasyolar ve Para Politikası Yansımaları, *Türkiye Cumhuriyeti Merkez Bankası*.
- Tıraşoğlu, M. (2018). Fisher hipotezinin MINT ülkeleri için incelenmesi: eşik değerli ADL eşbütünleşme testi yaklaşımı. *Ekonometri ve İstatistik Dergisi*, (28), 31-43.
- Tobin, J. (1965). Money and economic growth. *Econometrica: Journal of the Econometric Society*, 671-684.

- Tsong, C. C., & Hachicha, A. (2014). Revisiting the Fisher hypothesis for several selected developing economies: A quantile cointegration approach. *Economic Issues*, 19(1), 57-72.
- Westerlund, J. (2008). Panel cointegration tests of the Fisher effect. *Journal of Applied Econometrics*, 23(2), 193-233.
- Xiao, Z. (2009). Quantile cointegrating regression. *Journal of econometrics*, 150(2), 248-260.

Testing the Validity of Fisher Hypothesis in OECD Countries

Extended Abstract

1. Introduction

According to the Fisher hypothesis, the increase in the expected inflation rate is directly reflected in nominal interest rates. There is a great literature examining the validity of Fisher's hypothesis for group of countries or a country level. However, there are different findings due to different methodologies, and the data of period leading to different policy implications. Shome, Smith, and Pinkerton (1988) indicate that the reason behind the deviation from the Fisher hypothesis is the risk aversion effect, while Nielson (1981) claimed that taxing interest income disrupted the 1-1 relationship. While Mundell (1963) and Tobin (1965) explained the reason for deviations from the Fisher effect is the wealth effect, Carmichael and Stebbing (1983) is the inverse Fisher effect (Coşkun, 2013).

Koustaş and Serletis (1999) examined the validity of the Fisher hypothesis for Belgium, Canada, Denmark, France, Germany, Greece, Ireland, Japan, the Netherlands, England and the United States applying the King and Watson (1997) methodology, concluded that the Fisher hypothesis is not valid.

Berument and Jelassi (2002) tested whether the Fisher's hypothesis is valid for 26 countries, taking into account the short-term dynamics of interest rates, the long-term relationship between nominal interest rates and investment rates. They concluded that the strong version of the Fisher hypothesis is valid for 9 of 12 developed and developing countries. In 7 out of 14 countries it could not be rejected. Güriş and Yaşgöl (2015) investigated the Fisher hypothesis for G7 countries using the Autoregressive Distributed Lag (ADL) model for threshold cointegration proposed by Li and Lee (2010) covering the period 1990-2012. The results show that while the Fisher hypothesis is valid for Canada, Germany, Italy and Japan, it is not valid for France, England and the USA.

Kose, Emirmahmutoglu and Aksoy (2012) tested the relationship between nominal interest rates and expected inflation for Turkey with covering the period 2002:01-2009: 04 utilizing Inoue (1999) process. The findings show that long-term interest rates are affected by monetary policy and the weak version of Fisher effect is weakly valid.

Küçükaksoy and Akalın (2017) tested the validity of the Fisher hypothesis for OECD countries using dynamic panel data analysis for the period of 1995:Q1-2014:Q4. They provide evidence in favor of the Fisher hypothesis.

Sjölander, Månsson and Shukur (2017) examined the relationship between nominal interest rates and inflation for selected Asian countries for the period 1973:02-2007:04 employing a logistic smooth transition autoregressive regression (LSTAR), providing evidence for validity of the Fisher's hypothesis.

2. Data and Methodology

This study examines the validity of the Fisher hypothesis for 15 OECD and European Union (19 countries), namely Australia, Canada, Czechia, Denmark, Iceland, Israel, Japan, Korea, Mexico, Poland, Sweden, Switzerland, United Kingdom, United States of America during the period of 2002-2017. Consumer Price Indices (CPI) used in the calculation of short-term interest rate and expected inflation extracted from OECD, Monthly Monetary and Financial Statistics database.

The stationarity of the expected inflation rate series, measured by nominal interest rate and consumer price index, utilized by Bai and Ng (2004) unit root test which takes into account the cross-sectional dependence. Then, the cointegration relationship between the series investigated utilizing Westerlund (2008) cointegration test. Finally, AMG (Augmented Mean Group) test employed to test the relationship between expected inflation and nominal interest rate.

3. Empirical Results

In the first of step analysis, this paper utilized cross-sectional dependence test proposed by Breusch and Pagan (1980), Pesaran (2004), Pesaran, Ullah, and Yamagata (2008) which are presented in Table 1. The results show that there is a cross section dependence between series.

Table 1: CD Test Results

Test		Expected inflation		Nominal interest rate	
		Test Statistics	p-value	Test statistics	p-value
LM	(Breusch and Pagan 1980)	275.275	0	674.629	0
CD _{LM}	(Pesaran 2004)	10.023	0	35.801	0
CD	(Pesaran 2004)	-8.672	0	-2.429	0.008
LMadj	(PUY, 2008)	49.66	0	39.844	0

Delta homogeneity test results are shown in Table 2. According to the findings, the null hypothesis of slope homogeneity is rejected, confirming the presence of country-specific heterogeneity.

Table 2: Delta Homogeneity Test Results

Test	Test Statistics	p-value	Test Statistics	p-value
$\tilde{\Delta}$	5.55	0	5.326	0
$\tilde{\Delta}_{adj}$	5.597	0	5.371	0

The stationarity of the expected inflation rate series, measured by nominal interest rate and consumer price index, utilized by Bai and Ng (2004) unit root test which takes into account the cross-sectional dependence. The results are presented in Table 3.

Table 3: Bai and Ng (2004) PANIC Unit Root Test Results

		Constant		Trend	
		Statistics	p-value	Statistics	p-value
Expected inflation	PCe_Choi	0.7471	0.2275	-0.684	0.753
	PCe_MW	37.9767	0.2156	26.5282	0.7398
Nominal interest rate	PCe_Choi	-0.8576	0.8044	-2.0451	0.9796
	PCe_MW	25.1396	0.8003	15.6391	0.9933

Table 4 shows the CD and Delta test results of the model. According to the CD test results, the null hypothesis of there is no cross sectional dependence was rejected at the 5% significance level, concluding that there is a cross sectional dependence in the model.

On the other hand, according to Delta test results, presented in Table 4, the null hypothesis is rejected at the 5% significance level.

Table 4: CD and Delta Test Results for Model

CD Tests	Statistics	p-value
<i>LM</i> (Breusch and Pagan 1980)	2492.622	0
<i>CD_{LM}</i> (Pesaran 2004)	153.152	0
<i>CD</i> (Pesaran 2004)	37.254	0
<i>LM_{adj}</i> (PUY, 2008)	50.017	0
$\tilde{\Delta}$	34.355	0
$\tilde{\Delta}_{adj}$	34.637	0

Table 5 shows Westerlund (2008) cointegration test results. According to results there is a long run relationship between the series for countries under investigation.

Table 5: Westerlund (2008) Cointegration Test Results

	Constant		Constant and Trend	
	Statistics	p-value	Statistics	p-value
dh_g	0.572	0.716	0.665	0.747
dh_p	7.42	1	7.628	1

Table 6 presents AMG test results. According to the results, the magnitude of the coefficient is lower than one, indicating that, the weak Fisher hypothesis is valid.

Table 6: AMG Test Results

Nominal interest rate	Coef.	St. error	Z stat.	P> z	%95	
Expected inflation	0.16078	0.053631	3	0.003	0.055664	0.265895
c.d.p	0.931946	0.080778	11.54	0	0.773624	1.090267
cons	4.084199	0.459648	8.89	0	3.183306	4.985093

4. Conclusion

According to the span of the data set and econometric methodology employed, the weak Fisher hypothesis is valid for selected OECD countries. The findings is in line with the results of Kose, Emirmahmutoglu and Aksoy (2012). In this case, the monetary policy practices implemented by policy makers in these countries affect the real interest rate in the long run.